БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК
„ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“

Доклади от

Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“

София, 2021

II ТОМ

ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

ДОКЛАДИ

от Международната годишна конференция
на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
(София, 2021 година)

II том

BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE FOR BULGARIAN LANGUAGE PROF. LYUBOMIR ANDREYCHIN

PROCEEDINGS

of the International Annual Conference of the Institute for Bulgarian Language (Sofia, 2021)

Compiled by Svetla Koeva and Maxim Stamenov

The Conference Proceedings are dedicated to Corresponding Member Dr. Sc. Emilia Pernishka on the occasion of her 85th anniversary and to Corresponding Member Dr. Sc. Maria Popova on the occasion of her 80th anniversary

Volume II

Sofia • 2021

Prof. Marin Drinov Publishing House of Bulgarian Academy of Sciences

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“

ДОКЛАДИ

**от Международната годишна конференция
на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
(София, 2021)**

Съставители: Светла Коева и Максим Стаменов

Сборникът се посвещава на чл.-кор. проф. д.ф.н. Емилия Пернишка
по случай 85-ата ѝ годишнина и чл.-кор. проф. д.ф.н. Мария Попова
по случай 80-ата ѝ годишнина

II том

София • 2021

Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“

Адрес:
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
Българска академия на науките
бул. „Шипченски проход“ 52, блок 17
София 1113, България
+359 2/872 23 02

Авторските права на статиите остават собственост на авторите.
Публикациите в Сборника се разпространяват под лиценза
Creative Commons Attribution 4.0. International Licence (CC BY 4.0):
http://creativecommons.Org/licenses/by/4.0

Editorial address:
Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin,
Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski Prohod Blvd., bl. 17
Sofia 1113, Bulgaria
+359 2/872 23 02

Copyright of each paper stays with the respective authors.
The works in the Proceedings are licensed under a Creative
Commons Attribution 4.0. International Licence (CC BY 4.0):
http://creativecommons.Org/licenses/by/4.0

© Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, 2021
© Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2021

ISSN 2683-118X (print) ISSN 2683-1198 (online)

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Съставители

Светла Коева – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

Максим Стаменов – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

Редактори

Татяна Александрова – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

Диана Благоева – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

Лиляна Василева – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

Марияна Витанова – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

Цветелина Георгиева – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

Христина Дейкова – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

Лора Желева – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

Жанета Златева – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

Йоанна Кирилова – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

Илияна Кунева – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

Надежда Костова – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

Сия Колковска – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

Михаела Кузмова – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

Светлозара Лесева – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

Явор Милтенов – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

Ваня Мичева – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

Калина Мичева-Пейчева – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

Руска Станчева – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките
Малина Стойчева – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките
Ивелина Стоянова – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките
Милен Томов – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките
Катя Чаралозова – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

ПРОГРАМЕН КОМИТЕТ

Съпредседатели

Светла Коева – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Максим Стаменов – Институт за български език, Българска академия на науките, България

Членове

Таня Августинова – Саарландски университет, Германия
Лучия Антонова-Василева – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Диана Благоева – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Стоян Буров – Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“, България
Мариола Валчак-Миколайчакова – Университет „Адам Мицкевич“, Полша
Валентин Вълчанов – Норвежки научно-технически университет, Норвегия
Златка Генчева – Национален център за научни изследвания, Филиал за изследване на устната традиция на езиците и културите, Франция
Светлана Георгиева – Одески национален университет „Иля Мечников“, Украйна
Христина Дейкова – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Мила Димитрова-Вълчанова – Норвежки научно-технически университет, Норвегия
Цветана Димитрова – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Румяна Златанова – Хайделбергски университет, Германия
Елена Иванова – Санктпетербургски държавен университет, Русия
Таня Иванова-Съливан – Университет в Ню Мексико, САЩ
Елеонора Йовкова-Шии – Университет в Тояма, Япония
Мария Китанова – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Сия Колковска – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Илияна Кръпова – Венециански университет „Ка’Фоскари“, Италия
Вяра Малджиева – Торунски университет „Николай Коперник“, Полша
Христина Марку – Тракийски Демокритов университет, Гърция
Ваня Мичева – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Карел Олива – Чехия
Румяна Панчева – Университет в Южна Калифорния, САЩ
Иван Петров – Лодзки университет, Полша
Ивелина Савова – Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“
Ирина Седакова – Институт по славянознание, Руска академия на науките, Русия
Кристияна Симеонова – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Румяна Слабакова – Саутхемптънски университет, Великобритания
Петър Сотиров – Университет „Мария Кюри-Склодовска“, Полша
Пенка Статева – Университет в Нова горица, Словения
Артур Степанов – Университет в Нова горица, Словения
Ирина Темникова – „Митра транслейшънс“
Марияна Цибранска-Костова – Институт за български език, Българска академия на науките, България

Катя Чаралозова – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Хетил Ро Хауге – Университет в Осло, Норвегия
Александър Шапошников – Институт за руски език „В. В. Виноградов“, Руска академия на науките, Русия

ОРГАНИЗАЦИОНЕН КОМИТЕТ

Светлозара Лесева (съпредседател) – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Симеон Стефанов (съпредседател) – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Магдалена Абаджиева – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Мая Влахова-Ангелова – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Цветелина Георгиева – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Илияна Кунева – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Калина Мичева-Пейчева – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Ивелина Стоянова – Институт за български език, Българска академия на науките, България

СЪДЪРЖАНИЕ

СИНТАКСИС

Светла Коева *Към типологичен анализ на комплементността в български*. 13

Артур Степанов и Илияна Кръпова *За номиналната структура на някои подчинени допълнителни изречения в българския език. Експериментално изследване на екстракцията на въпросителни думи*. 28

Руска Станчева *Акомодационни характеристики на простите синтактични групи с граматичен състав съществително и предлог (N – Pr)*. 39

Петя Бъркалова и Красилина Колева-Костова *За природата и дефинирането на сложното смесено изречение*. 49

Христиана Кръстева *За типизиращите механизми в българските въпросителни изречения. Изследване на казус*. 60

СЕМАНТИКА

Максим Стаменов *Групи глаголи за вътрешни психически преживявания. Опит за класификация*. . 69

Светлозара Лесева и Ивелина Стоянова *Семантично описание на глаголи за промяна и йерархична организация на концептуалните фреймове*. 76

ЕТНОЛИНГВИСТИКА И ЛИНГВОКУЛТУРОЛОГИЯ

Надка Николова *Вашето честно писмо или за етикета в „книга за писма“ от братя Ст. и Хр. Караминкови, 1850 г.* 86

Светлана Георгиева *(Не)познатият език: есенните празници при българите от Южна Украйна*. . 93

Марина Котова *Современные употребительные болгарские пословицы и восточнославянское паремиологическое ядро*. 101

Теодора Кръстева *Поглед към някои глаголни устойчиви сравнения с модулите – живея, чувствам се*. 108

Олена Войцева *Способы реализации стратегии убеждения (на материале речи Остапа Бендера в романе И. Ильфа и Е. Петрова „Двенадцать стульев“)*. 115

ОБЩО И СЪПОСТАВИТЕЛНО ЕЗИКОЗНАНИЕ

Данил Христов, Жули Франк, Артур Степанов и Пенка Статева *Отвъд съгласуването: приписване на синтактични свойства в реално време*. 123

Ирина Седакова *‘Мягкий’ – ‘твердый’ в болгарском и русском языках: семантика и лексическая сочетаемость*. 133

Елена Иванова *„Желателни“ конструкции в българския език и руските им съответствия*. 141

Иван Держански и Олена Сирук *Атенуативните прилагателни в български и украински език*. 151

Евгения Митева *Словоредната класификация в български и словашки език*. 162

Биляна С. Овчарова *Някои въпроси на членуването в българския и английския език*. 171

Дияна Николова *Структурные особенности ИТ-лексики рядового пользователя в русском и болгарском языках*. 181

ЕЗИКОВА КОМПЕТЕНТНОСТ

Ирина Щенгер и Таня Августинова *Междуезикова обучаемост и време за реакция в онлайн експерименти по спонтанно разбиране на славянски езици* 191

Славина Лозанова и Ивелина Стоянова *Към ефективна оценка на езиковата и комуникативната компетентност при глухи деца в условията на двуезичие* 201

Рени Манова *Модели на общуване в обучението по български език като чужд* 210

Елена Андонова *ВЕРБА: Адаптация за български език на въпросници за комуникативно развитие.* 218

Виктория Петрова *Функции и начин на работата на инструментите за проверка на качеството на човешки преводи* 225

CONTENTS

SYNTAX

Svetla Koeva *Towards a typological analysis of Bulgarian complements*. 13

Arthur Stepanov and Iliyana Krapova *The nominal structure of clausal complements: An experimental study of wh-extraction in Bulgarian*. 28

Ruska Stancheva *Accommodation characteristics of simple syntax groups composed of a noun and a preposition (N – Pr)*. 39

Petya Barkalova and Krasilina Koleva-Kostova *About the nature and definition of a complex compound sentence*. 49

Hristiana Krasteva *On the clause typing mechanisms in Bulgarian questions. A case study*. 60

SEMANTICS

Maxim Stamenov *Groups of verbs denoting mental experience. A proposal for classification*. 69

Svetlozara Leseva and Ivelina Stoyanova *Semantic description of verbs of change: Hierarchical organisation of the relevant conceptual frames*. 76

ETHNOLINGUISTICS AND LINGUOCULTUROLOGY

Nadka Nikolova *"Your honest letter" or about the etiquette in the book of letters by Stefan and Hristo Karaminkovi*. 86

Svetlana Georgiieva *(Un)known language: Autumn holidays of Bulgarians of Southern Ukraine*. 93

Marina Kotova *Current active Bulgarian proverbs and Eastern Slavonic paremiological core*. 101

Teodora Krasteva *A look at some stable verb comparisons in Bulgarian and Russian with the verbs live and feel*. 108

Olena Voytseva *Methods for implementation of persuasion strategy (based on the material of Ostap Bender's speech in the novel by I. Ilf and E. Petrov "The Twelve Chairs")*. 115

GENERAL AND CONTRASTIVE LINGUISTICS

Danil Khristov, Franck Julie, Arthur Stepanov and Penka Stateva *Beyond agreement: How syntactic features are assigned in real time*. 123

Irina Sedakova *'Soft' and 'hard' in Bulgarian and Russian languages: Semantics and collocations*. 133

Elena Ivanova *Dispositional reflexive constructions in Bulgarian and their Russian correspondences*. . . . 141

Ivan Derzhanski and Olena Siruk *Attenuative adjectives in Bulgarian and Ukrainian*. 151

Evgenia Miteva *The word order classification in the Bulgarian and Slovak languages*. 162

Bilyana S. Ovcharova *Some issues on article usage in English and Bulgarian*. 171

Diyana Nikolova *Structural features of the IT vocabulary of an ordinary user in Russian and Bulgarian*. . 181

LANGUAGE COMPETENCE

Irina Stenger and Tania Avgustinova *Multilingual learnability and reaction time in online Slavic intercomprehension experiments*. 191

Slavina Lozanova and Ivelina Stoyanova *Towards efficient evaluation of deaf children's language and communication competence* 201
Reni Manova *Communicative models in the process of teaching Bulgarian as a foreign language* 210
Elena Andonova *VERBA: An adaptation for Bulgarian of communicative development inventories* 218
Viktoriya Petrova *Functionalities and way of working of the quality assessment tools of human translation* 225

СИНТАКСИС

КЪМ ТИПОЛОГИЧЕН АНАЛИЗ НА КОМПЛЕМЕНТНОСТТА В БЪЛГАРСКИ

Светла Коева

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
Българска академия на науките

svetla@dcl.bas.bg

Резюме: Целта на изследването е да се представят основни елементи от типологичния анализ на комплементните изречения в български език, като се изходи от някои традиционно използвани конвенции и се предложи класификация, която се основава на вида на семантичните отношения между простите изречения. Последователно са разгледани начините за изразяване на релациите **има комплемент – е комплемент на** на лексикално, морфологично, синтактично, семантично и структурно равнище във връзка с: наличието на комплементизатор; интерпретацията на темпоралните характеристики на подчинения предикат в зависимост от темпоралните характеристики на главния; задължително словоредно разместване по отношение на каноничната структура; наличието на зависима интерпретацията на субекта на подчинения предикат от аргумент към главния предикат и редукцията на синтактичната структура на комплемента.

Ключови думи*: комплементност, семантични релации, лексикална маркираност, структурна маркираност*

1. Въведение

Традиционната класификация на българските подчинени изречения се основава на синтактичната категория и синтактичната функция на опората (съществително име, местоимение или субстантивирана част на речта; прилагателно име, глагол или именна част на речта в позицията на предикатив от съставно именно сказуемо) и на синтактичната функция на кореспондиращия конституент – дума или словосъчетание, с който може да се субституира подчиненото изречение (подлог, предикатив, определение, допълнение, обстоятелствено пояснение). Подобна класификация изключва малките изречения и подчинените изречения, които се отнасят към главна част опосредствано от предлог, и не изяснява природата на съюзните и въпросителните подчинени изречения към опора съществително или прилагателно име.

Цел на изследването е да се представят основни елементи от типологичния анализ на комплементните изречения в български език, като се изходи от някои традиционно използвани конвенции и се предложи класификация, която се основава на семантичните отношения между присъединяващата част и комплементното изречение и тяхната проява на лексикално, морфологично, семантично, синтактично и структурно равнище. Основната постановка е, че при обединяването на две прости изречения в сложно се реализира семантично отношение, което зависи от типа на единия или и на двата конституента (присъединяваща част и присъединявана част).

Семантичните релации свързват предикат (същински или не) и конституент, който може да се реализира съвместно с предиката. Основните семантични релации между присъединяваща и присъединявана част (просто изречение) са: симетрична **конюнкция** (1.); **симетрична дизюнкция** (2.); **има комплемент – е комплемент на** (3); **има адюнкт – е адюнкт на** (4.); **има субект – е субект на** (5.).

1. [*Ще отида там*] *и* [*ще разговарям с един приятел*].[1]
2. [*Приемете го*] *или* [*го отхвърлете*].
3. [*Лунарните станции* [*съобщават*, *че тялото наближава земната орбита*]].

[1] Примерите са от *Българския национален корпус* (Коева / Koeva 2014).

4. [[*Отскочих*], *сякаш* [*ме беше ударил*]].

5. [*Ненадейно им се причу, че* [*в тунела закънтя рев*]].

За нуждите на изследването ще бъдат представени накратко някои типологични теории за комплементността, семантичните свойства на релацията **има комплемент – е комплемент на** и нейното изразяване на лексикално, морфологично, синтактично, семантично и структурно равнище.

2. Типологични теории за комплементността

Съотнасянето на българските класификации с типологични изследвания показва, че при типологичните класификации[2] в по-голяма степен се отделя внимание на семантичната свързаност между главния предикат и комплемента, както и на изразяването на тази свързаност на синтактично и морфологично равнище.

Т. Гивон (Givón 1980) предлага класификация, която отчита зависимостта на подчинения агент от агента на главното изречение, като степента на зависимост се свързва със степента на редукция при изразяването на граматични категории в комплементното изречение (най-общо, колкото по-голяма е зависимостта, толкова по-голяма е редукцията). Въвежда се **Скала на свързване** (Binding Scale), която отразява степента на интеграция на подчиненото изречение към главното, и **Скала на синтактично кодиране** (Syntactic Coding Scale), която показва отразяването на интеграцията на синтактично равнище. Двете скали са съотнесени и образуват т. нар. **Йерархия на свързване** (Binding Hierarchy), в която се съпоставят семантичните и синтактичните характеристики. Колкото по-високо е даден предикат в Скалата на свързване, толкова повече характеристиките на неговия комплемент се отдалечават от характеристиките на самостоятелно употребено просто изречение (Givón 1980: 337). Зависимостта се определя от: свързаната интерпретация на агента на подчиненото изречение по отношение на агента на главното изречение; възможността за пълно изразяване на категориите време, аспект и модалност (наклонение) от предиката на подчиненото изречение и наличието на повдигане[3] на аргумент на подчинения предикат в синтактична позиция на главния предикат. Предикатът на комплемента е независим, ако има същите възможности за изразяване на агента и на категориите време, аспект и модалност като главния предикат.

Например предикатите за манипулация са описани със следните свойства (Givón 2001: 41), като добавените характеристики за български са подчертани, а невалидните са оградени в скоби:

Семантичен прототип: агентът на главния глагол манипулира поведението на манипулирания, агента на комплементния глагол; манипулираният от главния глагол е кореферентен с агента на комплементния глагол; комплементното изречение изразява събитието, което трябва да се изпълни от манипулирания.

Синтактичен прототип: агентът, манипулатор при главния глагол, е негов субект; манипулираният от главния глагол <u>може да бъде</u> или пряк (6.), или непряк обект (7.) в главното изречение; манипулираният от главния глагол е субект на комплементното изречение; манипулираният, субект на комплементното изречение, <u>може да има</u> нулево изразяване в комплементното изречение (6.а. и

---

[2] Поради ограничения обем не всички класификации или обзори ще бъдат отбелязани в текста (Cinque, Rizzi 2010; Cristofaro 2005; Dixon 2010; Gast, Diessel 2012; Lehmann 1988; Van Valin 1984; Wurmbrand, Lohninger 2019 и др.), а споменатите няма да бъдат разгледани в пълнота.

[3] Явлението повдигане се характеризира с това, че информационно значима част се придвижва наляво посредством повдигане в синтактичната структура и аргумент на подчинения глагол се превръща в граматичен аргумент (субект или обект) на главния глагол (Givón 2001: 272). Например за английски: *It seemed* (to us) *that* ***they*** *are leaving* „Изглежда, че те заминават“; ***They*** *seemed* (to us) *to be leaving* „Те изглежда, че заминават“; *We saw that* ***he*** *was leaving* „Видяхме, че той заминава“; *We saw* ***him*** *leaving* „Видяхме го да заминава“. За български е изказано мнението, че повдигане към подлога не се наблюдава, а движението наляво може да се разглежда като вид топикализация, тъй като няма съгласуване между придвижения конституент и глагола на главното изречение (Koeva 1995). Примерите, които могат да се интерпретират като повдигане в обектна позиция, допускат и експлицитна реализация на субекта или на друг аргумент в подчиненото изречение и се разглеждат като *вътрешна лява дислокация* (виж по-долу): *Чух* ***го той*** *да ми говори; Видяхме* ***ги*** *да* ***ги*** *водят*.

7.а.); глаголът на комплементното изречение (най-често) има ограничена финитна употреба; комплементното изречение (обикновено) заема обектната позиция към главното изречение.

6.а. … [*молила* [*го*$_i$] *беше* [(той$_i$)[4] *да не ходи в Англия за булка*]].

6.б. … [*моля* [*те*$_i$] [*ти*$_i$] *да го превържеш*]].

7.а. [[*Вие*$_i$] *разрешавате на* [*войниците*$_j$] [(те$_j$) *да грабят страната*]].

7.б. *Четеше техните, но* [[*им*$_i$] *разрешаваше и* [[*те*$_i$] *да прочетат неговия*]].

Езиците варират по отношение на броя и типа комплементни изречения, които могат да се изразяват в тях (Noonan 2007: 2). Типът на комплементните изречения се определя от морфологичните характеристики на предиката, от вида на синтактичните релации между комплементния предикат и неговите аргументи и от семантичните отношения между главния предикат и комплементната конструкция (Noonan 2007: 3). Наблюдават се комплементни изречения, които без комплементизатор имат (най-общо) структурата на самостоятелно употребено просто изречение (sentence-like) (Noonan 2007: 8), и комплементни изречения, чиято структура се различава съществено от структурата на самостоятелно просто изречение. Комплементните изречения от първия тип могат да бъдат както индикативни, така и неиндикативни предикати, които се означават обобщено с термина *конюнктивни предикати* (Noonan 2007: 10). Различават се още паратактични, инфинитивни, номинализирани и причастни комплементи. При паратактичните комплементи се изразяват две твърдения (за разлика от останалите комплементи, които формират едно твърдение с главния предикат). За български по подобен начин могат да се интерпретират изречения като посоченото в 8., но засега оставяме настрана подобна дискусия.

8. [*Виждам го*], [*той влиза в стаята*].

Известно е, че в български инфинитивни изречения няма, номинализациите нямат изреченски характер, а причастните комплементи се реализират под формата на комплементни малки изречения.

По отношение на категорията време комплементното изречение може да има или да няма ограничения за нейното изразяване; да бъде с независима или зависима времева референция (independent – dependent time reference) (Noonan 2007: 52). Във втория случай стойността на категорията време на подчинения предикат може да е идентична с тази на главния предикат или да се ограничава от нея.

Налага се заключението, че колкото по-силна е семантичната свързаност между събитията, представени от главния и подчинения предикат, толкова по-голяма е синтактичната интеграция между главното и подчиненото изречение (Noonan 2007: 50 – 51). Предлага се **Скала на (не)зависимостта** (Scale of (in)dependence), в единия край на която се разполагат наподобяващите самостоятелно просто изречение комплементни типове, а в другия край – напълно редуцираните комплементи.

Ще бъдат изследвани и класифицирани типовете комплементни изречения, които се присъединяват от различни класове предикати; ще бъде показано по какъв начин се изразява семантичната релация между присъединяващия конституент и подчиненото изречение: на лексикално равнище – с помощта на комплементизатор; на морфологично равнище – посредством ограничения при изразяването на глаголните категории на подчинения предикат; на синтактично – чрез словоредна промяна; на семантично – чрез зависима интерпретация на субекта на подчиненото изречение от аргумент на главното изречение, на структурно – чрез редукция на структурата на комплемента.

3. Семантичната релация *има комплемент – е комплемент на*

Същински предикат и комплемент може да са свързани с обратните релации **има комплемент – е комплемент на**. В тези случаи предикатите могат да бъдат глаголни или именни (съществителни или прилагателни имена), а **комплементите** са конституенти (прости изречения, думи или

[4] В примерите в кръгли скоби се представени имплицитни конституенти, за да се илюстрира зависимата им интерпретация, в конкретния пример интерпретацията на субекта на подчиненото изречение е зависима от интерпретацията на обекта на главното изречение. Еднаквата интерпретация на конституенти се показва посредством еднакви индекси както при експлицитна, така и при имплицитна употреба.

словосъчетания), семантично задължителни, за да се изрази значението на предиката, макар в някои употреби да остават синтактично имплицитни, ако се подразбират от непосредствения или от широкия контекст. Семантичната релация **има комплемент – е комплемент на** се отнася до отношението между предиката и задължителен за изразяване на значението на предиката конституент (комплемент), като специфичната семантика на релацията се определя от лексикалното значение на предиката, а специфичната семантика на комплементното отношение – от лексикалното значение на предиката и комплемента.

Когато са между предикат и комплемент, изразен с подчинено изречение, релациите **има комплемент – е комплемент на** могат да бъдат транзитивни:

9.а. [[*Помня*], *че* [[*ми каза*], *че* [*са огромни*]]].

9.б. [[*Помня*], *че* [*са огромни*]].

Комплементите се селектират от предиката, или с други думи, определени класове предикати се свързват с определени типове комплементни изречения (или с определени класове съществителни имена и/или предлози). В примери 10.а. и 10.б. се показва, че глаголът *съжалявам* се разширява от подчинени изречения, въведени с комплементизаторите *че* или *дето*, но не и с комплементизатора *дали*:

10.а. [[*Съжалявам*], *че* (дето) [*загуби машината си*]].

10.б. [[**Съжалявам*] *дали* [*загуби машината си*]].

Комплементизаторите (подобно на предлозите) изразяват на лексикално равнище семантичната релация между предикат и комплемент, ако комплементът е подчинено изречение.

Комплементите се свързват или директно с предиката (11.а.), или с предиката и други комплементи (11.б.).

11.а. *Получаващият орган* [*уведомява, че* [*получателят е отказал …*]].

11.б. [[*Уведомяваме ви*], *че* [*приемаме вашата поръчка*]].

Някои комплементни изречения се характеризират с ограничени възможности за изразяване на категорията време[5] и интерпретацията на темпоралните характеристики на подчинения предикат е в зависимост от темпоралните характеристики на главния (12.).

12. … [*реши* (ще реши) [*да публикува препоръките си*]].

При някои случаи в български предикатът и комплементът (просто изречение) имат задължително аргумент с един и същи референт (13.а. и 13.б.), реализиран като субект или пряк обект на главния предикат и субект на комплементния предикат. При други се наблюдава структурна зависимост за еднакво лице при реализацията на аргументи на главния и подчинения предикат (14.).

13.а. [*Кани ни*$_i$ [(ние$_i$) *да дойдем*]].

13.б. (аз$_i$) [*Преструвам се, че* (аз$_i$) [*се смея*]].

14. (аз$_i$) [*Възнамерявам* [*ние*$_j$ *да ги използваме*]].

Комплементните малки изречения се характеризират с редуцирана структура, в която субектът и глаголната част на предиката не се изразяват (15.).

15. (тя$_i$) [*Струва ми* се [(тя$_i$ е) *мила жена*]].

Последователно ще бъдат разгледани начините за изразяване на релациите **има комплемент – е комплемент на** на лексикално, морфологично, синтактично, семантично и структурно равнище.

---

[5] За простота обединяваме под този термин същинската категория време и категориите вид на действието и таксис.

4. Характеристика на присъединяващия предикат и на основните типове комплементни изречения

Присъединяващата част (предикат) може да бъде изразена от глагол (включително съставна лексикална единица) или глаголно словосъчетание. Присъединяващата част (предикатив) може да бъде изразена от съществително име, именно словосъчетание, прилагателно име или адиективно словосъчетание.[6]

Определени семантични класове глаголни предикати присъединяват комплементи – подчинени изречения: за предаване на информация; за изискване на информация; за пропозиционално отношение; за въображаема реалност; за заблуда; за емоционална реакция или оценка; за обща оценка; за знание; за желание; за манипулация; за непосредствено възприятие (Коева / Koeva 2019) и др. Повечето прилагателни имена и нечленуваните форми на причастията могат да се употребяват предикативно (предикат в съставно глаголно сказуемо, предикатив в съставно именно сказуемо и предикатив в малко изречение) (Коева / Koeva 2018: 123). Класовете съществителни имена[7] и причастия, употребени като прилагателни имена[8], които присъединяват комплементни изречения, са производни от съответните семантични класове глаголи (с някои изключения по отношение на съществителните имена). Съществителни имена, които не са деривационно свързани с глаголи, присъединяващи комплементни изречения (*идея, история, новина* и др.), може да са синоними на съществителни, производни от глаголи, приемащи комплементни изречения, и съчетаемостта им произтича от синонимната употреба (*идея ≈ предположение → предполагам, че*; *история ≈ разказ → разказвам, че*; *новина ≈ съобщение → съобщавам, че*).

Комплементните изречения се разделят на невъпросителни и въпросителни (изразяващи интерогативна модалност), а в рамките на невъпросителните – на съобщителни (изразяващи индикативна модалност) и (косвено) подбудителни (изразяващи конюнктивна модалност) (Генадиева-Мутафчиева / Genadieva-Mutafchieva 1983: 332). Термините са условни и са във връзка със структурата на подчинените изречения, която е аналогична на структурата на самостоятелно употребени прости изречения от съответния вид. Без да навлизаме в детайли в дискусията за наличието на конюнктив в български[9], приемаме наличието на конюнктивна интерпретация, в рамките на която се включват множество значения: заповед, молба, желание, подбуда и др. Във връзка с натовареността на термина *модалност* смятаме, че е по-подходящо да се употребяват термините *индикативна интерпретация* (16.), *интерогативна интерпретация* (17.) и *конюнктивна интерпретация* (18.). Посочва се, че при дадени структури (с конюнктивна интерпретация, бел. на автора) се изразява значение за следходност на събитието в подчиненото изречение по отношение на главното изречение (Куцаров / Kutsarov 2002: 164).

16. [*Всеки* [*знае*, [*че* [*пътуване във времето е* (беше, ще бъде) *невъзможно*]]]]. (индикативна интерпретация на подчиненото изречение; възможност за изразяване на едновременност, предходност и следходност на събитието по отношение на главния предикат)
17. [*Момчето* [*пита* [*кой казва* (каза, ще каже) *истината*]]]. (интерогативна интерпретация на подчиненото изречение; възможност за изразяване на едновременност, предходност и следходност на събитието по отношение на главния предикат)
18. [*Жена му* [*иска* [*да му предам* (*предадох, *ще предам) *нещо*]]]. (конюнктивна интерпретация на подчиненото изречение; следходност на събитието по отношение на главния предикат)

---

[6] Отхвърля се възможността за изразяване на предикатив от наречие или предложна група (в такива случаи наречието или предложната група се отнасят към глагола *съм*, употребен като пълнозначен глагол). Местоименията и числителните, употребени в предикативна позиция, функционират като съществителни или прилагателни имена. Уточнението се прави за пълнота, тъй като комплементни изречения към изброените категории няма.

[7] Семантична характеристика на присъединяващите части съществителни имена се предлага от Р. Ницолова (Ницолова / Nitsolova 1983: 313 – 315).

[8] Могат да се обособят и семантични класове прилагателни, които не са причастия по произход, които присъединяват комплементни изречения, но тази задача е извън обхвата на настоящата работа.

[9] Различни аспекти на дискусията са представени от К. Викторова (Викторова / Viktorova 2009: 325 – 332).

Наблюдава се още един тип, при който с подчиненото изречение се предава нереално събитие, но без конюнктивна интерпретация и без изразяване на следходност на събитието по отношение на главния предикат (19. и 20.).

19. [*Селяните отричаха* [*да са го видели*]].
20. [*Аз не помня* [*да съм се клел*]].

Подчинените изречения, въведени с някои комплементизатори, изразяват епистемична неутралност по отношение на извършването на действието (реализирана е една от двете полярни възможности: действието да се осъществи реално или не), а с други – епистемична неопределеност (налице са двете полярни възможности) (Nordström, Boye 2016: 131). При отсъствието на комплементизатор истинната стойност на комплементното изречение не може да бъде определена. При такова противопоставяне изреченията с индикативна интерпретация могат да се дефинират като епистемично неутрални, изреченията с интерогативна интерпретация – като епистемично неопределени, а изреченията с конюнктивна и неконюнктивна нереална интерпретация остават извън това противопоставяне.

5. Комплементни изречения с индикативна интерпретация

5.1. Лексикална маркираност

Лексикалната маркираност при комплементните изречения с индикативна интерпретация се осъществява посредством лексикално неутрален комплементизатор (по-рядко без, но в такъв случай комплементизаторът може да се експлицира).

Комплементизаторите се дефинират като неизменяеми думи, които изразяват отношения на граматическа зависимост между прости изречения, както и вида на подчиненото изречение (Radford 1997: 54 – 55). Можем да допълним, че комплементизаторите са неизменяеми думи, които не принадлежат към структурата нито на главното, нито на подчиненото изречение, а свързват предикат от главното изречение с комплементно изречение, като изразяват семантичната релация **има комплемент – е комплемент на** между тях и маркират вида на подчиненото изречение (като изразяващо епистемична неутралност или епистемична неопределеност).

„Към комплементизаторите (въвеждащи комплементни изречения – бел. на автора) в българския език се отнасят съюзните връзки *че* или *да, дали* и *дето*“ (Пенчев / Penchev 1998: 18; Тишева / Tisheva 2004: 10 и др.).

„Индикативната модалност се изразява от съюза *че*“ (Генадиева-Мутафчиева / Genadieva-Mutafchieva 1983: 332), а ако използваме въведената терминология, с *че* се изразява епистемична неутралност. Даден тип комплемент може да се свързва с повече от един комплементизатор (Noonan 2007: 3 – 4). В български се наблюдава конкуренция на различни комплементизатори при изразяването на епистемична неутралност.

Дето се определя като комплементизатор (Rudin 1986: 130 – 132; Пенчев / Penchev 1998: 120 и др.), макар и нееднозначно. Посочва се, че *дето* може да се редува с *че*, употребява се предимно в разговорната реч и въвежда подчинени изречения към предикати за емоционална или емоционално-мисловна дейност или за субективна оценка (Кръпова / Krapova 2008: 306), както и че „в съвременния български език *дето* все още не се е превърнало във фактивен комплементизатор, а запазва функцията си на релативен комплементизатор[10] (…) и в субординативна употреба към фактивни глаголи, допускащи съчетаемост с предложна *за* фраза“ (Кръпова / Krapova 2008: 312).

[10] Има се предвид, че изречението, въведено с *дето*, се отнася към експлицитна или имплицитна фраза като релативно изречение: *Съжалявам* [PP *за това* [CP *дето* S ……]]. Изреченията с комплементизатори към глаголен предикат обаче в български могат да се редуват с изречения към показателно местоимение: *Съжалявам* [PP *за това*, [CP *че* S ……]]; *Видях* [NP *това* [CP *кой* S ……]], което показва, че разликата между *че* и *дето* не е „скрита релативна структура“ при изреченията с *дето*, както се отбелязва от И. Кръпова (Кръпова / Krapova 2008: 312).

Приемаме, че *дето* е епистемично неутрален комплементизатор, тъй като е неизменяема дума, може да има употреба, при която не принадлежи към структурата нито на главното, нито на подчиненото изречение, а свързва предикат от главното изречение с комплементно изречение, като изразява отношение на подчинение между тях и маркира вида на подчиненото изречение като съобщително. Може да се отбележи, че в сравнение с *че дето* има стилистични ограничения до разговорната реч и художествената литература.

21. *Радвам се, дето* (*че*) [*можах да видя*] …

22. *Срам ме беше, дето* (*че*) [*излезе, че*] …

23. *Благодаря, дето* (*че*) [*все пак го предложи*].

Десемантизираната употреба на *как* се посочва отдавна (макар и рядко) в българската граматика (Генадиева-Мутафчиева / Genadieva-Mutafchieva 1983: 333), като освен *как* се изброяват и други въпросителни местоимения (*кой*, *какво*, *къде*, *колко*, *кога*), които могат да се употребяват за въвеждане на цялото комплементно изречение, т.е. без да имат характер на въпросително местоимение в изречение косвен въпрос.[11] Приемаме, че *как* е епистемично неутрален комплементизатор, респективно подчинителен съюз, когато се употребява десемантизирано, т.е. когато има алтернативна употреба с комплементизатора *че* и отговаря на посочените условия в изведената дефиниция за комплементизатор. Посочва се, че изреченията, въведени с *как*, се фокусират върху процеса, докато изреченията с *че* – върху факта, който се предава (Hansen et al. 2016: 215).

24. *Усетих как* (*че*) [*ме обзема това чувство*] …

25. *... се радваше как* (*че*) [*ще завърши университета*].

Предикати, които се свързват с комплементизатора *че*, но не се свързват с комплементизаторите *дето* или *как*, са предикати за предаване на информация (*заявявам, заявяващ, заявление* и др.), за пропозиционално отношение (*вярвам, вярващ, вяра* и др.), за въображаема реалност (*предполагам, предполагащ, предположение* и др.), за заблуда (*преструвам се, преструващ се, преструвка* и др.), за знание (*зная, знаещ, знание* и др.). Семантичната релация с комплементно изречение може да се изразява конкурентно с комплементизаторите *че*, *дето* и *как* с глаголни предикати за емоционална реакция или оценка с експериенцер субект (*радвам се, радващ се, радост* и др.) и за емоционална реакция или оценка с експериенцер пряк или непряк обект (*яд ме е, срам ме е, радостно ми е* и др.). Предикатите за непосредствено възприятие[12] (*виждам, чувам* и др.) и за емоционално отношение (*благодаря, извинявам се* и др.) се съчетават само с комплементизаторите *че* и *дето*.

Не се наблюдава зависимост на субекта на подчиненото изречение от субекта или обекта на главното, няма ограничения по отношение на изразяването на граматичните категории на предиката в подчиненото изречение, нито редуциране на структурата на подчиненото изречение. При предикатите за предаване на информация и предикатите за знание с експериенцер субект (*зная, разбирам* и др.) важи следното: ако предложна (*за*) група, показваща темата, за която се съобщава информация, и комплементното изречение се явят едновременно, конституентът, изразен от предложната група, и аргумент към подчинения предикат имат еднакъв референт (26.).

26.а. *Осведомиха ме за* [*него*$_i$], *че* (той$_i$) *е странен*.

26.б. *Никога не съм казвал за* [*Томас*$_i$], *че* [*му*$_i$] *дължа пари*.

В този случай не може да се приеме, че има семантична маркираност, тъй като лексикалната реализация на (*за*) конституента към главния предикат е незадължителна и има функцията на обобщаващ елемент по отношение на комплементното изречение (за явлението въвеждаме термина

---

[11] Посочва се също, че цялостна ситуация, обект на възприятие, може да бъде изразена от подчинено изречение, … и интензифициращото местоименно наречие *колко*, от местоименията *какво* и *каквото*, както и безсъюзно (Ласкова / Laskova 2012: 6).

[12] Някои предикати за непосредствено възприятие, изразени предимно с глаголи от свършен вид, допускат и комплементни изречения с *дето*.

вътрешна лява дислокация по аналогия с термина *лява дислокация*[13]). Можем да разглеждаме (*за*) фразата като конституент на подчиненото изречение, който функционира извън структурата му: *За* [*него*$_i$], (той$_i$) *е странен*; *За* [*Томас*$_i$], *дължа* [*му*$_i$] *пари*. (*За*) фразата се подчинява само на селективните ограничения на подчинения предикат, доколкото темата, за която се съобщава или знае нещо, може да се отнася до всяко явление от действителността и ограничения за съчетаемост не се налагат от главния предикат.

5.2. Лексикална и морфологична маркираност

Съществуват различни становища за синтактичната природа на *да*, когато въвежда подчинено изречение: *да* не е комплементизатор, а е неизменяема конюнктивна частица (subjunctive-like particle) (Rudin 1986: 62); *да* е опора на категорията FinitenessP (за разлика от *че*, което е опора на категорията ForceP (Krapova 1998: 89); *да* заема комплементизаторна позиция, но в рамките на категорията на спомагателните глаголи AuxP (Пенчев / Penchev 1998: 115); *да* е модална частица (Pitsch 2018: 17). Различните мнения в някои случаи може да се дължат и на различната природа на *да* в различните му употреби. Приемаме наблюдението, че „след глаголи за сетивно възприятие (*виждам, гледам, чувам, слушам, усещам* и др.) по функция съюзът *да* съответства на съюза *че* и на съюзната дума *как*, изразяващи индикативна модалност“ (Генадиева-Мутафчиева / Genadieva-Mutafchieva 1983: 334). Може да се обобщи, че *да* има функциите на епистемично неутрален комплементизатор, когато се употребява аналогично на комплементизатора *че* и не служи за предаване на следходност на събитието, изразявано от подчинения предикат. *Да* изреченията при предикатите за непосредствено възприятие имат фактивна интерпретация.

27. *Сигурно я бяха видели да* (че) [*пада*].

28. *Видяхме да* (че) [*се приближава някакво шествие*].

Наричаме (неконюнктивното индикативно) *да* комплементизатор, защото изпълнява всички изисквания за комплементизатор. Въпросът с принадлежността към структурата на подчиненото изречение може да бъде разгледан по следния начин. Субектът на подчиненото изречения може да се реализира в крайна дясна позиция в неконюнктивни изречения, въведени с *да*, и в такава структура *да* остава извън подчиненото изречение (29.а.). Изреченията със субект на подчиненото изречение пред *да* могат да се интерпретират като случаи на *вътрешна топикализация*[14] (29.б.) или *вътрешна лява дислокация* (29.в.).

29.а. *Видя да* [*потегля малко корабче*].

29.б. *Видя* [*малко корабче*$_i$] [(то$_i$) *да потегля*].

29.в. *Видя* [*го*$_i$] [(то$_i$) *да потегля*].

Прекият обект на главното изречение се подчинява само на селективните ограничения на подчинения предикат, доколкото всяко явление от действителността може да се възприема, и ограничения за съчетаемост към прекия обект не се налагат от главния предикат (Илиева, Коева / Ilieva, Koeva 2001: 136).

---

[13] При лявата дислокация (left dislocation), разглеждана като вид топикализация или като явление, което има общи характеристики с топикализацията, конституент на изречението функционира извън структурата му. В простото изречение мястото на този конституента се заема от местоимение ([***Иван***$_i$], [***той***$_i$] *ще дойде на вечеря*, [***На Иван***$_i$], *трябва да* [***му***$_i$] *купим подарък*). Без да обсъждаме дали конституентът в лява дислокация е резултат на движение, или е базово генериран в начална позиция, приемаме, че появяването му в начална изреченска позиция е възможно, тъй като по някакъв начин (експлицитно или имплицитно) вече е известен (Prince 1984: 217) и задава темата, за която се предава информация в изречението.

[14] При топикализацията (topicalization) конституент на изречението функционира извън структурата му като тема, за която се съобщава нещо. Приема се, че синтактична разлика между топикализация и лява дислокация е отсъствието на местоимение в структурата на изречението, което да показва мястото на топикализирания конституент: ***Петър****, изглежда, че няма да дойде*.

Морфологичната маркираност се изразява в това, че подчиненият предикат е ограничен до формата на сегашно време, което се интерпретира като темпоралната категория, изразена от главния предикат (събитията се случват едновременно).

5.3. Семантична и структурна маркираност

Индикативна интерпретация на комплемента, която не е маркирана лексикално се изразява посредством комплементни малки изречения (32.).

32. (аз$_i$) *Правех се на* [(аз$_i$ съм) *възглупав пътник*].

Именният изреченски предикат на комплементните малките изречения не може да изразява глаголни категории като: лице, време, залог, наклонение, свидетелственост. От друга страна, малките изречения споделят граматичните категории на главния предикат, по-точно глаголът *съм* от съставното именно сказуемо на малкото изречение не се реализира именно поради идентичната интерпретация на глаголните категории, които споделя с главния предикат. Можем да кажем, че комплементните малки изречения са с редуцирана структура (без глаголен компонент, само с именен предикат) и са изцяло интегрирани в структурата на главния предикат.

Комплементни малки изречения се наблюдават при главен глаголен предикат с експериенцер в подложна позиция и одушевен пряк обект: предикати за пропозиционално отношение, за заблуда, за желание и за непосредствено възприятие (Коева / Koeva 2019: 68). Прекият обект на главния предикат и субектът на малкото изречение се отнасят към един и същи референт.

33. *Искаше* [*я*$_i$] [(тя$_i$ е) [*щастлива*$_i$]].
34. *Виждам* [*го*$_i$] [(той$_i$ е) [*изправен на скалата*]].

Комплементни малки изречения са възможни и при предикати за въображаема реалност (със или без експериенцер непряк обект). Наблюдава се следната семантична зависимост: субектният аргумент на главния предикат и субектният аргумент на малкото изречение се отнасят към един и същи референт (35.).

35. (той$_i$) *Струваше ми се* [(той$_i$ е) [*добро момче*]].

Позицията на субекта на комплементните малките изречения в български е контролна позиция:[15] от субекта или от обекта на главния предикат (Коева / Koeva 2001). И в двата случая субектът на малкото изречение се подчинява на селективните ограничения на предиката на малкото изречение, доколкото селективните ограничения на главния предикат към обекта не са специфични.

6. Комплементни изречения с интерогативна интерпретация

6.1. Лексикална маркираност

Дали традиционно се причислява към комплементизаторите (Пенчев / Penchev 1998: 18; Тишева / Tisheva 2004: 9). „(*Дали*) (бел. на автора) е от групата на комплементизаторите в български, наред с *че*, *да*, *дето*“ (Тишева / Tisheva 2004: 10).

Предикати, които се свързват с комплементизатора *дали*, са предикати за изискване на информация от източник пряк обект (*питам, запитвам, разпитвам* и др.) и предикати за изискване на информация от източник непряк обект (*задавам въпрос, поставям въпрос* и др.).

36. [*Понякога се питам*] *дали* [*не губя разсъдъка си*].

---

[15] Контролът (control) се дефинира като задължителна интерпретация на субекта на подчиненото изречение от субекта или обекта на главното, без възможност за замяна със съществително.

Останалите типове предикати, които се свързват с *дали*, съвпадат с предикатите, които се срещат с *че*. Налице е зависимостта, че ако един предикат присъединява *че* изречение, то той се съчетава и с косвени въпроси (Коева / Koeva 2019: 68).

Не се наблюдава зависимост на субекта на подчиненото изречение от субекта на главното, както и ограничения по отношение на изразяването на граматичните категории на глагола в подчиненото изречение. При предикатите за предаване на информация и за знание с експериенцер субект важи, че ако предложна (*за*) група и комплементното изречение се появят едновременно, аргументът, изразен от предложната група, и аргумент към подчинения предикат имат еднакъв референт (вътрешна лява дислокация).

37. *Питам те за* [*него*$_i$] *дали* (той$_i$) *е дошъл*.

6.2. Лексикална и синтактична маркираност

6.2.1. Общи косвени въпроси

Приемаме, че въпросителната частица *ли* при общите косвени въпроси не е комплементизатор, за разлика от други мнения (Hansen et al. 2016: 216), макар че се конкурира с изреченията с *дали* (38.а. и 38.б.) (причината е, че *ли* е клитика, която е част от подчиненото изречение).

38.а. [*Понякога се питам*] [*не губя ли разсъдъка си*].

38.б. [*Понякога се питам*] *дали* [*не губя разсъдъка си*].

Не се наблюдава задължителна или незадължителна обща референция на аргументи от главното и подчиненото изречение, няма ограничения по отношение на изразяването на граматичните категории на глагола в подчиненото изречение. Лексикалната маркираност се осигурява от наличието на частицата *ли*, а синтактичната маркираност се изразява в обичайната начална позиция на конституента, към който е зададен въпросът, и позицията на частицата *ли*: [*Понякога се питам*] [*разсъдъка си ли не губя*].

6.2.2. Частни косвени въпроси

Изразяване на интерогативна модалност между главен предикат и комплемент, което е маркирано лексикално и синтактично, се наблюдава и при частните косвени въпроси. Въпросителните местоимения (и наречия) в косвените въпроси могат да бъдат реализация на даден аргумент, адюнкт или модификатор, но както е известно, нямат кореферентна интерпретация по отношение на фраза от главното изречение. Надежден тест за това дали *как* се използва като комплементизатор, или като въпросително местоимение, част от подчиненото изречение, е възможността във втория случай да се разшири с друго наречие (*точно как*) (Hansen et al. 2016: 143).

Посочва се, че косвените въпроси се явяват като подчинени допълнителни изречения към предикати от следните семантични групи: към глаголи за сетивно възприятие, за мисловна дейност, за емоционални реакции, за конкретни (практически) дейности, за емоционално-мисловна дейност, за волево-речева дейност, за емоционално-волева дейност (Тишева / Tisheva 2004: 27 – 28). В използваната класификация на предикатите, които присъединяват комплементи (Коева / Koeva 2019), видовете предикати, които се съчетават с косвени въпроси, са: предикати за предаване на информация, за изискване на информация, за пропозиционално отношение, за въображаема реалност, за знание и за непосредствено възприятие.

Лексикалната маркираност се изразява в замяната на име от подчиненото изречение със съответното местоимение, а синтактичната – в началната позиция на въпросителната дума или фраза в структурата на подчиненото изречение. Няма ограничения за изразяване на категориите на глагола или зависимост на интерпретацията на субекта на подчиненото изречение от субекта или обекта на главното изречение.

7. Комплементни изречения с конюнктивна интерпретация

При изреченията с конюнктивна интерпретация присъединяваните части „представляват непряко предадена чужда или своя реч, съдържаща подбуждане към някого да извърши нещо желано или необходимо (…), по структура са близки и съвпадат понякога напълно с подбудителните изречения“ и могат да изразяват заповед, подбуда, забрана, предположение, молба, пожелание (Генадиева-Мутафчиева / Genadieva-Mutafchieva 1983: 338). Осъществяването на действието в подчиненото изречение се схваща като възможно (несигурно, съмнително, възможно изобщо) или като необходимо и се съчетават с глаголи за сетивна, мисловна, емоционална, волева или речева дейност (Генадиева-Мутафчиева / Genadieva-Mutafchieva 1983: 335). Структурата на подчиненото изречение се маркира от употребата на *да*, което в тези случаи не разглеждаме като комплементизатор, а като модална частица.

Голяма част от характеристиките на *да* като неконюнктивен комплементизатор и като модална частица съвпадат: между *да* и подчинения глагол могат да се разполагат само клитики; съществуват ограничения при употребата на темпоралните форми на глагола в подчиненото изречение. В подчинените изречения (с уточнението, че това твърдение се отнася само до *да* изреченията с конюнктивна интерпретация, бел. на автора) няма граматикализирано темпорално изразяване – глаголната форма е в сегашно време, а следходността на събитието в подчиненото изречение е по отношение на събитието в главното изречение, а не спрямо момента на изказването (Куцаров / Kutsarov 2002: 165).

Предлага се разделяне на подчинените изречения с *да* на две групи: съответстващи на конюнктивни или на инфинитивни изречения в други езици (Krapova 1998: 75). Като основание за тази подялба се посочва, че субектната позиция при първата група може да се заеме от местоимение със свободна интерпретация в рамките на изречението или от съществително ((аз) *Искам той*$_i$ / *Иван*$_j$ *да дойде*), а при вторите – от местоимение с анафорична характеристика в рамките на изречението без възможност за заместване със съществително ((той$_i$) *Забрави* (той$_i$) / **Иван*$_j$ *да дойде*) (обяснението е на автора). Някои изследователи интерпретират субектната позиция на *да* изреченията и при първата група като анафорична (контролна) позиция (*Той*$_i$ *искаше* (той$_i$) *да чете*) (Rivero 2005: 1085). Всъщност и за двете посочени групи комплементни изречения с *да* съществуват примери с различни субекти на главното и подчиненото изречение и възможност за алтернация със съществително в субектната позиция на подчиненото изречение (с изключение на модалните и фазовите предикати).

39. (аз$_i$) *Ще се опитам* [*то*$_j$ (момчето$_j$)] *да забрави всичко*.

40. (аз$_i$) *Няколко пъти успях* [*то*$_j$ (кучето$_j$)] *да повтори жестовете ми.*

41. (аз$_i$) *Забравих* (ние$_j$) *да почистим двора* / [*учениците*$_j$] *да почистят двора.*

Комплементни изречения с конюнктивна интерпретация се наблюдават при предикати за желание, за постигане (*опитвам*, *успявам* и др.), за манипулация и при илокутивни предикати за манипулация (*разпореждам, препоръчвам* и др.).

Тези групи предикати в езици с инфинитив се разглеждат като предикати с повдигане или с контрол в зависимост от това дали са транзитивни, или не (Hu, Chen 2020). Възможно е в български да се наблюдава зависима интерпретация на субекта на подчинения предикат от субекта (при предикати за желание и за постигане) или от обекта (при предикати за манипулация) на главния предикат, но макар че се среща често, такава зависимост не е абсолютно задължителна. При някои предикати за манипулация с пряк обект (*моля, умолявам, каня, карам, убеждавам, заставям, предизвиквам* и др.) може да се наблюдава частична зависимост на субекта на подчинения глагол от обекта на главния предикат – само на лицето, но не и на числото (42.а.). При други предикати за манипулация с непряк обект (*позволявам, разрешавам, забранявам, преча, отказвам, внушавам* ‘карам’ и др.) (43.а.) може да се наблюдава (незадължителна) зависима интерпретация на субекта на подчинения предикат от непрекия обект на главния (ако е изразен).

42.а. *Моли* [*ме*]$_i$ (ние$_i$) *да го пуснем в шатрата*.

43.а. *Внушаваха* [*му*]$_i$ (той$_i$) *да даде на хората прилична заплата*.

Тъй като обектът при повечето предикати, присъединяващи комплементни изречения с конюнктивна интерператция, не е задължителен (42.б. и 43.б.), а се наблюдават случаи и като (44.), има основания за интерпретация с вътрешна топикализация.

42.б. *Моли* (ни$_i$) *да го пуснем в шатрата*.

43.б. *Внушаваха* (му$_i$) *да даде на хората прилична заплата*.

44. … *като взели и* [*него*$_i$] *да* (го$_i$) *канят* (той$_i$) *да поостане* …

8. Комплементни изречения с модална интерпретация

С модална интерпретация са комплементните изречения към модални и фазови предикати (*мога, може, трябва, започвам, продължавам, спирам* и др.). Модалните глаголи могат да се разглеждат като оператори по отношение на ситуацията, представена в подчиненото изречение (Klabunde 2007), което е в синхрон и с традицията в българската граматика. В български могат да се разделят на две групи: такива, които присъединяват субектно комплементно изречение (*може, трябва, необходимо е, възможно е* и др.) (45.), и такива, които присъединяват комплементно изречение (*мога, започвам, продължавам, спирам* и др.) (46.).

45.а. *Възможно е това да не е животно*.

45.б. *Възможно е да не е животно*.

46. *Започвам да се отегчавам тук*.

При първата група няма ограничения за интерпретацията на подчинения субект. При втората група се наблюдава пълна зависимост на интерпретацията на темпоралните характеристики на комплементния предикат от темпоралните характеристики на главния (едновременност на ситуацията, изразявана от подчинения предикат, с тази, изразявана от главния) и пълна зависимост на подчинения субект от субекта на главния предикат. Субектът може да е експлицитно изразен както в главното, така и в комплементното изречение (47.).

47.а. *Мракът започва да се движи.*

47.б. *Започва мракът да се движи.*

47.в. *Започва да се движи мракът.*

9. Комплементни изречения с неиндикативна и неконюнктивна интерпретация

Наблюдава се още един тип интерпретация, при който се изразява нереално събитие, но без конюнктивна интерпретация и изразяване на следходност (48.).

48. [*Не помнеха* [*да са го срещали*]].

Посочва се, че в подчинените изречения с *да* могат да се използват само четири глаголни времена – презенс, имперфект, перфект и плусквамперфект (Асенова / Asenova 1998: 114). Изразяването на неиндикативна и неконюнктивна интерпретация се постига с темпоралните форми на минало неопределено и минало предварително време. Наблюдава се при нефактивна употреба на предикати за знание и предикати за отрицателно пропозиционално отношение (*отричам, опровергавам* и др.) (49. и 50.).

49. [*Не знае* [*как е влязъл*]].

50. *Но категорично* [*отрича,* [*че е оставила плика в стаята*]]...

10. Заключение

Семантичното отношение между присъединяваща част предикат и присъединявана част комплемент може да бъде изразено по няколко начина: лексикално – посредством комплементизатор или друг лексикален клас (въпросителни частици, въпросителни местоимения или наречия), граматично – посредством редуциранне на темпоралните категории на комплементния предикат или словоред, различен от каноничния, семантично – посредством зависима интерпретация на субекта на комплементния предикат от субекта или обекта на главния предикат. С лексикално маркиране от комплементизатор в български се въвеждат комплементни изречения с индикативна интерпретация и общи косвени въпроси. Морфологично маркиране се наблюдава при всички *да* изречения: за изразяване на индикативна, конюнктивна, модална и неиндикативна, неконюнктивна интерпретация. Синтактично маркиране се проявява при общи и частни косвени въпроси без комплементизатор. Със семантично маркиране се характеризират комплементните изречения с модална интерпретация и комплементните малки изречения, при които се наблюдава и структурна редукция. Може да се обобщи, че основните маркери за комплементност са лексикални, а останалите типове маркираност свидетелстват за различните типове комплементни изречения.

Благодарности

Изследването е извършено по проект „Обогатяване на семантичната мрежа Уърднет с концептуални фреймове“, подкрепен от Фонд „Научни изследвания“ по програма „Финансиране на фундаментални научни изследвания – 2020 г.“, Договор No. КП-06-Н50/1 от 2020 г.

Цитирана литература / References

Асенова 1989: Асенова, П. *Балканско езикознание. Основни проблеми на балканския езиков съюз.* София: Издателство „Проф. Марин Дринов“. (Asenova 1989: Asenova, P. *Balkansko ezikoznanie. Osnovni problemi na balkanskiya ezikov sayuz*. Sofia: Izdatelstvo “Prof. Marin Drinov“)

Викторова 2009: Викторова, К. Функционален развой на *да*-конструкцията в съвременния български език. – В: *Българско езикознание. Т. 5. Проблеми на граматичната система на българския език – глагол*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, с. 304 – 345. (Viktorova 2009: Viktorova, K. Funktsionalen razvoy na *da*-konstruktsiyata v savremenniya balgarski eizk. – In: *Balgarsko ezikoznanie. T. 5. Problemi na gramatichnata sistema na balgarskiya ezik – glagol*. Sofia: Akademichno izdatelstvo “Prof. Marin Drinov“, pp. 304 – 345.)

Генадиева-Мутафчиева 1983: Генадиева-Мутафчиева, З. Сложно съставно с подчинено допълнително изречение. – В: *Граматика на съвременния български книжовен език*. *Т. 3. Синтаксис*. София: Издателство на БАН, с. 328 – 347. (Genadieva-Mutafchieva 1983: Genadieva-Mutafchieva, Z. Slozhno sastavno s podchineno dopalnitelno izrechenie. – In: *Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik*. *T. 3. Sintaksis*. Sofia: Izdatelstvo na BAN, pp. 328 – 347.)

Илиева, Коева (2001): Илиева, К., Св. Коева. Вмпатия, изречение и текст. – В: *Българско езикознание*, Т. 2 – *Прагматика на текста*, София, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, с. 83 – 159. (Ilieva, Koeva (2001): Ilieva, K., Sv. Koeva. Empatiya, izrechenie i tekst. – V: *Balgarsko ezikoznanie*, T. 2 – *Pragmatika na teksta*, Sofia, Akademichno izdatelstvo “Prof. M. Drinov”, s. 83 – 159.)

Коева 2001: Коева, Св. Малки изречения. – В: Коева, Св. (съст.). *Съвременни синтактични теории. Помагало по синтаксис.* Пловдив: Пловдивско университетско издателство, с. 61 – 68. (Koeva 2001: Koeva, Sv. Malki izrecheniya. – In: Koeva, Sv. (sast.). *Savremenni sintaktichni teorii. Pomagalo po sintaksis.* Plovdiv: Plovdivsko universitetsko izdatelstvo, pp. 61 – 68.)

Коева 2014: Коева, Св. Българският национален корпус в контекста на световната теория и практика. – В: Коева, Св. (съст.). *Езикови ресурси и технологии за български*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, с. 29 – 52. (Koeva, Sv. Balgarskiyat natsionalen korpus v konteksta na svetovnata teoriya i praktika. – In: Koeva, Sv. (sast.). *Ezikovi resursi i tehnologii za balgarski*. Sofia: Akademichno izdatelstvo “Prof. Marin Drinov“, pp. 29 – 52.)

Коева 2018: Коева, Св. Типология на подчинените изречения към прилагателно име в български. – В: *Orbis Linquarium*, кн. 16, бр. 2, с. 122 – 132. (Koeva 2018: Koeva, Sv. Tipologiya na podchinenite izrechenia kam prilagatelno ime v balgarski. – In: *Orbis Linquarium*, kn. 16, br. 2, pp. 122 – 132.)

Коева 2019: Коева, Св. Комплементите в български. – В: *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 57 – 68. (Koeva 2019: Koeva, Sv. Komplementite v balgarski. – In: *Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsiya na Instituta za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin“*. Sofia: Izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov“, pp. 57 – 68.)

Кръпова 2008: Кръпова, И. Наблюдения върху синтактичните свойства на съюзната връзка *дето*. – В: *Bulgaristica – Studia et Argumenta. Festschrift für Ruselina Nitsolova zum 65. Gebutstag. Specimina Philologiae, Slavicae*. München, с. 305 – 321. (Krapova 2008: Krapova, I. Nablyudeniya varhu sintaktichnite svoystva na sayuznata vrazka *deto*. – In: *Bulgaristica – Studia et Argumenta. Festschrift für Ruselina Nitsolova zum 65. Gebutstag. Specimina Philologiae, Slavicae*. München, pp. 305 – 321.)

Куцаров 2002: Куцаров, К. *Да* като константен сигнализатор за следходност. – В: *Езикът: история и съвременност*. Шумен: Университетско издателство „Епископ К. Преславски“, с. 161 – 166. (Kutsarov 2002: Kutsarov, K. *Da* kato konstanten signalizator za sledhodnost. – In: *Ezikat: istoriya i savremennost*. Shumen: Universitetsko izdatelstvo “Episkop K. Preslavski”, pp. 161 – 166.)

Ласкова 2012: Ласкова, Л. Параметри на ситуациите, изразени в изказване с глагол за перцепция: лице, число, статус и време. <https://naum.slav.uni-sofia.bg/sites/default/files/lili_series_diss_5_1_laskoval.pdf> [10.03.2021] (Laskova 2012: Laskova, L. Parametri na situatsiite, izrazeni v izkazvane s glagol za pertseptsiya: litse, chislo, status i vreme. <https://naum.slav.uni-sofia.bg/sites/default/files/lili_series_diss_5_1_laskoval.pdf> [10.03.2021])

Ницолова 1983: Ницолова, Р. Сложно съставно с подчинено определително изречение. – В: Граматика на съвременния български книжовен език. Т. *3*. Синтаксис. София: Издателство на БАН, с. 305 – 321. (Nitsolova 1983: Nitsolova, R. Slozhno sastavno s podchineno opredelitelno izrechenie. – In: *Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik.* T. *3. Sintaksis.* Sofia: Izdatelstvo na BAN, pp. 305 – 321.)

Пенчев 1998: Пенчев, Й. Синтаксис на съвременния български книжовен език. Асеновград: Издателска къща „Вечерник“. (Penchev 1998: Penchev, Y. *Sintaksis na savremenniya balgarski knizhoven ezik*. Asenovgrad: Izdatelska kashta “Vechernik”.)

Тишева 2004: Тишева, Й. Структурни модели ни въпросителните изречения в българския език. – В: Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. София: Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“, с. 5 – 67. (Tisheva 2004: Tisheva, Y. Strukturni modeli na vaprositelnite izrecheniya v balgarskiya ezik. – In: *Godishnik na Sofiyskiya universitet “Sv. Kliment Ohridski”*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kl. Ohridski”, pp. 5 – 67.)

Cinque, Rizzi 2010: Cinque, G., L. Rizzi. The cartography of syntactic structures. Heine, B., H. Narrog (Eds.). *Oxford handbook of linguistic analysis*. Oxford: Oxford University Press, pp. 41 – 58.

Cristofaro 2005: Cristofaro, S. *Subordination*. Oxford: Oxford University Press.

Dixon 2010: Dixon, R. *Basic linguistic theory volume* 2: *Grammatical topics*. Oxford: Oxford University Press.

Gast, Diessel 2012: Gast, V., H. Diessel. The typology of clause linkage: status quo, challenges, prospects. – In: Gast V., H. Diessel. (Ed.). *Clause Linkage in Cross-Linguistic Perspective: Data-Driven Approaches to Cross-Clausal Syntax.* Berlin – Boston, pp. 1 – 37.

Givón 1980: Givón, T. The binding hierarchy and the typology of complements. – In: *Studies in Language*, 4(3), pp. 333 – 377.

Givón 2001: Givón, T. *Syntax: An Introduction*. Vol. II. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.

Hansen et al. 2016: Hansen, B., A. Letuchiy, I. Błaszczyk. Complementizers in Slavonic (Russian, Polish, and Bulgarian). – In: Boye, K., P. Kehayov (Eds.). *Complementizer Semantics in European Languages*. Berlin, Boston: Walter de Gruyter GmbH, pp. 175 – 224.

Hu, Chen 2020: Hu, Б., H. Chen. On the Raising and Control of Modal Auxiliary Verbs. – In: *International Journal of Linguistics*, Vol. 12, No. 4, pp. 252 – 279.

Klabunde 2007: Klabunde, R. Lexical choice of modal expressions. – In: *Proceedings of the 11th European Workshop on Natural Language Generation* (ENLG-07). Dagstuhl, pp. 73 – 80.

Koeva 1995: Koeva, Sv. A Minimalist view on NP-raising. – В: *Съпоставително езикознание*, кн. 4/5, с. 5 – 9. (Koeva 1995: Koeva, Sv. A Minimalist view on NP-raising. – In: *Sapostavitelno ezikoznanie*, kn. 4/5, pp. 5 – 9.)

Krapova 1998: Krapova, I. Subjunctive complements, null subjects and case checking in Bulgarian. – In: *University of Venice Working Papers in Linguistics*, vol. 8, 2, pp. 73 – 93.

Lehmann 1988: Lehmann, C. Towards a typology of clause linkage. – In: Haiman, J., S. A. Thompson (Eds.). *Clause Combining in Grammar and Discourse*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, pp. 181 – 226.

Noonan 2007: Noonan, M. Complementation. – In: Timothy, S. (Ed.). *Language typology and syntactic description*. Vol. 2. Cambridge, UK: Cambridge University Press, pp. 52 – 150. <https://www.researchgate.net/publication/279758604_Complementation> [10.03.2021]

Nordström, Boye 2016: Nordström, J., K. Boye. Complementizer semantics in the Germanic languages. – In: Boye, K., P. Kehayov (Eds.). *Complementizer Semantics in European Languages*. Berlin/Boston: Walter de Gruyter GmbH, pp. 131 – 174.
Pitsch 2018: Pitsch, H. Bulgarian moods. – In: *Journal of Slavic Linguistics*, 26, 1, pp. 55 – 100.
Prince 1984: Prince, E. Topicalization and left-dislocation: A functional analysis. – In: *Annals of the New York Academy of Sciences*, 433, pp. 213 – 225.
Radford 1997: Radford, A. *Syntactic Theory and the Structure of English*. Cambridge: Cambridge University Press.
Rivero 2005: Rivero, M. L. Topics in Bulgarian morphology and syntax: A minimalist perspective. – In: *Lingua*, 115, pp. 1083 – 1128.
Rudin 1986: Rudin, C. *Aspects of Bulgarian syntax: Complementizers and Wh constructions*. Columbus, Ohio: Slavica Publishers.
Van Valin 1984: Van Valin, R. D. Jr. A typology of syntactic relations in clause linkage. – In: *Berkeley Linguistics Society*, 10, pp. 542 – 558.
Wurmbrand, Lohninger 2019: Wurmbrand, S., M. Lohninger. An implicational universal in complementation – Theoretical insights and empirical progress. – In: Hartmann, J., A. Wöllstein (Eds.). *Propositional Arguments in Cross-Linguistic Research: Theoretical and Empirical Issues*. Berlin: Mouton de Gruyter <https://ling.auf.net/lingbuzz/004550> [10.03.2021].

TOWARDS A TYPOLOGICAL ANALYSIS OF BULGARIAN COMPLEMENTS

Svetla Koeva
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences

svetla@dcl.bas.bg

Abstract: The aim of the study is to present the main components directed to a typological analysis of Bulgarian complements and to propose a classification based on the type of semantic relations between clauses. The semantic relation **has complement** – **is complement** of can be expressed at the lexical, morphological, semantic and syntactic level. This is manifested by the complementizers, the bound interpretation of the temporal categories of the complement predicate, the bound interpretation of the complement subject and the reduced syntactic structure of the complement.

Keywords: *complements, semantic relations, lexical marking, structural marking*

Svetla Koeva
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

THE NOMINAL STRUCTURE OF CLAUSAL COMPLEMENTS: AN EXPERIMENTAL STUDY OF WH-EXTRACTION IN BULGARIAN

Arthur Stepanov[a], Iliyana Krapova[b]
University of Nova Gorica[a], Ca'Foscari University of Venice[b]
arthur.stepanov@ung.si[a], krapova@unive.it[b]

Abstract: We explored the nominal structure of finite clausal complements of propositional attitude verbs in Bulgarian by examining potential complex NP island effects in wh-extraction out of these complements. A complex NP island structure is signaled by the presence of an overt correlative pronoun *tova* preceding the finite complement. We compared speakers' judgments and reading patterns concerning wh-extraction out of complements preceded by overt correlative pronoun *tova* and those in which no overt correlative is present, in an acceptability judgment experiment using a factorial design. The experiment also included an online reading time task. We found that factors *structure* and *dependency length* affect acceptability of wh-dependencies with and without an overt correlative independently, but there was no additive effect. We conclude that both subtypes of clausal complements, with and without an overt correlative, are essentially island-like configurations, which supports the nominal structure hypothesis for Bulgarian. The reading time data also allowed us to track down interesting patterns of compatibility of different verbs with an overt correlative.

Keywords: *wh-extraction, experimental syntax, propositional attitude verb, Bulgarian*

1. Introduction

The categorial status of finite complements of propositional attitude verbs such as *believe* or *claim* has long been under debate in the generative syntactic literature.[16] According to the traditional view dating back to Emonds (1970) and Stowell (1981) and commonly adopted in the current syntactic theorizing, finite complements of these verbs are categorially clauses, or Complementizer Phrases (CP) selected by the verb and headed by complementizers such as *that* (in English). The alternative view, that a complement CP is engulfed within an NP "shell" headed by an overt or silent noun or determiner, often referred to as a correlative proform, goes back to Rosenbaum (1967). It has been entertained at various points within the late Government and Binding (GB) and early Minimalist literature and is recently witnessing a resurging interest among syntacticians (see below for references). Both views are schematized in (1):

(1) a. V_{prop} [$_{CP}$ C …]
b. V_{prop} [$_{NP}$ N [$_{CP}$ …]]

The continuing attention to the issue is driven, not in the least, by ensuing consequences concerning transparency / opacity of syntactic dependencies across the finite clausal boundary. Indeed, on most known accounts, the NP approach to complementation a priori predicts a *complex NP island-like* effect regarding extraction out of a finite complement. A construction at issue is long-distance wh-questions as in (2):

(2) Who does Peter believe [$_{CP}$ (that) Boris saw at the market]?

[16] In broad terms, propositional attitude verbs are verbs that signal some degree of certainty regarding a concept formed in the mind, the expression of a speaker's attitude, judgment or opinion regarding a state of affairs in the complement clause. The class of propositional attitude predicates standardly include verbs like *think, believe, know, want*, which express an attitude towards the embedded proposition. In more recent literature (cf. White et al. 2018), so-called 'assertives' like *claim, say, acknowledge* have been added to this class for two reasons: a) such verbs express report of a propositional attitude and b) their complement clause supplies a 'mental picture' or a 'judgement of truth' on the part of the main clause subject or the speaker, much like with standard propositional attitude verbs.

As (2) shows, no such effect is apparent in English, which a priori supports view (1a). Yet structural counterparts of questions as in (2) have been reported to have a degraded status, in particular, in Polish, Russian (e.g., Stepanov 2006) and some varieties of German (Fanselow, Weskott 2010), to name just a few examples. This degradation has been attributed to a complex NP-like island effect due to wh-extraction across an NP shell headed by a silent correlative which demarcates the complement clause in these languages, in favor of view (1b) (see also Müller, Sternefeld 1995). In light of grammaticality of (2), the choice among two basic views on complementation in (1) entails a corresponding analytic strategy as regards the empirical contrast at issue. There are three possibilities: i) both structures (1a) and (1b) are attested Universal Grammar (UG) options, perhaps representing two values of a structural parameter responsible for cross-linguistic variation; ii) only structure (1a) is available in UG, and the additional layer of structure in (1b) is in some sense idiosyncratic or language-specific; and iii) only the nominal structure (1b) is available in UG, and clausal structure (1a) is derived from it by some form of structural reduction. Stepanov (2001) and Stepanov and Stateva (2006) argue for option iii) which avoids postulating language-specific structures or phrase structural parameters, while at the same time predicting a complex NP effect in the counterparts of (2) in the languages mentioned above.[17] Their argument is built around the observation that the correlative N head typical for the structure in (1b) may actually surface overtly in these languages. Indeed, long-distance wh-extraction out of a complement preceded by an overt correlative induce a clear complex NP effect in these languages. At the same time, wh-extraction out of complements without the overt correlative often results in a dubious acceptability status: while speakers agree that they are not perfect, the degree of degradation has so far been somewhat difficult to pinpoint. This kind of empirical obstacle prevents a firm conclusion concerning the uniformity of the NP-shell structure, especially in cases when no overt correlative is present.

This paper reports a work in progress exploring the nominal structure of clausal complementation in Bulgarian by looking into patterns of acceptability of wh-extraction out of complements of propositional attitude verbs in this language. An a priori consensus seems to be that these are generally acceptable, similarly to English, but informal inquiries indicate that a good deal of variability exists across speakers and verb types. Our starting point is that, similarly to Russian and Polish, clausal complements of propositional attitude verbs in Bulgarian may be optionally preceded by an overt correlative, *tova* 'it'.[18]

(3) Rektorat saobshti (tova), che studentat e sreshtnal dekana pred hotela
the-rector reported it that the-student is met the-dean in-front-of the-hotel
'The rector reported that the student met the dean in front of the hotel'

That the correlative structurally "belongs" in the embedded clause can also be seen in sentences where the clause is not in the complement position:

(4) [Tova, che studentat e sreshtnal dekana pred hotela] e trudno za vyarvane
It that the-student is met the-dean in-front-of the-hotel is hard for believing
'That the student met the dean in front of the hotel is hard to believe'

If *tova* indicates an NP-shell structure, similarly to other languages mentioned above, then the acceptability status of long wh-questions *without* the overt correlative would provide a critical evidence concerning the uniformity of NP-shell structure in this language. All else being equal, a degraded status of a long wh-question in the absence of overt correlative would indicate the presence of an NP-shell structure (with an N being possibly null or silent) and that the degradation is due to a complex NP effect. If no degradation is found, then one of two explanations is conceivable: either a) no NP-shell structure is activated, or b) a structural reduction similar to that postulated for English (see above) takes place in Bulgarian as well. The present study aims to shed light within the space of these possibilities.

---

[17] These authors argue that in English, a silent correlative pronoun starts out heading an NP-shell as well, but later undergoes a fusion with a selecting verb effectively collapsing the NP-shell structure and voiding the islandhood for the purposes of wh-extraction out of an embedded clause. See also Müller, Sternefeld (1995).

[18] The actual use of the version with the overt correlative is often restricted to a subset of contexts that we will not discuss here. We also assume that the correlative itself is semantically vacuous, following the proposal in Stepanov, Stateva (2006) for a similar construction in Russian.

As noted above, speakers' judgments concerning long wh-questions are often uncertain, given the overall complexity of the construction that intervenes in the introspective process. As such, they cannot be placed within a binary continuum (viz. acceptable or unacceptable). Rather, in most cases, these judgments can be quantified as some gradient of perfect acceptability varying across speakers. This state of affairs calls for a larger-scale acceptability judgment study in order to reliably register this inter-speaker variation. Recent research in experimental syntax focusing on a range of different island effects suggests that two external factors may play a key role in affecting acceptability judgments in island-inducing constructions: the *length* of a wh-dependency (in case of a long wh-question, extending across the complement clause boundary) and availability of complex *structure* (Sprouse et al. 2016, Stepanov et al. 2018, Kush et al. 2019, among others).

We reasoned that by isolating these external factors the true acceptability status of Bulgarian long-distance wh-questions without an overt correlative can be deduced with greater clarity. Specifically, we wanted to compare speakers' performance using an experimental design crossing length of a wh-dependency (short, long) and structure (presence / absence of overt correlative). The resulting four experimental conditions are exemplified below:

(5) a. Koy saobshti, che studentat e posreshtnal rektora pred hotela?
who reported that the-student is met the-rector in-front-of the-hotel
'Who reported that the student met the rector in front of the hotel?' [short, –corr]

b. Koy saobshti tova, che studentat e posreshtnal rektora pred hotela?
who reported it that the-student is met the-rector in-front-of the-hotel
'Who reported that the student met the rector in front of the hotel?' [short, +corr]

c. Kogo rektorat saobshti, che studentat e posreshtnal pred hotela?
whom the-rector reported that the-student is met in-front-of the-hotel
'Who did the rector report that the student met in front of the hotel?' [long, –corr]

d. Kogo rektorat saobshti tova, che studentat e posreshtnal pred hotela?
Whom the-rector reported it that the-student is met in-front-of the-hotel
'Who did the rector report that the student met in front of the hotel?' [long, +corr]

In line with previous experimental studies on island effects, we expected that each of the two factors is likely to lower the acceptability independently (see the references above). That is, a wh-question with an overt correlative is likely to receive lower acceptability than without one. Similarly, a question involving a long wh-dependency should receive a lower acceptability than one involving a short wh-dependency. This hypothetical situation is depicted on the left graph in Figure 1. A true island effect in this design manifests itself as an additive effect of the two factors at issue. Specifically, if there is a true complex NP island effect due to the overt correlative, the factorial design will detect it in at least two different ways. Statistically, it will show up as a significant interaction between factors length and structure. Graphically, the lines connecting points corresponding to the short and long wh-dependencies will not be parallel. This situation is depicted on the right graph in Figure 1.

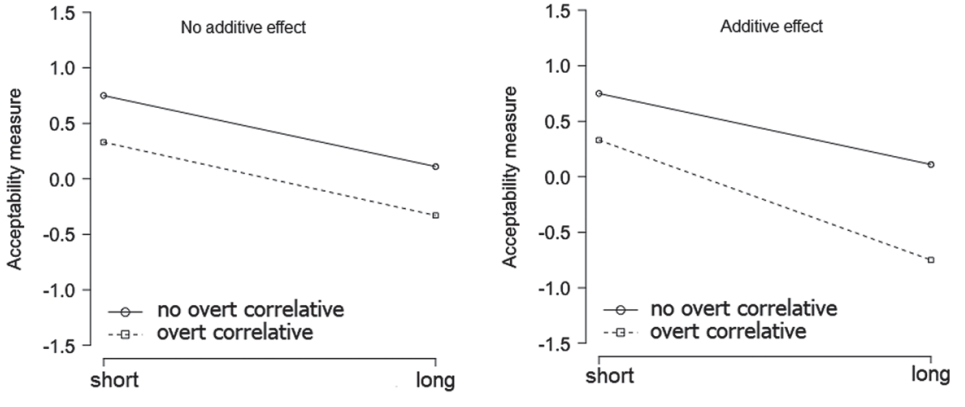

Figure 1. Two hypothetical outcomes of a 2 x 2 design crossing length of wh-dependency and availability of overt correlative

In addition to detecting a complex NP island effect with an overt correlative, we hoped to be able to make additional conclusions regarding the structure of long-distance dependency without one. Indeed, if the design reveals an additive / true island effect with the overt correlative, and its absence without one, this result would not support the nominal structure of clausal complementation in Bulgarian. In contrast, the absence of an additive effect with the overt correlative would be consistent with two interpretations: i) either there is no island effect with the overt correlative (an unlikely outcome, by all available evidence and intuitions), or ii) the island effect persists also without the overt correlative, consistent with the nominal structure of clausal complementation in Bulgarian as in (1b). We reflect on the second possibility in more detail in Section 4.

2. Method

To test the above predictions, we conducted an acceptability judgment task in a controlled experiment using a factorial design, specifically, crossing the wh-dependency length ([short], [long]) and structure ([+corr], [–corr]) in a 2 x 2 fashion as outlined above (cf. (5)). In addition, we included a self-paced reading component in our experiment. The majority of experimental syntax studies investigating island effects in the literature so far were based on the offline acceptability judgment paradigm. At the same time, findings in behavioral psycholinguistics indicate that island structures including complex NP islands, in addition to eliciting speakers' global judgment of mild to strong unacceptability, also trigger online effects at critical point(s) when an island structure is encountered in a reading task. These online effects include, in particular, increased reading times associated with processing complexity (e.g., see Hofmeister, Sag 2010 for complex NP islands). The primary purpose of including a reading time component in our manipulation was therefore to see if our tested Bulgarian speakers are sensitive to the potential complex NP island status of the clausal complement signaled by an overt correlative, in addition to the global acceptability evaluation of sentences with and without overt correlative. We deemed this combination of online and offline measures as potentially revealing a more fine-grained picture that bears on the nominal structure of clausal complements in cases when no overt correlative is available.

2.1. Experimental materials

Materials included 12 blocks of complex wh-questions beginning with *koy* "who" or *kogo* "whom". A sample block is illustrated in (5) above. Because our primary focus of interest was on clausal complements of propositional attitude verbs, we carefully chose a subset of those verbs that allow overt correlative *tova* preceding their clausal complement. In particular, the following verbs were used in the matrix clause:[19]

(6) *kazvam* 'say', *priznavam* 'admit', *zabravyam* 'forget', *pomnya* 'remember', *znam* 'know', *predpolagam* 'suppose', *saobshtavam* 'report', *dopuskam* 'assume', *obyasnyavam* 'explain', *tvardya* 'claim', *prenebregvam* 'ignore', *podoziram* 'suspect'

The chosen set of predicates can be further classified along various secondary dimensions, such as assertivity, factivity and communicativity, but the exact semantic typologization is not important for the present purposes (e.g., see White et al. 2018 for a recent discussion of cognitive aspects of propositional attitude verbs and Krapova 2020 for discussion of factive verbs in Bulgarian).[20] Composition of the stimuli is exemplified in (5). The complement clause consisted of an animate definite subject NP, 3p.sg. past tense auxiliary *e*, a transitive verb in the past form followed by an animate definite object NP, and a wrap-up in

[19] The selection in (6) excludes all preferential propositional attitude verbs because, in Bulgarian, they systematically select for a subjunctive clause irrespectively of whether their semantics is factive (*want, wish, desire, prefer*) or not (*love*, *hate*). Thus, only verbs that select for an indicative complement introduced by the declarative complementizer che 'that' have been considered for the purposes of this experiment.

[20] Long-distance wh-questions built around semantic counterparts of the predicates in (2) in English and other languages are grammatical if the most embedded wh-object is extracted, and are in some cases less grammatical if a wh-subject or wh-adjunct are extracted (cf. "weak islands").

the form of a locative or temporal adjunct. In the [long] conditions, the embedded object NP was converted to a wh-phrase *kogo* 'whom' undergoing long wh-extraction.

Target items within the blocks were counterbalanced in a Latin square fashion, so that each participant saw 3 tokens of each of the four experimental conditions (cf. (5)). In addition, 30 grammatical filler sentences were included that approximated the target items by length, plausibility and general world knowledge, but did not include any of the complement selecting verbs in (6) to avoid a possible bias. In total, the experiment included 42 sentences.

2.2. Participants

37 self-reported native speakers of Bulgarian participated in this study (30 female, mean age=43.4, SD=18.7, median age=45). They were all right-handed, had either normal or corrected vision and were naïve to the purposes of the study.

2.3. Procedure

Sentences were presented to the participants on a computer screen in a self-paced, "moving window" mode using the Ibex Farm platform for online psycholinguistic experiments (by Alex Drummond, http://spellout.net). In this mode of presentation, a subject initially sees a series of dashes in place of the words in a sentence. By pressing the space bar, the first word in the sentence appears in place of the first dash. With each subsequent press of the space bar, the next dash is replaced with the corresponding word and the previous one is turned back to a dash, until the end of the sentence is reached. Participants were instructed to read the sentences at a natural pace and to be sure they understand what they read. Participants' attention was assessed via their acceptability scores on the filler sentences that were expected to be high under the present design. Based on this criterion, none of the data were excluded from the analysis. The order of items was pseudo-randomized for each participant. Following each sentence, participants were asked to provide an acceptability judgment on a 1 to 5 Likert scale with 1 marked as *napalno nepriemlivo* 'completely unacceptable' and 5 as *napalno priemlivo* 'completely acceptable'. The overall task took approximately 25-30 minutes to complete.

3. Results

For statistical analysis, we used linear mixed-effects models (Baayen et al. 2008) entering dependency length, structure and verb type as fixed factors. Participant and sentence item were entered as random factors. We report main effects and interactions using χ^2 statistic and *p* values based on the likelihood-ratio test used in an ANOVA-like procedure which compares models including a fixed factor in question with models without that factor. Analyses were performed using the "lme4" package in R 4.0.2 (R Core Team 2020).

3.1. Acceptability scores

As expected, sentences in the [short, –corr] condition received the highest scores (M=4.18, CI95=[3.78; 4.58]), followed by the [short, +corr] condition (M=3.86, CI_{95}=[3.46; 4.26]), then the [long, –corr] condition (M=2.43, CI_{95}=[2.03; 2.83]), and finally the [long, +corr] condition (M=1.89, CI_{95} =[1.49; 2.28]). There was a main effect of dependency length, with longer wh-dependencies receiving lower scores than short ones (χ^2= 94.584, p< 0.001), and of correlative structure, questions with overt correlative *tova* being less acceptable than those without (χ^2=14.426, p< 0.001). Importantly for our purposes, there was no interaction between the two factors (χ^2=1.151, p=0.283). These results are illustrated in Figure 2.

Verb type was not a significant main predictor of acceptability scores (χ^2=6.396, p=0.846), although it interacted with structure (χ^2=21.117, p= 0.03). Pairwise comparisons on the interaction term (not reported here for reasons of space) indicated that with some verbs speakers prefer the correlative over the no correlative option, while with other verbs the opposite is the case. Furthermore, speakers' preferences were negatively correlated (Pearson's r= –0.628, t = –2.5541, df =10, p=0.0287). These results are illustrated in Figure 3.

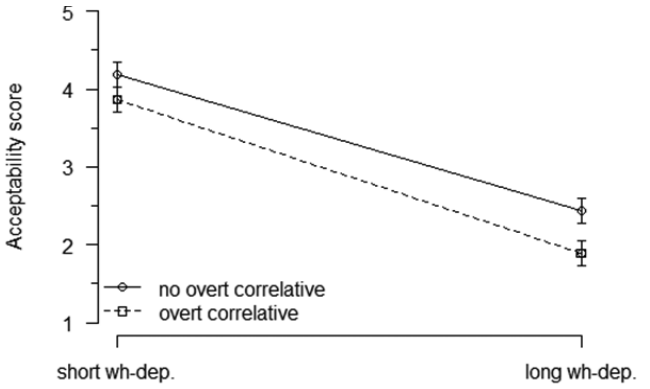

Figure 2. Distribution of acceptability judgments across the four conditions.

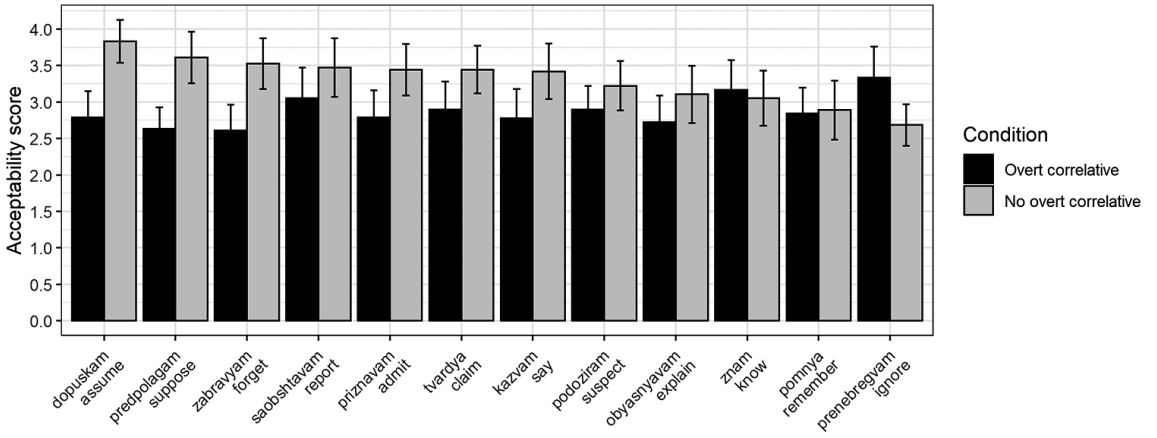

Figure 3. Comparison of acceptability scores per verb type (error bars show standard error).

3.2. Reading times

Reading times were measured per word. Reading times below 100 ms and above 4000 ms were trimmed as unlikely to be reflecting relevant linguistic processes. This affected 3.7% of the reading time data. We computed average reading times for each word position in all four conditions. These are shown in Figures 4 and 5.

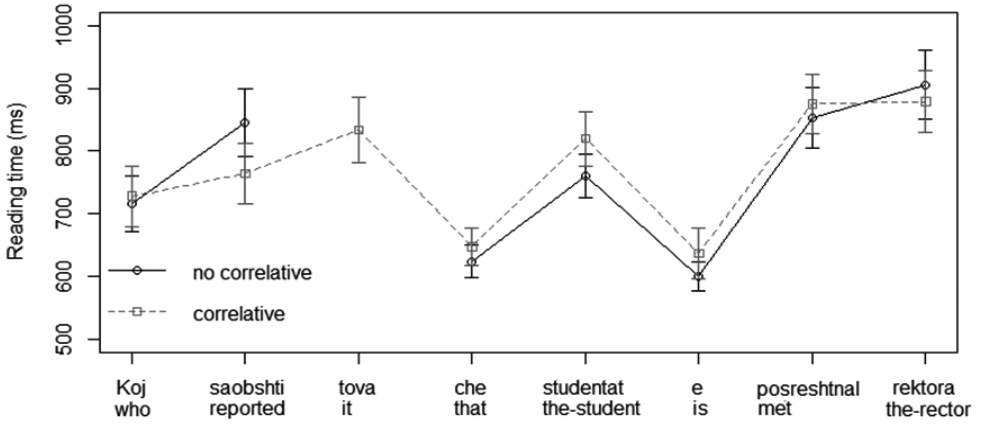

Figure 4. Time course of reading the sentences in the [short] conditions with and without the overt correlative (the last two word positions are not shown; error bars show standard error).

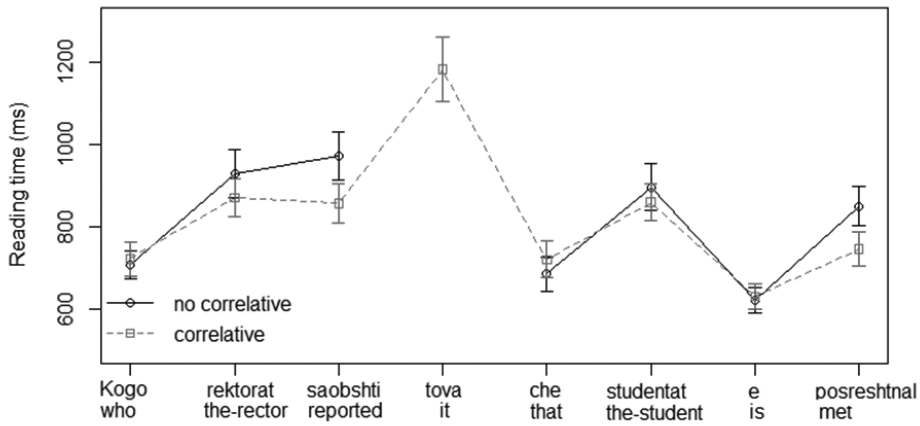

Figure 5. Time course of reading the sentences in the [long] conditions with and without the overt correlative (the last two word positions are not shown; error bars show standard error).

Except for the overt correlative, the time course of reading the target sentences was fairly consistent across conditions. Indeed, the correlative presents a greater surprise to the readers in the [long] condition while being read about 370 ms longer than in the [short] condition (β=369.76, SE=85.91, t=4.304, $p < 0.001$). At the same time, the matrix verb region and the post-correlative regions did not differ in reading times regardless of the presence of the overt correlative, suggesting that the latter did not affect the overall reading pattern.

We were also interested in the time course of reading the overt correlative in combination with different verbs. To that end, we compared times of reading the overt correlative in both [+corr] conditions (the 3rd word in the [short, +corr] condition and the 4th word in the [long, +corr] condition) across the verb types. We observed a gradient of reading times across a continuum ranging from about 500 to 1800 ms. This is shown in Figure 6.

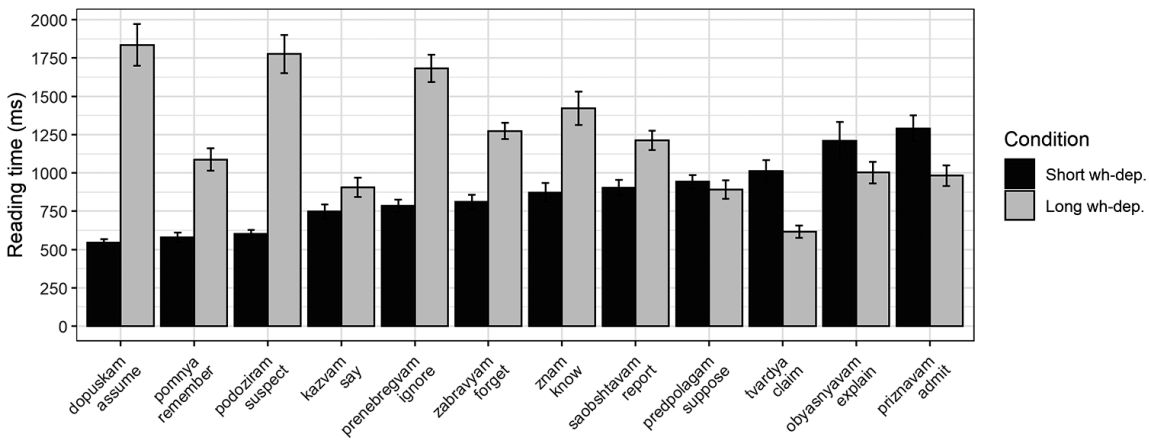

Figure 6. Comparison of reading times for the overt correlative per verb type (error bars show standard error).

Furthermore, we detected a negative correlation between the times of reading the correlative in the [short] and [long] conditions across the verb range (Pearson's $r(10) = -0.60$, $p = 0.039$). In other words, the longer the time of reading the correlative in the [short] condition, the shorter it is in the [long] condition, and conversely. One can also discern this correlation from the trend in Figure 6 in which reading times are placed in an increasing order in reference to the [short] condition.

4. Discussion

We begin the discussion with interpretation of the results of our acceptability judgment and online reading time tasks, followed by general consequences for the theory of clausal complementation in light of our predictions articulated in Section 1.

4.1. Acceptability scores and the nominal structure

Our two [+corr] conditions encoded sentences involving finite clausal complements preceded by an overt correlative. The wh-extraction structures in the [long, +corr] condition can reasonably be seen on a par with Complex NP configurations, thus a priori we expected their acceptability to be low. Indeed, this is what was found. Previous research has also shown that a true island effect can be isolated in a factorial experimental design as an additive effect of structure and dependency length factors (see the references in Section 1) in the form of a significant interaction. In our study, we observed no significant interaction of these two factors. This implies that the length factor affects acceptability of wh-extraction structures with the overt correlative just as much as it does those without the overt correlative, but not more. As pointed out in Section 1, such result is a priori compatible with two interpretations: either i) there is no true island effect with an overt correlative, or ii) an island effect persists also in wh-extraction sentences without the overt correlative (the [long, –corr] condition).

Option i) seems unlikely to us given the syntactic structure of the Bulgarian clausal complements with an overt correlative which indubitably signals a complex NP configuration (cf. (3) and (4)). The low acceptability of wh-extraction out of such complements in the [long, +corr] condition is therefore hard to explain otherwise if not in terms of an island effect. If, on the other hand, we take the island effect in the [long, +corr] condition for granted, then we are left with option ii), which at face values sounds like a paradox. Indeed, as mentioned above, the classic interpretation of the absence of an additive effect was that no true island effect is present (cf. the parallel lines on the left graph in Figure 1). In contrast, option ii) suggests that not only the island effect is present, but it extends also to wh-extraction without overt correlative. But this paradox can be resolved naturally if, informally speaking, instead of viewing the obtained acceptability scores on the [long, +corr] condition as "insufficiently low" compared to the [long, –corr] condition, we rather view the obtained acceptability of [long, –corr] sentences as "too low" compared to the [long, +corr] sentences. In other words, a potential additive effect, expected on the null hypothesis, does not arise due to the low acceptability of sentences in the [long, –corr] condition, which indicates a latent complexity effect in that condition as well as in the [long, +corr] condition. The factorial design, as originally set up, is therefore not able to detect the islandhood of the [long, +corr] condition.

In syntactic terms, the fact that the participating subjects attended to both [long] conditions similarly suggests that the complexity effect is independent of the presence of overt correlative in the structure. Put differently, long wh-extraction out of clausal complements, at least with the tested set of selecting predicates, appears to induce a complex NP island-like effect in Bulgarian across the board. Assuming that the overt correlative occupies a syntactic position along the lines of the schema in (1b), and that the schema in (1b) is responsible for a Complex NP island effect, our results can be interpreted as population level evidence for generality of this schema in Bulgarian clausal complements regardless of the presence of overt correlative. This state of affairs supports the conjecture that complements without an overt correlative are headed by a null N or D head, in line with the previous proposals (cf. Section 1).

Our results are also instructive from the methodological perspective. Syntactic accounts postulating empty categories not directly detectable by surface (morphological or lexical) cues are often subject to critique only because potential evidence for these empty components may be hard to induce at the individual level. Here we see that a factorial experimental design yielded novel suggestive evidence for a latent nominal structure headed by a null correlative. This highlights the importance of systematic, experimentally controlled collection of acceptability data at the population level for studying structural properties of sentences, especially as regards theories that make use of abstract structural entities.

4.2. Reading time patterns and the nominal structure

The reading time data at the overt correlative region indicate that readers are generally less willing to tolerate the overt correlative in the [long] wh-extraction condition compared to the [short] condition. One possible explanation of this processing pattern in the [long, +corr] condition is in terms of a so-called

filler-gap effect related to integration of the wh-phrase into the structure. According to one class of parsing theories, upon encountering an initial wh-phrase (a "filler"), the parser attempts to incorporate it into the structure at the first available opportunity (the so called Active Filler Strategy, cf. Frazier 1987, Stowe 1986). When parsing a piece of structure as in (5d), viz. "*Kogo* <Subject> <Verb> …", the first potential integration site for the object wh-phrase *kogo* 'whom' is after the verb (which subcategorizes for NP) on structural grounds.[21] Encountering the correlative in this position therefore leads to a syntactic reanalysis reflected in greater reading times. In contrast, in the [short, +corr] condition, the point of incorporation of the subject wh-phrase *koy* 'who' is earlier than the correlative (in fact, before the verb), hence no reanalysis takes place. Thus, the greater reading latency on the overt correlative in the [long, +corr] condition does not necessarily point to an island structure in and of itself but indicates an increased processing complexity associated with reanalysis.

Taken together with the results of the acceptability judgment task, these findings suggest that the increased processing complexity in the [long, +corr] condition at the correlative does not affect global acceptability judgment over and above the degradation that is already there due to the presence of the correlative itself (the [+corr] factor value). In other words, the very presence of an overt correlative independently lowers acceptability regardless of wh-extraction (in both [short] and [long] conditions), but acceptability is not further lowered by the filler-gap effect. This highlights the fundamental divide between the two aspects of linguistic behavior, namely, performance, as tracked by online measures, and competence, as reflected in global acceptability, but also goes against theories in which island effects are attributed to processing effects at large (e.g., Hofmeister, Sag 2010).

We also observed that the time of reading the correlative in the both [short] and [long] condition varies with the verb, and we observed a discernable negative correlation between these two reading time measures. These observations need to be validated further within larger samples of items as well as participants before making firm conclusions about the underlying cause, so here we only offer preliminary remarks regarding their interpretation.

We tentatively suggest that the reading time gradient and the observed negative correlation result from an interaction between the Active Filler Strategy (cf. above) and the so-called *verb bias*. Verb bias arises in a situation when a verb has more than one subcategorization frame (e.g., the English verb *believe* can subcategorize for an NP as in *John believed the story*, or a subordinate clause, as in *John believes it is raining*) but the probability of occurring with each frame differs, often substantially, in language use (e.g., *believe* appears to occur twice as likely with a clause than with an NP, hence has a clausal bias; cf. Garnsey et al. 1997). Even though, as mentioned in Section 2, the verbs selected for this study are in principle capable of occurring with the nominal correlative *tova*, encountering the correlative signals to the reader an NP subcategorization frame which may be preferable for some verbs more than for others. This could be responsible for creating a gradient in reading times for the correlative in the [short, +corr] condition. Now, in the [long, +corr] condition, reading a verb with a more highly preferred NP frame will create a higher expectation for integrating the wh-phrase *kogo* (also an NP) due to the Active Filler Strategy than a verb with a less preferred NP frame. This higher expectation could conceivably translate into a higher cost of subsequent reanalysis, when encountering a correlative instead. In contrast, a verb with a less preferred NP subcategorization frame will correspondingly generate less expectation for an NP at the point of reading *tova*, and therefore there would be less influence of the Active Filler Strategy on the integration of the correlative resulting in relatively smaller reading latencies. Further studies in this direction should include norming studies revealing subcategorization biases for propositional attitude verbs in Bulgarian and test these predictions on a more systematic basis.

5. Summary and conclusion

Our experimental study has revealed a pattern of empirical results which suggests that Bulgarian finite clausal complements co-occurring with the overt correlative *tova* as well as those without the overt correlative entertain an underlying nominal structure along the lines of the "NP-shell" hypothesis. As far

[21] The underlying assumption here is that non-syntactic information such as animacy or plausibility are not necessarily taken into account on the first pass, along the lines of "modular" accounts of sentence processing, cf. references above.

as we are aware, this finding is novel in Bulgarian syntax. In the grammatical perspective, it opens interesting new venues for exploring locality of syntactic dependencies including degrees of opacity of finite clausal complements. It also invites further work on the syntactic representation of the Bulgarian complementation patterns (NP / DP vs. a "bare" CP) and their interaction with the semantics of the respective complement-taking predicates. In the realm of psycholinguistics, our study calls for further explorations of subcategorizational biases of Bulgarian verbs and factors affecting integration of an overt correlative into syntactic structure.

Acknowledgments

Arthur Stepanov's research was supported by the Slovenian Research Agency core funding under research program no. P6-0382 and research project no. J6-1805.

References

Baayen et al. 2008: Baayen, R. H., D. J. Davidson, D. M. Bates. Mixed-effects Modeling with Crossed Random Effects for Subjects and Items. – In: *Journal of Memory and Language*, 59 (2008), pp. 390–412.

Emonds 1970: Emonds, J. *Root and Structure Preserving Transformations*. Cambridge, MA: MIT. Doctoral dissertation.

Fanselow, Weskott 2010: Fanselow, G., T. Weskott. A Short Note on Long Movement in German. – In: *Linguistische Berichte*, vol. 222, pp. 129–140.

Frazier 1987: Frazier, L. Syntactic Processing: Evidence from Dutch. – In: *Natural Language and Linguistic Theory,* vol. 5 (4), pp. 519–559.

Garnsey et al. 1997: Garnsey, S.M., N. J. Pearlmutter, E. Myers, M. A. Lotocky. The Contributions of Verb Bias and Plausibility to the Comprehension of Temporarily Ambiguous Sentences. – In: *Journal of Memory and Language,* vol. 37 (1), pp. 58–93.

Hofmeister, Sag 2010: Hofmeister, P., I. A. Sag. Cognitive Constraints and Island Effects. In: *Language*, vol. 86 (2), pp. 366–415.

Krapova 2020: Krapova, I. About "factivity" as a Linguistic Concept and its Implications in Bulgarian. – In: Micheva, V., D. Blagoeva, S. Kolkovska, T. Aleksandrova, H. Deykova (Eds.) *Proceedings of the International Annual Conference of the Institute for Bulgarian language*. Sofia: Prof. Marin Drinov Publishing House of Bulgarian Academy of Sciences, vol. 1, pp. 58–68.

Kush et al. 2019: Kush, D., T. Lohndal, J. Sprouse. On the Island Sensitivity of Topicalization in Norwegian: An Experimental Investigation. – In: *Language,* vol. 95 (3), pp. 393–420.

Müller, Sternefeld 1995: Müller, G., W. Sternefeld. Extraction, Lexical Variation and the Theory of Barriers. – In: Urs, E., P. E. Pause, C. Schwarze, A. von Stechow, G. Wienold (Eds.) *Lexical Knowledge in the Organization of Language*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, pp. 35–80.

Rosenbaum 1967: Rosenbaum, P. S. *The Grammar of English Predicate Complement Constructions*. Cambridge, MA: MIT Press.

Sprouse et al. 2016: Sprouse, J., I. Caponigro, C. Greco, C. Cecchetto. Experimental Syntax and the Variation of Island Effects in English and Italian. – In: *Natural Language & Linguistic Theory*, vol. 34, pp. 307–344.

Stepanov 2001: Stepanov, A. *Cyclic Domains in Syntactic Theory.* Storrs, CT: University of Connecticut. Doctoral dissertation.

Stepanov 2006: Stepanov, A. 'Single Cycle' Languages: Implications for Cyclicity, Recursion and Acquisition. – In: *Linguistic Variation Yearbook*, vol. 6, pp. 25–71.

Stepanov, Stateva 2006: Stepanov, A., P. Stateva. Successive Cyclicity as Residual wh-scope Marking. – In: *Lingua*, vol. 116, pp. 2107–2153.

Stepanov et al. 2018: Stepanov, A., M. Mušič, P. Stateva. Two (Non-)islands in Slovenian: A Study in Experimental Syntax. – In: *Linguistics*, vol. 56 (3), pp. 435–476.

Stowe 1986: Stowe, L. A. Parsing wh-constructions: Evidence for On-line Gap Location. – In: *Language and Cognitive* Processes, vol. 1, pp. 227–245.

Stowell 1981: Stowell, T. *Origins of Phrase Structure.* Cambridge, MA: MIT. Doctoral dissertation.

White et al. 2018: White, A. S., V. Hacquard, J. Lidz. Semantic Information and the Syntax of Propositional Attitude Verbs. – In: *Cognitive Science*, vol. 42 (2), pp. 416–456.

ЗА НОМИНАЛНАТА СТРУКТУРА НА НЯКОИ ПОДЧИНЕНИ ДОПЪЛНИТЕЛНИ ИЗРЕЧЕНИЯ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК. ЕКСПЕРИМЕНТАЛНО ИЗСЛЕДВАНЕ НА ЕКСТРАКЦИЯТА НА ВЪПРОСИТЕЛНИ ДУМИ

Артур Степанов[а], Илияна Кръпова[б]

Университет в Нова Горица[а], Университет Ка'Фоскари във Венеция[б]

arthur.stepanov@ung.si[а], krapova@unive.it[б]

Абстракт: В тази работа изследваме възможността някои финитни подчинени допълнителни изречения в българския език, и по-точно онези, които биват селекционирани от предикати за мнение и оценка, да имат номинална структура. В работата се докладват резултатите от пилотен експеримент, чиято цел е да провери приемливостта на екстракцията на въпросителна дума от споменатия тип подчинени допълнителни изречения. Резултатите показват, че както дължината, така и структурата на изречението се отразяват върху приемливостта на к-екстракцията. Фактът, че както изреченията, въведени с корелативно местоимение *това*, така и тези, в които местоимението отсъства, образуват островни конфигурации, аналогични на т.нар. сложни NP острови, подкрепя хипотезата, че този тип подчинени изречения имат структура, чиято максимална проекция е не CP, а NP. Данните, получени от анализа на времето за четене на изреченията, позволяват да се направят интересни изводи относно съвместимостта на различни по тип глаголи с корелативно местоимение, въвеждащо подчиненото изречение.

Ключови думи: *екстракция на к-думи, експериментален синтаксис, предикати за мнение и оценка, български език*

Arthur Stepanov
Center for Cognitive Science of Language
University of Nova Gorica
Vipavska 13, SI-5000 Nova Gorica
Slovenia

Iliyana Krapova
Ca'Foscari University of Venice
Dorsoduro 3199
30123 Venice
Italy

АКОМОДАЦИОННИ ХАРАКТЕРИСТИКИ НА ПРОСТИТЕ СИНТАКТИЧНИ ГРУПИ С ГРАМАТИЧЕН СЪСТАВ СЪЩЕСТВИТЕЛНО И ПРЕДЛОГ (N – Pr)

Руска Станчева
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

r.stancheva@ibl.bas.bg

Резюме: В доклада е приложена езиковата техника синтактична акомодация като инструмент за формално описание на простите синтактични групи с граматичен състав *съществително – предлог* (N – Pr) в днешния български книжовен език. Разгледани са детайлно разновидностите на двата синтактични типа N → Pr и Pr → N, за да се прецизира и допълни досегашното описание на съчетаемостта на предлога със съществително с цел да се маркират пунктовете, в които е необходима нормативна оценка при кодификацията им.

Ключови думи: *синтактична акомодация, прости групи със състав съществително – предлог, синтактична съчетаемост, нормативна граматика*

Въведение

Докладът описва акомодационните характеристики на простите синтактични групи с граматичен състав *съществително име – предлог* (N – Pr) в днешния български книжовен език. Представянето им се прави във връзка с характеристиката на простите синтактични групи в проекта „Нормативна граматика“, разработван в Секцията за съвременен български език на Института за български език на БАН. От първостепенна важност за описанието с нормативна насоченост е съставянето на пълен списък с възможни реализации на правилни синтактични конструкции между елементарните единици, принадлежащи към отделните формални класове от инвентара на езика (напр. V – V, V – N, V – Num, V – A, V – Adv и т.н.), наред с представянето на всички възможни вариации в обособените типове синтактични конструкции. Въз основа на това могат да се идентифицират и систематизират пунктовете, при които е налице т.нар. „масова грешка“ с отклонения от кодифицираните граматични норми.

Като инструмент за описанието на простите синтактични групи в проекта се използва синтактичната техника *акомодация*. Терминът *синтактична акомодация*, означаващ „граматичното въздействие на една синтактична единица върху друга при свързването им“, е предложен от Ст. Каролак (Karolak 1972), а разработването на синтактичната акомодация като „формално-синтактичен феномен“ и популяризирането ѝ като инструмент за формално описание на синтактичните структури се прави от Зб. Салони и М. Швиджински (Saloni, Świdziński 1985; 2007; 2020). Прилагането на синтактичната акомодация като инструмент за описание осигурява детайлното и прецизно представяне на механизма за свързване на единиците (лексемите) от инвентара на езика в прости синтактични групи (т.е. групи от две крайни елементарни единици, свързани с подчинителна връзка). В тази работа под *синтактична акомодация* разбираме езиков механизъм, при който синтактична единица с определени синтактични изисквания „преглежда“ („търси“) в общия списък на инвентара на езика такава единица (словоформа на лексема), която да отговаря на селективните ѝ изисквания за произвеждане на *граматично правилна синтактична конструкция* (Saloni, Świdziński 2007: 112). В този смисъл синтактичната акомодация е „двоична вътрешнорелационна връзка между синтактичните единици“ (Обућина / Obućina 2016: 44), при която се различават два елемента с различен статус: *акомодиращ* и *акомодиран член*. Първият налага своите селективни изисквания върху втория, като са налице, разбира се, и случаи на взаимна (двустранна) акомодация. Разбирано по този начин, понятието *синтактична акомодация* е хипероним по отношение на типовете подчинително свързване, с които оперира традиционната граматика (съгласуване, управление, прилагане, предложно свързване). Прилагането на синтактичната акомодация като инструмент за описание дава

възможност да се опише целият набор от формални зависимости между главния и подчинения член в простите групи не само при категориите *число, род, падеж*, но и при категориите *лице, време, вид, статус, наклонение* и пр.

При описанието на простите групи с граматичен състав N – Pr се придържаме към обособените два типа акомодация: *морфологична* и *неморфологична* (вж. Saloni, Świdziński 2007: 113). Съществено за описанието на връзките между съставящите простата синтактична конструкция е и понятието *конотация*, разбирано като изискуемост на главния член за образуване на правилна граматична конструкция. Доколкото в редица случаи акомодационните и конотативните взаимодействия са свързани, при анализа на синтактичните свойства на групите N – Pr ще разглеждаме разновидностите им като обусловени от наличието/ липсата на акомодация и конотация при съставящите ги синтактични единици. Основен диагностичен инструмент за установяване на синтактичната акомодация е тестът за субституция. Той свидетелства, че изборът на форма не е свободен, а е строго регламентиран. Наред с него се използва и тестът за редукция, чрез който се установява изискуемостта (конотацията) на главния член в простата синтактична група. Тъй като описанието е чисто формално, връзката със семантиката се представя като контролен елемент, без да се навлиза в детайлите на семантичната структура.

И така, за целите на анализа по-нататък ще поясним, че към класа на съществителните поради функционалните им особености (от синтактична гледна точка) включваме и единици, отнасяни в традиционната граматика към класа на местоименията. Към класа на предлозите (неизменяем клас лексеми) отнасяме единиците, които: а) „не могат да се употребяват самостоятелно; б) имат свързваща функция (но не свързват изречения за разлика от релаторите и съюзите); в) заемат позиция на член на един от свързваните изрази (за разлика от съюзите и подобно на релаторите); г) имат падежно управление (за разлика от релаторите)“ (Maldjieva 1995; вж. също и Малциева / Maldžieva 2009, Малджиева / Maldzhieva 2017).

При описанието на акомодационните характеристики на простите синтактични групи с граматичен състав *съществително* и *предлог* (N – Pr) следваме установените в работата по проекта „Нормативна граматика“ критерии за описанието на групите със съществително, а именно:

– дистрибутивна характеристика на съществителното в групата;
– акомодационна характеристика на членовете на групата.

Целта е да се обособят синтактичните типове при простите групи с такъв граматичен състав с пълно и изчерпателно описание на разновидностите им.

Както посочихме в началото, само така по-нататък може да се разчита, че въз основа на такова описание могат да се маркират и нормативните проблеми, които се регистрират понастоящем или може да възникнат в книжовноезиковата практика в бъдеще. В този смисъл настоящото описание притежава характеристиките на елемент от дескриптивния етап от работата върху нормативната граматика (вж. Daneš 1987).

Анализ на акомодационните характеристики на групите с граматичен състав N – Pr

От гледна точка на дистрибутивната характеристика на съществителното в групата N – Pr могат да се обособят два синтактични типа:

– прости групи с главен член съществително N → Pr (напр. *възможност → за*);
– прости групи с подчинен член съществително Pr → N (напр. *до → теб, между → хората*).

В рамките на всеки от двата обособени синтактични типа ще разгледаме по-нататък разновидностите (подтиповете) им. Тези разновидности се обособяват въз основа на изследването на:

а) *акомодационните изисквания* на главния спрямо подчинения член;
б) *конотативните характеристики* на главния член.

Преди да пристъпим към анализа на всеки от двата синтактични типа N → Pr и Pr → N, ще отбележим две типични особености на свързването в простата група N – Pr в българския книжовен език. Първата е отдавна установеният факт в българското езикознание, че кратките форми на местоименията съществителни регистрират силно ограничено свързване с предлог (Андрейчин /

Andreychin 1944, цит. по 1978: 304; Ницолова / Nitsolova 1986: 17; Maldjieva 1995). Както ще видим по-нататък, такова свързване е налице само в рамките на единия от двата обособени типа, а именно при типа Pr → N, но не и в типа N → Pr (вж. нататък в 2.).

Втората типична особеност на простите групи с граматичен състав N – Pr е свързана с граматикализацията на предлозите *на* и *от*, описана още от Ал. Балан (Балан / Balan 1940: 315). В резултат от нея всяко същинско съществително може да се свързва с тези два предлога. Що се отнася до съществителните местоимения обаче, при част от тях не се регистрира свързването им с предлог *на* (вж. по-долу в 1.2.).

1. Прости групи при синтактичния тип N → Pr

Най-напред ще се постараем да опишем има ли случаи, в които *не се регистрира* свързване на съществителното като главен член с предлог. Както вече посочихме малко по-горе, досегашните граматични описания представят свързването на кратките местоименни форми с предлог като силно ограничено, а ние констатирахме, че в рамките на синтактичния тип N → Pr то не се регистрира изобщо.

Срв. напр.

*Само **аз от** колегите съм поканен, Само **мен от** колегите поканихте,* но: **Само **ме от** колегите поканихте.*

*Единствено **ти от** колегите си поканен, Единствено **теб от** колегите уважавам,* но: **Единствено **те от** колегите уважавам, *Предложих **им от** колегите да дойдат.*

Наблюденията ни сочат още, че някои местоимения съществителни не реализират и свързване с предлог *на* за разлика от всички останали единици от класа на съществителните (вж. по-подробно в 1.2.)

По-нататък ще се спрем върху акомодационните характеристики на реализираните в книжовния език прости групи от разглеждания синтактичен тип N → Pr.

Акомодационни характеристики в групата N → Pr с акомодиращ член N

Природата на предлозите като неизменяем клас лексеми предопределя ограниченото действие на синтактичната техника *акомодация* в разглеждания синтактичен тип N → Pr, доколкото не е възможно да се наблюдава *морфологична акомодация* на подчинения член. Затова в рамките на типа N → Pr се регистрира единствено *лексикална акомодация*. Тя се изразява в това, че главният член съществително в групата може да изисква точно определен предлог.

И така, при отчитане на акомодационните и конотативните характеристики в рамките на синтактичния тип N → Pr могат да се обособят четири подтипа (разновидности).

1.1. N → Pr; a, k

Характерно за първия подтип е, че при свързването има и акомодация, и конотация. Конотацията се изразява в това, че в автосемантични (независими контекстово) изречения значителна част от съществителните девербативи изискват предлог.

Срв. напр.

**Спри с това витаене!, *Воденето е трудно, *Владеенето е лесно* и пр.

Лексикалната акомодация се изразява в това, че главният член съществително в групата се свързва с точно определен предлог освен посочените вече *на* и *от*.

Срв. напр.:

*достигане **до** → предела* и **достигане → за (в, из, пред* и др.);

*стремеж → **към** успех* и **стремеж до (пред, между, с* и т.н.);

*желание → **за** шоколад* и **желание пред (до, под* и т.н.);

*обет → **за** целомъдрие* и **обет до (в, из, под, над* и т.н.).

В този подтип попадат основно съществителни девербативи, които имат идентично лексикално изискване за предлог с това на глагола, от който са произведени. В тези случаи се наблюдава типичният за лексикалните единици, които са деривати, изоморфизъм при акомодацията им. Редица отглаголни съществителни с представка *в-* например изискват предлог *в: вклиняване в, включване в, вкопчване в, влитане в, вложение в, вмъкване в, внедряване в, вникване в* и под.

Словоредни особености: При тази разновидност на N → Pr (с акомодиран и конотиран предлог от съществителното) обичайното място на подчинения член предлог е след главния член, без това обаче да е абсолютно изискване.

Срв. напр.

Желанието за *шоколад надделя у мен* и *Надделя* ***за шоколад желанието*** *у мен*.

Достигането до *хижата беше трудно* и ***До*** *хижата* ***достигането*** *беше трудно.*

Ще посочим обаче, че случаите с т.нар. обратен словоред изискват по-нататъшна нормативна оценка.

1.2. N → Pr; a, – k

Втората разновидност (подтип) при N → Pr е с акомодиран лексикално подчинен член предлог, без обаче да е налице конотация. Т.е. дадено съществително се свързва с точно определени предлози, но не ги изисква. Това се доказва с теста за редукция.

Срв. напр.

концерт → за *(обой): Моцарт е писал* ***концерти за*** *обой* и *Моцарт е писал* ***концерти*** $\rightarrow\varnothing_{Pr}$.

работа → с *(компютър):* ***Работата с*** *компютър уморява* и ***Работата*** $\rightarrow\varnothing_{Pr}$ *уморява.*

развитие → чрез *самопознание: Продължете своето* ***развитие чрез*** *самопознание* и *Продължете своето* ***развитие*** $\rightarrow\varnothing_{Pr}$.

Към този подтип се причисляват и съществителните местоимения, които като главен член допускат твърде ограничено свързване с предлог.

Най-силно е изразена лексикалната акомодация при формите на лексемите *аз*$_1$, *той, тя, то, те*, които се свързват единствено с предлозите *от* и *измежду*, но не и с предлог *на* или с други предлози.

Срв. напр.

аз$_1$ ***от*** *(клиентите),* ***той измежду*** *(зрителите)* но: ****аз на*** *(клиентите): Само* ***аз от*** *клиентите получих бонус,* но: **Само* ***аз на*** *клиентите получих бонус.*

Пръв ***той измежду*** *приятелите ни се ожени.* но: **Само* ***той на*** *първия ред мълчеше.*

Останалите местоимения съществителни *ти, ние, вие, този, онзи, кой, някой, никой, всеки* се свързват освен с *от* и *измежду* още и с предлозите *на, без* и *с*, но не и с други предлози.

Срв. напр.

Ти на *първия ред, стани!*, *А* ***ние с*** *гайдите какво да кажем!*, ***Вие с*** *парите все се оплаквате*.

Кой с *образование ще работи това?,* ***Някой с*** *претенции все ще се оплаче,* ***Някой без*** *съвест ще те измами*, ***Всеки без*** *работа ще бъде компенсиран*.

Ще добавим още и това, че при свързването си с предлога *от* местоименията съществителни *аз, той, тя, то, те* налагат рестрикции на следващото съществително, заедно с което предлог *от* заема позиция в изречението (т.е. на съществителното, което е подчинен член в групата Pr-*от* → N). Рестрикциите се изразяват в морфологична и лексикална акомодация на съществителното в групата Pr-*от* → N. Акомодиращ член е местоимението съществително от групата N → Pr-*от.* В разглеждания случай конституиращият член в групата N → Pr-*от:*

– Акомодира по число подчинения член от групата Pr -*от* → N, като изисква само форма за мн. ч. на съществителното (срв. напр. *аз → от → състудентите*, *аз → от → всички,* но: **аз от състудента, *аз от всеки*). Акомодация по число не се наблюдава само при съществителни

от типа на *група, мнозинство, множество, секция, отбор* и под. (срв. напр. *само тя → от → групата; само те →от →отбора).*

– Акомодира подчинения член от групата Pr-*от* → N при категорията членуване, като изисква всяко същинско съществително да е членувано (срв. напр. *Само* ***нея →от →*** *съседи****те*** *познавам* и **Само* ***нея от съседи*** *познавам*).
– Акомодира подчинения член от групата Pr-*от* → N лексикално, като допуска само определен клас съществителни за лице (срв. напр. *тя от класа*, но **тя от София*: *Само* ***тя от класа*** *стана нотариус* и **Само* ***тя от София*** *стана нотариус*.

Словоредни особености: Поради това, че подчиненият член предлог не е конотиран, е налице задължително изискване подчиненият член предлог да е след главния член. Ако конституиращият изречението глагол допуска свързване със същия предлог, с който е свързано съществителното в групата N → Pr, при промяна на словореда вече се реализира свързване не N → Pr, а свързване V → Pr (вж. и Георгиева / Georgieva 2020: 17 – 18).

Срв. напр.

Само ***те от*** *нас взеха заплата* (N → Pr-*от*) и *Само те* ***взеха*** *заплата* ***от*** *нас* (V → Pr-*от*).

А ***ние с*** *гайдите какво да кажем!* (N → Pr-*с*) и *А ние какво да* ***кажем с*** *гайдите!* (V → Pr-*с*).

Иванов от *партера ме повика* (N → Pr-*с*) и *Иванов ме* ***повика от*** *партера* (V → Pr-*от*).

1.3. N → Pr; – a, k

В третата разновидност (подтип) на N → Pr предлогът не е акомодиран лексикално, но е налице конотация. Т.е. определени групи съществителни изискват винаги предлози, които обаче не са специфицирани лексикално.

Срв. напр.

Качването е забранено,* но: ***Качването в* *движение е забранено*.

Носенето продължава,* но: ***Носенето на* *маски продължава.*

качване → в *(автобус);* ***качване → между*** *(спирките);* ***качване след*** *(тръгване),* ***качване без*** *(билет)* и т.н.

събиране → на *(данъци)*; ***събиране → с*** *(приятели),* ***събиране → без*** *(повод);* ***събиране → след*** *(празниците)* и т.н.

Като главен член в този синтактичен подтип функционират основно съществителни девербативи.

Словоредни особености: Поради това, че подчиненият член предлог е конотиран, но не е акомодиран, е налице задължително изискване подчиненият член предлог да е след главния член.

1.4. N → Pr; – a, – k

Четвъртата разновидност (подтип) при N → Pr е, когато предлогът нито е акомодиран лексикално, нито е конотиран от главния член съществително.

Срв. напр.

Гледах филм →$\varnothing_{Pr}$ и *Гледах* ***филм на*** *Бертолучи (****филм от*** *филмотеката,* ***филм с*** *Мадона,* ***филм без*** *субтитри,* ***филм за*** *мечките).*

Несъмнено към този подтип трябва да отнесем и посочената вече по-горе характерна за българския език възможност на всяко същинско съществително да се свързва с предлозите *на* и *от*.

Словоредни особености: Поради това, че подчиненият член предлог нито е конотиран, нито е акомодиран словоредното изискване главният член съществително да предхожда подчинения член предлог, не е абсолютно, макар и да е типично (срв. напр. ***жена → на*** *брат ми* и ***на*** *брат ми ←* ***жена***; ***рокля → от*** *коприна* и ***от*** *коприна ←* ***рокля***). Смятаме обаче, че т. нар. обратен словоред е свойствен повече на разговорната книжовна реч и изисква по-внимателна нормативна оценка в рамките на прескриптивния етап от разработването на нормативната граматика.

Задача на по-нататъшното описание с нормативна насоченост е и подробното специфициране на групите съществителни, принадлежащи към всяка от разновидностите на разглеждания тип N → Pr.

2. Прости групи при синтактичния тип Pr → N

Вторият синтактичен тип включва разновидности (подтипове) на прости групи, в които предлогът е главен, а съществителното име – подчинен член. Най-напред ще обособим случаите, при които в този тип свързването на предлога с определени форми на съществителните местоимения:

а) *не се регистрира*
б) *е силно ограничено*
в) *е проблематично.*

а) Дефинирането на предлозите като лексеми с падежно управление е основано на добре известния факт, че като главен член предлозите никога не избират основните форми на местоименията съществителни с падежни форми, нито пък кратките им винителни форми (Maldjieva 1995).

Срв. напр.

**до аз,* но: *до мен; *на той*, но: *на него* и т.н.
**върху ме, *срещу те, *пред го* и т.н., но: *върху мен, срещу теб, пред него* и т.н.

б) Силно ограничено е свързването на предлози с кратките дателни форми на местоименията съществителни (*ми, ти, ѝ, му, ни, ви, им, си* – вж. у Ницолова / Nitsolova 1986: 17). Установено е, че ги допускат само следните предлози: *върху, помежду, наоколо, насреща, срещу*.

Напр.

Върху ми *(се изсипа порой).*
Наоколо ми *(фучат коли).*
Срещу им *(идва акула).*
Насреща ни (*стои той).*
Помежду ни *(всичко свърши).*

Наблюденията ни сочат, че тези предлози могат да се обособят по-нататък в още две групи, а именно:

– предлози, които допускат свързване само с кратки дателни форми – тук се отнасят само *помежду* и *насреща.*

Срв. напр.

**помежду нас,* но: *помежду ни; *насреща вас,* но: *насреща ви.*

– предлози, които допускат свързване с кратки дателни форми и с пълни винителни форми – тук се отнасят *върху, наоколо, срещу*.

Срв. напр.

върху нас и *върху ни; наоколо тях* и *наоколо им; срещу им* и *срещу тях.*

Представеността на простите групи от типа Pr → N с кратки дателни форми в днешния книжовен език изисква по-нататъшна внимателна нормативна оценка във връзка с прилаганите в теорията на кодификацията критерии (нормативност, функционалност, системност).

в) Проблемно от нормативна гледна точка е свързването на предлозите с основните форми на *k*-местоименията съществителни, което се е превърнало в т.нар. „масова грешка“ (вж. емпирични данни и анализ у Станчева и др. / Stancheva et al. 2019). Кодифицираната норма обаче отхвърля съчетанията *у кой, при някой, пред никой, за който* вм. кодифицираните като единствено коректни *у кого, при някого, пред никого, за когото*.

Акомодационни характеристики в групата Pr → N с акомодиращ член Pr

Характерно за предлозите, конституиращ член в синтактичния тип Pr → N, е, че при тях винаги е налице задължителна конотация на подчинен член. При това положение в простите синтактични групи с главен член предлог и подчинен член форми на съществителни са възможни само две разновидности – със или без акомодация, но винаги с конотация.

2.1. Pr → N, a, k

В рамките на този подтип се наблюдават двата типа акомодация, обособени в теорията, към която се придържаме (Saloni, Świdziński 2007: 112), а именно – морфологична и лексикална.

Морфологична акомодация

Морфологичната акомодация при подчинения член съществително се регистрира по *падеж* и по *число.*

Акомодация по падеж

Акомодация по падеж в рамките на типа Pr → N има единствено ако предлогът се свързва със съществителни местоимения (и то не с всички единици от този клас, а само при онези, които имат винителни и дателни форми). Както вече посочихме, съчетаемостта на предлозите с дателните форми е силно ограничена и се наблюдава едва при посочените по-горе пет предлога. Затова в тези синтактични групи се реализират най-вече пълните (неосновни) винителни падежни форми на съществителните местоимения.

Срв. напр.

пред → мен , до → теб, с → него и пр.

Акомодация по число

В българския език има няколко предлога, които изискват от подчинения член съществително форма за мн. ч. Това са *между, измежду, помежду, сред.*

Срв. напр.

**между мен* и *между нас*;

**между който* и *между които;*

**помежду човека* и *помежду хората;*

**измежду документа* и *измежду документите;*

**сред жената* и *сред жените.*

Форма за ед. ч. на подчинения член съществително е възможна в два случая:

– при предлозите *между* и *помежду*, ако подчиненият член N се разшири (N + N).

Срв. напр.

**между мен,* но: *между мен* и *теб;*

**между пода,* но *между пода* и *тавана.*

– при предлога *сред,* ако подчиненият член е съществително от типа на: *народ, множество, група* и под.

Срв. напр.

сред народа, *сред множеството*.

Предлогът *измежду* пък изобщо не допуска форми за ед. ч.

Срв. напр.

**измежду жената и мъжа*, **измежду групата*.

Лексикална акомодация

Лексикална акомодация в рамките на изследваната разновидност Pr → N a, k е налице в следните случаи. Наблюденията ни към момента сочат, че предлозите *у* и *из* налагат лексикална акомодация на подчинения член същинско съществително.

Предлогът ***у*** се свързва само с определена група съществителни. Това са:

– формите на следните местоимения съществителни: *мен, теб, него, нея, нас, вас, тях, кого, когото, някого, никого, всеки, този, тази, тези;*
– ограничен набор от същински съществителни (като *мама, баба, татко, баща, дядо, вуйчо, леля, чичо, брат, сестра, братовчед* и под.), както и със съществителни собствени.

Срв. напр.

у мама; у брат ми, у Иван, но **у компютъра (чашата, стаята)* и под.

Такива употреби се срещат, но са извън обхвата на книжовната норма.

С оглед на нормативната насоченост на описанието е необходимо да се отбележи широко разпространеното изместване на предлога *у* от предлога *в*, което обаче се квалифицира в граматичната ни литература като некнижовно (Андрейчин / Andreychin 1944, цит. по 1978: 315; ГСБКЕ / GSBKE 1983: 445).

Предлогът *из* **не** се свързва:

– със следните форми на местоименията съществителни: *мен, теб, него, нея, кого, когото, някого, никого, всеки.*
– със същински съществителни от типа на: *птица, куче, котка, вълк, бозайник*, *човек, жена, мъж, дете*, *лекар, инженер, управител, учител, учен* и под.

Срв. напр.

из стаята, из магазина, из книгите, из улиците, но: **из котките*, **из хората*, **из децата*, **из лекарите* и под.

– със съществителни лични собствени имена

Срв. напр.

из Европа, из Америка, из България, но: *из *Иван, *из Иванови* и под.

Словоредни особености: Налице е словоредното изискване главният член предлог винаги да предхожда подчинения съществително име.

Срв. напр.

Бягам ***по → улицата*** и **Бягам* ***улицата ← по.***

2.2. Pr → N, -a, k

Както вече посочихме, съществителните са винаги конотирани от предлозите, но могат да не са акомодирани. Това означава, че предлогът като главен член може да се свързва с всички форми на дадено същинско съществително, без да прави избор между формите му, макар като цяло предпочитани от предлога да са членуваните форми.

Срв. напр.

с жена, с жената, с жени, с жените и пр.
*Бях при приятел (с приятел**я** ми, с приятел**и**, с приятели**те**).*

Словоредни особености: Налице е словоредното изискване главният член предлог винаги да предхожда подчинения съществително име.

Изводи

В доклада бяха разгледани акомодационните характеристики на простите синтактични групи с граматичен състав N – Pr в рамките на двата обособени синтактични типа – групи с главен член съществително (N → Pr) и групи с главен член предлог (Pr → N) с цел да се систематизира и допълни

по-нататък формалното им описание. Използването на езиковата техника синтактична акомодация като инструмент за описанието даде възможност за по-прецизен и пълен анализ на свързването на съществително и предлог. В резултат от анализа на двата обособени синтактични типа може да се обобщи следното.

Характерно за простите групи от типа N → Pr е, че:

– Кратките местоименни форми като главен член не регистрират изобщо свързване с предлог.
– Всички останали лексеми от класа на съществителните могат да се свързват с предлог *от* поради граматикализацията му.
– Характерна за този тип е *лексикалната акомодация* на предлога от съществителното. За разлика от останалите съществителни местоименията съществителни не реализират свързване с предлог *на*. В този клас лексеми предлогът никога не е конотиран, но е налице силна лексикална акомодация.
– Словоредното изискване предлогът да следва съществителното не е абсолютно, доколкото са налице случаи, които допускат и обратен словоред.

Характерно за простите групи от типа Pr → N е, че:

– В обособените две разновидности на тези групи винаги е налице конотация със или без акомодация на подчинения член съществително.
– Свойствени на този тип са и двата типа акомодация (морфологична и лексикална) на подчинения член съществително от главния член предлог.

Морфологична акомодация се наблюдава при категориите падеж и число на подчинения член съществително. Акомодирани от предлога по падеж са местоименията съществителни с падежни форми. Акомодирани по число са съществителните, когато се свързват с предлозите *между, помежду, измежду* и *сред*.

Лексикалната акомодация е свойствена на предлозите *у* и *из*.

Смятаме, че резултатите от анализа на групите с граматичен състав N – Pr прецизират и допълват досегашното формално описание на съчетаемостта на предлога със съществително в днешния български книжовен език и извеждат редица пунктове, в които е необходима нормативна оценка при кодификацията на разглежданите прости синтактични групи.

Цитирана литература / References

Андрейчин 1944 (1978): Андрейчин, Л. *Основна българска граматика*. София. (Andreychin 1944 (1978): Andreychin, L. *Osnovna balgarska gramatika*. Sofia.)

Балан 1940: Балан, А. *Нова българска граматика*. София. (Balan 1940: Balan A. Nova *balgarska gramatika*. Sofia.)

Георгиева 2020: Георгиева, М. Синтактично отношение. – В: *Чуждоезиково обучение*, (47), 2020, 1, с. 16 – 22. (Georgireva 2020: Georgireva, M. Sintaktichno otnoshenie. – In: *Chuzhdoezikovo obuchenie*, (47), 2020, 1, pp. 16 – 22.)

ГСБКЕ 1983: *Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 2. Морфология.* София: Издателство на БАН. (GSBKE 1983: *Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. T. 2. Morfologiya.* Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

Малџиева 2009: Малџиева, В. Български език. – В: П. Пипер (Ред.). *Јужнословенски језици: Граматичке структуре и функције*. Београд: Београдска књига. (Maldžieva 2009: Maldžieva, V. Balgarski ezik. – In: P. Piper (Ed.). *Južnoslovenski jezici: Gramatičke strukture i funkcije*. Beograd: Beogradska knjiga.)

Малджиева 2017: Малджиева, В. Принципи на формалното описание на полисегментните езикови единици в нормативната граматика на българския език – В: *Български език*, 64, 2, с. 7 – 19. (Maldzhieva 2017: Maldzhieva, V. Printsipi na formalnoto opisanie na polisegmentnite ezikovi edinici v normativnata gramatika na balgarskiya ezik – In: *Balgrski ezik*, 64, 2, pp. 7 – 19.)

Ницолова 1986: Ницолова, Р. *Българските местоимения*. София: Наука и изкуство. (Nitsolova 1986: Nitsolova, R. *Balgarskite mestoimeniya*. Sofia: Nauka i izkustvo.)

Обућина 2016: Обућина, Пр. *Синтаксичка акомодација у пољском језику у поређењу са српским*. Београд. (Obućina 2016: Obućina, Pr. *Sintaksička akomodacija u poljskom jeziku u poređenju sa srpskim*. Beograd.)

Станчева, Р. и др. 2019: Станчева, Р. и др. Езиковите нагласи на днешните българи. – В: *Български език*, 66. Приложение 1. (Stancheva et al. 2019: Stancheva, R. et al. Ezikovite naglasi na dneshnite balgari. – In: *Balgarski ezik,* 66. Prilozhenie 1.)
Daneš 1987: Daneš, Fr. Values and attitudes in language standardization. – In: J. Chloupek, J. Nekvapil (eds.). *Reader in Czech Sociolinguistics*. Praha: Academia.
Karolak 1972: Karolak, St. *Zagadnienia składni ogólnej*. Warszawa: PWN.
Maldjieva 1995: Maldjieva, V. *Non-inflected Parts of Speech in the Slavonic Languages*. Warszawa.
Saloni, Świdziński: 1985 (2007, 2020): Saloni, Z., M. Świdziński. *Skiadnia współczesnego języka polskiego.* Warszawa: PWN.

ACCOMMODATION CHARACTERISTICS OF SIMPLE SYNTAX GROUPS COMPOSED OF NOUN AND PREPOSITION (N - Pr)

Ruska Stancheva
Institute for Bulgarian language , Bulgarian Academy of Sciences
r.stancheva@ibl.bas.bg

Abstract: A technique of syntactic accommodation is applied in the report as a tool for formal description of simple syntactic groups N – Pr in the Bulgarian standard language. The varieties of two syntactic types N → Pr and Pr → N have been examined in detail in order to specify and supplement the current description of the compatibility between *noun* and *preposition* for the purpose to mark the points where a normative assessment is needed in codification of mentioned above compatibility.

Key words: *syntactic accommodation, simple groups composed by noun – preposition* (N – Pr)*, syntactic compatibility, normative grammar*

Ruska Stancheva
Institute for Bulgarian Language
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

ЗА ПРИРОДАТА И ДЕФИНИРАНЕТО НА СЛОЖНОТО СМЕСЕНО ИЗРЕЧЕНИЕ

Петя Бъркалова[a], Красилина Колева-Костова[b]
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“
barka@uni-plovdiv.bg[a], krasilinakoleva@gmail.com[b]

Резюме: Докладът представя резултати от анализа на българското сложно смесено изречение, получени чрез структурографски аналитични процедури. В търсене на подходящото терминологично назоваване на изведените изображения се проследява накратко развитието на представите за сложно смесено изречение в българската граматическа традиция. Особено внимание се обръща на термина „период“ и се проследява неговото място в синтактичните описания чрез граматикографски „екстракции“ на таксономии от избрани български граматики. В заключение е поставен въпросът съществуват ли краен брой структурографски модели на българското сложно изречение и в състояние ли е днешната българска наука за изречението да ги установи.

Ключови думи: *български синтаксис, сложно смесено изречение, структурография*

1. Въведение

При търсенето на свидетелства за развоя на синтактичното осмисляне на българското сложно изречение се опираме на изреченската структурография, която разглеждаме като подобласт на науката за изречението и която има потенциал да се превърне в самостоятелна дисциплина, способна да захранва с данни както самата граматика на българския език, така и граничещите с нея лингвистични области на знанието като изреченската прагматика, когнитивната лингвистика, психолингвистика и др. (Бъркалова/Barkalova 2018). Предмет на структурографията е „образното заснемане“ на изреченската структура и дизайн, както и измерването на качествени и количествени параметри в „архитектурния“ план на синтактичното равнище. Качествената страна се проявява чрез съдържанието на „вгнездените“ и изразени чрез структурата „порции“ от даден езиков изказ в процеса на речевата дейност. Количествената страна включва параметрите *обхват* и *дълбочина* на структурата. (Статистически модели и количествени характеристики на българското сложно изречение се съдържат в: Бъркалова и др. / Barkalova et al. 2017 и Нончева и др. / Noncheva et al. 2017). Този подход, въпреки че е инструмент за ясно вглеждане в изреченския строеж, не разполага с ясно терминологично назоваване на наблюдаваните структури. Най-новата българска синтактична традиция не разполага с адекватен термин, с който да назове цялото сложно смесено изречение. Не е изведена дефиниция, която да посочи кой е родовият признак и кои са видовите отлики на тези структурни конфигурации. Полезно би било възстановяването на представата за „период“[22], идваща от античната граматическа традиция в някои от възрожденските граматики, но изоставена „в лабиринта“ от разклоняващи се пътеки на традицията. Дори и да разберем кой и кога е нанесъл тази щета, въпросът за търсенето на надреден термин за сложно смесено изречение остава открит. Това са два различни въпроса и тук ще проблематизираме втория от тях, стъпвайки върху някои предварителни резултати при разрешаването на първия.

---

[22] Заслужават по-широка дискусия две изследвания по темата от края на XX век: Русинов/Rusinov 1970: Русинов, Р. *Периодът в съвременния български книжовен език*. Известия на института за български език, 1970, книга XIX, с. 245-253 и Гецов/Gecov 1997: Гецов, А. *Периодичните структури в съвременния български книжовен език*. Велико Търново, 1997. Утвърдените синтактични аналитични процедури в следващите две десетилетия – фразовоструктурен анализ, анализ по непосредствени съставящи, Теория на управлението и свързването (Пенчев/Pencheev 1993, Бъркалова/Barkalova 1997, Пенчев/Pencheev 1998) дават нови данни за изреченския строеж и граматическата алгоритмика на сложното изречение, които по чисто формален начин се доближават до обема и съдържанието на термина „период“, изчезнал в университетските и академичните граматически описания след Попов/Popov 1962.

2. Формализации в областта на сложното изречение – парадоксът

С понятията и твърденията на генеративната синтактична теория за управлението и свързването (Government and binding Theory, GBT) сме анализирали корпус от 200 сложни смесени изречения от романа „Антихрист“ на Емилиян Станев. Изображенията на структурата на сложно смесено изречение са получени чрез аналитична процедура, която се придържа към правилата на българската конституентна граматика и следните 4 правила за функционалните категории:

1. IP → Spec I′;
2. I′ → I_0 VP;
3. CP → Spec C′;
4. C′ → C_0 S (Пенчев/Penchev 1993).

Например структурографският образ на изречението *Наричат ги велики за кръвта, що са пролели, и за великото зло, що са причинили, лъжат живите с тия мъртвци и учат на зло, като изкушават човека да им подражава, сиреч да насилва брата си, да убива, да граби, пали и руши* изглежда така[23]:

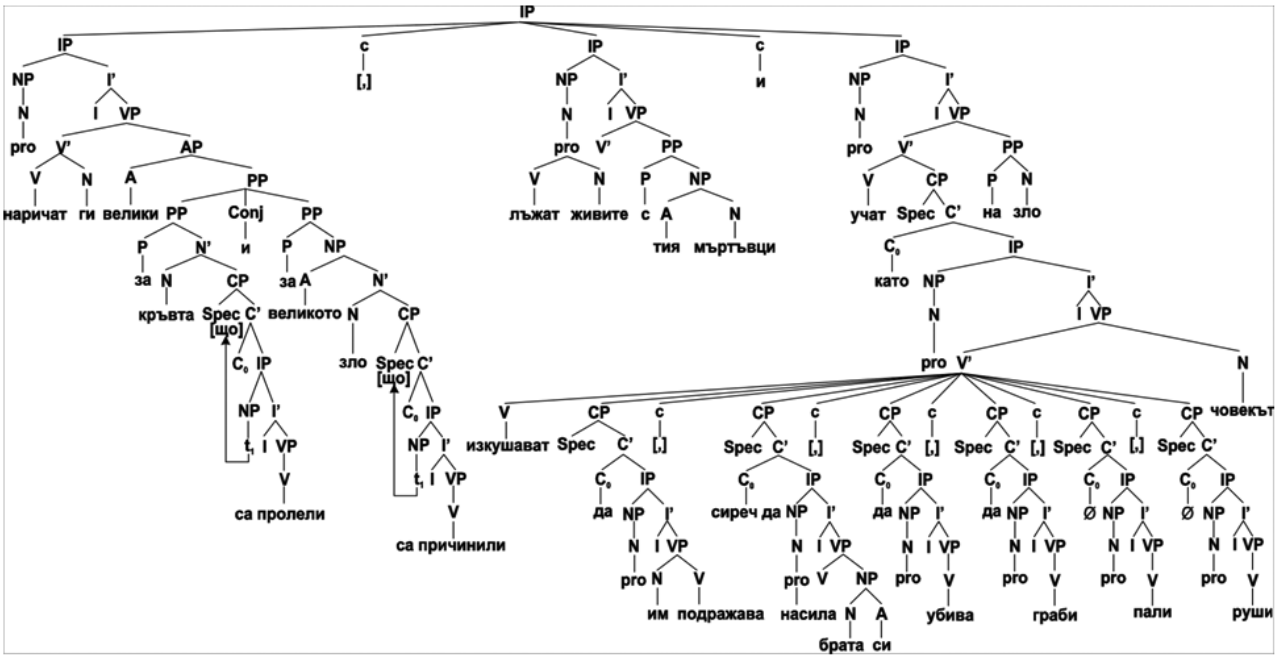

В раздела за сложно изречение в българската синтактична традиция терминът *изречение* не се разглежда през родов признак и видова отлика[24]. Иначе казано, това, което виждаме, е строежът на *изречение*, разкроено на *изречения*. А в обратна посока – това са думи, вдвоени в словосъчетания, групирани във фрази и изречения, които се свързват в един видим чрез структурографията завършен

---

[23] Станев/Stanev 1982: Станев, Ем. *Антихрист*. – Събрани съчинения в седем тома. София: Български писател, с. 319. Автор на графиката е Красилина Колева-Костова, цит. по Бъркалова/Barkalova 2019: 14.

[24] За простото изречение *мисълта, разсъждението, съждението* са доминиращият родов признак в по-голямата част от дефинициите в българските граматики (логически и вербоцентрични представи) (Бъркалова/Barkalova 2020). Видовата отлика е напр. „изказано с думи“, „в смислово и интонационно единство“ и пр., но на равнище сложно изречение те почти не се споменават. Й. Пенчев единствен сред българските граматици дефинира простото изречение чрез предикация: „Обикновено изречение се дефинира чрез понятието предикация: изречението винаги изразява предикативност. Тя пък се разбира като единство от три категории: лице, време и модалност“ (Пенчев/Penchev 1993: 9). Формализираната дефиниция за сложно изречение при него е сведена до рекурсивното правило S → S^n (n≥2) (Пенчев/Penchev 1984: 149). В структурографските изображения водещи са именно предикативното свързване, конституентните правила и рекурсивното разгръщане чрез преповтаряне на краен брой правила.

обект. (Изчетено през програма за звуков анализ, напр. Speech Analyzer, същото изречение е „видимо“ и за анализ на прозодичната му структура.) Синонимният термин *период* заслужава специално внимание. Ето към какво се насочва Ив. Добрев в изследването си върху диалектиката и метафизиката на изречението: „Период ... риторическа единица, съставена от члѣнове (колони), е надредно спрямо понятието главно предложение“ (Добрев/Dobrev 2011: 54). В българската синтактична традиция според автора това понятие съществува за кратко. Въпросът защо (и дали) изчезва от граматиките, все още не е изяснен, затова тук първо ще се присъединим към мнението на Ив. Добрев, който специално наблюдава „Основа за българска граматика“ на Йоаким Груев (1856) и допуска възможен „елинистичен“ път на развитие на българската граматична традиция, който изглежда да е пресечен: „Но постепенно съставяната след Освобождението българска университетска граматика, която често бива изпреварвана от училището в стремежа му да бъде „училище житейско“, в последното десетилетие на XIX в. не тръгва по пътя, който с ясно чувство за елинистична традиция се е опитал да очертае Й. Груев“ (Добрев/Dobrev 2011: 54). Школската практика според автора изключва явлението „период“ и така *изречение* остава термин и за цялото, и за неговите части на равнището на сложните структури: „Школската ни практика настоява за употреба на изречение наместо (главно) предложение, както се е чувало и преподавало във възрожденските ни даскалоливници, и изоставя термина *период*, а заедно с него изключва от граматическата наука и явлението, на което той съответства. За да даде предимство на т. нар. формална дефиниция на изречението…“ (Добрев/Dobrev 2011: 54).

Парадоксът е, че по пътя на усъвършенстваните системи за формално лингвистично описание днешната синтактична аналитична практика се изправя пред образа на „периодичните“ синтактични структури, които се нуждаят от назоваване. Структурографските изображения на сложни смесени изречения, които получаваме, поставят пред специалистите по синтаксис въпроса какво всъщност наблюдаваме. Днес ни е нужен отново термин като „период“, който да назове цялото сложно смесено изречение и да обедини през родовия признак и видовата отлика структурографското и ритмо-интонационното естество с обхвата и дълбочината на „пълния разум“ на сложното смесено изречение.

3. Граматикографски формализъм

Друг формализъм, чрез който може да бъдат обследвани таксономиите на сложните изречения в българската синтактична традиция, представлява изведени от граматиките таблични класификации на българското сложно изречение. Той позволява преки наблюдения, включително проследяване на термина „период“. Нашите проучвания опровергават впечатлението на Ив. Добрев. Например в таксономичната таблица за видовете сложни изречения, изведена от синтаксиса на Ат. Илиев, тридесет години след Йоаким Груев присъства представата за период (Илиев/Iliev 1888). Регламентът за обем на доклада ни ограничава да представим само една от тези таксономични картини по-долу в изложението. Тук само ще отбележим, че чрез този подход се натъкваме на „период“ още при П. Калканджиев, Ал.-Т. Балан, К. Попов (Калканджиев/Kalkandzhiev 1938, Ал.-Т. Балан / Al.-T. Balan 1940, Попов/Popov 1962).

4. Данни за сложното изречение в българската синтактична традиция

Трудно са различими данните за сложно изречение в първите възрожденски граматики, където наличието на „сложни сказуеми“ всъщност е наличие на сложни изречения (Богоров/Bogorov 1844, Икономов/Ikonomov 1881, Илиев/Iliev 1888)[25]. Много от авторите не говорят за сложно изречение, а за процеса „сливане на предложения“, при което се получават прости изречения с еднородни части или сложни изречения (Груев/Gruev 1858, Кесяков, Горов / Kesyakov, Gorov 1882).

Терминът „сложно изречение“ се налага бързо след 60-те години на XIX век като синтактично явление, съставено от няколко подлога и прилога, т.е. сказуеми (Веженов/Vezhenov 1880), от две

[25] Вж. още резултати от нови проучвания на интерпретациите на сложното изречение в българската синтактична традиция в изследванията на Д. Георгиев и Ал. Колева и (Георгиев/Georgiev 2019, Колева/Koleva 2019).

или повече изречения (повечето граматици от Й. Груев насам), от съвкупност от словосъчетания. В това изложение представяме накратко два резултата: 1. прочит на някои избрани дефиниции за сложно изречение и 2. проследяване на наличието на термин „период“ в класификациите на няколко граматики.

5. Трактовка на някои дефиниции за сложното изречение

Дефинициите за сложното изречение (от различни периоди) са взети като „случайна извадка“ с цел да установим дали родовият признак за изречението се запазва и дали „сложността“ е специфичната видова отлика, или самата природа на сложното изречение е фундаментално „друга“ като езиков феномен и изисква от граматиците предефиниране. Любопитството се засилва особено заради установената доминация на трикомпонентния модел *подлог – копула – предикатив* в ранните дефиниции за просто изречение (Бъркалова/Barkalova 1994, Георгиев/ Georgiev 2019).

Деление „на прости или сложни“ изречения е видно най-рано при Ив. Богоров: „Подлежащото и сказуемото могатъ да бъдатъ прости или сложни: въ първата случка са изявява с тяхъ едно нящо или една каквина; в сетнешните няколко различни неща или каквини: (…) *теменугите и латините са кичести и хубави*“ (Богоров/Bogorov 1848: 96).

Й. Груев описва *сложен прилог* (подлог) и *сложно* сказуемо, които „показват повече качества на един предмет (*чловяк са ражда, живее и умира*), съответстват на сложно съчинено изречение“ (Груев/Gruev 1858: 89). Изреченията са три вида – *главни* („това, от което зависят други“), *приставени* („това, което е прибавено при някоя част от главно предложениѥ, за да му допълни или изясни значението“) и *вметнати* („това, което не ся скачя съ главното ни по съюзь, ни по относително местоимение, та може и да ся изметне безъ да ся поквари главната мысьль“) (Груев/Gruev 1858: 89).

Ив. Момчилов също се придържа към термините *главно предложение* („изрича главна мисъл самостоятелна; то не зависи от друго предложение, но от него зависят други“) и *приставено предложение* („туй, което е притурнато при някоя част на друго предложение, за да ѝ определи или допълни значението...“) (Момчилов/Momchilov 1868: 133). Оформя се представата за деление на подчинените изречения в три функционални вида: *приставено определително*, *приставено изяснително* и *приставено допълнително*.

Т. Шишков прави опит за количествена характеристика: „Няколко предложения, свързани помежду си, съставят *период*, дори и цяло съчинение: *Ученикъ, който приляжава, ще са награди и ще бъде похваленъ от всичките; затуй добре е синца да прилежавами въ уроците си*“ (Шишков/Shishkov 1872: 102). Примерът илюстрира понятието *период*, а дефиницията (с родов признак и видова отлика!) е: „*Периодът* е реч, разпространена от едно или повече предложения, които имат помежду си взаимно отношение“ (Шишков/Shishkov 1872: 102). Периодите са *прости* – с едно главно изречение, и *сложни* – с две, три или четири изречения (*двучленен, тричленен и четиричленен или многочленен*), всяко от които е „завършено по смисъл и свързано с другите със съюзи“ (Шишков/Shishkov 1872: 102). Освен термина *период,* тук и комбинаторният подход заслужава внимание. Комбинаториката е свързана с разбиране за формалната страна на синтаксиса, без която разбирането за период не може да се разгърне.

Т. Икономов дава следната количествена трактовка в духа на логическия синтаксис: „Когато с речта си изричаме само една мисъл, тогава нашата реч са казва просто предложение... Но когато с нашата реч изричаме две или повече мисли, тогава речта са казва *сложно предложение*. *Дунав тече и се влива в Черно море* (…)“ (Икономов/Ikonomov 1875: 2).

Ст. Веженов определя сложното изречение чрез понятието *състав*: „Сложното изречение бива съставено от няколко прости изречения с еднакъв подлог или прилог, или с други думи, то има по няколко подлога и прилога“ (Веженов/Vezhenov 1880: 70). Подкрепящите примери са симптоматични за лутанията в първите граматики между паратаксис в словосъчетанието и паратаксис в сложното изречение. Веженов също дава дефиниция за *период* (наречен също *изговор*), който съдържа синтактичните характеристики на сложното смесено изречение: „*Изговор* (*период*) се нарича изговаряне на едно *умозаключение*. Изговорът може да се състои най-малко от две прости или сложни главни изречения, разпространени със свои определения, допълнения и даже и приставени изречения, или пък от няколко такива главни изречения, съединени помежду си с връзки“

(Веженов/Vezhenov 1880: 80 – 81). Очевидно се оформя представата за умозаключение, по-сложно от трикомпонентната проста изреченска структура подлог-копула-предикатив (N cop N/A), както и идеята за разширяване на синтактичната структура чрез сливане (*съединени помежду си с връзки*) и чрез трансцендиране (разпространяване)[26].

Т. Икономов предлага следната представа за сложно изречение: „Когато с нашата реч изричаме две или повече мисли, тогава речта се казва *сложно предложение*. *Дунав тече и се влива в Черно море*“ (Икономов/Ikonomov 1881: 83). Икономов също брои „мислите“, но и прави усилия да разграничи просто от сложно изречение: „В простото изречение всичките му части са различни и няма две да отговарят на същото питане. Каквато част и да вземете от простото изречение, тя не ще даде отделно изречение, отделна мисъл“ (Икономов/Ikonomov 1881: 83). Тук мислите вече са станали „части“ на сложното изречение. С въпроси се осигурява анализът на сложното изречение: „*А в сложното изречение ... всякога има няколко еднакви части, няколко подлога, няколко сказуеми, няколко предложения на същото питане, няколко допълнения*“ (Икономов/Ikonomov 1881: 83). В днешните понятия това би означавало „няколко в една позиция“, но характерът на количественото натрупване не е разяснен. Длъжни сме да разберем и как „мислите“ в простото изречение се инструментализират до „части“ на сложното. Оставени сме на примери, които са свидетелство за заплитане в механизмите на паратаксиса, а въпросите („питанетата“) не помагат на синтактичния урок.

Ат. Илиев дефинира: „Щом поне две представи *се свържат* помежду си с потвърдяване или отричане, изведнаж става мисъл, а мисълта, кога се изговори с думи, зове се *изречение (реч)*“ (Илиев/Iliev 1888: 1). Авторът въвежда представата за прости кратки и прости разширени изречения, като простите разширени понякога са разширени с цели изречения: „Таквизи изречения се различават от главните, при които се прибавят, и зовят се *прибавени изречения*, примери: *Онзи, който не обича своята татковина драга, лош човяк се нарича*“ (Илиев/Iliev 1888: 1). Тези прибавени изречения, които могат да са разширения и на подлога, и на сказуемото, и на друга част, според автора могат да имат свои разширения: „Неблагодарен е онзи, който забравя доброто, което му е направено“ (Илиев/Iliev 1888: 10). Тук не бива да пропускаме усета на Ат. Илиев за изреченска рекурсия. Представите „се свързват“ в изречение, а изреченията „се сглобяват“ в сложно изречение: „при наличието на един прилог и подлог изречението е просто. (…) Когато се сглобят няколко такива изречения по различни начини в едно изречение, тогава то се зове *сложно изречение*“ (Илиев/Iliev 1888: 11). Макар че не са указани „начините на сглобяване“, самата идея за тях вече е налице. Тя е 100% картезианска. Науката за изречението вече се оформя в два отдела: синтаксис на простите изречения, където се свързват представите, и синтаксис на сложните изречения, където изреченията се *сглобяват* по различни начини. Синтактичният анализ е призван да разкрива начините на обединяване на простите изречения в сложно и ролята на думите не само в простите, но и в сложните изречения.

П. Калканджиев също изгражда дефиниция за сложно изречение: „Изречение, мисълта на което е изказана с повече от едно сказуеми, се нарича сложно. В състава на сложното изречение влизат най-малко две прости изречения, които са негови членове. Всеки член на сложното изречение може да има свои пояснения и своя форма“ (Калканджиев/Kalkandzhiev 1936: 382). Тук е въведен необходимият и достатъчен количествен признак на сложното изречение – „най-малко две“. Ясно личи идеята за формалната екстензия на „всеки член“ на сложното изречение. Стремежът е да се обясни и флексията като „съратник“ на екстензията. Тези усилия са направени чрез обяснението „как“ възникват сложните изречения, например: **чрез свързване на вътрешно близки пости изречения**: *Лъхна ветрец, проясни се небето; Лъхна ветрец и се проясни небето*; **чрез промяна на формата**

[26] Единствено този синтактичен аспект е в центъра на нашето внимание, за разлика от изведените от Р. Русинов акценти при характеризирането на периода като „художествена хубост“, „емоционална напрегнатост“„епичен характер“ и др. стилистични и „ораторски“ техники, засягащи понятия като синтактичен паралелизъм, равновесие и единство, напрежение, ритмичност, интонационна двучленност, които не отричаме, но се стремим в наши дни да получат своята съвременна експериментална и инструментална проверка и да бъдат обяснени 50 години по-късно първо като структурографски модели на българското сложно изречение, а след това – и като прозодични модели (Русинов/Rusinov 1970).

и съдържанието: *Щом лъхна ветрец, небето се проясни; Небето се проясни, защото лъхна ветрец*; **чрез релативизация** (в днешните термини): *Ученици, които се отличават с прилежание, се възнаграждават публично (вм. особено прилежните)*. Вече и имената, и глаголите като части на простото изречение се разгръщат (пояснят) чрез цели изречения: „Днес, когато всички ликуват, ние не бива да стоим равнодушни“ (Калканджиев/Kalkandzhiev 1936: 382).

Ст. Младенов извежда постулат за сложно изречение върху задължителността на числото две и представата за базовата сказуемност: „Само когато има две или повече сказуеми, може да се говори за сложно изречение“ (Младенов, Попасилев / Mladenov, Popasilev 1939: 73).

Л. Андрейчин използва същата трактовка за сложното изречение: „Изречение, което съдържа две или повече отделни прости изречения, се нарича сложно изречение“ (Андрейчин/Andreychin 1942: 23).

Й. Пенчев разкрива синтактичната същност на сложните изречения чрез теорията и принципите на конституентната граматика. Терминът *изречение* (за просто изречение) не влиза в основната дефиниция, която е основана на предикативността. За да има изречение, трябва да се генерира предикативен център на изказването. Затова и дефиницията за сложно изречение е основана на „предикативност“: „Сложно изречение се нарича изречение с повече от един предикативен център“ (Пенчев/Penchev 1993: 77).

П. Пашов също определя същността на сложното изречение според наличието на предикативни центрове: „Сложно е това изречение, което има два или повече предикативни центрове. Сложното изречение е съставено от толкова прости изречения, колкото изразени или подразбиращи се сказуеми има. То е една цялост, независимо че се състои от отделни прости изречения“ (Пашов/Pashov 1994: 377). Пашов отчита, че сложното изречение функционира като синтактична и смислова „цялост“, а не като прост сбор от прости изречения, макар че те, като изграждат сложното изречение, губят своята самостойност, което ясно проличава от интонацията (Пашов/Pashov 1994: 377). Точно името (името, но не и изображението!) на тази цялост е липсващата съставка на нашата най-нова синтактична традиция. А за спецификите на нейния интонационен контур не се знае почти нищо[27].

6. Терминът „период“ в синтактичната таксономия

В българската история на образованието е прието, че П. Калканджиев със своя учебник „Българска граматика“ (1936) поставя началото на възхода на българските граматики за периода от 1936 до 1944 г., белязани с езиковедска зрялост. В неговата граматика синтактичният термин „период“ е синоним на сложно изречение. Членовете на сложното изречение се свързват паратактично в четири вида „съчинени изречения“ (съчинен период), а хипотактично – в съставни приглаголни и приименни изречения (съставен период). Терминът *верижно съподчинени* имплицитно издава тънък усет за линейна рекурсия. Вече е оформена представата за всички функционални класове подчинени изречения.

Ал. Теодоров-Балан поддържа термина „период“ (малък и голям период). В неговата класификация има пет вида паратактично свързани „споредбови“ изречения, както и шест функционални вида подчинени изречения. Особено диференцирани са видовете обстоятелствени изречения (обсказови). Този факт не е случаен. Ал.-Т. Балан е един от най-ярките познавачи на синтактичната материя сред граматиците, който дава психологическа дефиниция за изречението: „Съобщение е едно свършено в себе си в душата ни съчетание, готово за реч“ (Теодоров-Балан/Teodorov-Balan 1940: 380). С други думи, изреченията са по мярката на душата на човека. Периодът отмерва душевните движения и показва обхвата и дълбочината на съобщението (готовата реч).

Един от най-популярните университетски учебници преди издаването на Академичната граматика на БАН (Том 3. Синтаксис / Tom 3. Sintaksis 1983) е „Съвременен български език. Синтаксис“

---

[27] Едно изключение прави изследването на интонацията в сложното изречение от Владислав Маринов. (Маринов/Marinov 2018: Маринов, Вл. За интонационния контур на подчинените подложни изречения. – В: Проблеми на устната комуникация. 11. Единадесета международна научна конференция 10 – 11 ноември 2017, Велико Търново. УИ „Св. св. Кирил и Методий“, Велико Търново, 2018: 369 – 381.

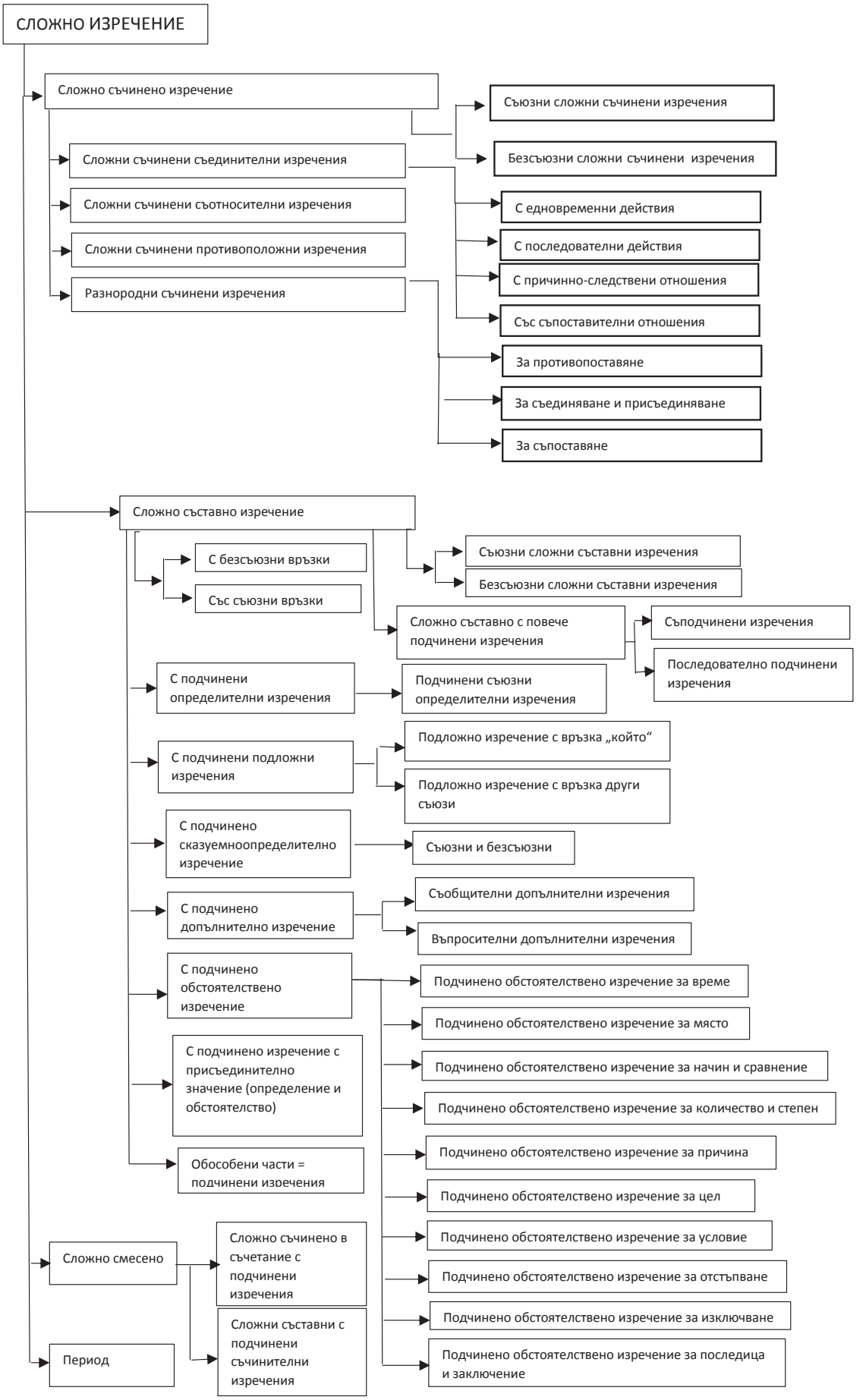

Схема 1. Класификация на сложни изречения по К. Попов, 1962

на К. Попов (Попов/Popov 1962). Класификацията на К. Попов съдържа термина „период“ като надреден термин спрямо сложните съчинени, сложните съставни и сложните смесени изречения. Сложните съчинени изречения имат още един структурен признак – съюзни и безсъюзни, а видовете им според семантичния характер на връзката се разрастват. Сложните съставни изречения също са класифицирани според характера на подчинителната връзка – със съюзни и безсъюзни връзки. При определителните изречения като подчинителна връзка се интерпретира и относителното местоимение „който“.

В Академичната граматика на БАН отсъства съдържание, което да отговаря на представата за период. Според нашето проучване там изчезва терминът (БАН, Том 3. Синтаксис / BAN, Tom 3. Sintaksis 1983).

7. Заключение

Завършваме с още едно граматикографско изображение на сложно смесено изречение, резултат от прилагането на аналитичните процедури на теорията Управление и свързване в нейната българска версия (Пенчев/Penchev 1993). Анализите на пилотен корпус от 200 подобни синтактични „картини“ (вж. в Бъркалова и др.) съдържат данни за изреченския строеж и граматическата алгоритмика на сложното смесено изречение, които по чисто формален начин се доближават до обема и съдържанието на термина „период“ и отварят фундаменталния въпрос съществуват ли краен брой структурографски модели на българското сложно изречение.

„Искаше ми се да бъда сам, да размисля що стана с мене, обаче старецът не ме оставяше с мислите ми“ (Станев 1982: 229).

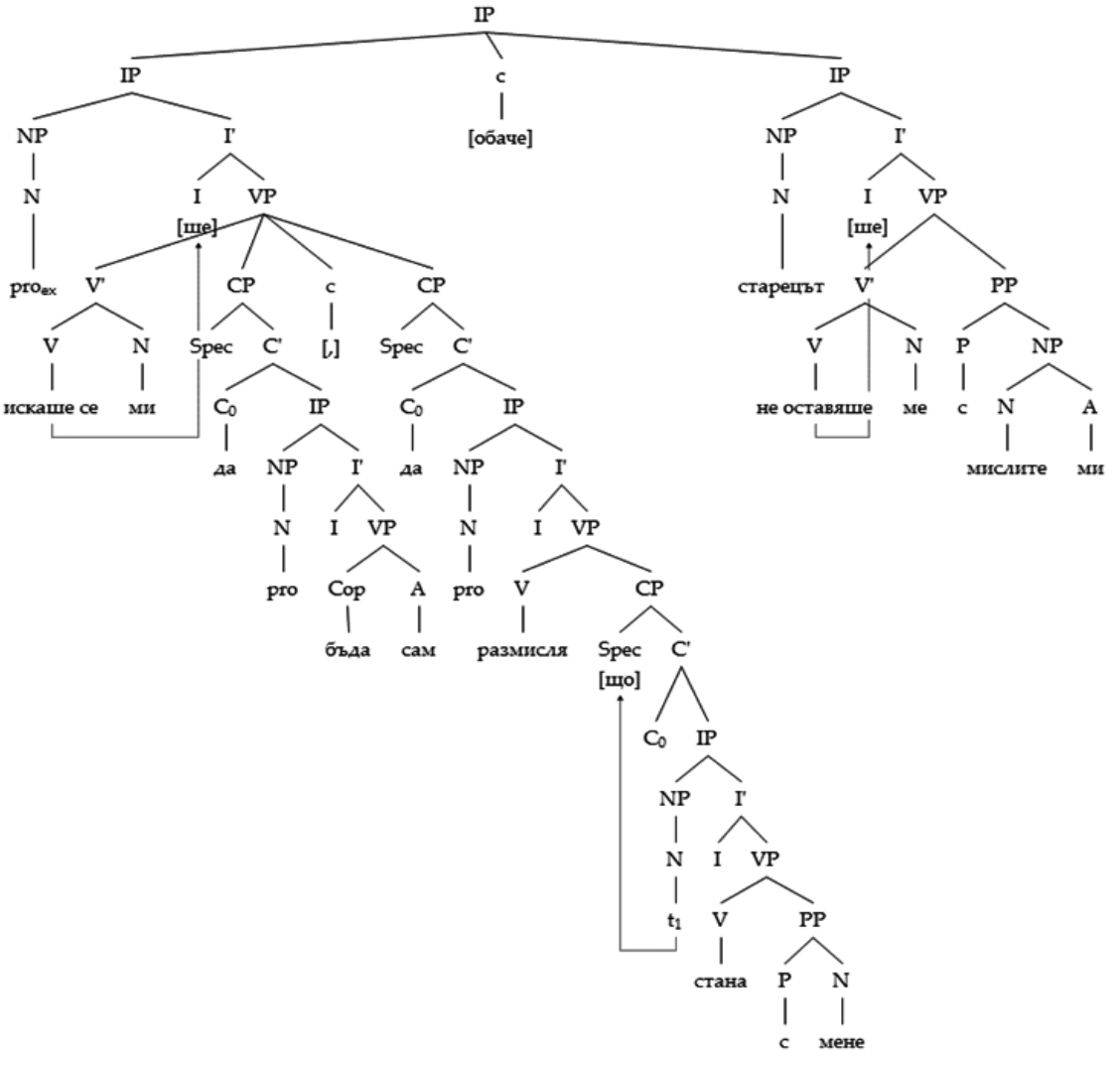

Това сложно смесено изречение съдържа пет прости – две главни, като към първото се подчиняват две съподчинени подложни изречения, а към второто съподчинено се реализира подчинено допълнително. „Стартиращият“ механизъм представлява координативен тип структура, подчинена на правилото: $IP \rightarrow IP_1$ *с* IP_2.

Правилата, по които се разгръщат двете главни изречения, оформят следния цикъл:

$IP_1 \rightarrow NP\ I'$	$IP_2 \rightarrow NP\ I'$
$NP \rightarrow pro_{ex}$	$I' \rightarrow I\ VP$
$I' \rightarrow I\ VP$	$VP \rightarrow V'\ PP$
$VP \rightarrow V'\ CP_1$ с CP_2	$V' \rightarrow V\ N$
$V' \rightarrow V\ N$	$PP \rightarrow P\ NP$
$CP_1 \rightarrow Spec\ C'$	$NP \rightarrow N\ A$
$C' \rightarrow C_0\ IP$	
$IP \rightarrow NP\ I'$	
$I' \rightarrow I\ VP$	
$VP \rightarrow Cop\ A$	
$CP_2 \rightarrow Spec\ C'$	
$C' \rightarrow C_0\ IP$	
$IP \rightarrow NP\ I'$	
$I' \rightarrow I\ VP$	
$VP \rightarrow V\ CP$	
$CP_3 \rightarrow Spec\ C'$	
$C' \rightarrow C_0\ IP$	
$IP \rightarrow NP\ I'$	
$I' \rightarrow I\ VP$	
$VP \rightarrow V\ PP$	
$PP \rightarrow P\ N$	

В разглеждания модел действат последователно общо 28 правила, от които 17 са правила за функционалните категории CP и IP, а 11 – правила за задействане на лексикални категории и разгръщане на фразите: NP, VP, PP и пр.

В теорията пределите на видимото разгръщане на сложното смесено изречение все още не са изяснени. Въпросът е съществуват ли краен брой структурографски модели на българското сложно изречение и в състояние ли е днешната българска наука за изречението да ги установи.

Структурографският подход за представяне на сложните изречения дава основание да търсим ново алгоритмично дефиниране на това, което традицията е наричала „период“, на фона на цялостното разбиране за синтактичната природа на изреченския строеж и заложените в основата му процеси „сливане“ (сплитане) и „трансцендиране“ (разгръщане, разпростиране).

8. Благодарности

Проучването е част от първия етап на работата по проекта на ПУ „Паисий Хилендарски“ по програма „Млади учени“ на тема „Ритъм и интонация в българското изречение“. Идентификатор: МУ 21-ФлФ-13, научен ръководител доц. д.ф.н. Петя Бъркалова.

Цитирана литература / References

Андрейчин 1942: Андрейчин, Л. *Основна българска граматика.* София, 1942. (Andreychin 1942: Andreychin, L. *Osnovna balgarska gramatika*. Sofia, 1942.)

Балан 1940: Теодоров-Балан, Ал. *Нова българска граматика.* София, 1940. (Balan 1940: Teodorov-Balan, Al. *Nova balgarska gramatika*. Sofia, 1940.)

БАН 1994: *Граматика на съвременния български книжовен език*. Том. 3. Синтаксис. София, 1994. (BAN 1994: *Gramatika na savremennia balgarski knizhoven ezik*. Tom. 3. Sintaksis. Sofia, 1994.)

Богоров 1844: Богоров, Ив. *Първичка българска граматика*. Букурещ, 1844. (Bogorov 1844: Bogorov, Iv. *Parvichka balgarska gramatika.* Bukuresht, 1844.)

Бъркалова 1994: Бъркалова, П. Българската синтактична традиция – низ от сблъсъци на философски и езиковедски представи. – В: *Съпоставително езикознание*, 1994, 2, 41 – 49. (Barkalova 1994: Barkalova, P. Balgarskata sintaktichna traditsia – niz ot sblasatsi na filosofski i ezikovedski predstavi. – V: *Sapostavitelno ezikoznanie*, 1994, 2, 41 – 49.)

Бъркалова 1997: Бъркалова, П. *Българският синтаксис – познат и непознат*. Пловдивско университетско издателство „Паисий Хилендарски“, 1997. (*Balgarskiyat sintaksis – poznat i nepoznat.* Plovdivsko universitetsko izdatelstvo „Paisiy Hilendarski“, 1997.)

Бъркалова 2018: Бъркалова, П. Изреченската структурография – преоборудване на синтаксиса и пресечна точка с други науки. – В: *Български език*, № 65 (2018), Приложение, с. 45 – 61. (Barkalova 2018: Barkalova, P. Izrechenskata strukturografia – preoborudvane na sintaksisa i presechna tochka s drugi nauki. – V: *Balgarski ezik*, № 65 (2018), Prilozhenie, s. 45 – 61.)

Бъркалова и др. 2017: Бъркалова, П., В. Нончева, К. Колева. Граматическият формализъм и статистическият анализ в помощ на синтактичната теория и на синтактичната практика. – В: *Доклади от Международната юбилейна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“* (София, 15 – 16 май 2017 година). Част втора. София, ИБЕ, 2017, с. 86 – 98. (Barkalova i dr. 2017: Barkalova, P., V. Noncheva, K. Koleva. Gramaticheskiyat formalizam i statisticheskiyat analiz v pomosht na sintaktichnata teoria i na sintaktichnata praktika. – V: Dokladi ot Mezhdunarodnata yubileyna konferentsia na Instituta za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin“ (Sofia, 15 – 16 may 2017 godina). Chast vtora. Sofia, IBE, 2017, s. 86 – 98)

Бъркалова 2019: Бъркалова, П. *Български синтаксис. Конфигурационен анализ на изречението.* Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, 2019. (*Balgarski sintaksis. Konfiguratsionen analiz na izrechenieto*. Universitetsko izdatelstvo „Paisiy Hilendarski“, 2019.)

Бъркалова 2020: Бъркалова, П. От най-близкия род към видовата характеристика. Наблюдения над природата и дефинирането на изречението. – В: *Български език. Приложение.* Бр. 67, 2020, с. 233 – 251. (Ot nay-blizkia rod kam vidovata harakteristika. Nablyudenia nad prirodata i definiraneto na izrechenieto. – V: *Balgarski ezik. Prilozhenie.* Br. 67, 2020, s. 233 – 251.)

Веженов 1880: Веженов, Ст. *Граматика за българский язик.* Пловдив, 1880. (Bogorov 1844: Bogorov, Iv. *Parvichka balgarska gramatika.* Bukuresht, 1844.)

Георгиев 2019: Димитър, Г. *Копулативен тип предикативни отношения в българското сложно изречение.* Дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“. Пловдив, 2019. (Georgiev 2019: Dimitar, G. *Kopulativen tip predikativni otnoshenia v balgarskoto slozhno izrechenie.* Disertatsia za prisazhdane na obrazovatelna i nauchna stepen „doktor“. Plovdiv, 2019.)

Груев 1858: Груев, Й. *Основа за българска граматика*. Белград, 1858.(Gruev 1858: Gruev, Y. *Osnova za balgarska gramatika*. Belgrad, 1858.)

Добрев 2011: Добрев, Ив. *Изречението: диалектика и метафизика.* Ab terminis inceptas.– В: *Eslavistica Complutense*, 2011, 11, с. 49 – 71. (Dobrev 2011: Dobrev, Iv. *Izrechenieto: dialektika i metafizika*. Ab terminis inceptas. – V: Eslavistica Complutense, 2011, 11, s. 49 – 71.)

Икономов 1875: Икономов, Т. *Ръководство за словосъчинение на българский язик*. Пловдив, 1875. (Ikonomov 1875: Ikonomov, T. *Rakovodstvo za slovosachinenie na balgarskiy yazik.* Plovdiv, 1875.)

Икономов 1881: Икономов, Т. *Българска граматика*. Пловдив, 1881. (Ikonomov 1881: Ikonomov, T. *Balgarska gramatika*. Plovdiv, 1881.)

Илиев 1888: Илиев, А. *Синтаксис на българския език*. Пловдив, 1888. (Iliev 1888: Iliev, A. *Sintaksis na balgarskia ezik*. Plovdiv, 1888.)

Калканджиев 1936: Калканджиев, П. *Кратка българска граматика.* Пловдив, 1936. (Kalkandzhiev 1936: Kalkandzhiev, P. *Kratka balgarska gramatika*. Plovdiv, 1936.)

Кесяков, Горов 1882: Кесяков, Сл., П. Горов. *Начална българска граматика*. Пловдив, 1882. (Kesyakov, Gorov 1882: Kesyakov, Sl., P. Gorov. *Nachalna balgarska gramatika*. Plovdiv, 1882.)

Колева 2019: Колева, Ал. Поява и развой на концепциите за сложно съставно изречение и неговите видове в българските граматики през възраждането и първите десетилетия на XX век. – В: *Лингвистични проблеми*. Година I, кн. 1, Благоевград, 2019. 195 – 205. (Koleva 2019: Koleva, Al. Poyava i razvoy na kontseptsiite za slozhno sastavno izrechenie i negovite vidove v balgarskite gramatiki prez vazrazhdaneto i parvite desetiletia na XX vek. – V: *Lingvistichni problemi*. Godina I, kn. 1, Blagoevgrad, 2019. 195 – 205.)

Младенов, Попвасилев 1939: Младенов, Ст., Ст. Попвасилев. *Граматика на българския език.* София, 1939.320. (Mladenov, Popvasilev 1939: Mladenov, St., St. Popvasilev. *Gramatika na balgarskia ezik*. Sofia, 1939.)

Момчилов 1868: Момчилов, Ив. *Граматика за новобългарския език*. Русчук, 1868. (Momchilov 1868: Momchilov, Iv. *Gramatika za novobalgarskia ezik*. Ruschuk, 1868.)

Нончева и др. 2017: Нончева, В., П. Бъркалова, Ал. Иванов, Вл. Чавдаров. Статистически изводи за количествени характеристики на сложното смесено изречение в българския език. – В: *Доклади от X Национална конференция „Образованието и изследванията в информационното общество“*. Асоциация „Развитие на информационното общество“, Пловдив, 2017, с. 121 – 127. (Noncheva i dr. 2017: Noncheva, V., P. Barkalova, Al. Ivanov, Vl. Chavdarov. Statisticheski izvodi za kolichestveni harakteristiki na slozhnoto smeseno izrechenie v balgarskia ezik. – V: Dokladi ot X Natsionalna konferentsia „Obrazovanieto i izsledvaniyata v informatsionnoto obshtestvo”. Asotsiatsia „Razvitie na informatsionnoto obshtestvo“, Plovdiv, 2017, s. 121 – 127.)

Пашов, 1994: Пашов, П. *Практическа българска граматика*. София, 1994. (Pashov, 1994: Pashov, P. *Prakticheska balgarska gramatika*. Sofia, 1994.)

Пенчев 1984: Пенчев, Й. *Строеж на българското изречение.* София, 1984. (Penchev 1984: Penchev, Y. *Stroezh na balgarskoto izrechenie*. Sofia, 1984.)

Пенчев 1993: Пенчев, Й. *Български синтаксис. Управление и свързване*. Пловдив, 1993. (Penchev 1993: Penchev, Y. *Balgarski sintaksis. Upravlenie i svarzvane.* Plovdiv, 1993.)

Пенчев 1998: Пенчев, Й. *Съвременен български книжовен език. Синтаксис*. Пловдив, 1998. (Penchev 1998: Penchev, Y. *Savremenen balgarski knizhoven ezik. Sintaksis*. Plovdiv, 1998.)

Попов, 1962: Попов, К. *Съвременен български език. Синтаксис*. София, 1962. (Popov, 1962: Popov, K. *Savremenen balgarski ezik. Sintaksis*. Sofia, 1962.)

Теодоров-Балан, 1940: Теодоров-Балан, Ал. *Нова българска граматика.* София, 1940. (Teodorov-Balan, 1940: Teodorov-Balan, Al. *Nova balgarska gramatika*. Sofia, 1940.)

Шишков 1872: Шишков, Т. *Начална българска граматика.* Търново, 1872. (Shishkov 1872: Shishkov, T. *Nachalna balgarska gramatika*. Tarnovo, 1872.)

ABOUT THE NATURE AND DEFINITION OF A COMPLEX COMPOUND SENTENCE

Petya Barkalova[a], Krasilina Koleva-Kostova[b]
University of Plovdiv Paisii Hilendarski

barka@uni-plovdiv.bg[a], krasilinakoleva@gmail.com[b]

Abstract: The report presents the results of the analysis of the Bulgarian complex compound sentence, obtained through structural analytical procedures. In search of the appropriate terminological naming of the derived images, the development of the notions of a complex compound sentence in the Bulgarian grammatical tradition is briefly traced. Particular attention is paid to the term “period” and its place in the syntactic descriptions is traced through grammatical “extractions” of taxonomies from selected Bulgarian grammars. In conclusion, the question is whether there are a finite number of structural models of the Bulgarian complex sentence and whether today’s Bulgarian science of the sentence is able to establish them.

Key words: *Bulgarian syntax, the complex compound sentence, structurography*

Petya Barkalova
University of Plovdiv Paisii Hilendarski
24, Tsar Asen Str
Plovdiv 4000
Bulgaria

Krasilina Koleva-Kostova
University of Plovdiv Paisii Hilendarski
24, Tsar Asen Str
Plovdiv 4000
Bulgaria

ЗА ТИПИЗИРАЩИТЕ МЕХАНИЗМИ В БЪЛГАРСКИТЕ ВЪПРОСИТЕЛНИ ИЗРЕЧЕНИЯ ИЗСЛЕДВАНЕ НА КАЗУС

Христиана Н. Кръстева
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“
hnikolaeva@uni-plovdiv.bg

Резюме: Изследването се занимава с казуса за изнасянето на к-думите до самото начало на българските въпросителни изречения с к-дума и нуждата от изнасянето за типизиране на изречението като въпрос. Разглеждат се графики на мелодията на изречения с к-дума и с *ли.* Целта е да се провери хипотезата на Е. Абох и Р. Пфау (2010), че изнасянето има отношение към прагматичното и семантично съдържание на въпроса, а типизирането се извършва от интонационен механизъм.

Ключови думи: *синтактична картография, InterP, синтаксис на въпросите, интонация, прозодия*

Обект на настоящото изследване е казусът с изнасянето на к-думите до самото начало на българския въпрос, което в литературата се разглежда като задължително (Пенчев / Penchev 1980, 1984, 1993, 1998; Arnaudova 2002; Dukova-Zheleva 2010; Бъркалова / Barkalova 2011 и др.) поради нуждата от указания към механизма за типизиране на изречението, чийто локус според *Хипотезата за типизиране на изречението* (Cheng 1991)[28] е CP. Предмет на нашето изследване ще бъде именно типизиращият механизъм. Целта е да проверим с български езиков материал допускането на Е. Абох и Р. Пфау (2010), че к-думата няма общо с въпросителността, а е налице интонационен механизъм, който има „последната дума“ при типизиране на изречението. Експерименталният протокол се състои в сравнение на графиките на мелодията[29] на съобщителни и въпросителни изречения с к-дума и с *ли*. Преди да разгледаме данните по същество, представяме кратък обзор на избрана малка част от гледните точки за изнасянето на българските к-думи до SpecCP (поради ограничения обем тук), спецификата на такива изречения, както и тяхната формална структура.

Родната лингвистична традиция (Попов / Popov 1974: 56 – 62; *Граматика на съвременния български книжовен език*, т. 3., *Синтаксис* (ГСБКЕ / GSBKE 1983); Пенчев / Penchev 1993, 1998, и други) разделя видовете български въпросителни изречения според начина на реализиране на въпросителността: с т.нар. к-думи (или това са въпросителните местоименни думи); с частица *ли* (както и нейните синоними *дали, нали, нима*) и интонационно оформени въпроси. Тук ще разглеждаме въпроси с к-дума и с комбинация от *ли* и к-дума, като ще приемем следната дефиниция за въпрос: „… молбата на говорещия слушащият да запълни липсата на информация в знанията му (…)“ или това е въпрос за попълване по М. Лакова (Лакова / Lakova 1991: 35 – 37). За българския език е характерно многократното извеждане на к-думи според някои учени (Пенчев / Penchev 1993, 1998 и др.) до SpecCP на въпросителното изречение. Това извеждане е дефинирано в теорията (Пенчев / Penchev 1993, 1998) с облигаторен характер. Всички к-думи трябва да се изнесат в SpecCP, което според Й. Пенчев (Пенчев / Penchev 1993: 132 (394) изисква и разклоняване на спецификаторната позиция. Важно е да се подчертае и обвързаността между интонацията и изнасянето, а именно: „Въпросителните к-думи задължително отиват в свободна спецификаторна позиция на изречението и носят изреченското ударение като фокус на изречението“ (Пенчев / Penchev 131 – 132). Един-

[28] (Cheng 1991: 29 (9) *Хипотеза за типизиране на изречението* на Л. Ченг от 1991 г.: „Всяко изречение трябва да бъде типизирано. В случая на типизиране на въпрос с к-дума или се използва к-частица в Co, или к-дума се извежда в Spec на Co, като по този начин се осигурява типизирането на изречението чрез Co и съгласуване на Spec и основа“ (превод от англ. ез. – мой: Х.К.).

[29] Получени с програмата Speech Analyzer 3.1.

ственото изключение, което се допуска от абсолютния характер на това правило, е свързано с изискванията на глагола, а именно, че к-думата може да оформи косвен въпрос, но само в случаите, когато главният глагол допуска това (Пенчев / Penchev 1993: 134). Й. Пенчев подчертава особената важност на изнасянето и с твърдението си, че „…едно сложно съставно изречение е въпросително, ако главното е въпросително“ (Пенчев / Penchev 1998: 615). Връзката между интонационната изтъкнатост (рематичността) и к-думите в славянските езици е засвидетелствана и от Св. Иванчев, който казва за к-думите, че „… заемат в историята на славянските езици изключително позиция на рема в изречението и в такава позиция те се пазят най-устойчиво с хилядолетия“ (Иванчев / Ivanchev 1988: 107). В строежа на въпросителните изречения биват отразени, от една страна, йерархията на комуникативните цели, а от друга, каква е натовареността с информация на елементите от изреченските фрази. Според изводите на К. Рудин от изследванията ѝ на българския език в периода 1986 – 1991 г., структурата в йерархията на изреченските елементи може да бъде представена с термините топик и фокус – най-високо стои топикалната позиция, а най-ниско – фокусната, след нея се намира глаголната група, а между позициите на топика и фокуса се разполагат комплементизаторите и спецификаторите.

В изследванията на Л. Рици (Rizzi 1997; 2004) за структурата на комплементизаторната фраза, по подобие на разделението на IP на няколко функционални проекции (TP, AgrP), и CP се дели на съставни групи. Можем да определим CP като „интерфейс“ между две изреченски фрази – глаголната (VP) и флективната (IP). Фразата на комплементизатора CP е площадка за взаимодействие между елементите на формалната структура и елементите с прагматична натовареност. Йерархията на Рици отразява разликата между двата типа елементи – тези на формалната структура са задължителни за всяко изречение, а прагматичните се реализират по изискване на контекста:

Force Phrase, Finiteness Phrase Vmatrix [ForceP Force [TopP Topic [FocP Focus [TopP Topic [FinP Finiteness [IP..]]]]] (Рици / Rizzi 1997:289)[30].

Идеята, която разглеждаме с български езиков материал тук, не противоречи на разбирането на Рици (1997, 2004), към което се присъединяваме и ние (макар и с уговорката, че са нужни повече систематични изследвания върху български материал на този проблем), за наличието на позициите ForceP (отговорна за типизирането на изречението) и InterP. Напротив, в известен смисъл Абох и Пфау (2010) доразвиват тази идея, като заключават, че „… основата на InterP се реализира от частици и се намира между комплементизатора, отговарящ на *that*, и артикулацията на топик/фокус. В противовес с това се предполага, че матриците к-фрази се движат към спецификатора на фокус фразата в различните езици (Рици 2001; Абох 2004а, 2004б). Следователно можем да заключим, че да/не операторите (или частиците) и к-думите задействат различни артикулации в рамките на С-системата, InterP и FocP.“[31] Поставен в този контекст е интересен българският феномен за съществуването на въпроси с к-дума и *ли* едновременно. Както обаче и авторите забелязват, по-горното заключение ще означава, че две функционални основи с различни характеристики (Inter, Foc) кодират еднаква дискурсна информация (интерогативната сила). Важно е да се отбележи и фактът, че Foc не е изначално интерогативна, защото привлича и к-думи и фокусирани конституенти като DP, AdvP, VP, т.н. Следователно Foc не може да привлича к-думите само заради интерогативната сила. В търсене на нова перспектива към тази проблематика и с уважение към нуждата от допълнителни изследвания тук си позволяваме и поглед към българския език за глухонеми, най-малкото за да приложим и сходен експериментален протокол с този на Абох и Пфау.

Според Е. Абох и Р. Пфау в изследването им от 2010 г. „Какво общо има к-думата?“[32] въпросителният маркер не е свързан изначално с позицията на въпросителността, а съществува друг механизъм за изразяване на интерогативната сила, в който к-думата проверява фокусната си / рематичната харакатеристика. Това не означава, че к-думата няма способност да рематизира, напротив, но начинът на осъществяване на тази ѝ способност има значение за разпределението във функционал-

[30] Л. Рици не предлага структурографско изображение на матрицата си.

[31] Превод на цитата от английски език – мой: автор.

[32] *What's a wh-word got to do with it?* – превод на български език мой – автор.

ните проекции. Такава хипотеза означава, че въпреки привидната асиметрия между к-въпросите и въпросите с частица (българският еквивалент са *ли* въпросите) в типологично различни езици тези въпроси имат сходна деривация.

Авторите сравняват примери от различни езици[33] (гунгбе, генгбе, фонгбе[34], френски, индийски език на глухонемите и нидерландски език на глухонемите, оро нао, леле, нвех[35]) и предлагат следното: „… въпросите задължително включват Inter[36], локусът на характеристиката [въпросителност], който е видим в интерфейса дискурс-синтаксис. Ако следваме Ченг[37], ще приемем, че езиците се различават само по това дали изразяват интерогативната основа Inter явно или не и дали тази основа привлича конституент в своя спецификатор или въпросителен оператор (…), който се слива с нея. Нашето предложение обаче значително се различава от това на Ченг с това, че показва, че дори при така наречените езици с к-движение (напр. френски, английски[38]), к-фразите не участват в типизирането на изречението. Следователно показваме, че к-движението не е следствие от *Хипотезата за типизиране на изречението*, както това е предположено във формулировката на Ченг (1991), а от структурния състав на к-фразата, който я прави потенциално годна за привличане от страна на различни търсещи елементи[39] (включително Inter). Това означава, че в к-думите няма нищо изначално въпросително“ (Aboh, Pfau 2010: 94). Така ***работната хипотеза ще бъде, че к-фразите допринасят за интерпретацията на съдържанието на въпроса, но не изразяват интерогативната сила*** (Aboh, Pfau 2010: 95).

Основните аргументи на Е. Абох и Р. Пфау са, че според данните им от езиците леле и нвех, въпреки наличието на к-фрази те не успяват самостоятелно да изразят въпросителността, а се нуждаят от частица в крайна изреченска позиция. В говоримия език оро нао к-фразите може да останат неизказани в к-въпрос, докато интерогативната сила трябва задължително да се изрази с частица – понякога видима, понякога не, но с ***наличен прозодичен ефект възлизаща или снижаваща интонация*** (този ефект ние наблюдаваме и за български език, както се вижда от данните по-долу) и определен лицев израз в езиците на глухонемите (определен израз е наличен и в българския език на глухонемите), което според авторите е директна последица от синтактичната структура.

Е. Абох и Р. Пфау предполагат, че локусът на интерогративната сила InterP определя синтаксиса и на *да/не*, и на к-въпросите, защото обхваща пропозицията, която в някои случаи бива прикрепена към неговия спецификатор (Aboh, Pfau 2010: 95). К-движението в тези анализи се отдава на вътрешния строеж на к-думите, като тук се има предвид тяхната маркираност по признаците *фокус* или *q*. Е. Абох и Р. Пфау приемат също така и идеята за директния паралел между периферията на C и на D. Обяснението е, че к-фразите, включващи характеристиката [*фокус*] или [q][40], се намират в съответната проекция в D системата, а когато тази проекция липсва, се задействат поредици без изнасяне. Те се интерпретират като въпроси заради интерогативната сила Inter, която обхваща основата на фокусната позиция, а тя от своя страна свързва к-фразата in situ (без изнасяне). Методите на експеримента им са очертаване на контрасти и работа с информатори.

Нека да разгледаме тази хипотеза с български материал.

1. *Искаш да говориш С КОЙ*[41]*?/Искаш да говориш С ИВАН?*

Тук реализацията на въпросителността не се случва благодарение на предложната фраза, в която влиза к-думата, а благодарение на интонационния механизъм, който оформя въпроса като такъв.

---

[33] Изследователският протокол на Абох и Пфау включва и сравнение с езици на глухонемите. Според нас е резонно това сравнение да се направи и с български материал.

[34] Африкански езици от семейство Гбе.

[35] Африкански езици.

[36] InterP е фразата на интерогативната сила в темата за синтактичната картография.

[37] Има се предвид вече цитираната Хипотеза за типизиране на изречението – бел моя: автор.

[38] Френски се различава от английски по способността си да реализира същински въпроси (не ехо) без извеждане – бел. моя: *автор*

[39] Англоезичният термин е probe.

[40] Това е характеристиката + рема.

[41] Тук респондентът не отговаря с граматически правилната винителна форма на *кой*. Неговият отговор е запазен и в конструираните примери по-долу в 3 и 4.

От друга страна съществуват и случаи, когато к-думата е изведена, но изречението не завършва с въпросителен знак в писмен текст, т.е. няма указание за въпросително интониране:

2. *Кой го е питал него какво му харесва и какво не му харесва. Ще яде каквото има!*

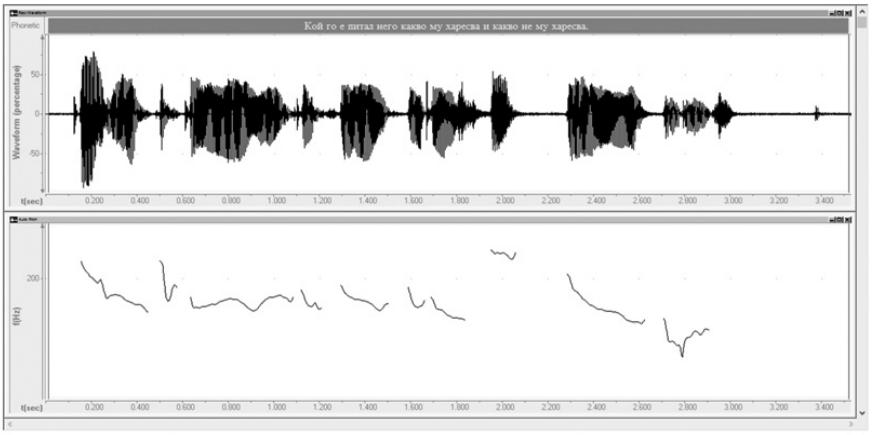

Още повече, в подобни изречения к-думата продължава да бъде в една от най-високо интонираните точки, без това задължително да означава въпросителност.

Предложението на Е. Абох и Р. Пфау може да се обмисли за български език поради най-малко три факта: въпросителните маркери не са строго специфицирани за изразяване само на въпросителни значения – и к-думите, и *ли* в български могат да въвеждат подчинени изречения (както и *дали*, *нали*, *нима*); к-думите са белязани с [+p] a priori и имат тенденция към лява дислокация до локусите на фокусираните елементи; в български съществува интонационен механизъм, който има „последната дума“ при оформяне на въпроса, т.е. словоредът не е достатъчен, за да се изрази интерогативната сила. Това потвърждава и един от изводите на Й. Пенчев, а именно че „…темо-ремното разпределение наистина се сигнализира (…) в български главно, ако не изключително, с помощта на интонацията“ (Пенчев/Penchev 1980: 34). Едно цитирано по-горе заключение на Св. Иванчев, което повтаряме за улеснение тук, а именно, че к-думите „… заемат в историята на славянските езици изключително позиция на рема в изречението и в такава позиция те се пазят най-устойчиво с хилядолетия“ (Иванчев/Ivanchev 1988: 107) също може да се приведе в полза на работната хипотеза. Тук е моментът да отбележим и един експеримент на М. Лакова (Лакова/Lakova: 2007), в който авторката свежда всички български к-думи до фрази с *какъв* и *кой*, т.е. до NP, чиято функционална шапка е DP. Очертава се фундаменталният въпрос какво е отношението между рематичните характеристики на позициите *фокус* и *интерогативна сила*. За да бъде в обсега на фразата на интерогативната сила, думата или пропозицията трябва да е рематична, най-общо да е белязана с [+p]. Да разгледаме няколко примера.

В български език е налична реализация на к-думите in situ, без изнасяне, в т.нар. ехо-въпроси от типа:

3. *Искаш да се обадиш НА КОЙ?*

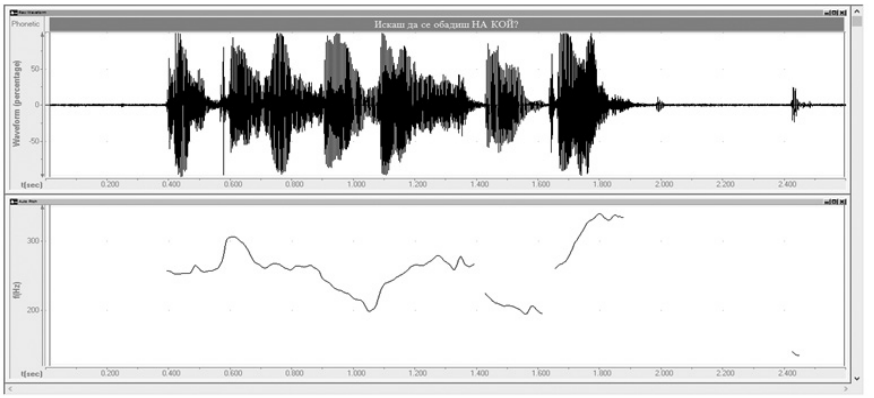

4. *На кой искаш да се обадиш?*

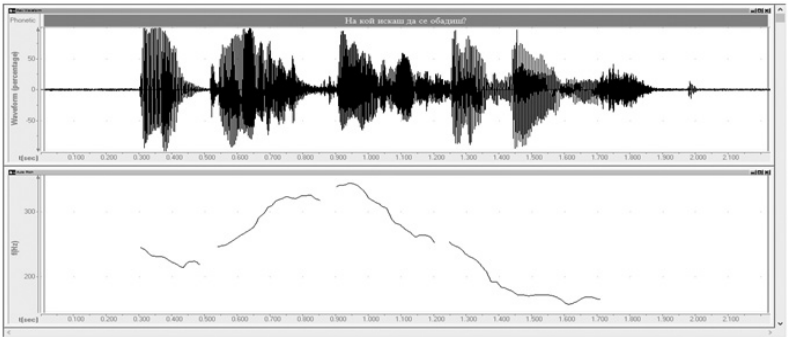

Наслагване: 3 – жълто; 4 – черно

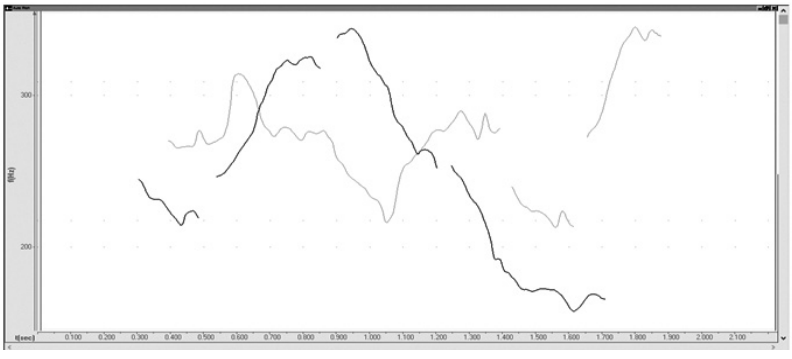

В същинския въпрос в 4 (виж по-горе) възходящата част на контура е изградена от предложната фраза *на кой*, в която *кой* заедно с модалния глагол *искаш,* се намират в най-високата точка, а низходящата част се оформя от *да се обадиш.* В ехо въпроса предложната фраза *на кой* въвежда емфатична рема, тоест от съобщението приоритетно се възприема *на кой* за сметка на по-ниско интонираната група на сказуемото и въпреки рематизираното ѝ начало (забележи пика от 306 Hz при *да* във VP и пика от 351 Hz при *кой*). Това означава, че при реализация без изнасяне, in situ, к-думата въвежда емфатична рема и не взима под влиянието си, т.е. не „прави“ въпросителна, останалата част от изречението. Така се държи и интонационно оформеният въпрос. Смисълът на така зададения въпрос в 3 е „знам, че искаш да се обадиш на някого, но не знам на кого“. Емфатичната интонация при к-думата показва нуждата да се отговори точно на този фрагмент, а не да се задава въпрос за истинната стойност на изречението – срв. *Искаш да се обадиш НА КОЙ/Искаш ДА СЕ ОБАДИШ ЛИ?*

Тук стигаме до друга неяснота – в какво се изразява интерогативната сила? От посоченото по-горе предложение на Е. Абох и Р. Пфау излиза, че това е механизъм, който, като употребява фокусирането, изразява въпрос. Не е задължително обаче всяко фокусиране да е въпрос, нито пък в българския език въпросителните маркери имат изключително такава употреба. Напротив, известно е, че всички въпросителни думи функционират и извън изразяването на въпросителност. А например *ли* може да се използва и като подчинителен, и като съчинителен съюз[42]:

5. *Преклониш ли глава пред врага, аз ще поведа дружината, тъй да знаеш!*

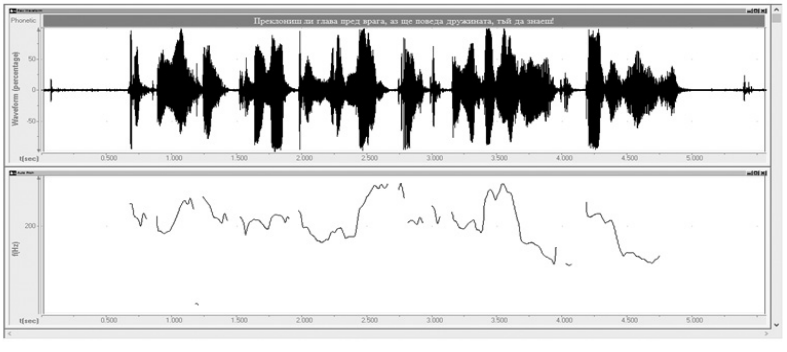

[42] https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/%D0%BB%D0%B8/

6. *Грозде ли се набере, ябълка ли се обере, шира ли се наточи, (...), пача ли се свари — най-напред се раздава на махалата и чак тогава вкусва къщата*[43].

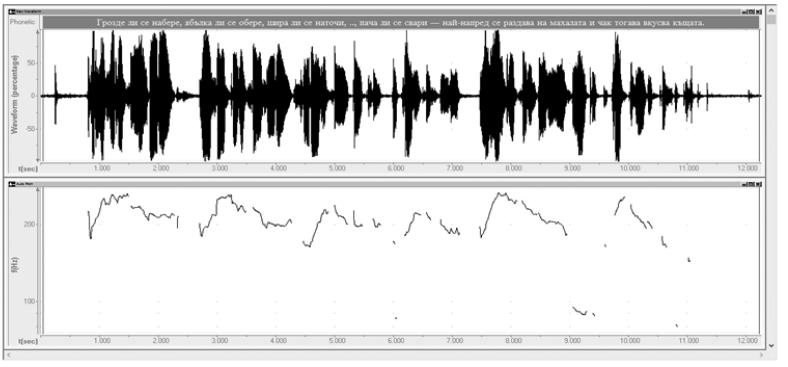

При сравнение на графики на мелодията на изреченията в 5. и 6. по-горе ясно личи различното поведение на *ли* спрямо това във въпроси. По данни на Е. Абох и Р. Пфау (в цитираното изследване) от езика гунгбе и английския превод на изреченията от него, интерогативната сила се изразява от нулева морфема под Inter□, чието присъствие често се свързва с интонационни промени в различните езици. В българските въпроси с к-дума и *ли* съществува механизъм за избирателно рематизиране при използване на к-дума и *ли* във въпросителните изречения (Кръстева / Krasteva 2020), тоест нито един от двата маркера не рематизира механично следходния или предходния елемент. Контурите на изречения с изнесена к-дума и изнесено *ли* са сходни от гледна точка на мястото на учленяване на тоничен пик (съответно при к-думата и *ли*), но не и контурите на изречения със зад-поставена к-дума и *ли*, както видяхме по-горе, срв.:

7. *Кирил ли го достраша?*

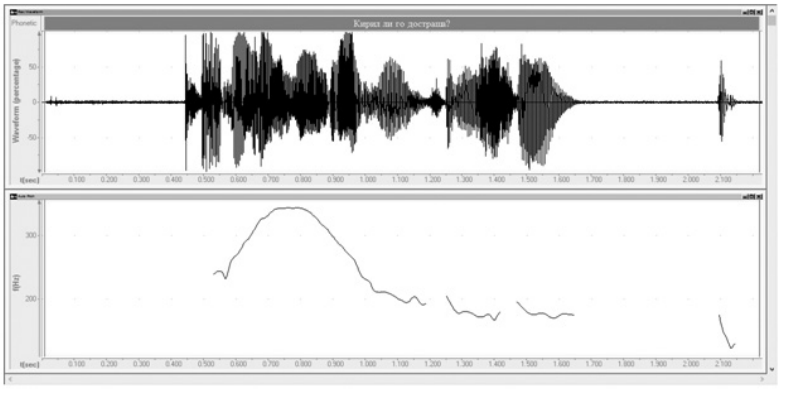

8. *Кого го достраша?*

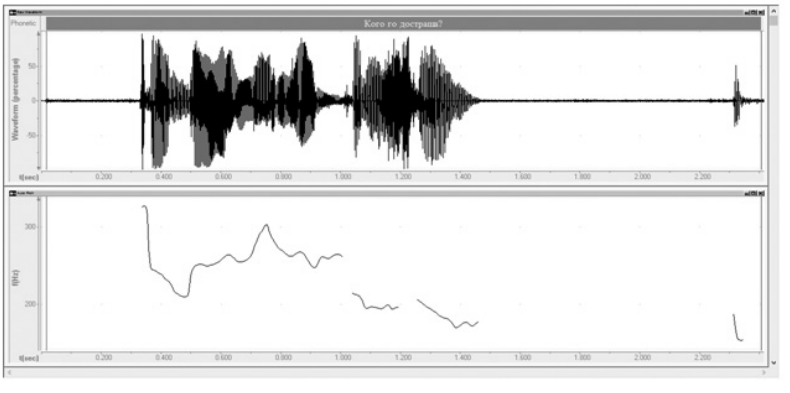

[43] Примерите са от цитираната в бел.15 речникова статия.

Докато фактът, че к-думите и *ли* променят съществено рематичното разпределение в изреченията въпроси е безспорен, то нуждата от придвижването им и ролята на *ли* (която някои автори определят дори като фокусираща частица (Rivero 1993) трябва да се преразгледа в контекста на новите подходи към тези изследвания.

Тук се присъединяваме към Е. Абох и Р. Пфау в почти светотатственото им твърдение, че к-думата и нейното движение всъщност нямат нищо общо с изразяването на интерогативната сила на к-въпроса. Функционирането и на к-думите, и на *ли* в декларативен контекст е аргумент в полза на твърдението за български, че тези маркери не са изначално само въпросителни. К-думите са устойчива рема, но рематичността сама по себе си не означава въпросителност. От друга страна обаче, ехо въпросите и интонационно оформените въпроси дават аргументи в полза на твърденията на Е. Абох и Р. Пфау – липсата на въпросителен маркер се компенсира с придаване на гласеж на частта, за която се пита, но този изцяло интонационен механизъм се характеризира с липса на гъвкавост, която се засвидетелства и при реализацията на к-думата in situ. Интонационният механизъм има решаваща роля при оформяне на въпроса. На практика той представлява указание за въвеждане на рема. Можем да формализираме така правилото, по което това се осъществява – ***интонирай най-високо мястото, за което има нужда от данни***. Локусът на високия тон във въпроса, с който се маркира липсата на информация, се трансформира във висок тон на съответното място в отговора, с което се маркира новата информация (Кръстева / Krasteva 2020). Най-силен е гласежът на фрагмента, който се поставя под въпрос. В смисъла на по-горния формализъм може да се каже, че въвеждането на *к-дума* и *ли* са вариации на правилото, с които се осъществяват специфични въпросителни значения по прагматични изисквания и чието действие и способности се характеризират с изключителна гъвкавост и комбинативност.

Още повече в казуси с ехо въпрос с к-дума in situ се наблюдава изземване на способността за гъвкаво рематизиране на обкръжението на к-думата от страна на к-фразата. Това е симптом, че тази възможност за вмешателство и промяна на ритмо-мелодичната крива на въпроса не е прерогатив на к-думата, а на локуса, до който тя се изнася. Фактът, че за *ли* се засвидетелства същата способност, обяснява предпочитанията на някои автори да я сочат за *фокусираща* частица – твърдение, което по дефиниция не е вярно, защото *ли* няма собствено ударение. В известен смисъл частицата е идеалната езикова единица, която реализира оптимална комуникативна ефективност. Тя не означава нищо друго освен „задай въпрос“ или „съедини две изречения“, т.е. *ли* е указание за функция, а не за семантика. Частицата във въпросителни изречения обаче задейства именно гъвкавия ритмо-мелодичен механизъм, за който говорим, много по-успешно. Може да се спекулира, че *ли* е лице на празната функционална морфема под Inter□ за български език. Според М. Лакова съществуват четири характерни признака на въпросителното изречение с к-дума: наличие на особен смислово-рематичен център; въпросителна дума-частица, местоимение или наречие; характерна интонация; характерен словоред (Лакова / Lakova 1991: 286). Ако се ръководим от тях, можем да кажем, че ***въпросителността е интонационното и словоредно изразено взаимодействие между смислово-рематичния център около въпросителния маркер и другите рематични части на изречението***.

В заключение можем да обобщим, че данните от български език подкрепят допусканията на Е. Абох и Р. Пфау. Според нас е резонно да се постулира празна морфема под Inter□, която да задейства интерогативната сила и съответно да привлича к-думата, но за недвусмиленото доказване на такова твърдение са нужни допълнителни систематични сравнителни изследвания.

Благодарности

Тази статия е част от изследванията във връзка с проекта на ПУ „Паисий Хилендарски“ „Ритъм и интонация в българското изречение“ с идентификатор МУ21-ФлФ-013, научен ръководител доц. д-р Петя Бъркалова, д.ф.н.

Цитирана литература / References

Бъркалова 2011: Бъркалова, П. *Българският синтаксис – познат и непознат.* Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2011. (Barkalova 2011: Barkalova, P. *Balgarskiyat sintaksis – poznat i nepoznat.* Plovdiv: UI „Paisii Hilendarski“, 2011.)

ГСБКЕ 1983: *Граматика на съвременния български книжовен език*. Т. 3. Синтаксис. София: Издателство на БАН, 1983. (GSBKE 1983: *Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik*. Vol. 3. Sintaksis. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1983.)

Кръстева 2020: Кръстева, Хр. За словоредните и интонационни особености на българските въпросителни изречения с к-думи. – В: *Verba iuvenut. Годишник на Националната конференция за студенти и докторанти*. Пловдив, 2019. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, № 2, 2020, с. 107 – 119. (Krasteva 2020: Krasteva, Hr. Za slovorednite i intonatzionni osobenosti na balgarskite vaprositelni izrecheniya s k-dumi. – In: *Verba iuvenum. Godishnik na Natzionalnata konferentzia za studenti i doktoranti*. Plovdiv 2019. Plovdiv, UI „Paisii Hilendarski“, № 2, 2020, pp. 107 – 119.)

Лакова 1991: Лакова, М. *Местоименни въпросителни изречения в съвременния български език.* София: Издателство на БАН, 1991. (Lakova 1991: Lakova, M. *Mestoimenni vaprositelni izrecheniya savremennia balgarski ezik.* Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1991.)

Лакова 2007: Лакова, М. *Въпросите и въпросителните изречения в българския и полския език.* София: АИ „Марин Дринов“, 2007. (Lakova 2007: Lakova, M. *Vaprosite i vaprositelnite izrecheniya v balgarskiya i polskiya ezik.* Sofia: AI „Marin Drinov“, 2007.)

Пенчев 1980: Пенчев, Й. *Основни интонационни контури в българското изречение.* София: Издателство на БАН, 1980. (Penchev 1980: Penchev, Y. *Osnovni intonatsionni konturi v balgarskoto izrechenie*. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1980.)

Пенчев 1984: Пенчев, Й. *Строеж на българското изречение.* София: Наука и изкуство, 1984. (Penchev 1984: Penchev, Y. *Stroezh na balgarskoto izrechenie. Sofia: Nauka i izkustvo*, 1984.)

Пенчев 1993: Пенчев, Й. *Управление и свързване.* Пловдив: Издателство на ПУ „Паисий Хилендарски“, 1993. (Penchev 1998: Penchev, Y. *Upravlenie i svarzvane*. Plovidv: Izdatelstvo na PU „Paisii Hilendarski“, 1993.)

Пенчев и др. 1998: Пенчев, Й., И. Куцаров, Т. Бояджиев. *Съвременен български език.* София: ИК „Петър Берон“, 1998. (Penchev i dr. 1998: Penchev, Y, I. Kutzarov, T. Boyadzhiev 1998: Penchev, Y., I., Kutzarov, T. Boyadzhiev. *Savremenen balgarski ezik.* Sofia: IK „Petar Beron“ 1998.)

Aboh, Pfau 2010: Aboh E. O., R. Pfau. What's a Wh-word Got to Do With It? – In: *Mapping The Left Perifery: The Cartography of Syntactic Structures.* Vol. 5. Oxford University Press, 2010.

Arnaudova 2002: Arnaudova, O. On the Interaction Between Focus and Intonation in the Bulgarian Sentence. – In: Zybatow, G., U. Junghanns, G. Mehlhorn and L. Szucsich (Eds.). *Current Issues in Formal Slavic Linguistics*. Frankfurt/Main: Peter Lang, pp. 365 – 376.

Cheng 1991: Cheng, L. *On the typology of Wh-questions.* Ph.D. diss. MIT, Cambridge, Mass., 1991.

Dukova-Zheleva 2010: Dukova-Zheleva, G. *Questions and Focus in Bulgarian.* Dissertation, 2010.

Riviero 1993: Rivero, M. L. Bulgarian and Serbo-Croatian Yes-no Questions: V-raising to –LI versus –LI hoping. – In: *Linguistic inquiry*, 24, pp. 567 – 575.

Rizzi 1997: L. Rizzi, L. The Fine Structure of the Left Periphery. – In: Haegeman, L. (Ed.). *Elements of Grammar*. Kluwer Academic Publishers, 1997.

Rizzi 2004: Rizzi, L. Locality and Left Periphery. – In: A. Belletti (Ed.). *Structures and Beyond. The Cartography of Syntactic Structures.* Vol. 3. New York: Oxford University Press, pp. 223 – 251.

Rudin 1986: Rudin, C. *Aspects of Bulgarian Syntax: Complementizers and Wh-constructions.* Slavica Publishers Inc. Columbus, Ohio, 1986.

Rudin 1988: Rudin, C. On Multiple Questions and Multiple WH Fronting. – In: *Natural Language & Linguistic Theory*. Vol. 6, No. 4 (Nov., 1988), pp. 445 – 501.

Rudin 1990/1991: Rudin, C. Topic and Focus in Bulgarian. – In: *Acta Linguistica hungarica*, 40 (3 – 4), pp. 429 – 447.

Rudin 1997: Rudin, C. Kakvo li e li: Interrogation and focusing in Bulgarian. – In: *Balkanistika*, 10, pp. 335 – 346.

ON THE CLAUSE TYPING MECHANISMS IN BULGARIAN QUESTIONS. A CASE STUDY

Hristiana Krasteva
University of Plovdiv Paisii Hilendarski
hnikolaeva@uni-plovdiv.bg

Abstract: The presented hereby is a case study of the fronting of Bulgarian wh-words to the very beginning of questions in Bulgarian, and the need of this fronting for the mechanism of clause typing. We have proposed data from Bulgarian for discussion. The aim is to check the hypothesis of E. Aboh and R. Pfau (2010) that the fronting has to do with the pragmatic and semantic contents of the question, but the clause-typing is done by an intonational mechanism.

Key words: *syntactic cartography, InterP, syntax of questions, intonation, prosody.*

Hristiana Krasteva
University of Plovdiv Paisii Hilendarski
24 Tsar Asen Str.
4000 Plovdiv
Bulgaria

СЪВРЕМЕНЕН БЪЛГАРСКИ ЕЗИК
СЕМАНТИКА

ГРУПИ ГЛАГОЛИ ЗА ВЪТРЕШНИ ПСИХИЧЕСКИ ПРЕЖИВЯВАНИЯ. ОПИТ ЗА КЛАСИФИКАЦИЯ

Максим Стаменов

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

maxstam@bas.bg

Резюме: В статията се предлага опит за класификация на основни групи глаголи за психически преживявания (психоглаголи). За целта се използва теорията на семантичните роли. Основната работна хипотеза се състои в постулирането на тезата, че семантичната роля на преживяващия субект (т. нар. Експериенцер/Тръпник) е детерминирана от конфигурации от семантични роли, а не атомарно. Предлаганата класификация е на тази база. При този подход особен интерес буди моделирането на значенията на глаголи, които имат като единствен аргумент такъв с ролята на Деятел и/или Тръпник. В последния случай семантичната роля на изреченския субект се определя директно според лексикалното значение на съответния глагол, а не с оглед на определена конфигурация от роли.

Ключови думи: *глаголи за психически преживявания, семантични роли, Експериенцер/Тръпник*

Основният начин за осмисляне какво става с мен и с хората около мен е чрез приписване на вътрешни преживявания на базата на категоризация с помощта на съответни думи и изрази от естествения език. Именно поради тази причина инвентарът от налични изразни средства за целта в съответния език е от толкова голямо значение. Когато говорим за динамиката на осмисляне какво става с индивида, най-съществено значение според предлагания тук подход се приписва не на съществителните като *тъга* или прилагателните като *радостен*, а на глаголите като *чудя се*. Това е така, защото при анализ на глаголното значение най-ясно проличава голямо количество езиковоспецифична информация, която се оказва по този начин кодирана като приписвана на самия себе си или на втори или трети лица през призмата на когнитивните и емоционални процеси и респективния потенциал за осъзнаване, свързан с тях.

В извадка от наличните в българския език глаголи на базата на най-популярни еднотомни тълковни речници (БТР / BTR 1994; Буров и др. / Burov et al. 2000) наброяваме не по-малко от 500 глагола за вътрешни психически преживявания с имплициран Експериенцер/Тръпник[44] на глагол-

[44] Тръпник се дефинира като „лице, което търпи резултата на глаголното действие или състояние“. Този термин се използва по-нататък в статията вместо чуждицата Експериенцер, като е заимстван от Александър Теодоров-Балан (Балан / Balan (1954), но с променено значение. При това има глаголи, при които лицето, което търпи резултата на глаголното действие, може да бъде квалифицирано и като Пациенс, и като Тръпник, например *Анастас бие Теодор*. Номинално *Теодор* е Пациенс, но в резултат на побоя той търпи болка, така че е и Тръпник. Може да се възрази, че в случая става въпрос не за приписване на две семантични роли на един и същ аргумент, а на приложение на обобщена процедура за извод (или на конвенционална импликатура): *Ако бият човек или друго живо същество, него го боли*. И да приемем тази теза, процедурата на извод се задейства само когато потърпевшият от действието е човек или друго живо същество, способно да има вътрешни преживявания, т.е. това е Пациенс, който притежава потенциала на Тръпник. В *Анастас бие Теодор като боксова круша* контрастът между обект-лице и обект-предмет проличава еднозначно, тъй като боксовата круша, колкото и да я биеш, няма да я заболи за разлика от *Теодор*. В този случай *Анастас* придобива характера на Деятел, който е безмилостен и безсърдечен, т.е. и на него му се приписват черти на характера и вътрешни състояния, тъй като удря все едно, че налага боксова круша, а не жив човек. Приписването на корелативни на поведенческите психически състояния (т. нар. *Theory of Mind* „(фолк) теория на ума“) представлява автоматична процедура при осмисляне на действията на човек или на взаимодействието между хора. Доколко тази процедура трябва да се тълкува като резултат от лексикални ограничения, които определят конфигурации от семантични роли на съответни психоглаголи, е въпрос на логически извод или се извлича като прагматична конвенционална импликатура подлежи на дискусия.

ното действие или състояние. Те се разпределят в няколко основни групи от гледна точка на своята валентност, синтактична и семантична структура, начина на своето образуване (при производните глаголи) и особеностите на лексикалните си значения.

Предлаганата тук класификация на глаголите за вътрешни психически преживявания е на базата на конфигурациите от семантични/тематични роли, които всеки от тях изисква за своята реализация в изреченски контекст. Съществено е да се отбележи, че Тръпник може да се реализира или като единствена тематична роля, която се свързва с даден глагол, или в конфигурация от семантични роли, при които налице е взаимна детерминация между тях, доколкото заемат позициите на аргументи на даден глагол, които да се реализират в позициите на субект, директен и/или индиректен обект.[45]

На първо място налице е голяма и представителна група от непреходни глаголи, които именуват процеси и дейности, така да се каже, в „чист и неподправен“ вид. Характерно за тях е, че в самото лексикално значение на съответния глагол се полага в неразчленен вид единството на субекта и обекта на глаголното състояние или действие, на Деятеля и Тръпника. Балансът помежду им се определя от това доколко даденото психическо състояние или събитие е въпрос на интенционално действие на Деятеля или се случва на Тръпника спонтанно, т.е. не е инициирано от него и не е под негов контрол. В някои случаи налице са алтернативни начини на изтъкване на отношението между Деятел и Тръпник. Така *Бактисвам от стоенето тук* изглежда ориентирано към представяне на субекта като Деятел (тъй като неговата позиция е граматичен субект в им. падеж), докато дативното представяне при *Бактисва ми от стоенето тук* еднозначно кодира Тръпник. И в двата случая става въпрос за едно и също референтно психическо състояние. Към тази група могат да бъдат причислени значително количество глаголи:

1. *бактисвам, баялдисвам, бдя, безумствам, благоговея, благувам, блаженствам, бленувам, бодърствам, будувам, бълнувам, вегетирам, витая, вкочанясвам, вниквам, внимавам, възбуявам, възликувам*, *възнамерявам* (= имам намерение, смятам да направя)*, възнегодувам, възприемам, възтържествувам* (над X)*, глупея, горя*[2] (от желание), *диференцирам, доизживявам, доизтърпявам, дотрайвам* (изтърпявам без да покажа, споделя)*, дремвам/дремна, дремя, жаднея*, *жадувам, жалея, жаля, живвам, забленувам, задрямвам, зажаля, зажаднявам, заключавам, закопнявам, закоравявам, закостенявам, закрейвам, заламтявам, залудявам, заслепявам*[1] (ставам като сляп), *заспивам*, *затъгувам*, *злобея*, *изжаднявам*, *изнемогвам*, *изнемощявам*, *изтрезнявам*, *изтръпвам*, *каменея* (вцепенявам се), *колабирам*, *копнея*, *кочанея*, *медитирам*, *мечтая*, *милея*, *мъдрувам*, *мъртвея*, *нанкам*, *негодувам*, *недовиждам* (и прх.), *недочувам* (и прх.), *нефелам* (немощен съм), *нехая*, *нункам*, *обезумявам*, *обръгвам* (на мъки и тегло), *оглупявам*, *оглушавам*[2], *ожаднявам*, *озверявам*[1], *оклюмвам* (изпадам в лошо настроение), *ослепявам*[1], *освирепявам*, *оскотявам*, *отмалявам*, *отпадам*, *отрезвявам*[1], *охладнявам* (към X), *оцепенявам*, *ошантавявам*, *ощурявам*, *патя* (страдам, тегля), *побеснявам*, *побленувам*, *повеселявам*[1], *подивявам*, *подремвам*, *пожадувам*, *позадремвам*, *позаспивам*, *поизгладнявам*, *поизжаднявам*, *поизкуфявам*, *поизтрезнявам*, *полудявам*, *полюбопитствам*, *помъдрявам*, *пооглупявам*, *пооглушавам*, *поожаднявам*, *поскърбявам*, *поотживявам* (*си*), *поотмалявам*, *поотморявам*, *поотпадам*, *поотрезвявам*[1], *поподремвам*, *попреживявам*, *попремалявам*, *пострадвам*, *потръпвам*, *потъгувам*, *прегладнявам*, *предремвам*, *прежаднявам*, *преживявам*, *премалявам*, *привиквам*[2], *пригладнявам*, *придремвам*, *прималявам/прималея*, *примирам*, *припадам*, *присъствам*, *притръпвам*, *просветвам* (от радост), *псовисвам* (пуквам), *радея* (‘имам нещо присърце; полагам грижи за нещо’), *разсвирепявам*, *рахатясвам*, *скоминясвам* (‘изтръпват ми зъбите от ядене на нещо кисело’), *скучая, скърбя, смислям* (‘припомням си, спомням си, помислям’), *спя*, *страдам*, *студувам*, *събеждам/събедя* (‘свестявам се, окопитвам се, съвземам се’), *съжалявам* (*се*), *сънувам* (прх. и нпрх.), *тегля*, *тежнея*, *тъжа* (се), *тържествувам*, *улягам*,

[45] По проблемите на теорията на семантичните/тематичните роли има натрупана обширна литература; вж. напр. Филмор / Fillmore (1968; 1977), Ницолова / Nitsolova (1993), Пенчев / Penchev (1993), Джонова / Dzhonova (2003), Уекслър / Wechsler (2006).

унивам, *униквам*, *упорствам*, *устисквам*, *устоявам*, *утаявам*[1], *фантазирам*, *халюцинирам*, *хая* (‘обръщам внимание’), *хитрея*, *чезна*, *чемрея* (‘линея, боледувам, крея’), *чернея* (прен.).[46]

Тъй както е регистрирана, Група 1. е проблематична по различни линии. Е ли *оскотявам* глагол за психическо или поведенческо състояние? Има ли *озверявам* елемент на вътрешно чувство или последното е въпрос на извод с оглед на поведенческите действия на човек, който действа като животно, т.е. извън всяка възможност да контролира действията си (най-вече с оглед на нанасяне на безразборни вреди на ближните си)? Какъв е корелатът на преживяване на глаголи като *чемрея* (‘линея, боледувам, крея’), т.е. такива глаголи, които са за физиологически състояния, които се реализират в относително големи интервали във времето, а не отпращат към конкретно чувство тук и сега? С други думи, проблем представляват критериите как да отграничим от съдържателна гледна точка собствено глаголите за вътрешни психически преживявания от тези, които не принадлежат към тях.

Твърде съществената група 2. се формира от преходни глаголи с обект на глаголното действие, който представлява негов Стимул или Тема (Обект), докато субектът е център на преживяването, което обектът предизвиква в Тръпника. Налице обаче у този Тръпник в една или друга степен са характеристики и на Деятел, който прави нещо, за да е в състояние да достигне или манипулира обекта по такъв начин, че да може да преживее резултата от въздействието му върху себе си, и/или реагира на този резултат, както това е например при *чувствам*, *вкусвам* и подобни. Обектът на глаголното действие може да бъде не само от външния, но и от вътрешния свят, т.е. налице можем да имаме и манипулация на преживяване, която се реализира интенционално или непроизволно. Така например при глагол като *потискам* налице е реакция на контрол на преживяванията например на радост или гняв, които са били предизвикани от определен Стимул. Съществено е да се отбележи, че тук се включват глаголи за междуличностни отношения, които предполагат сложна динамика на възприятия, емоции и оценки. Вижда се, че вътре в тази група, доколкото е формирана на базата на преходност на глаголното действие и участие на Тръпник в тематичната конфигурация, може да има значителни вариации с оглед на присъщата на глаголите в нея семантична структура, но подробното им изследване и по-детайлна дистрибуция остава за следваща работа:

2. *адмирирам* (някого/нещо за/заради нещо)*, боготворя, бистря, бъша, видя/виждам, вкусвам/вкуся, възжелавам* (някого, нещо), *възлюбвам, възненавиждам, възприемам, искам, долавям, дообмислям, дочувам*, *желая*, *забелязвам*, *замразвам*, *затаявам*, *идентифицирам* (= разпознавам), *измислям*, *изпозабравям*, *изслушвам*, *изстрадвам*, *изтърпявам*, *композирам* (опера), *лелея* (златни блянове), *любя* (реципрочно *се*), *мириша*, *мразя*, *надушвам*, *недолюбвам*, *ненавиждам*, *обиквам*, *обичам*, *обожавам* (някого, нещо), *осезавам*, *осъзнавам* (*се*), *отличавам* (*се*), *очаквам* (някого, нещо, че), *подушвам*, *позабравям*, *познавам*[1,2], *помечтавам*, *помислям* (за), *помрачнявам*, *понадушвам*, *понамислям*, *понамразвам*, *поотгатвам*, *попрежалвам*, *попрозирам*[1,2], *потисвам* (гняв, радост), *предвиждам*, *предвкусвам*, *предпочитам* (X пред У при условие К), *предугаждам*, *предусещам*, *предчувствам*, *презирам* (някого, но е вътрешно чувство, което не е задължително да е предизвикано от контрагента), *пренебрегвам* (някого, нещо), *претърпявам* (нещо от някого; преживявам), *прозирам*[1], *разлюбвам* (някого/нещо), *разпознавам*, *свирепея* (‘ставам X, обзема ме X, проявявам X’), *свирепствам* (‘проявявам се като X, постъпвам свирепо, вилнея, беснея, буйствам’), *съглеждам*, *съзерцавам*, *съзирам*, *съзнавам*, *търпя*, *усещам* (студ, че X), *утолявам* (‘засищам, задоволявам жажда, глад’), *утърпявам*, *харесвам* (*ми*) (*се*) (нещо, някой; със *се* дативен Тръпник-контрагент, X се харесва някому; X ми се харесва), *чактисвам* (прх. и нпрх.), *чаткам*, *чувствам* (*се*) (срв. бездействам спрямо *безчувствам);

[46] Маркирането с индекси тук и по-долу е за разграничаване на различни значения на номинално еднакви глаголи. Така второто речниково гнездо за *заслепявам*, за разлика от първото (тъй както е изтълкувано по-горе) включва: „1. правя някой да не вижда, да заслепее; 2. *прен*. лишавам някого от разум, от способност за нормално възприемане и обективна оценка на нещата“ (БТР / BTR 1994).

В група 3. се включват глаголи, при които налице е семантична структура от Стимул и специфичен ефект (върху Тръпник) с предикат от типа *предизвиквам + девербално съществително*. Такива глаголи позволяват рефлексивизация, а ролята на Стимул може да се изпълнява от предмет или човек:

3. *възторгвам (се)* (= предизвиквам/преживявам възторг)*, възхищавам (се), вълнувам (се), гневя (се), шаренея* (*се*), *захласвам* (*се*), *увълчвам* (*се*) (парите го увълчиха), *умилявам* (*се*).

Следва голяма и разнообразна по вътрешна структура селекция от глаголи, разпределени в няколко групи. Обединява ги възможността да формират конструкции с клитики, които маркират семантичните и падежни отношения вътре в конструкцията по най-икономичен начин.

В представителната група 4. попадат глаголите, които позволяват дативен субект, маркиран с местоименна клитика, в ролята на Тръпник: *Четенето ми доскучава* (Стимул + Тръпник), *Доскучава ми от четене* (Тръпник + Причина), *Доскучавам на Петьо с въпросите си* (Стимул + Тръпник + Причина/Средство):

4. *доскучавам* (*ми*), *загорчавам* (*ми*), *мириша* (*ми*) (мириша тревата; тревата ми мирише), *нагорчавам* (*ми*), *нагарчам* (*ми*), *подгорчавам* (*ми*), *понагарча ми*, *понамирисва ми*, *пределява ми* (‘губя търпение, не мога повече да понасям’), *призлява ми*, *прикипява ми*, *прилошава ми*, *прилютява ми*, *примокрява ми*, *примъчнява ми* (‘обзема ме мъка, става ми мъчно, домъчнява ми’), *припарва ми*, *причернява ми*, *просветва ми* (просветна ми в главата, просветна ми в/пред очите), *сладя* (*ми*), *сладня* (ми), *студи ми* (‘изпитвам студ’).

В група 5. попадат глаголите със семантична структура от вътрешен Стимул, т.е. Стимул, който е породен в рамките на собствения ментален или физически континуум, и Тръпник, при което вторият е маркиран с кратка винителна форма на личното местоимение *ме/те/го*:

5. *осенявам* (*ме*) (осени ме страхотна идея; тъга осени лицето му), *озарявам* (*прен*. озари ме гениална мисъл), *сърбя* (*ме*).

В група 6, попадат глаголи с облигаторно възвратно *си*, с помощта на което индиректният обект на глаголното действие се проецира рефлексивно върху неговия субект Тръпник:

6. *въобразявам си*, *доспивам си*, *отспивам си*, *представям си*, *самовнушавам си*, *спомням си*.

В Група 7. влизат непреходни глаголи със субект Тръпник и дативен обект Контрагент, които позволяват възвратност на действието, маркирана с помощта на частиците *си* или *ми*:

7. *вярвам* (*си*) (вярвам някому, някой предизвиква вяра в мен), *завиждам* (*си*) (някому за нещо), *пожелавам* (*си*).

В Група 8. попадат глаголи с облигаторна акузативна кратка форма на личното местоимение *ме/те/го*. Това са глаголи за амбиентно вътрешно състояние, именувано от глагола, които маркират Тръпника в акузатив:

8. *боли ме, втриса ме*, гложде ме (съвестта), *догнусява ме*, *досмъдява ме*, *досрамява ме*, *дострашава ме*, *досърбява ме*, *доядява ме*, *засмъдява ме*, *насмъдява ме*, *позаболява ме*, *позасърбява ме*, *поотболява ме*, *поприболява ме*, *посмъдва ме*, *посърбява ме*, *претриса ме*, *приболява ме*, *присвива ме*, *присърбява ме*, *размързява ме*, *сърби ме*.

В Група 9. се включват глаголи за вътрешно психическо преживяване с облигаторна кратка форма на дателното местоимение *ми/ти/му*, която маркира Тръпник. Те позволяват в определени случаи включването на втори индиректен обект Стимул или Тема, например *Домъчнява ми от скука за вкъщи*:

9. *доскучава ми, втръсва ми*, *гложде (ме/ми)* (съвестта; очите, гърлото), *вонее ми*, *горчи ми*, *догорчава ми*, *дожалява ми*, *дозлява ми*, *докипява ми*, *докиселява ми*, *докривява ми*, *долошава ми*, *долютява ми*, *домилява ми*, *домъчнява ми*, *допарва ми*, *дососва ми* (‘омръзва ми’), *достудява ми*, *дотежава ми*, *дотъмнява ми*, *драще/и ми* (в гърлото), *киселее ми*, *кривее ми*, *люти ми*, *накиселява ми*, *мержелее ми*, *мирише ми*, *накривява ми*, *налютява ми*, *намирисва ми*, *натежава ми*, *омръзва ми*, *позагорчава ми*, *позалютява*[1] *ми*, *позамирисва ми*, *понакривява ми*, *поналютява*[1] *ми*, *понася ми*, *прилошава ми*, *причернява ми*, *проблясва ми* (‘нещо ми става изведнъж ясно’), *разминава ми*, *тежи ми*, *теква ми*, *хрумва ми*.

Заслужава отбелязване обстоятелството, че при някои глаголи в зависимост от характера на тяхното лексикално значение откриваме богата палитра от производни глаголни форми, които придават подходящи нюанси на значението, както е при *сърби ме* от Група 8. и негови производни като *засърбява ме, присърбява ме, понасърбява ме, позасърбява ме* и т.н. Подобно е и положението в Група 9. например *горчи ми, догорчава ми, нагорчава ми, принагорчава ми* и т.н. Трябва да се има предвид и обстоятелството, че някои глаголи могат да се окажат членове на повече от една група, ако могат да бъдат използвани като преходни и непреходни. Такъв е случаят със *загорчавам/загорча* (*ми*): 1. Загорчавам яденето; 2. Яденето загорча от сол; 3. Загорча ми от солта в яденето. Най-интересен е случаят с *Яденето загорча от сол*, тъй като при него имаме имплициран генерализиран Тръпник (= който и да опита това ядене, ще го намери, че нагарча от пресоляване).

Голяма и представителна е групата от глаголи рефлексива тантум в Група 10., при която глаголното действие се обръща към субекта си Тръпник:

10. *абстрахирам се*, *боя се*, *вглъбявам се*, *вдавам се*, *вдълбочавам се*, *вкиселявам се*, *вкисвам се*, *вледенявам се* (сковавам се от студ), *влюбвам се*, *впускам се*, *вслушвам се*, *встрастявам се*, *втелявам се*, *възголемявам се*, *възгордявам се*, *възмогвам се*, *грижа се*, *дезинтересирам се*, *досещам се*, *екзалтирам се*, *закахърявам се*, *замечтая се*, *нагорещявам се*, *занадявам се*, *заплесвам се*, *затъжвам се, зловидя се*, *колебая се*, *любувам се*, *надрямвам се*, *намечтавам се*, *намъчвам се*, *напушвам се*, *наспивам се*, *настрадвам се*, *натаралянквам се*, *напивам се*, *натрясквам се*, *натърпявам се*, *нафирквам се*, *одремвам се*, *окумвам се*, *осмелявам се*, *отсърдвам се*, *пишманя се*, *погневявам се*, *погордея се*, *подгордявам се*, *подсмихвам се*, *подсърдвам се* (на Х за У), *понапрягам се*, *понаслаждавам се*, *понастървявам се*, *поопомням се*, *попишманявам се*, *попресищам се*, *попресрамвам се*, *поразвеселявам се*, *поразкайвам се*, *поразмеквам се* (прен.), *поразтъжавам се*, *посвенявам се*, *посгорещявам се*, *поугрижвам се*, *поудремвам се*, *поунасям се*, *преориентирам се*, *пре/припознавам се*, *престрашавам се*, *пресърдвам се* (‘преставам да се сърдя’), *присънвам се*, *притеснявам се*, *разблещвам се* (от бленувам – ‘започвам да мечтая, започвам да се отдавам на блянове’), *разгорещявам се, раздвоявам се, разкайвам се, разкахърявам се, разкисвам се, разкиселявам се, разленявам/разленивявам се* (‘обхваща ме леност’), *размеквам се, размечтавам се, разпалвам се*, *самозабравям се*, *самоизмамвам се, самозалъгвам се, самоизобличавам се, самоизтъквам се, самоконтролирам се, самокритикувам се, самонаблюдавам се*, *самообвинявам се, самооблъщавам се* (‘самозалъгвам се’), *самооправдавам се, самоопределям се, самоотричам се, самоуважавам се, самоуспокоявам се, самоусъвършенствам се*, *свеня се*, *свидя се*, *сещам се*, *сковавам се*, *смахвам се*, *смръзвам се*, *срамувам се*, *стоплям се*, *страхувам се*, *съвземам се*, *съкълдисвам се* (‘хваща ме съклет, става ми досадно, притеснявам се, дотяга ми’), *съсредоточавам се*, *убоявам се*, *угрижвам се*, *укахърявам се, умислям се*, *умърлушвам се*, *унисам се*, *чалвам се*, *чалдисвам се*, *чудя се*, *шубелисвам се*;

В Група 11. са включени глаголи със семантична структура от Стимул и Тръпник, включително с част от тялото му, които позволяват рефлексивизация:

11. *засищам* (*се*) (1. сладкишите ме заситиха; 2. усещам се сит, насищам се), *наслаждавам* (*се*) (Славеите ме наслаждават с песните си), *поободрявам* (*се*) (Песента поободри дружината), *сапикасвам* (*се*), *спотаявам* (*се*).

В Група 12. са представени глаголите, които формират специализираната дативно-възвратна конструкция с *ми се*:

12. доисква ми се, *догажда ми се* (‘става ми гадно’), *додремва ми се* (‘приисква ми се да подремна’), *доспива ми се*, *дощява ми се*, *дояжда ми се*, *дреме ми се*, *зловиди ми се*, *отщява ми се*, *погадва ми се*, *попридремва ми се*, *поприщява ми се*, *поприяжда ми се*, *привижда ми се*, *припива ми се*, *припушва ми се*, *приспива ми се*, *присторва ми се*, *причува ми се*, *прищява ми се*, *прияжда ми се*, *свиди ми се* (‘мило ми е, мъчно ми е, жално ми е’).

Налице са и глаголи за вътрешни психически преживявания, които ни ориентират в това в какво се състои вътрешната връзка между различните конструкции с клитики. Такъв глагол например е *мержелея*:

(1) а. Планината Атлас все още *мержелее* далеч на хоризонта.
б. Планината Атлас все още *се мержелее* далеч на хоризонта.
в. Нещо *ми мержелее*, но не мога да позная какво е то.
г. Нещо *ми се мержелее* отпред, но оттук не мога да го позная.

Най-често употребявана е възвратната конструкция със *се – мержелея се*, но това не означава, че другите не са възможни и при случай не могат да се срещнат в употреба. При директна съпоставка на различните конструкции при един и същ глагол по-ясно проличават фините семантични разлики между тях. Така в (1)а способността да се мержелее се приписва на обекта на глаголното действие, в случая планината Атлас, по начин, който в по-голяма степен имплицира необходимостта да се постулира възприемащ я субект. Включването на възвратното *се* в (1)б. обръща действието към неговия обект и по този начин го „затваря върху самия себе си“ и от семантична гледна точка.

Редно е също да се отбележи и възможността за конструкции от типа *мил ми е*, *жал ми е*, или *жално ми е*, но на тях няма да се спирам тук, тъй като при тях глаголната форма е на базата на предикатив, който е съществително, прилагателно, наречие или причастие, а не е глагол. Те по принцип също би трябвало да се разглеждат и тълкуват като отделна група от конструкции, специализирани за изразяване на съдържания от вътрешния свят на човека.

Налице са и глаголи, които по-трудно могат да бъдат класифицирани като принадлежащи към някаква от споменатите групи. Така например глагол като *увонявам* именува действие, с което Деятелят му прави така, че дадено място започва да мирише неприятно на всеки потенциален Тръпник, който би го посетил. Каузалната връзка между действието на Деятеля и ефекта върху потенциалните Тръпници обаче е опосредствана и подлежи на дискусия доколко това е глагол за вътрешни психически преживявания, дори неговата семантична структура да имплицира по един или друг начин това.

Благодарности

Изследването е извършено по проект „Онтология на ситуациите за състояние – лингвистично моделиране. Съпоставително изследване за български и руски“, подкрепен от Фонд „Научни изследвания“ в рамките на конкурса „Проекти по програма за двустранно сътрудничество – България – Русия 2019 – 2020 г.“, Договор No. КП-06-ПРУСИЯ-78 от 2020 г.

Цитирана литература / References

Балан 1954: Теодоров-Балан, Ал. Българско склонение. – В: *Български език*, № 1, с. 40–61. (Balan 1954: Teodorov-Balan, Al. Balgarsko sklonenie. – V: *Balgarski ezik*, № 1, pp. 40–61.)

БТР 1994: Андрейчин, Л. и др. *Български тълковен речник*. 4-то изд. София: Наука и изкуство. (BTR 1994: Andreychin, L. et al. *Balgarski talkoven rechnik*. 4-to izd. Sofia: Nauka i izkustvo.)

Буров и др. 2000: Буров, Ст. и др. (съст.). *Тълковен речник на българския език*. Велико Търново: Gaberoff. (Burov i dr. (sast.) *Talkoven rechnik na balgarskiya ezik*. Veliko Tarnovo: Gaberoff.)

Джонова 2003: Джонова, М. *Изречения със семантичната роля експериенцер в съвременния български език*. Автореферат на дисертация за присъждане на научната и образователна степен „доктор”. София: СУ

„Св. Климент Охридски“. (Dzhonova 2003: Dzhonova, M. *Izrecheniya sas semantichnata rolya experientser v savremenniya balgarski ezik*. Avtoreferat na disertatsiya za prisazhdane na nauchnata i obrazovatelna stepen “doktor”. Sofia: SU “Sv. Kliment Ochridski”.)

Ницолова 1993: Ницолова, Р. Мястото на семантичните роли в съпоставителното проучване на славянските езици. – В: *Славянска филология*, Т. 21. *Доклади и статии за XI международен конгрес на славистите*. София: Издателство на БАН, с. 177–184. (Nitsolova 1993: Nitsolova, R. Myastoto na semantichnite roli v sapostavitelnoto prouchvane na slavyanskite ezitsi. – V: *Slavyanska filologiya*. T. 21: *Dokladi i statii za XI mezhdunaroden kongres na slavistite*. Sofia: Izdatelstvo na BAN, pp. 177–184.)

Пенчев 1993: Пенчев, Й. *Български синтаксис. Управление и свързване*. Пловдив: Университетско издателство “Паисий Хилендарски”. (Penchev 1993: Penchev, Y. *Balgarski sintaksis. Upravlenie i svarzvane*. Plovdiv: Universitetsko izdatelstvo “Paisiy Hilendarski”.)

Филмор 1968: Fillmore, Ch. The case for case. – In: E. Bach, R. T. Harms (eds.) *Universals in Linguistic Theory*. New York: Academic Press, pp. 21–119.

Филмор 1977: Fillmore, Ch. The case for case reopened. – In: P. Cole and J. Sadock, (eds.) *Syntax and Semantics 8: Grammatical relations*. New York: Academic Press, pp. 59–81.

Уекслър 2006: Wechsler, St. Thematic structure. – In: *Encyclopedia of Language and Linguistics*. 2d ed. Ed. by K. Brown. Amsterdam: Elsevier, pp. 645–653.

GROUPS OF VERBS DENOTING MENTAL EXPERIENCE. A PROPOSAL FOR CLASSIFICATION

Maxim Stamenov

Institute for Bulgarian language “Prof. Lyubomir Andreychin”, Bulgarian Academy of Sciences

maxstam@bas.bg

Abstract. The article offers an attempt to classify the main groups of verbs for different types of mental experience (psych-verbs). The theory of semantic roles is used for this purpose. The main working hypothesis consists in the postulation of the thesis that the semantic role of the experiencing subject (the so-called Experiencer) is determined by configurations of semantic roles, and not atomic. The proposed classification steps on this assumption. Of particular interest in this approach is the modeling of the meanings of verbs, which have as their only argument one with the role of Agent and / or Experiencer. In the latter case the role is determined directly by the lexical meaning of the corresponding word, but is not construction-dependent.

Keywords: *psych verbs, semantic roles, Experiencer*

Maxim Stamenov
Institute for Bulgarian Language
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

СЕМАНТИЧНО ОПИСАНИЕ НА ГЛАГОЛИ ЗА ПРОМЯНА И ЙЕРАРХИЧНА ОРГАНИЗАЦИЯ НА КОНЦЕПТУАЛНИТЕ ФРЕЙМОВЕ

Светлозара Лесева, Ивелина Стоянова

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

zarka@dcl.bas.bg, iva@dcl.bas.bg

Резюме. В статията се анализират глаголите за промяна и тяхното описание в два големи лексикално-семантични ресурса с оглед на българския език: по-конкретно – разгледани са синонимните множества, кодиращи глаголи за промяна, в УърдНет и приписаните им фреймове от ФреймНет. Очертана е йерархичната организация на фреймовете за каузирана и некаузирана (инхоативна) промяна и са идентифицирани липсващи фреймове в нея, които кореспондират с групи глаголи в българския език. Основната цел е изучаването на системните семантични отношения във всеки от ресурсите, както и характеристиките, които могат да улеснят тяхното съотнасяне и да допринесат за обогатяването на УърдНет с концептуална информация. Разглеждането на глаголите за промяна като част от основната или неосновната лексика задава допълнителни параметри на семантичното описание.

Ключови думи: концептуално описание, семантични фреймове, глаголи за промяна

1. Въведение

Изследванията в областта на концептуалното описание на глаголите се развиват в няколко насоки. От една страна са теоретичните изследванията върху класификацията на предикатите и тяхната аргументна структура, а от друга – разработките, свързани със създаването на езикови ресурси и компютърни приложения за анализ на езика.

Класификацията на предикатите и семантичните отношения между предикатите и техните аргументи са изучавани в рамките на различни теоретични подходи, основаващи се най-общо на: а) синтактичните свойства и поведение (Levin 1993; Pinker 1989; Goldberg 1994 и др.); б) тематичната структура (Chafe 1970; Longacre 1976; Van Valin, LaPolla 1997); в) семантиката на фреймовете (Fillmore 1982).

Настоящото изследване е базирано на информация от два основни семантични ресурса – Българския уърднет (БулНет), създаден на основата на Принстънския уърднет (УърдНет), и ФреймНет.

УърдНет (Fellbaum 1998), както и съотнесеният с него БулНет (Коева / Koeva 2006), използван като основен ресурс, е съставен от синонимни множества (синсети), свързани помежду си с набор от концептуални, лексикални, деривационни и други релации. Семантичното описание на глаголните предикати в УърдНет включва и класифицирането им в общи семантични класове въз основа на приписани семантични примитиви. Глаголите в УърдНет са разделени на 15 категории (Таблица 2).

ФреймНет (Baker et al. 1998) е система от концептуални рамки (фреймове) с прилежащите им фреймови елементи. Фреймовете представляват схематични описания на концептуалната структура на ситуациите посредством участниците, обстоятелствата и други концептуални роли (фреймови елементи). Фреймовете са свързани в единна структура посредством определен брой релации – йерархични (Наследяване, Използване, Подфрейм и др.) и други типове релации (например Каузация).

Двата ресурса са съотнесени автоматично (Leseva & Stoyanova 2020), като на синонимни множества в УърдНет са приписани концептуални фреймове от ФреймНет. Глаголите в едно синонимно множество имат общо значение, което предполага и общ концептуален фрейм. Това прави приписаните фреймове валидни независимо от езика и позволява пренасяне на концептуалната информация от един език в друг. Над 5000 от синсетите с приписан фрейм са валидирани и коригирани ръчно.

Фокусът на настоящата статия е върху представянето на глаголите за промяна в УърдНет и на концептуалните фреймове, които ги описват, наред със семантичните релации между фреймовете. Изучаването на системните семантични отношения във всеки от ресурсите, както и на характерис-

тиките, определящи съотнасянето между основните им единици (синсети и концептуални фреймове) и релациите между тях, подпомага обогатяването на синонимните множества в УърдНет с концептуална информация.

Ще бъде разгледана и принадлежността на синонимните множества за промяна към основната (или неосновната) лексика на базата на отнасянето им към множеството на така наречените основни концепти, определени въз основа на данни от голям брой европейски езици. В по-общ план това ще подпомогне изследването на степента на семантична специализация на глаголните значения и детайлността на концептуалното описание (с помощта на фреймовете) в рамките на едно семантично поле.

2. Глаголите за промяна в езиковите ресурси

Описанието на глаголната семантика и групирането на глаголите в семантично и синтактично хомогенни класове приема различни форми в зависимост от възприетата теория и детайлност на описанието в различните ресурси. В класификацията на английските глаголи според най-общата им семантика и диатезите, в които участват, Левин (Levin 1993: 240 – 248) обособява и глаголите за промяна на състоянието (Change of State verbs), които обединяват няколко подкласа: глаголи за промяна (нарушаване) на физическата цялост (глаголи за счупване, ‘break verbs’, 45.1); глаголи за промяна на формата без нарушаване на физическата цялост (глаголи за огъване, ‘bend verbs’, 45.2); глаголи за топлинна обработка (глаголи за готвене, ‘cooking verbs’, 45.3); глаголи за изменение по скала (‘calibratable change of state’, 45.6), например *нараствам*, *намалявам*; глаголи за специфична промяна (‘entity-specific change of state’, 45.5), които обединяват предикати, означаващи промяна, характерна за определени същности, например *bloom* „цъфвам“, *rust* „ръждясвам“*, erode* „ерозирам“; други глаголи за промяна на състоянието (45.4), обединени от сходното си синтактично поведение, сред които конверсивни и суфиксални глаголи, образувани от прилагателни или съществителни (*clean* „чистя“, *narrow* „стеснявам“, *blunt* „затъпявам“, *soften* „смекчавам“, *flatten* „изравнявам“, *decentralize* „децентрализирам“, *caramelize* „карамелизирам“).

В усъвършенстван и обогатен вид, с интегрирани допълнителни класове, предложената класификация става основа на организацията на глаголите във ВърбНет (VerbNet, Kipper-Schuler 2005), лексикално-семантичен ресурс, представящ плитка йерархия на класовете глаголи в английския език, семантичните роли, описващи аргументната структура на предикатите от всеки клас, селективните ограничения на аргументите, синтактичната им реализация, диатезите, в които глаголите участват, и др.

В друг лексикално-семантичен ресурс, ФреймНет (FrameNet), лексикалните единици, в частност глаголите, са групирани в концептуални фреймове въз основа на обща, декларативно зададена семантика, формализирана чрез общо множество от участници и обстоятелства (елементи на фрейма) и отношения между тях (Fillmore et al. 2003; Ruppenhofer et al. 2016). Водещият принцип на организация е общата семантика, като близостта в синтактичното изразяване произтича от нея, а различните глаголи, принадлежащи към даден фрейм, могат да имат различно (до известна степен) синтактично поведение, включително по отношение на участието им в диатези (Baker & Ruppenhofer 2002). Между класовете, предложени от Левин, и фреймовете във ФреймНет могат да се очертаят редица паралели. Така например глаголите за промяна на физическата цялост (45.1) в голяма степен съответстват на фреймовете Предизвикване_на_фрагментация (Cause_to_fragment) и Разбиване (Breaking_apart), глаголите за промяна на формата (45.2) кореспондират с фрейма Промяна_на_формата (Reshaping), глаголите за топлинна обработка (45.3) – с фрейма Подлагане_на_действието_на_топлина (Apply_heat), глаголите за изменение по скала (45.6) – с фрейма Предизвикване_на_изменение_по_скала (Cause_change_of position_on_a_scale) и Изменение_по_скала (Change_position_on_a_scale) и др. Много от глаголите за специфична промяна (45.5) и останалите глаголи за промяна на състоянието (45.4), които не попадат в изброените категории и които представляват най-голямата част от глаголите за промяна, кореспондират с редица други фреймове. Така например много предикати, образувани от прилагателни, в зависимост от качеството или признака, изменението в чиято стойност лексикализират, се съотнасят с релевантни фреймове: *dry* „суша“ и „съхна“ – Предизвиквам_съхнене и Изсъхване (Cause_to_be_dry и Becoming_dry); *cool* „охлаждам (се)“, *chill* „изстудявам (се)“, *warm* „нагрявам (се)“, *heat* „нагорещявам (се)“ – Предизвикване_на

температурни_изменения и Температурни_изменения (Cause_temperature_change и Change_of_temperature) и много други. Големи групи транзитивни глаголи принадлежат към фреймове, които наследяват фрейма Транзитивно_действие (Transitive_action), т.е. представляват по-специфични ситуации, които имат същия или по-специфичен набор от елементи на фрейма (вж. фреймовете Убийство и конкретизиращия го Екзекуция в Пример 1).

Пример 1.

Фрейм: Убийство.
Дефиниция на фрейма (от ФреймНет): Убиец или Причинител причинява смъртта на Жертвата.
Ядрени фреймови елементи: Убиец (волеви вършител); Жертва (съзнателно същество); Причинител; Средство/Начин (действие или ситуация); Инструмент (физически обект).
Примерно синонимно множество: eng-30-01323958-v {*убивам:6; убия:6...*} 'причинявам смъртта на човек или друго живо същество (често предумишлено).

Фрейм: Екзекуция.

Дефиниция на фрейма (от ФреймНет): Екзекуторът наказва индивид (Екзекутиран) със смърт като последствие от негови действия (Причина).
Ядрени фреймови елементи: Екзекутор (волеви вършител); Екзекутиран (съзнателно същество).
Примерно синонимно множество: eng-30-02483267-v {*екзекутирам:1*} 'лишавам от живот като наказание за извършено престъпление' (пряк хипоним на {*убивам:6*}); eng-30-02485451-v {*беся:1; обесвам:1; обеся:1*} 'екзекутирам чрез обесване' (пряк хипоним на {*екзекутирам:1*}).

Предвид разнообразието в семантиката на глаголите за промяна на състоянието най-обхватна информация за множеството от тези глаголи е предоставена в лексикалносемантичната мрежа УърдНет (Miller 1995; Fellbaum 1998), която представя лексиката под формата на мрежа от синонимни множества, свързани помежду си с концептуални, лексикални и други релации. Една от основните релации, изграждащи структурата на УърдНет, е хиперонимията (и нейната обратна релация – хипонимията), чрез която лексиката от дадено семантично поле се организира в таксономична структура (дърво), чието начало (корен) е 'родоначалникът' на съответното семантично поле или друго достатъчно абстрактно синонимно множество. В УърдНет са идентифицирани 15 такива области, сред които глаголи за промяна, глаголи за създаване, глаголи за движение и т.н., като всяко синонимно множество е етикетирано със семантичния примитив, даващ наименованието си на класа (Miller & Fellbaum 2007)[47].

Глаголите за промяна са организирани в следните групи (Таблица 1): (а) каузативни глаголи за промяна, обединени в дървото, чийто корен е синонимното множество eng-30-00126264-v {*променям:2*}[48] 'правя така, че нещо да придобие друга форма, същност и т.н., подлагам нещо на трансформация' (независимо от семантичния клас); (б) некаузативни глаголи за промяна, обединени в дървото, чийто корен е синонимното множество eng-30-00109660-v {*променям се:1*} 'претърпявам промяна в същността си или на определени свои характеристики' (независимо от семантичния клас); (в) глаголи извън двете синонимни дървета за глаголи за промяна, които са маркирани със семантичен клас verb.change.

Таблица 1. Глаголи за промяна в УърдНет

	Семантичен клас verb.change (% от дървото)	**Друг семантичен клас**	**ОБЩО**
Каузативни глаголи за промяна в дървото на eng-30-00126264-v {*променям:2*}	1163 (45.9%)	1373 (54.1%)	2536
Некаузативни глаголи за промяна в дървото на eng-30-00109660-v {*променям се:1*}	918 (55.3%)	741 (44.7%)	1659
Извън двете дървета на глаголи за промяна	365	–	365

[47] https://wordnet.princeton.edu/documentation/lexnames5wn
[48] БулНет е достъпен на адрес: http://dcl.bas.bg/bulnet/. За краткост посочваме само първия член на множеството.

Извън основните дървета голям брой глаголи от семантичния клас за промяна се срещат в дърветата на eng-30-01617192-v {*създавам:10*} (57 глагола), eng-30-01850315-v {*местя:1*} (54 глагола), eng-30-00339934-v {*случвам се:1*} (36 глагола) и др. Синонимните множества в двете основни дървета за промяна се припокриват значително със семантичната категория verb.change, 45.9% и 55.3% съответно за каузативното и некаузативното дърво.

Таблица 2. Често срещани семантични класове при глаголите за промяна от двете основни дървета (с покритие над 5% от глаголите в поне едно от дърветата)

	Каузативни глаголи eng-30-00126264-v {*променям:2*} **(% от дървото)**	**Некаузативни глаголи eng-30-00109660-v** {*променям се:1*} **(% от дървото)**	**ОБЩО**
verb.change (глаголи за промяна)	1163 (45.9%)	918 (55.3%)	2081 (49.6%)
verb.contact (глаголи за контакт)	244 (9.6%)	314 (18.9%)	558 (13.3%)
verb.possession (глаголи за притежание)	336 (13.2%)	16 (1.0%)	352 (8.4%)
verb.body (глаголи за действия, свързани с тялото и неговото устройство и функциониране, с поддържане на външния вид, обличане и под.)	142 (5.6%)	153 (9.2%)	295 (7.0%)
verb.social (глаголи за социални отношения и дейности)	158 (6.2%)	45 (2.7%)	203 (4.8%)
verb.motion (глаголи за движение)	25 (1.0%)	94 (5.7%)	119 (2.8%)
Други	468 (18.5%)	119 (7.2%)	587 (14.1%)

Интерес представляват останалите семантични класове глаголи, които са застъпени при хипонимите на основните глаголи за промяна – verb.contact (глаголи за /физически/ контакт), verb. possession (глаголи за притежание), verb.body (глаголи за действия, свързани с тялото и неговото устройство и функциониране, с поддържане на външния вид, обличане и под.), verb.social (глаголи за социални отношения и дейности), verb.motion (глаголи за движение) и др. При тях може да се говори за стесняване, специализация на значението и формиране на подкласове в рамките на семантичния клас на глаголите за промяна. Пример 2 показва няколко хипонима на {*променям се:1; променя се:1*}, които се причисляват към различни семантични класове – {*изчервявам се:1*} представлява промяна, свързана с (част на) тялото, {*срутвам се:1*} и {*разбивам се:1*} описват промяна, която се осъществява чрез движение и т.н.

Пример 2.

→ eng-30-00109660-v **verb.change** {*променям се:1; променя се:1*} ‘претърпявам промяна в същността си или определени свои характеристики’

→ eng-30-00281101-v **verb.change** {*изменям цвета си:1; изменя цвета си:1; променям цвета си:1; променя цвета си:1*} ‘претърпявам промяна на цвета, най-често свързана с избледняване, загуба на наситеността или под.’

→ eng-30-00103317-v **verb.body** {*изчервявам се:1; изчервя се:1; зачервявам се:1; зачервя се:1; поруменявам:2; поруменея:2; почервенявам:2; почервенея:2; порозовявам:2; порозовея:2; червенея:1; руменея:1; розовея:2*} ‘придобивам по-наситен и ярък червен цвят или нюанс, често от свян, срам или притеснение’

→ eng-30-01989053-v **verb.motion** {*срутвам се:1; срутя се:1; събарям се:1; съборя се:1; рухвам:2; рухна:2; пропадам:1; пропадна:1; продънвам се:1; продъня се:1; сгромолясам се:2; сгромолясвам се:2; сривам се:4; срина се:4*} ‘разпадам се, губя целостта си’

→ eng-30-01972976-v **verb.motion** {*разбивам се:1; разбия се:1*} ‘за вълни – удрям се в брега, като се разпръсквам на множество капки’

3. Фреймове, асоциирани с глаголите за промяна

Двете хипероними дървета, в които се намират най-голямата част от глаголите за промяна (eng-30-00126264-v {*променям:2*} и eng-30-00109660-v {*променям се:1*}, съответно с каузативно и некаузативно значение, са относително симетрични, като част от хипонимите в едното дърво имат съответствия в другото, свързани с релацията ‘causes’ (‘причинява’). Съотносимостта в организацията на данните се отразява и във фреймовете, приписани на синонимните множества в двете дървета (в случаите, в които има дефинирани такива фреймове). Между фреймовете във ФреймНет са кодирани двойка релации, обозначаващи отношенията на каузативност и инхоативност: Каузативен_на и Инхоативен_на. Тези релации обаче не са последователно отразени в двата ресурса, поради което бе извършена допълнителна работа по съотнасянето на двойките синонимни множества и двойките фреймове по релацията каузативност на базата на прилики в дефинициите, съвпадение на семантичните класове, кореспонденция между мястото в структурата на глаголната йерархия и кореспонденция между приписаните и валидирани фреймове. В резултат от това, освен вече кодираната каузативна релация между 86 двойки синсета от двете дървета глаголи за промяна бяха установени още 704 каузативни синонимни множества с потенциални некаузативни съответствия (Пример 3), които се подлагат на експертна проверка.

Пример 3.

Каузативен глагол: eng-30-00088209-v **verb.body** {*разболявам:1; разболея:1; поболявам:2; поболея:1*} ‘ставам причина някой да се почувства зле или да заболее от нещо’

Некаузативен глагол: eng-30-00087454-v **verb.body** {*разболявам се:1; разболея се:1; поболявам се:1; поболея се:1; заболявам:1; заболея:1; лягам болен:1; легна болен:1*} ‘влошавам се в здравословно отношение’

Фигура 1 показва йерархичната организация на фреймовете за каузирана промяна, приписани на синонимните множества в УърдНет (представени са фреймовете с над 5 синонимни множества). Началото на подструктурата от фреймове във ФреймНет, описващи значителна част от разглежданите глаголи, е абстрактният фрейм Транзитивно_действие, който се отнася до ситуации, в които ‘Агент или Причинител оказва въздействие върху Пациенс’. Фреймовете, които го наследяват (обозначени с отстъп, отразяващ броя стъпки при наследяването), представят негови конкретизации. Най-обобщителният между тях е фреймът Предизвикване_на_промяна, който е приписан на корена на дървото, синонимното множество eng-30-00126264-v {*променям:2*}, както и на други глаголи, чиято семантика се описва адекватно от фрейма, включително на хипоними на {*променям:2*}, за които при прилагане на процедурата за автоматично приписване на фреймове (Stoyanova & Leseva 2019) не е открит по-подходящ фрейм. В хода на ръчната проверка, където е възможно, са дефинирани нови, по-конкретни фреймове, описващи семантиката на група синонимни множества с по-голяма степен на прецизност.

Част от глаголите са свързани с (обратима или необратима) промяна във физическата цялост или общото състояние на даден обект, включително изменение на формата, увреждане без разрушаване на целостта, нараняване и под. Тази група глаголи са реализирани чрез няколко концептуални фрейма. Фреймът Предизвикване_на_фрагментация е приписан на глаголи, които съответстват на глаголите за нарушаване на целостта (‘break verbs’ у Левин (Levin 1993)). Близки по семантика са глаголите за промяна (накърняване) на физическото състояние (фрейма Увреждане), изменение на формата (наследяващия го фрейм Промяна_на_формата) и раздробяване на изходната физическа същност на части (фрейма Смилане). Фреймът Нарушаване_на_функционалността характеризира глаголи, при които се нарушава не целостта, а способността на даден обект да изпълнява целевото си предназначение. На глаголите, свързани с нанасяне на телесно нараняване, е приписан фреймът Причиняване_на_нараняване.

Втора група глаголи лексикализират изменение във физическо или друго свойство на материален обект или абстрактна същност: гъстота или консистенция; агрегатно състояние; температура; обем, размер или обхват; цвят; вкус; численост или друго изменение на стойност по скала; изменение във външния вид или характеристики; преминаване от едно състояние в друго (фреймове като

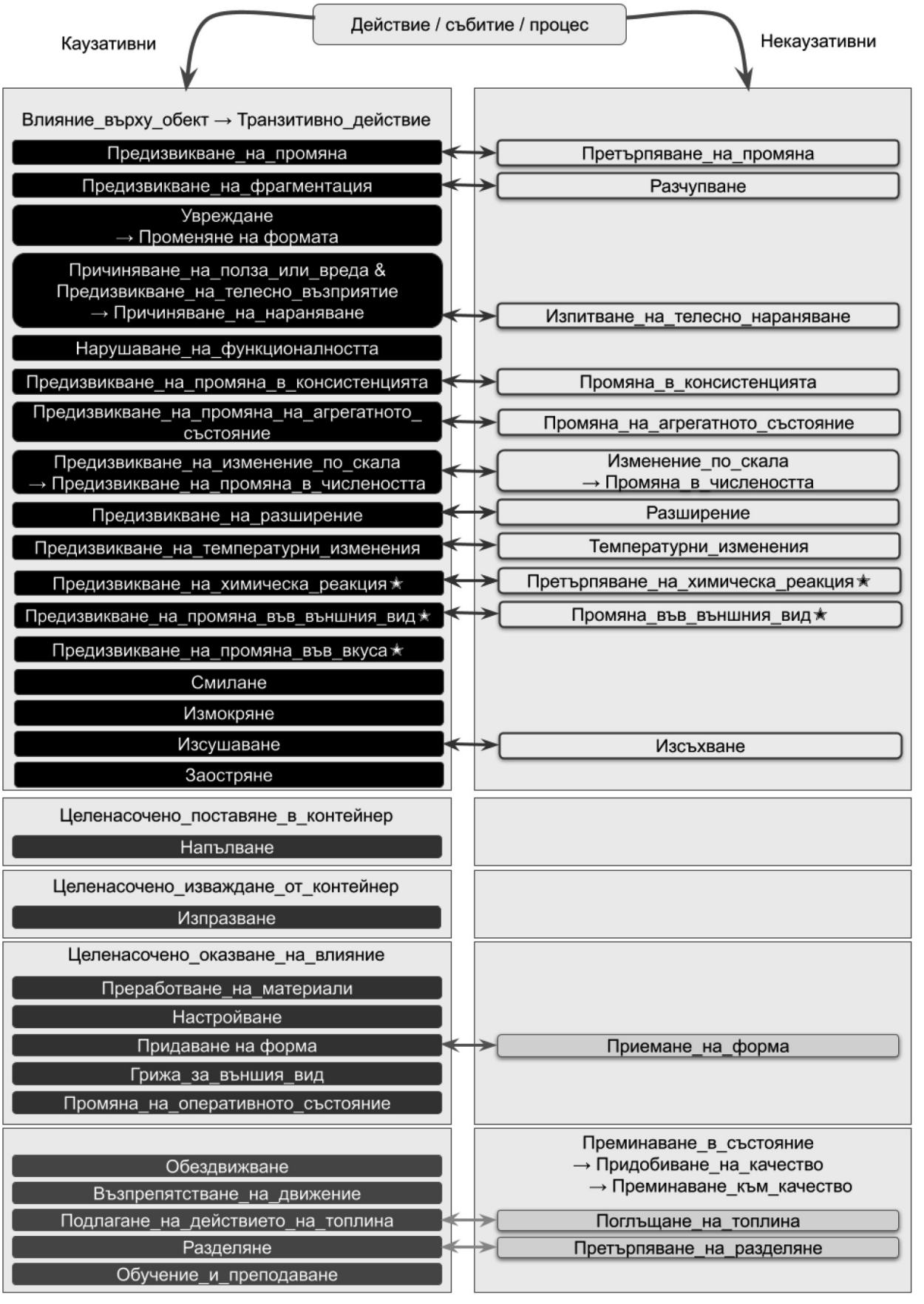

Фигура 1. Йерархична структура и съотнасяне на каузативните и некаузативните фреймове (приписани на над 5 синонимни множества). Със звездичка са означени новоформулирани фреймове (Leseva & Stoyanova 2020a).

Изсушаване, Измокряне, Заостряне); изменение на химическите свойства и др. Голяма част от подкласовете глаголи в тази група са образувани от прилагателни, изразяващи съответните свойства или признаци, залегнали в основата на дефинирането на кореспондиращите фреймове, и съответстват на обобщения подклас 'други глаголи за промяна на състоянието' (45.4) у Левин. Част от тези фреймове не са включени в оригиналната система от фреймове на ФреймНет, а са дефинирани в хода на проверката на приписването на фреймове на синонимните множества в Българския уърднет (означени на Фигура 1 със звездичка).

Трета голяма група глаголи за промяна според категоризацията по семантични класове в УърдНет се отнасят до преместването на обект или обекти в пространството до или от дадено местоположение и традиционно се класифицират като глаголи за поставяне ('verbs of putting', Levin 1993) и глаголи за отстраняване ('verbs of removing', Levin 1993), чиито фреймове, Поставяне и Отстраняване, са преки наследници на Транзитивно_действие. Тясно свързани с тях са и глаголите за запълване и глаголите за изпразване, при които действието е насочено съответно към запълването на местоположението с обектите или изпразването му от тях. Техни преки родители са съответно фреймовете Целенасочено_поставяне_в_контейнер и Целенасочено_изваждане_от_контейнер, които пряко наследяват фрейма Транзитивно_действие. На останалите разглеждани глаголи са приписани фреймове, чийто пряк родител е не Транзитивно_действие, а наследяващият го фрейм Целенасочено_оказване_на_влияние. Глаголите, описвани от представените фреймове, означават различни видове обработване, манипулиране или изменение, които не водят до същностна промяна в състоянието на засегнатите обекти: обработка с вещества или материали; топлинна обработка ('cooking verbs', Levin 1993); настройване на механизъм, машина или под.; подобряване на външния вид; ограничаване на свободното движение; придаване на нова форма и под.

Дясната част на Фигура 1 представя инхоативните корелати на каузативните фреймове в случаите, в които такива са формулирани. Отсъствието на съответствие може да се дължи на различни фактори, от които тук ще посочим два: (а) фреймът описва глаголи, при които промяната задължително се предизвиква от външен причинител (Агенс или под.) и не може да протече спонтанно: такива са например фреймовете Обездвижване и Възпрепятстване_на_движението; (б) липсата се дължи на непълнота в системата от фреймове, например Измокряне, Заостряне и под. Анализът на наличната асиметрия подпомага вземането на решение при формулирането на нови фреймове с оглед на българския език[49].

Паралелното представяне на глаголите за промяна в синтактично ориентираната класификация на Левин, в йерархичната организация на лексикално-семантичната мрежа УърдНет и в модела на семантиката на фреймовете във ФреймНет показва значителна степен на припокриване между очертаните класове. Фактът, че представителните (по отношение на броя синонимни множества, на които са приписани) фреймове, описващи предикати за промяна, образуват йерархия на наследственост, в чиято дълбочина се извършва конкретизиране и специализиране на по-общо дефинираните класове, е индикация за високата степен на вътрешна организация на семантичното поле за промяна. Степента на специализация на значението в УърдНет също кореспондира с дълбочината, в която синонимното множество се намира спрямо началото (корена) на дървовидната структура.

В рамките на УърдНет въз основа на анализ на предложения от различни езици е дефинирано множество от близо 5000 основни концепта (base concepts)[50], които представят основната лексика в междуезиков план. Тези концепти изграждат базисна структура, която е използвана като изходна точка за дефинирането на мрежата от синонимни множества и релациите между тях в индивидуалните уърднети. Двата основни критерия, според които са избрани концептите, са високата им позиция в семантичната йерархия и големият брой релации, в които встъпват с други концепти.

В контекста на предикатите за промяна може да се обобщи, че значителна част от синонимните множества, лексикализиращи основни концепти (и съответно – маркирани като основна лексика), се намират относително високо (до дълбочина три стъпки спрямо корена) в хиперонимните дървета

---

[49] Фреймовете, които не са поставени в рамкирана клетка, са или абстрактни, нелексикализирани фреймове, или фреймове, които не са приписани на синсети за промяна; включени са с оглед на коректното онагледяване на йерархичната структура на фреймовете и отношенията на наследственост, тъй като са надредни (по релацията на наследственост) спрямо разглежданите фреймове за промяна.

[50] Множеството на основните концепти е определено в рамките на проектите EuroWordNet и BalkaNet от страна на участващите екипи: http://globalwordnet.org/resources/gwa-base-concepts/.

за каузирана и некаузирана промяна; същевременно голяма част от немаркираните предикати също се реализират до тази дълбочина, което е обяснимо с относителната плиткост на йерархиите при глаголите (Таблица 3).

Таблица 3. Глаголи за промяна, маркирани като основна лексика, и разстоянието до корена на дървото, в което се намират в УърдНет

	Маркирани като основна лексика (основни концепти)		**Немаркирани като основна лексика**		**ОБЩО**
	Дълбочина до 3 от корена	**ОБЩО**	**Дълбочина до 3 от корена**	**ОБЩО**	
Каузативни глаголи за промяна в дървото на eng-30-00126264-v {*променям:2*}	234 (71.6%)	327	1401 (63.4%)	2209	2536
Некаузативни глаголи за промяна в дървото на eng-30-00109660-v {*променям се:1*}	236 (80.8%)	292	886 (64.8%)	1367	1659
Извън двете дървета на глаголи за промяна	35 (67.3%)	52	222 (70.9%)	313	365

Така например, синонимното множество eng-30-00281101-v {*изменям цвета си:1*}, което спада към основната лексика, се намира непосредствено под корена на дървото, {*променям се:1*}, докато повечето му преки хипоними, конкретизиращи цвета, който се придобива – например eng-30-00289840-v {*пожълтявам:1*}, eng-30-00521478-v {*позеленявам:1*}, eng-30-00289392-v {*посивявам:2*} – не са означени като част от нея, въпреки че са разположени на две стъпки от корена. Изключение правят множествата eng-30-00103317-v {*изчервявам се:1*} и eng-30-00103619-v {*пребледнявам:1*}, които означават специализация на значението на хиперонима: изменение на цвета като физиологична или емоционална реакция (verb.body). От друга страна, синонимни множества като eng-30-02266148-v {*профуквам:1*} и eng-30-02271137-v {*инвестирам:1*} с общ пряк хипероним eng-30-02267060-v {*похарчвам:4*} и отдалечени на пет стъпки от корена на дървото, в което се намират, са включени в основната лексика, докато множеството eng-30-02357228-v {*пестя:9*}, което е тяхна сестра, не е. Тези наблюдения дават насока за по-нататъшно проучване на възможностите за независимо дефиниране на основната лексика въз основа на информация от семантично анотирани корпуси, честотни списъци, списъци с концепти и др., както и на базата на включената в семантичните ресурси информация: структура и подбор на лексемите в дефиницията, отдалечеността от корена, приписания фрейм и др.

4. Към последователно концептуално описание на глаголите за промяна

Наблюденията, представени в т. 2 и т. 3, задават няколко основни насоки за последователното семантично описание на глаголите за промяна чрез концептуални фреймове: (а) успоредяване на кореспондиращи си области от лексикалната йерархия (каквито са каузативните и инхоативните глаголи за промяна) в УърдНет и свързването им с подходящи релации, където това е необходимо; (б) откриването на непоследователности и липси в йерархичната структура в двата ресурса като: фреймове, чието съществуване се предсказва от общата структура на ФреймНет, но не са дефинирани (например каузативни или инхоативни корелати на съществуващи фреймове); фреймове, които отразяват адекватно нивото на специализация и конкретизация на значенията; фреймове, описващи необхванати до този момент части от лексиката и др.; (в) оптимизиране на описанието на синонимните множества в случаи като сливане на различни (каузативни и инхоативни) значения в едно синонимно множество или неправилно свързване на инхоативни синонимни множества в каузативно дърво и обратно и т.н. Изследването на глаголната лексика като част от основната (или неосновната лексика) задава допълнителни параметри на семантичното описание: (а) анализ на семантичния обхват на концептите по отношение на лексикализацията им чрез различни (неутрални и маркирани) синоними и на структурата и лексикалния състав на тълковната дефиниция на съответните синонимни множества; (б) адекватно спрямо равнищата на йерархията на синонимните множества

описание чрез фреймове (по-високата позиция в дървото съответства на по-високо равнище в йерархията на фреймовете) и др.

Благодарности

Изследването е извършено по проект „Обогатяване на семантичната мрежа Уърднет с концептуални фреймове“, подкрепен от Фонд „Научни изследвания“ по програма „Финансиране на фундаментални научни изследвания – 2020 г.“, Договор No. КП-06-Н50/1 от 2020 г.

Цитирана литература / References

Коева / Koeva 2006: Коева, С. БулНет (лексикално-семантична мрежа на българския език) – част от световната лексикално-семантична мрежа. – *Български език*, бр. 4, с. 19 – 32. [Koeva 2006: Koeva, S. BulNet (leksikalno-semantichna mrezha na balgarskiya ezik) – chast ot svetovnata leksikalno-semantichna mrezha. – *Balgarski ezik*, 4, pp. 19 – 32]

Baker & Ruppenhofer 2002: Baker, C. F., J. Ruppenhofer. FrameNet's frames vs. Levin's Verb Classes. In: – *Proceedings of the 28th Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*.

Chafe 1970: Chafe, W. L. *Meaning and the Structure of Language*. Chicago: The University of Chicago Press.

Fellbaum 1998: Fellbaum, C. (Ed.) *WordNet: An Electronic Lexical Database*. Cambridge, MA: MIT Press.

Fillmore 1982: Fillmore, C. J. Frame Semantics. – In: *Linguistics in the Morning Calm* (Ed. by The Linguistic Society of Korea). Soeul: Hanshin, pp. 111 – 137.

Fillmore et al. 2003: Fillmore, C. J., C. R. Johnson, M. R. L. Petruck. Background to Framenet. – In: *International Journal of Lexicography*, volume 16, issue 3, pp. 235 – 250, https://doi.org/10.1093/ijl/16.3.235.

Foley & Van Valin 1984: Foley, W., R.Van Valin. *Functional syntax and Universal grammar.* Cambridge: Cambridge University Press.

Goldberg 1994: Goldberg, A. *Constructions: A Construction Grammar Approach to Argument Structure.* Chicago: University of Chicago Press.

Kipper-Schuler 2005: Kipper-Schuler, K. *VerbNet: A Broad-coverage, Comprehensive Verb Lexicon*. PhD. Thesis. Computer and Information Science Dept., University of Pennsylvania, Philadelphia.

Leseva & Stoyanova 2020: Leseva, S., I. Stoyanova. Beyond Lexical and Semantic Resources: Linking WordNet with FrameNet and Enhancing Synsets with Conceptual Frames. – In: Koeva, S. (Ed.) *Towards a Semantic Network Enriched with a Variety of Semantic Relations.* Sofia: Prof. Marin Drinov Academic Publishing House of the Bulgarian Academy of Sciences, pp. 21 – 48.

Leseva & Stoyanova 2020a: Leseva, S., I. Stoyanova. Towards Conceptual Description of Verbs. – In: *Cybernetics and Information Technologies,* volume 20 (4), pp. 108 – 124.

Levin 1993: Levin, B. 1993. *English Verb Classes and Alternations: A Preliminary Investigation.* Chicago: The University of Chicago Press.

Longacre 1976: Longacre, R. E. *An Anatomy of Speech Notions.* Lisse: Peter de Ridder Press.

Miller 1991: Miller, G. A., R. Beckwith, C. Fellbaum, D. Gross, and K. Miller. Introduction to WordNet: An On-line Lexical Database. – In: *International Journal of Lexicography*, No. 3(4), pp. 235 – 244. Revised: 1993. <https://wordnetcode.princeton.edu/5papers.pdf> [10.03.2021]

Miller 1997: Miller, G. WordNet: A Lexical Database for English. – In: *Communications of the ACM*, No. 38 (11), pp. 39 – 41.

Miller 2007: Miller, G. A., C.. WordNet Then and Now. – In: *Language Resources and Evaluation*, vol. 41, No. 2, pp. 209 – 214.

Pinker 1989: Pinker, S. *Learnability and Cognition: The Acquisition of Argument Structure.* Cambridge, MA: MIT Press.

Rappaport Hovav & Levin 2010: Rappaport Hovav, M., B. Levin. Reflections on Manner/Result Complementarity. – In: M. Rappaport Hovav, E. Doron, I. Sichel (Eds.) *Lexical Semantics, Syntax, and Event Structure*. Oxford Studies in Theoretical Linguistics Series. Oxford: Oxford University Press.

Ruppenhofer et al. 2016: Ruppenhofer, J., M. Ellsworth, M. R. L. Petruck, C. R. Johnson, C. F. Baker, J. Scheffczyk. *FrameNet II: Extended Theory and Practice* (Revised November 1, 2016). <https://framenet2.icsi.berkeley.edu/docs/r1.7/book.pdf> [10.03.2021]

Stoyanova & Leseva 2019: Stoyanova, I., S. Leseva. A Structural Approach to Enhancing WordNet with Conceptual Frame Semantics. – In: *Proceedings of Recent Advances in Natural Language Processing,* Varna, Bulgaria, pp. 629 – 637.

Van Valin & LaPolla 1997: Van Valin R. D., R. J. LaPolla. *Syntax: Structure, meaning and function.* Cambridge: Cambridge University Press.

SEMANTIC DESCRIPTION OF VERBS OF CHANGE: HIERARCHICAL ORGANISATION OF THE RELEVANT CONCEPTUAL FRAMES

Svetlozara Leseva, Ivelina Stoyanova

Institute for Bulgarian language "Prof. Lyubomir Andreychin"
Bulgarian Academy of Sciences

zarka@dcl.bas.bg, iva@dcl.bas.bg

Abstract. The paper discusses verbs of change and their description in two large lexical-semantic resources (WordNet and FrameNet) with a view to Bulgarian. The authors study the WordNet synonym sets encoding verbs of change and the FrameNet frames assigned to them to the end of outlining the hierarchical organisation of the frames denoting causative and inchoative change and pointing out missing nodes in the FrameNet frame structure that correspond to relevant verb groups in Bulgarian. The ultimate goal is to study the systemic relations within each of the resources as well as the features which facilitate the resources' alignment and contribute to the enrichment of WordNet with conceptual information. The discussion of the verbs of change with a recourse to the basic lexis of the language brings in additional parameters of the semantic description.

Keywords: *conceptual description, conceptual frames, verbs of change*

Svetlozara Leseva
Institute for Bulgarian Language – BAS
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113, Bulgaria

Ivelina Stoyanova
Institute for Bulgarian Language – BAS
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113, Bulgaria

„ВАШЕТО ЧЕСТНО ПИСМО“ ИЛИ ЗА ЕТИКЕТА В „КНИГА ЗА ПИСМА“ ОТ БРАТЯ СТ. И ХР. КАРАМИНКОВИ, 1850 Г.

Надка Николова
Шуменски университет „Еп. Константин Преславски“
nikolova55@gmail.com

Резюме: Предмет на проучването са етикетът и клишетата във фиктивни търговски писма, предложени в „Книга за писма“ – част от счетоводното ръководство „Диплографія или какъ ся дрьжять търговскы книгы“ от Стоян и Христо Караминкови (1850 г.). В епистоларните образци се интерпретират граматичните и лексикалните средства за учтивост. Анализират се клишетата за благодарност, радост, удовлетвореност, съжаление, скръб и др. прояви на отношения и чувства, както и за обръщение, начало и завършек на писмата.

Ключови думи: *Българско възраждане, търговска кореспонденция, писмо, етикет, клише*

0. Историята на българския речев етикет е била в сферата на интереса на българските езиковеди многократно. Обекти на специално наблюдение върху формирането и функционирането му са били документи от българските владетелски канцеларии, художествени произведения, учебници и разговорници от възрожденския период, изказвани са констатации, почиващи на по-обобщени наблюдения (вж. напр. Русинов / Rusinov 1980: 176 – 178; Георгиева, Жерев, Станков, ред. / Georgieva, Zherev, Stankov, red. 1989: 388 – 389; Вачкова / Vachkova 1995, 1996, 1997; Стефанова / Stefanova 1995, 1997, 2000, 2008, 2009; Овчарова / Ovcharova 2018). Употребата на етикетните формули и клишета в българския административно-делови стил обаче все още не е била предмет на нарочно интерпретиране. Тя може най-пълно да се види в образците за писма, приведени от възрожденските автори и преводачи на писмовници и ръководства за търговия и счетоводство[51]. Тези образци биха могли да се тълкуват като зародиш на т.нар. бизнес кореспонденция днес и са част от културната комуникация на предприемаческата прослойка във възрожденското общество.

Едно от тези ръководства е „Диплографія или какъ ся дрьжять търговскы книгы“[52], съчинена и издадена през 1850 г. от братята Стоян и Христо Караминкови, в която се помества частта „Книга за писма или прѣписка (коппіа) на писма“ (КП) под номер 10. В нея на 18 страници с отделна пагинация авторите разполагат хоризонтално в две колони 30 писма, изпратени от Н. Константинов и съдр. до уважавани от тях търговци. На 14 страници също със самостоятелна пагинация следват 23 отговора на получените писма[53]. Това разделение създава усещането за писмен диалог между предприемачи, които решават делови задачи от най-различен характер помежду си[54].

1. Учтивостта в епистоларен вид намира различен израз. Както е известно, тя се изразява главно по два начина: ***граматичен*** и ***лексикален***.

1.1. По отношение на ***граматичните средства*** на първо място следва да се изтъкне, че в „Книга за писма“ стриктно се следва съсловната йерархия, диктуваща почит към предприемача, чието обществено положение само̀ по себе си внушава съобразяване с реномето и авторитета му.

---

[51] Изследването е по проект № КП-06-Н40/8 на тема „Писмовниците на Българското възраждане като източник за формирането и функционирането на книжовния език“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ към Министерството на образованието и науката на РБ.

[52] За счетоводното ръководство подробно вж. Николова / Nikolova 2019а.

[53] За удобство в настоящето изследване страницата се означава според фототипното издание, подготвено във връзка с честването на 150-годишнината от издаването на тази първа книга по счетоводство в България по инициатива на проф. д-р Димитър Спасов през 2000 г.

[54] За съдържанието и характера на писмата вж. Николова / Nikolova 2019б.

Тя се изразява чрез ***второличните местоименни форми***, които безалтернативно са в множествено число[55]. Факторите за последователната им употреба са няколко. До този момент са излезли два писмовника – и двата отпечатани през 1835 г. Единият е на Христаки Павлович – „Писменник общеполезен на секого единороднаго ми болгарина от кой да е чин и возраст“[56]; другият е шестата част на „Славеноболгарское детоводство“ – „Славеноболгарский предручний послателник за наставление на болгарските юноши“ от Неофит Хилендарски. И двата съдържат образци за писма, изпращани до търговци, в които второличните местоимения са в множествено число с малки изключения. Двамата автори определено са имали пред себе си чуждоезични епистоларни модели; те или декларират, че примерните писма са събрани „отъ различни списатели еллиногреческаго діалекта“ (Неофит Хилендарски / Neofit Hilendarski 1835: загл. / zagl.), или от детайли в самите образци е видно, че са ползвали такива (Христаки Павлович). Съставяйки частта „Книга за писма“, Стоян и Христо Караминкови не може да не са се съобразили с двата вече излезли писмовника и са последвали примерите.

От друга страна, източниците говорят, че братя Караминкови имат солидно образование, включващо знаене на чужди езици[57]. Напр. Н. Начов цитира Димитър Паничков, връстник на баща им чорбаджи Димо, според когото „От 1840 до 1850 г. по-видни ученици в Калофер бяха: Теню (Стоян) и Христо на Дима Караминков…“ (Начов / Nachov 1990: 216). По това време изучаването на гръцки език в училище е нещо обичайно, следователно единият от ползваните чужди езици е бил именно гръцки, така необходим за търговията на Балканите по това време. Твърди се също, че двамата братя изучават френски език при Найден Геров в Копривщица и Пловдив (Спасов / Spasov 2000: 188 – 189). Въобще в семейството на чорбаджи Димо Караминков знаенето на чужди езици е било съвсем естествено, като се има предвид, че всичките му синове са образовани: Лазар учи в Калофер, Пловдив и в търговско училище на о. Халки; Димитър – в Калофер и Цариград; Иван – в Калофер, Прага и Йена, завършва право в Лайпциг и учителства в Кюстендил. Трябва да се посочи, че всички изследвачи на граматичния начин за изразяване на учтивост посочват влиянието на чужди – западноевропейски, руски и балкански книжовно обработени езици, който начин е характерен и за писмата образци на братя Караминкови.

Докато второличните местоимения в търговските писма у двамата предшестващи автори (Хр. Павлович и Неофит Хилендарски) се записват с малка начална буква, то използваните от Караминкови – *Вие, Ви, Вас, Ваш* – с малки изключения (вероятно от недоглеждане) се пишат с главна. Единственото обяснение е отново влиянието на чужди писмени модели, присвоени и пренесени в оригиналното им авторско произведение.

Тези местоимения се съгласуват с ***глаголни форми в множествено число***, напр.: *…жѣлаемь да ни подновите заповѣди-ты си* (КП, с. 9), *Надѣваме ся, какво не щете да ся забавите, от да подновимь честно-то Ви имя въ книгы-ты си* (140).

Така по отношение на граматичните етикетни единства в търговските писма, представени като примерни от Караминкови, може да се каже, че липсва непоследователност, нещо повече – етикетните норми стриктно се спазват. За сравнение може да се посочи, че в устната форма на общуване, отразена в художествени творби[58], както и в писма между близки и роднини или между йерархично равнопоставени кореспонденти по това време, е налице нестабилност в употребата на множественото число при второличните местоимения и глаголните форми. Следователно в заформящия се административно-делови стил, към който принадлежи писмената кореспонденция между представители на търговското съсловие в средата на 19. век, множественото число се препоръчва без коле-

---

[55] Задължителната им употреба може да се сравни с променливото им присъствие в частната кореспонденция на Христо Караминков и годеницата му Екатерина Горанова (впоследствие Караминкова) през 1867 г. (вж. Капралова / Kapralova 2013: 105 – 246).

[56] За писменика по-подробно вж. Иванова / Ivanova 2021.

[57] В архива на частната кореспонденция на Христо Караминков (в получени и изпратени писма) има думи и изрази, написани в оригинал на френски, немски, гръцки, чешки. Освен за езиковата култура на авторите, наличието им в кореспонденцията е свидетелство за проникването и разпространението на чуждата лексика и култура през 19. век.

[58] За възрожденския етикет в „Българи от старо време“ от Л. Каравелов и „Криворазбраната цивилизация“ от Д. Войников вж. напр. Стефанова / Stefanova 2008: 62 – 71.

бание. Стабилизацията на формите през 50-те години е маркер за растежа на обществения престиж на буржоазната класа в лицето на търговското съсловие.

1.2. Търговските писма в „Диплографія“ са наситени с унифицираност и утилитарност и демонстрират норми на поведение сред затворен кръг комуниканти. В тях реториката е много пестелива и това е видно още от ***обръщението и титулуването***. Търговското съсловие е представено изключително от мъже, което предполага използването на форми за обръщение и титли само за мъже.

Макар че Хр. Павлович препоръчва обръщението *Почтенѣйшему Г:Г:* (Павлович / Pavlovich 1835: 6, 8), обръщенията в „Книга за писма“ са съвсем лаконични. Те съдържат само титлата *господин* и името на адресата, записани с главни букви, напр. *Г-НЕ ПЕТРЕ ГЕНКОВЪ* (126), *Г-НЕ ПАРАСКЕВА ТЕОФАНОВЪ* (130) или *Г-ДА Ф. ЛАМБОВЪ И СЪДР.* (127), *Г-ДА БР. ХРИСТОВИ И СЪДР.* (142). През 50-те години титулуването вече не е новост – дори повече. В писмовниците на Хр. Павлович и Неофит Хилендарски дори има отделна част, назована титлография, в която се препоръчват най-различни титли в зависимост от положението и професията на адресата[59].

Титлата *господин* (в обръщението към попечителите – *Благородны Господїне*) може да се види още в Рибния буквар на Петър Берон. Трансформирането на значението на *господин* е документирано от Найден Геров, който събира материала за речника си в продължение на петдесет години – следователно констатациите му отразяват именно първата половина на 19. век. В статията за *господин* не е тълкувано значение на титла към мъж[60], обаче за думата *госпожа* той пише: „1) Титла, кѡато ся дава на калугеркы-ты; 2) Така нарич҃ать начялницѫ-тѫ на женскый монастирь; (…) 3) *Отъ нѣколко врѣмя сѫ подкачили да казвать на жены-ты госпожѧ вм. господарка, как-то на мѫжѥ-ты господинъ вм. господарь*“ (Геров / Gerov 1895/1975: 241). Следователно за братя Караминкови титлата не е била нещо необичайно и ново.

При назоваване на трето лице вътре в писмото, личното име също се придружава от титлата *господин*, напр.: *…другарь-тъ ни Г-н Х. Николовъ прѣвърли дълга Ви* (126), *…днесь испращаме по Г-на П. Христовъ на Ваше честно пріеманіе, единъ Групъ*[61] (131). Не се използва титлата единствено когато се посочва длъжност или професия, напр.: *…слѣдъ благополучно-то прѣстигнованіе на Геміѭ-тѫ на Капит. С. Ивановъ* (131). От примерите е видно, че титлата винаги се пише с главна буква, включително когато е съкратена. С главна буква се пише и обръщението към повече от едно лице: *Гоподство Ви* (145). Третото лице, за което се споменава в писмата, се назовава и с *Негова милость* (пак там).

Обръщението към един адресат в началото на писмото е винаги в звателна форма – при това и на титлата *господин*, и на придружаващото я малко име (*господине Петре*). Подбрани са популярни християнски имена – *Петър, Васил, Димо, Александър, Михал, Параскева*. Последното име е също мъжко и свидетелства, че формата *Параскева*, вписваща се в групата от имена за мъже с окончание/завършек *-а* – напр. *Никола, Сава, Илия, Андрея, Богоя* и др., – не е била рядкост[62]. Фамилиите са подбрани имена също на българи: *Константиновъ, Цвѣтковъ, Ивановъ, Генковъ, Теофановъ, Павлевъ, Ламбовъ, Младеновъ, Христови*. По произход преобладават библейско-християнски имена[63],

---

[59] За титулуването в писмата от това време като подразбиращо се свидетелства недоумението и критиката на Хр. Караминков в писмо от 26.06.1867 г. до годеницата му, която в бързината си го е изпуснала, както и нейните нарочни обяснения за грешката в писмо от 28.06.1867 г. (вж. Капралова / Kapralova 2013: 116; 218).

[60] Вж. *Господинъ, 1) с. м. Господарь 2) Им. соб. мѫжско* (Геров 1895/1975: 240).

[61] *Групъ* – вързоп с пари за изпращане по пощата (итал.-тур. *grup*). При изпращането му се поставя „знак“ с инициали и номер, напр. *П. Г. № 2*.

[62] Формата с окончание *-а* е била вероятно използвана и за мъже, и за жени: една от сестрите на Ст. и Хр. Караминкови е носела името Параскева; в книгописа на М. Стоянов фигурира името Параскева П. Константинович, преводач на библейски текст през 1850 г. (Стоянов / Stoyanov 1957: 219). Името в тази форма е регистрирано в речника на Ст. Илчев (Илчев / Ilchev 1969).

[63] Само едно е споменатото вътре в писмата нехристиянско име – *К. Сарафоглу* (149). Не може да се каже какъв е етносът на предприемача, тъй като нерядко българи носят фамилни имена, образувани според професионален признак, често назоваван с турска дума (напр. *Арабаджиев*, *Чобанов* и под.) и оформен със суфикса *-оглу*/*-овлу* (вж. Русинов / Rusinov 1980: 147). В писмата фигурира и арменското име *С. Киворкъ* (151).

адаптирани към българската фонетика, но има и характерни славянски[64]. Те са еднотипно оформени със суфикса *-ов*, което е също показател за тенденцията към унификация на фамилните имена. Може да се твърди, че подборът на антропонимите свидетелства за оформящия се национализъм сред зараждащата се българска буржоазия.

2. Образците на Ст. и Хр. Караминкови са за официални писма, в които информация за личния живот не присъства – като изключим вестта за смъртта на главния акционер Н. Константинов. Този момент обаче е нарочен, тъй като предоставя модел за приключване на търговски отношения. Сведени до необходимия минимум са чувствата и субективизмът: допуска се изразяване на благодарност за коректност в отношенията, съжаление за загуба на стока, укор за некоректност или неизплащане на задължения. Всички те, както и различните начини за осведомяване за редовност в кореспонденцията, за начало и завършване на писмото са клиширани. В такъв род писма ***клишетата*** не са недостатък, обратното – те са необходими както формулите в точните науки. Те свидетелстват за професионализъм, носят усещане за стабилност и унифицираност в комуникацията и оттам – в търговските интеракции.

Във фразите за ***начало на писмата*** липсват поздрави и любезности. В тях се изказва удовлетвореност и благодарност от редовността на кореспонденцията, като се припомня датата на последното получено писмо, което се оказва задължителен компонент с оглед на вписването му в специална книга. Важен момент е да се препотвърди доверието между кореспондентите, което неизменно получава израз с вариации на фразата „Вашето честно писмо“: *Съ голѣма благодарность пріехме честното Ви от 5 сѫщій* (127), *Днесь пріехме Ваше честно писмо отъ 1 сѫщій* (148) или *На рѫцѣ имаме Ваше честно писмо отъ 18 сѫщій…* (134) – и така във всяко писмо. Върху честността се акцентира неслучайно: тя е основополагаща за съсловието, градивен камък, от който произтича всичко останало, съществена част от личността на предприемача.

Разбира се, ***благодарността и радостта*** от търговското партньорство е най-често срещащото се чувство, изразено от специални клишета: *Съ радость ся отговаряме на Ваше честно писмо от 17 сѫщій* (131), *Благодарно ся отговаряме…* (131), *На драго срьдце разчетохме Ваше-то честно писмо…* (132) и под. Особено щедри на чувства са фразите, с които се описва радостта от приемането на адресантите за партньори. Пример за това са дълги и сложни изрази като *…не можемь да Ви опишемь радость-тѫ, която владѣе въ срьдцата ни, зачто ся удостоихме и въ вашы-ты мѣста съ пріятеле, които на драго срьдце посрѣщнѫхѫ жѣланіе-то ни, и останахме благодарны на всичко, така и за правдинѫ-тѫ Ви, за коѭ-то ны правите внимателны* (128) или *…неизказано ся радвамь, че ся удостоихъ съ честны и искрены пріятеле, на които жѣлаѭ добъръ успѣхъ да имѫтъ въ дѣла-та си* (146). Радост е видна и от клишета с ***благопожелания***, напр.: *…и ся радвамь прѣмного за ново-съставено-то Ви Търговско Съдружество, на което жѣлаѭ добъръ успѣхъ да има въ дѣла-та си* (151).

Писмата по съдържание са най-разнообразни и в тях реакциите от търговските дейности също. Нерядко се случват беди (нарушени опаковки, морски крушения, развала на стока и под.) и търговците са ощетени; в такъв случай се изказва ***съжаление за загубите*** към адресата или към самия себе си. Фразите за това са от типа на: *...и ся наскърбихме прѣмного, като видѣхме да ни казвате, че Ви постига загубѫ отъ учистеніе-то*[65] *на Абы-ты Ви* (156), *...срьдце не ни дава да Ви наскърбимь, нъ что да сторемь, като нѣма друго срѣдство: затова бѫдете извѣстни, какво и насъ постигнѫ загубѫ, и друго ничто остава, освѣнъ бога да молимь, здравіе да ни дава, зачто человѣкъ всякога може да постигне иманіе, кога ся труди* (139). За запазване на добрите взаимоотношения дори се демонстрира ***благородство по отношение на финансови затруднения*** на търговския партньор, напр.: *…ако бы потьнко да прѣсмѣтнемъ, ще излѣзе да искаме мы и още отъ Васъ, нъ призряхме, както и по-прьвѣнъ Ви доказахме* (137), *нъ ако постигне нѣкаква загуба отъ продажбѫ-тѫ, не дай боже, разумѣва ся за моѭ смѣткѫ* (150). Съжалението може да кулминира в ***огорчение*** от нелоялното поведение на трети търговец, претърпял фалит и останал неиздължен: *…с голѣма скърбь, Ви изявяваме испаданіе-то на К. Филиповъ, ... Повѣче отъ Васъ ся скърбимь, и съвсѣмъ не ни дойде*

---

[64] Личните и фамилните имена в писмата, както и в списъците със спомоществователи са отделна тема.

[65] *Учистение* е термин за баланс на приходи и разходи.

угодно, като станѫ това нѣчто на рѫцѣ-ты ни, нъ что да сторемь и мы, като съ К. Филиповъ отколѣ ся познавахме и много пѫти сме давали и зимали, а какъ сега тѫй ненадейно направи това нѣчто, не знаемь. Затова Вы молимь, не врьзвайте грѣшкѫ… (138).

Не са редки и ***фразите за подканване към действие*** – *ако обичате* или *молим*: *...Господство Ви, ако обычяте и сте благодарны, да направимь еднѫ общѫ работѫ за трима ни, сир. да купуваме и да продаваме Бакѫрь…* (145); *…за това молимь да попрѣгледате тегленіе-то му, зачто голѣма загуба ще ны постигне* (149); *…та Вы молимь, ако видите, че има нѣчто да ся ползуваме, може да ни заповѣдате да купимь… или както обычяте* (150). Подканването може да е индиректно и да се изрази в клишета, съдържащи *надявам се*: *Надѣвамь ся… да ся съгласите на това…* (151).

В писмата – както в изпратените, така и в получените – липсва ***укор или мъмрене*** за неиздължаване на суми или за закъснение в изпращането им. Може би само с намек и отново много любезно следват подканяния като *Колкото бы че имате събрани мои пари… ми гы испратете съ почтѫ-тѫ въ Групъ. Молимь вы за горны-ты нѣчта, направете както е добрѣ и прилично, каквото и за мень да не е злѣ* (157). Всъщност едва ли може да се каже, че това е клише, след като се среща само в едно писмо – но пък демонстрира деликатно отношение към друг търговец, който неизменно е наричан приятел. Въобще уважението и приятелските отношения се четат в редовете на всяко писмо и техните изражения са именно учтивите форми на общуване и клишетата, които рамкират позволената изява на положителни чувства или омекотяват неприятните.

Единствено ***скръбта***, причинена от смърт на партньор, е изказана по-емоционално. За приключването на земния път се съобщава в пет писма и изразите за изказването ѝ са сходни, напр.: *… изявяваме с голѣмѫ скърбъ, какво единъ-тъ отъ Другаре-ты ни Г-нъ Н. Константиновъ, като ся разболѣ отъ завчера, ненадѣйно днесь испълне общій дългъ, та ся принудѣваме да прѣключимь смѣткы-ты си,…* (141), *Днесь прихождаме съ голѣмѫ скърбъ да Ви изявимь, какво Другарь-тъ ни Г-нъ Н. Константиновъ, като ся разболѣ отъ завчера, ненадѣйно днесь умрѣ, та ся принудѣваме да прѣключимь смѣткы-ты си,…* (141); *Усѣщаме голѣмѫ и срьдечнѫ скърбь въ себе си, като ни остави ненадѣйно добрій ни Другарь Г-нъ Н. Константиновъ, и прѣминѫ на оный свѣтъ, та спорѣдъ това, ... ся принудѣваме да прѣстанемь вече и да прѣключимь смѣткы-ты си,…* (141 – 142). Скръбта във всичките пет писма се окачествява като душевна, голяма, неизказана: *…и безсилны без друго остановаме / Ваши Пріятеле* (141).

Едновременно с това в писмата са видни и клишетата за ***преустановяване на търговските отношения***, като се подчертава, че подписите са вече невалидни. Оставя се обаче възможност за подновяване на отношенията по-късно: *Молѭ Ви Г-да и отъ сега нататъкъ да мя не забравяте и когато обычяте, давайте ми свободно заповѣди-ты си, и съмь готовъ да гы испълнявамь съ всѣкоѭ вѣрность за ползѫ-тѫ Ви* (158).

Всяко писмо също има стереотипен ***завършек***. В заключителните фрази често се изразява *надеждѫ за честный Ви отговоръ* (126), както и за възстановяване на търговски отношения след временно прекъсване: *Надѣваме ся, какво не щете да ся забавите, от да подновимь честно-то Ви имя въ книгы-ты си…* или *Като нѣма друго нѣчто любопытно да Ви забѣлѣжимь, принасяме Ви пріятелскы-ты си поздравленія и остановаме въ надеждѫ, че ще подновите за скоро заповѣди-ты си* (158). Неизменни са поздравите (често братски, приятелски, искрени): *Безъ друго Вы поздравляваме братскы…* (127 – 128) или *…безъ друго Ви принасяме пріятелскы-ты си поздравленія* (129), *Като нѣмаме друго нѣчто любопытно да Ви забѣлѣжимь, Ви принасяме искренны-ты ни поздравленія…* (137). Накрая се поставя ***подпис*** **–** неизменните клишета *Ваши Слугы* (който подпис е широко използван в европейската кореспонденция) и по-редките *Ваши Пріятеле*, *На заповѣди-ты Ви* и *Готовы на заповѣди-ты Ви*.

3. Етикетът и клишетата на образците от „Книга за писма“ в „Диплографія“ не са останали непознати, напротив – били са разпространени и дълго време използвани. Това се доказва от две писма до Христо Караминков, пребиваващ в Букурещ, от видните търговци Евлоги и Христо Георгиеви[66], изпратени от Лондон и Марсилия. И двете започват по идентичния за образците начин: *Г-не Хр. Д. Караминков, / Имам пред вид честното Ви писмо от 28 декемвр. 1882*; *Г-не Хр. Д. Карамин-*

---

[66] Евлоги и Христо Георгиеви от рода Пулиеви в Карлово са братовчеди по майчина линия на съпругата на Хр. Караминков – Екатерина Горанова.

ков, / Наумявами Ви от последньото си от 18 текущаго и са отговарями на честнити Ви от 14 и 21 същаго (1867 г.) (Капралова / Kapralova 2013: 293 – 294).

Всички клиширани фрази създават усещането за епистоларно удобство – ако може да се определи по този начин възможността да се вземат готови фрази, които да рамкират писмото, в което основната информация е уникална и специфична за отделните търговски взаимодействия. Клишетата, удобните формули за начало и завършек, за сдържано изразяване на контролирани чувства правят писането на търговските писма бързо, лесно, унифицирано. Те стават норма, която с времето се усъвършенства и видоизменя с оглед на новите условия на модерното време, за да еволюират днес в учебната литература като бизнес кореспонденция.

Цитирана литература / References

Вачкова 1995: Вачкова, К. За установяването на учтивата форма в книжовния български език. – Във: *Филологически изследвания.* Ч. 1. Шумен: ВПИ „Константин Преславски“, с. 22 – 29. (Vachkova 1995: Vachkova, K. Za ustanovyavaneto na uchtivata forma v knizhovnia balgarski ezik. – In: *Filologicheski izsledvania.* Ch. 1. Shumen: VPI „Konstantin Preslavski“, s. 22 – 29.)

Вачкова 1996: Вачкова, К. Маестатната форма в документи от български владетелски канцелории. – В: *Бог и цар в българската история.* Пловдив: Хр. Г. Данов, с. 57 – 62. (Vachkova 1996: Vachkova, K. Maestatnata forma v dokumenti ot balgarski vladetelski kantselarii. – In: *Bog i tsar v balgarskata istoria*. Plovdiv: Hr. G. Danov, s. 57 – 62.)

Вачкова 1997: Вачкова, К. За установяването на учтивата форма в книжовния български език. – В: *Изследвания по история на българския книжовен език.* Шумен: УИ „Еп. Константин Преславски“, с. 88 – 95. (Vachkova 1997: Vachkova, K. Za ustanovyavaneto na uchtivata forma v knizhovnia balgarski ezik. – In: *Izsledvania po istoria na balgarskia knizhoven ezik*. Shumen: UI „Ep. Konstantin Preslavski“, s. 88 – 95.)

Георгиева, Жерев, Станков, ред. 1989: Георгиева, Е., Ст. Жерев, В. Станков, ред. *История на новобългарския книжовен език.* София: БАН. (Georgieva, Zherev, Stankov, red. 1989: Georgieva, E., St. Zherev, V. Stankov, red. *Istoria na novobalgarskia knizhoven ezik.* Sofia: BAN.)

Геров 1895/1975: Геров, Н. *Речник на българския език. Фототипно издание.* Част първа. А-Д. София: Български писател, с. 240 – 241. (Gerov 1895/1975: N. Gerov. *Rechnik na balgarskia ezik. Fototipno izdanie.* Chast parva A-D. Sofia: Balgarski pisatel, s. 240 – 241.)

Иванова 2021: Иванова, Д. „Модерните науки“ на новото време: „Писменик общеполезен“ на Христаки Павлович (1835). – In: Slovanské a slavistické reflexe. Sborník k životnímu jubileu profesorky Hany Gladkové. Ginka Bakărdžieva, Markus Giger, Kateřina Lah (edd.). Pavel Mervart, 2021, s. 123 – 134. (Ivanova 2020: Ivanova, D. „Modernite nauki“ na novoto vreme: „Pismenik obshtepolezen“ na Hristaki Pavlovich (1835). – In: Slovanské a slavistické reflexe. Sborník k životnímu jubileu profesorky Hany Gladkové. Ginka Bakărdžieva, Markus Giger, Kateřina Lah (edd.). Pavel Mervart, 2021, s. 123 –134.)

Илчев 1969: Илчев, Ст. *Речник на личните и фамилни имена у българите*. София: БАН. (Ilchev 1969: Ilchev, St. *Rechnik na lichnite i familni imena u balgarite*. Sofia: BAN.)

Капралова 2013: Капралова, Н. *И ще господарува мъжът ти над теб. Архив на Елисавета и Христо Караминкови.* София: АИ „Проф. Марин Дринов“. (Kapralova 2013: Kapralova, N. *I shte gospodaruva mazhat ti nad teb. Arhiv na Elisaveta i Hristo Karaminkovi.* Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“.)

Начов 1990: Начов, Н. *Калофер в миналото. 1707 – 1877.* София, 1927. Фототипно издание. София: Земиздат. (Nachov 1990: Nachov, N. *Kalofer v minaloto. 1707 – 1877.* Sofia, 1927. Fototipno izdanie. Sofia: Zemizdat.)

Неофит Хилендарски 1835: *Славеноболгарскїи предручныи послателникъ за наставленіе на болгарскытѣ юноши. Часть шестаѧ*. … от Неофѵта архімандріта Хіландарца. Въ Крагуевцѣ. (Neofit Hilendarski 1835: *Slavenobolgarskiy predruchniy poslatelnik za nastavlenie na bolgarskite yunoshi. Chast shestaya.* … ot Neofita arhimandrita Hilandartsa. V Kraguevtse.)

Николова 2019а: Николова, Н. „Диплографія или какъ ся дрьжять търговскы книгы“ (1850) от братя Караминкови – предварителни бележки. – В: *Рада и приятели. Сборник в чест на проф. д-р Радка Влахова*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, с. 275 – 284. (Nikolova 2019a: Nikolova, N. „Diplografiya ili kak sya drazhyat targovski knigi“ (1850) ot bratya Karaminkovi – predvaritelni belezhki. – In: *Rada i priyateli. Sbornik v chest na prof. d-r Radka Vlahova*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, s. 275 – 284.

Николова 2019б: Николова, Н. „Книга за писма“ от Стоян и Христо Караминкови – образец за търговска кореспонденция от 1850 г. – В: *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“* (София, 14 – 15 май 2019 г.). Ваня Мичева, Диана Благоева, Сия Колковска, Татяна Александрова, Христина Дейкова (отг. ред.). София: АИ „Проф. Марин Дринов“, с. 146 – 152; <https://ibl.bas.bg/wp-content/uploads/2019/05/Sbornik-s-Dokladi_kor.-I-restr.pdf> (Nikolova 2019b: Nikolova, N. „Kniga za pisma“ ot Stoyan i Hristo Karaminkovi – obrazets za targovska korespondentsia

ot 1850 g. – In: *Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsia na Instituta za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin“ (Sofia, 14 – 15 may 2019 g.).* Vanya Micheva, Diana Blagoeva, Sia Kolkovska, Tatyana Aleksandrova, Hristina Deykova (otg. red.). Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“, s. 146 – 152.)

Овчарова 2018: Овчарова, Д. Речевият етикет на възрожденския българин, отразен в двуезичните разговорници от третата четвърт на XIX век (по материали от 1850 до 1878 г.). – *Славянски диалози*, год. XV, кн. 21, с. 90 – 99. (Ovcharova 2018: Ovcharova, D. Recheviyat etiket na vazrozhdenskia balgarin, otrazen v dvuezichnite razgovornitsi ot tretata chetvart na XIX vek (po materiali ot 1850 do 1878 g.). – *Slavyanski dialozi*, god. XV, kn. 21, s. 90 – 99.)

Павлович 1835: Павловичъ, Хр. *Писменникъ общеполезенъ на секого единороднаго ми болгарина от кой и да е чинъ и возрасть*. Въ Бѣлградѣ. (Pavlovich 1835: Pavlovich, Hr. *Pismennik obshtepolezen na sekogo edinorodnago mi bolgarina ot koy i da e chin i vozrast.* V Belgrade.)

Русинов 1980: Русинов, Р. *Учебник по история на новобългарския книжовен език*. София: Наука и изкуство. (Rusinov 1980: Rusinov, R. *Uchebnik po istoria na novobalgarskia knizhoven ezik*. Sofia: Nauka i izkustvo.)

Спасов 2000: Спасов, Д. (Неозагл. бележки). – *Диплография или как се държат търговски книги.* Фототипно издание. София, с. 188 – 189. (Spasov 2000: Spasov, D. (Neozagl. belezhki). – *Diplografia ili kak se darzhat targovski knigi.* Fototipno izdanie. Sofia, s. 188 – 189.)

Стефанова 1995: Стефанова, М. Към въпроса за първото ръководство по етикет за българите. – В: *Математика и филологии.* Сборник трудове, ч. 5. Шумен УИ „Еп. Константин Преславски“, с. 141 – 148. (Stefanova 1995: Stefanova, M. Kam vaprosa za parvoto rakovodstvo po etiket za balgarite. – In: *Matematika i filologii.* Sbornik trudove, ch. 5. Shumen UI „Ep. Konstantin Preslavski“, s. 141 – 148.)

Стефанова 1997: Стефанова, М. *Познаваме ли българския речев етикет*. София: Клуб 90. (Stefanova 1997: Stefanova, M. *Poznavame li balgarskia rechev etiket*. Sofia: Klub 90.)

Стефанова 2000: Стефанова, М. Християнската традиция в българския национален етикет. – В: *Годишник на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“.* Т. XV D. Шумен: УИ „Еп. Константин Преславски“, с. 101 – 107. (Stefanova 2000: Stefanova, M. Hristiyanskata traditsia v balgarskia natsionalen etiket. – In: *Godishnik na Shumenskia universitet „Episkop Konstantin Preslavski“.* T. XV D. Shumen: UI „Ep. Konstantin Preslavski“, s. 101 – 107.

Стефанова 2008: Стефанова, М. „Криворазбраната цивилизация“ на Добри Войников и историята на българския етикет. – В: *Добри Войников*. Шумен: Добри Войников, с. 111 – 125. (Stefanova 2008: Stefanova, M. „Krivorazbranata tsivilizatsia“ na Dobri Voynikov i istoriyata na balgarskia etiket. – In: *Dobri Voynikov.* Shumen: Dobri Voynikov, s. 111 – 125.)

Стефанова 2009: Стефанова, М. Към българския етикет през Възраждането. – В: *Отговорността към езика.* Т. 2. Шумен: УИ „Еп. Константин Преславски“, с. 62 – 71. (Stefanova 2009: Stefanova, M. Kam balgarskia etiket prez Vazrazhdaneto. – In: *Otgovornostta kam ezika.* T. 2. Shumen: UI „Ep. Konstantin Preslavski“, s. 62 – 71.)

Стоянов 1957: Стоянов, М. Българска възрожденска книжнина. I. София: Наука и изкуство. (Stoyanov, M. Balgarska vazrozhdenska knizhnina. I. Sofia: Nauka i izkustvo.)

„YOUR HONEST LETTER“ OR ABOUT THE ETIQUETTE IN THE BOOK OF LETTERS BY STEFAN AND HRISTO KARAMINKOVI

Nadka Nikolova
Konstantin Preslavsky University of Shumen
nikolova55@gmail.com

Abstract: The subject of the study is the etiquette and clichés in fictitious commercial letters presented in the Book of Letters – part of the accounting guidebook *Диплографія или какъ ся дрьжять търговскы книгы* (Diplography or How to Keep the Commercial Books) by Stoyan and Hristo Karaminkovi, 1850. The epistolary samples interpret the grammatical and lexical means of politeness. The clichés of gratitude, joy, satisfaction, regret, sorrow, manifestations of feelings and relationships, as well as the address, beginning and ending of the letters are analysed.

Keywords: *Bulgarian Revival, commercial correspondence, letter, etiquette, cliché*

Nadka Nikolova
98, Georgi S. Rakovski str.
Shumen 9700
Bulgaria

(НЕ)ПОЗНАТИЯТ ЕЗИК: ЕСЕННИТЕ ПРАЗНИЦИ ПРИ БЪЛГАРИТЕ ОТ ЮЖНА УКРАЙНА

Светлана Георгиева
Одески национален университет „И. И. Мечников“
sgeorgijevamititel@gmail.com

Резюме: Статията е продължение на дългогодишните изследвания на автора, в които се прави опит да се събере и класифицира етнокултурната лексика към *Етнолингвистичния речник на народната духовна култура на българите в Украйна*. Терминологията на народния календар на българите от диаспората е израз на национална специфика на културата и в този смисъл нейното изучаване е перспективно в рамките на формиращите се тенденции за европейско мислене от началото на XXI в. В статията се проучва събраният лексикален материал като корпус на народните термини, свързани с есенната обредност на българите от Южна Украйна.

Ключови думи: *есенни обичаи и обреди, етнолингвистика, културен диалект на българина, българска диаспора в Украйна*

Традиционната календарно-празнична система на българите от Южна Украйна съставлява съществен и интересен дял от етнокултурното наследство и представлява огромна ценност, защото пази културната памет на българите преселници и заслужава специално внимание и проучване. Изучаването на езиковите сведения за народната култура е една от актуалните задачи на съвременното езикознание, най-напред на диалектологията и етнолингвистиката. Народната терминология е израз на националната специфика на културите и в този смисъл нейното изучаване е перспективно в рамките на формиращите се тенденции за европейско мислене от началото на XXI в.

Етнолингвистиката не е нов дял от езикознанието, но днес езиковедите проявяват особен интерес към нея. Най-ярка изява на етнолингвистиката са етнолингвистичните речници. В българското езикознание се появи *Речник на народната духовна култура на българите*, съставен от най-добрите български специалисти етнолингвисти, в който за първи път се реконструира цялостно езиковата картина на света на традиционния българин (РНДКБ / RNDKB 2018). За появата на този уникален труд изигра голяма роля и разработката, посветена на термините на народния календар, в която беше събран и класифициран голям масив от диалектни названия (Легурска, Китанова / Legurska, Kitanova 2008). Днес украинските българисти активно работят върху създаването на *Етнолингвистичен речник на народната духовна култура на българите в Украйна*. Необходимо е ускорено събиране на езиковите материали от диаспорите, тъй като по различни причини те са подложени на забрава и дори на пълно изчезване.

Целта е да се събере и класифицира колкото може по-пълно етнолингвистичната лексика от системата на есенните календарни празници – име на празника, обреди, обредни действия, изпълнители на обредни действия, обредни реалии, които се използват от българската диаспора в Южна Украйна. Необходимо е ускорено събиране на етнографски и лингвистични материали от диаспорите.

Обект на етнолингвистичния прочит е *есенният цикъл* на народния календар на българите от Южна Украйна. *Предмет* на това изследване е лексиката на обичайно-обредния есенен комплекс. **Изборът на обекта в това изследване не е случаен. Това е продължение на поредица изследвания на автора** (Георгиева / Georgieva 2017: 56 – 69; Георгиева / Georgieva 2018: 81 – 97; Георгиева / Georgieva 2019: 74 – 82; Георгиева / Georgieva 2020: 102 – 109).

Календарните празници като фактор, съдействащ за запазването на етнокултурната идентичност на българите от Украйна, са богат извор за разкриване на българската народна култура, за промените, които тя търпи в обкръжението на други култури (Георгиева / Georgieva 2017: 56). Проучванията на обредите разкриват не само общото в културата на българите от диаспорите с тези от метрополията, но и кои елементи от традицията са най-устойчиви.

Обичаите и обредите, изпълнявани през XX в. в българските села в Южна Украйна, все още не са добре проучени. Терените материали, събрани от съвременните изследователи (Барболова, Колесник / Barbolova, Kolesnik 1998; Барболова / Barbolova 1999; Колесник / Kolesnik 2001; Колесник / Kolesnik 2008; Колесник, Георгієва / Kolesnyk, Georgiieva 2016; Топалова / Topalova 2009; Георгиева / Georgieva 2015; Георгиева / Georgieva 2017), разкриват обикновено под формата на спомени старинни варианти, въведени частично в научния оборот, и представляват интерес за по-цялостни и комплексни проучвания, които ще дадат нови данни за българския език и култура и за тяхното разнообразие.

Сред преселническите български говори в Южна Украйна са представени основно говорите от североизточния (мизийския), южнобалканския, подбалканския и източнотракийския тип. Установено е, че преселническите български говори се делят на: чушмелийски, чийшийски, балкански, олшански, тракийски, западнобългарски и източнородопски (Колесник, Георгієва / Kolesnyk, Georgiieva 2016: 5 – 42).

Есенният празничен цикъл у българите в Украйна е относително беден откъм ярки и изразителни празници. Най-значителните събития се отнасят към края на есенния период (обредността на *Димитровден*).

В тази работа народният календар се изследва през призмата на лексиката и терминологията, представени като кратки етнолингвистични статии. В скоби са посочени имената на селата, в които се употребява наименованието на съответния празник. Съкращенията на имената на селата са разгърнати в края на статията.

Есенният цикъл празници у българите в Украйна започва от септември: Секновение (11. IX), Свети Симеон Летен (14. IX), Малка Богородица (21. IX), Кръстовден (27. IX).

С'екнов'ение (З)*, С'екнав'ен'е* (Дн), *Иванува глава* (Кул, Р, С), *Свити Иван Утсеч'ан* (Чш), *Усекновение главата на св. Йоан Кръстител* (11. IX) – християнски празник, свързван с отсичането на главата на св. Йоан Кръстител.

* Според народните представи един от най-лошите дни през годината. Не се работи нищо за предпазване от порязване и рани. Съществува забрана *да са р'ажи чилоту на карпузата* (Кул). Не трябва да се ядат плодове и зеленчуци с червен цвят. Яде се *б'ала дин'а*. Не се пие червено вино. Не се колят животни. Денят и нощта стават равни по времетраене.

Св'ет'и Симон (З, Чш), *Свити Симон Л'ет'ен* (Чш, НТ, В), *Симон* (Б), *Симонд'ен* (З, Чш), *Симеонууден* (Кр) (14. IX) – християнски празник в памет на св. Симеон Стълпник.

* Вече е загубена връзката с първата оран и първата сеитба. Празнува се само като имен ден: [//*У нас в селу то празник са назъвава Симон// На то ден рану дзаране руднинити и другарити/ ошти гату ни са сабудил Симон/ дувадат да му уми'ат учити// Сетни Симон гуштава гостити// То празник гул'ам ни са рабути*//] (Б). Разпространена е представата за този ден като лош. С него е свързана обредната забрана за работа с остри и режещи предмети: [//*В този ден ништу не са р'ажи// Затуй от преднийа ден'готв'ат и р'ажат сичкуту/ кутр'ату й ниобходимо/ дажи л'абу// На този ден крийат са сички ножуви/ игли и ножници// В'арва са/ чи ку на Симеонууден ше имам мраз/ сичкит'а ше бъдат здрави/ а ку ние/ то пролеттъ ше доди рану*//] (Кр).

Обредно действие: 'умиване на очи' – *уми'ат учити*; 'гощавка' – *гуштава гостити.*

Обредно лице: именикът *Симон.*

Обреден предмет: 'обредно ястие' – *пекану агни, л'ап, сарми, пъл'ан* (*фаршировен*) *пипер, вину*, *коливу* (*варену житу*)*, пита с ябъл'ки, баница, картофи, чушки, фаршировен пипер, салати*.

Малка Богород'ица (З, Кр), *Малка Бугуродица* (Кул, Чш, НТ, В), *Мъничката Бугуродица* (Кр) (21. IX) – християнски празник, с който в църковния календар се отбелязва Рождество Богородично като част от системата богородични празници и пости. Следва да се отбележи, че, както и в случая с Преображение, с този ден се свързва народното предание за Божията майка.

* Както и по време на всички богородични празници, така и в този ден е забранено да се работи, макар че днес вече само малка част от жителите спазват тази забрана. Съществува практика да се пекат обредни хлябове: [//*Са п'ич'е кравай и куклички и са нос'и в ч'еркоота// Там бат'ушката служ'и м'улеб'ан „За Богородица" и са св'ит'ават кравайити и кукличкити// Пудар тва хораата с'и раздават ид'ен на друк*//] (З).

Обредно действие: ‘раздаване за спомен’ – *хораата с’и раздават*; ‘печене на обредни хлябове’ – *са п’ич’е кравай и куклички.*
Обреден предмет: ‘обреден хляб’– *кравай, кукличка.*

През есента започва седенкарското време. Седянката в миналото е най-разпространената и най-обичаната форма за събиране на младите, място на буен младежки живот. Там стават срещите, харесванията, момите правят любовна магия на ергените, за да дойдат на седянката и да ги харесат. Обредното заклаждане на първата есенна седянка се извършва на Голяма Богородица (28. VIII). За съжаление, вече не се помнят наричанията, които съпровождат ритуалните действия, поставящи началото на седенките. [//*Йес’анскити сед’анки са начеват пудар „Свита Богородица“// Гату жинити и мумити си кунчават кънната рабута/ ша нахранат/ ша упирът/ ша упичът/ ша турнат дицата да спът/ тугава си зимат н’акакви р’атки рабути и утиват на сид’анка// Имаши сид’анки (нашти прайаха ф ср’аннити ул’ци) сад’ал за момити// На т’ее сид’енки/ т’е уч’аха българцки народни п’асни/ си расказваха сикр’етити/ са ср’ашкаха с ирг’ен’ти// Мумата/ куйату збира сид’анка (мужа да вика сид’енка н’е хам’ен дома/ ами и н’акуй кумшийка/ д’ету са съгласи да дад’е н’ехната къшта на ина в’ечар) са готви ф тоо д’ен/ прибира ф къшти/ мите дора/ гутови лампити и гуштафка// Ина пу йна са збират момити/ с’акуй сас свойа рабута/ кой жа прид’е/ кой жа плит’е/ кой жа чепка вълна// Т’е фл’ават ф къштата// Добър в’еч’ер/ думат на хаз’айката и начеват да рабутат// Гату са збирът куджа моми/ то начинават да п’айат българцки народни п’асни// Приз малку вр’еми са питат/ што тъй дългу н’ама йерг’ен’а// Тугава дв’е-три моми утиват ду кумин’а и казват// Мин’е/ кумин’е/ худи къд’а худи/ мойту либ’е дув’еди!// Друга мума зима митлата и мит’е път’а ду вартата/ коту по-скору да дойат йерг’енити// Приз малку вр’еми са чува гайда// Мумити са радват// Идат! Идат! Начеват да са угл’еждат ф углидал’ца/ са питат/ хубуу ли са забрад’ени/ начарвисани и тъй нататка// Ау/ моми/ кучиту вънка лай/ йерг’енити уже са в дора// Йерг’енити фл’ават и с’адат в ино кише/ на дълги стол’чита и ут там разгл’ават мумити/ кви са хубайчки/ кво рабутат// Ут тука т’е си избират мома за хуртуван’е// Гату си избир’е мома йерг’ен’а утива и застъва пр’ед н’ейа// Мумата/ куйату сиди ут д’асната старна ду избрануту мумичи/ става и утива на другу м’асту// На н’ейнуту м’асту с’ада избраната мума/ а на м’астуту на избраната мума с’ада йерг’ен’а// Той сиди ут л’авата старна на момата/ тъй чи т’а да мой с д’асната рака да рабути// Йерг’ен’а накрива свойту д’асну кул’ану с фартушката на момата/ а пък д’асната рака га турга на л’авуту раму на момичету// Това означава/ чи т’е начена-ха да хуртуват// Гату сид’анката си утива към крайа/ п’ервити си утиват йерг’енити/ пак пудар т’ах си утиват пу групички мумити/ кату са прустът с хаз’айката/ Имайти си л’ека ношт!//*] (З). [//*Йеснити сид’енки съ нач’авът пудър св’ата Бугройцъ/ нъ друг’аа д’ен/ двацат д’еватоо августа в’еч’артъ// Аку съ пада ф посни дни/ ср’адъ или п’етък/ съ плит’е/ съ нашивъ/ ч’епкъ съ вълнъ// Аку и други дни, съ прид’е// Това й йеснити сид’енки/ вънкъ нъ ино назнач’ану киш’е/ нъ път’а// Гату стани по-студ’ену/ ф’лавами ф къшт’атъ/ пу оч’ери у дружкити// Дувадът и стари/ и млади// Нъ мумити дувадът ирг’енити/ либовницити// С’акуй ирг’ен утивъ при н’егувати либовницъ/ фани гъ за фартътъ/ т’аа стани/ той с’едни на н’ейнуту м’асту// Т’аа пустуи малку правъ и на н’ей дружкити и правът м’асту на лавичкатъ/ и т’аа с’едни и си приказвът тиу// Пуработът/ пуприказвът ду дванайси ч’асъ/ гату къту по-рану/ по-късну// Ирг’енити изл’авът и си утивът// Мумити си зимат рабутътъ и със т’ейнити булини или какини си утивът у т’ах//*] (Чш). [//*Молодьожу са сбирали л’атоту на сид’анки/ пак зимъта на придачки у когутаси дуору// На сид’анки двод’али и мумичанца/ и млади булки/ и по-взросли жин’а// Жин’ат’а такали, пр’ад’али/ ши’али/ плет’али/ чистили мамул’а/ младите пу’али/ синките ги слушали// Младу неуженииту мумиченци само на с’ад’анки ни одилу// Дунос’а ли н’ашту ут йад’аниту/ абалки/ круша/ грозди// Момчуута играли на гирмонийа/ съшту пуйали// На момчату ку са аресалу н’акуй мумиче/ другарю му тод’ал и земал и китката// На пост тожи са сбирали// На празниците са сбирали на уро/ танцували, пуйали//*] (Кр).

Кръстовд’ен (Куб), *Кръстуфд’ен* (Кул), *Кристовд’ен* (Чш), *Крестовден* (Р, Дн) (27. IX) – християнски празник, посветен на Кръста. Названието на празника се свързва с християнското предание за намирането на кръста, на който е разпънат Исус Христос (Водинчар/ Vodinchar 2019: 196).
*По категоричността на забраната да се работи и опасността от нейното нарушение той се отнася към *опасните* дни – *шкудлиф ден* (Кул.), *аталийа* (Чш.), *шкудлиуу ден’* (Кр). [//*На Крестовден*

има запрет на рабута, ни са идеши мисо/ чарвену грозди/ карпузи/ червени абалки//] (Р). [//*В с'елу Куб'ей ималу инъ п'есн'а/„Къкту на Г'ергьовд'ен агн'е са коли/ на П'етруд'ен пил'е са коли/ на Кръстовд'ен вину са пий"// Другарит'а са черпали на тоз д'ен сад'е сас вину/ сас ракийа н'амалу ке// Са пийелу вину за здрави// Койту имали мънанки д'еца тур'али им прасто у винуту да си пробат и тий за здрави било много убу//*] (Куб). [// *Този д'ен никуй н'е рабути// Хората ход'ат у ч'ерк:ота и нос'ат сас с'еб'а си пасуда и там уда/ и т'ей га устават там удата на ц'ала нощ удата да са св'ети и на втори'а д'ен га зимат дома уж'е св'ет'ена// Пак в'ечарте в ч'ерк:ота /са дави крэста/ у ина канофка и гу устават там// Если той ши замрэзни/ то туй хубаву/ закоту хората всичката гудина ши бэдат здрави// Гату са врэщат ут ч'ерк:ота/ то нос'ат абратну св'ещ /нафора/ и хаз'айката га дили м'ежду сичкити и удата тожэ// Закоту т'а ши бэди л'еч'ебна синката гудина//*] (Р).

Празникът се отбелязва като ден, след който вече може да се прибират винените сортове на гроздето. Кръстовден се свързва и със света на мъртвите. В Ореховка (*Пандаклия*) се освещава босилек. Съществува практика да се поставя в гроба на починалия осветен на Кръстовден босилек – вярва се, че помага на душата по-лесно да *отиде на ония свят* (Водинчар / Vodinchar 2019: 197). Неговата святост и църковност подчертава народното поверие за това, че в този ден дори *змиите не излизат от дупките си*. Възможно е, това поверие да е свързано с преданието в Стария завет за това, как ухапани от змии хора са оставали живи след полагането им на кръста, издигнат от Моисей, макар че празникът се отбелязва в чест на друго събитие в църковната история. След Кръстовден *змиите се прибират по своите места* (Чш, Дн). От Кръстовден денят започва да намалява.

Обредно действие: 'черпене с вино' – *черпали на тоз д'ен сад'е сас вину, вину за здрави*; 'потопяване на кръст' – *са дави крэста.*

Обреден предмет: *босилек, нафора.*

През октомври се празнуват *Покров* (14. X) и *П'етки* (27. X).

Покров (Р), *Покрова* (Чш, В, Дн) *Пукрова* (Кам, Б) (14. X) – християнски празник Покров на Пресвета Богородица, посветен на *Божата майка* и нейната грижа за хората (РНДКБ / RNDKB 2018: 305).

* Според народните вярвания Богородица издига в ръце пояс, за да предпази хората от болести. [// *Има в черкувата служба// У нас в селу казват/ Света Пукрова да пукрива сичку, да варди хораъта//*] (Б). [//*Вари се курбан от младо агне/ се ходи в черковата// Пекат кравайчета и ходят на гробишта и раздават за умрелити// Дома готват и пригуштават гостити// Грешно да работиш //*] (Кам). [//*На това ден худиха у черкуута на служба// Дома се гутви разну йедини/ са викаха нагости руднинити/ са раздаваши кравайчита/ мире за умрелите//*] (Р). [//*На този ден ход'аха на църква на празнична божествена служба/ в къштата готв'аха обед и кан'аха гости// Пекаха калачи/ ги нос'аха на гробиштата и там раздаваха в памет на починали роднини//*] (Д). В с. Виноградне (*Сан Батър*) се чества патрона на църквата, прави се *курбан*. С идването на *Покров* се усеща зимата и скоро земята ще се покрие със сняг.

Обредно действие: 'раздаване за спомен' – *раздават за умрелити, мире за умрелите.*

Обреден предмет: 'обредно ястие'– *курбан от младо агне*; 'обреден хляб'– *кравайчета, калачи.*

П'етки (Кр) (27. X) – Петковден – празник, посветен на света Петка (РНДКБ / RNDKB 2018: 295 – 296).

* В с. Криничне (Чушмелий) на този ден се прави *душница*: [// *На този ден се ходи на гробиштата, подава се за Бог да прости. Подава се за починалите, за Петки…Казва се Петкина душница…//*] (Кр) (Водинчар / Vodinchar 2019: 199).

Обредно действие: 'раздаване за спомен'– *подава се за Бог да прости.*

Обреден предмет: 'обредно ястие' – *курбан.*

През ноември се празнуват *Димитрувд'ен* (8. XI), *Вълчи празници, Архангеловден* (21.XI).

Димитрувд'ен (З, Дл, Кул, Чш, Тб), *Димитрууден'*(Кр), *Димитруден, Димитрофд'ен* (Е, Кир), *Дмитровд'ен* (Г, Куб, Кир), *Дмитрууд'ен* (Р) (8. XI). Голям християнски празник, който се чества в деня на християнския светец Димитър Солунски.

*Това е дата за завършването на всички полски работи през годината, за отвеждане на дребния рогат добитък в преградените обори и за разплащане с овчарите за пасенето на овцете в големи стада. В народните представи обаче бележи началото на зимата. [// *Кунчаат да прайат свадб'и// Са нач'инават з'имн'ит'и с'ид'енк'и// Са п'ей л'ична п'ес'ан на Д'им'итрувд'ен/ – Ден дойде/ мамо/ ден Димитровден// Есен са заеснилу/ жълту са житу насипа/ ройну са вину налялу// Момци за моми пруваждат/ пруваждат да са гудяват…//*] (З). [// *Койту има Димитар у дору прай си гул'ей/ вика руднинти/ кумшийти/ другари / а пак тей кикту почти у ката идин дор имаши Димитар/ то са збираха май сичкити руднини// Пуливат им у дванайси часа нущ'а// Койту утива да пулива/ то зима сас с'ебйа си идин чайник топла уда и идин сапун/ ту пул'ей сапун'а са устава на Димитар / а пак чайнику са зима абратну домой// Жината на Димитар турга на маста за едини/ идин графин сас вину и посл'е дар'ава на т'ез койту пулива или ина риза/ или идин пишкир// А пак наприд Димитруд'ен у себута Димитрувска душница// Хорта ход'ат на гробиштата// Пудават за сичкити Димитруйци д'ету умр'ели//*] (Р). [//*Именника Дмитру// Духадят ду негу другарити и му пуливат с уда да си умий лицету и рацети/ да има хубаву здрави и многу пари// Той трабва в атвет да ги подарява с пишкири/ ризи и пари// Да ги черпи с нову вину ги гуштава с микичита напраини ут сирини и ишумик/ сарми тожи напраини ут нови лозуи листа//*] (Р). [//*В тое ден колат именно младу мъшко агне, ама гу колат на прагъ/ крафтъ да истиче и навън и вкъшти да има штастие и в къштата и в двора// Кади вечер са збират гостити у Димитър дома дарът му пударки// А пък той им накрива стол//*] (Тб). [//*Празнуват само тази, кутрату им имату Димитър// Обрадити не са утличават ут другита дни, дету са честват имината//*] (Кр). [//*Утрината сичкити хора ходат в черкуйта на служба// Ходат на гробишта// Ергените са избират куя булка да им бъде за жена// Който има Димитър ходат гу къпат// пуздравл'ават// Сетна садат за стол и начеват да са черпат, идът, пийат и са весел'ат//*] (Кул). [//*Имениникити готват ритуалну бл'уду курбан// В старината устройваха празничну хуро// Пудар Дмитрувден са начава осения сизон на свабдити//*] (Дл).

Обредно действие: 'влизане на първия човек вкъщи' – *ул'азване*; 'играене на хоро' – *хуро.*

Обредно лице: именикът Димитър, *ул'азник.*

Обреден предмет: 'обредна храна' – *кравай, кукличка*.

Вълчи празници (З), *Вълци празници* (Куб), *Вълчи дни* (Чш) – това е празник, който се почита в чест на вълците. Календарно този период най-често е съотнесен към есенно-зимните празници около Архангеловден.

* [// *Посветени са на волките. На т'ас дни не тр'аба да са пире, ший и мажи. Ножницити вързват, да ни р'ажи с т'ау никуй. Ни са прай туршийа ут кис'алу зели и патлажани. А пък мъжите не тр'або да од'ат пу пулету//*] (Куб).

Архангелова задушница – *Одушна събута* (Кул.), *Рангелуфска задушница* (Чш.), *Душница* (Кр.).

* В навечерието на Архангеловден, през най-близката събота се отбелязва последната поминална събота през годината – *одушна събута*. Гробовете на близки и роднини се почистват преди зимата, с умрелите се прощават до следващата година. Като важна особеност на тази *одушна събута* следва да се отбележи обредното пожелание по време на черпенето с вино на гробището за упокой. [//*Вари са колево// А в съботата вече се збираха на вечер'а// В допълнение към колево готвили кокошка/ зелеви ролки* (*галушки*)*//*] (Р).

Обредно действие: 'раздаване за спомен' – *хораата с'и раздават*.

Обреден предмет: 'варено жито за помен' – *колево*; 'обредни ястия' – *кокошка, зелеви ролки* (*галушки*).

Аранг'ел (Кир), *Арханг'ел* (Е), *Архангеловден*, *Архангел Михаил* (Кул), *Арангел Михаил* (Кр.), *Рангелувден* (Чш) (21.XI) – празник в чест на свети Архангел Михаил.

* На този ден се организира курбан за светеца покровител и завършват семейните празници. Съществува представа за свети Архангел Михаил като *душовадник* (БМ 15).

Обредно действие: 'раздаване за спомен' – *хораата с'и раздават*; 'печене на обредни хлябове' – *са п'ич'е кравай и куклички.*

Обреден предмет: 'обреден хляб' – *кравай, кукличка*.

В състава на есенната календарна обредна лексика влиза таксономическата група хрононими – названия на празници, дни, периоди и празнични комплекси. Те са лексикална категория, служеща за наименуване, индивидуализация и идентификация на времевия отрязък с различна дължина. Хрононимите съединяват в себе си свойствата на ономастичната и апелативната лексика: като правило това не е условно „име“, а наименование, тясно свързано с денотата и десигната (Валенцова / Valentsova 2016: 455). Народният календар на бесарабския българин е свързан с православния църковен календар, затова в тази група се среща голям брой християнска лексика. В имената на празниците най-често се срещат антропоними на различни християнски светци: *Аранг'ел* (Кир), *Арханг'ел* (Е), *Рангелувден* (Чш); *Димитрофд'ен* (Е, Кир), *Димитрувд'ен* (З, Дл, Кул, Чш), *Дмитровд'ен* (Г, Куб, Кир), *Дмитрууд'ен* (Р); *Малка Богород'ица* (З, Кр), *Малка Бугуродица* (Т, Чш), *Мъничката Бугуродица* (Кр); *Симонден, Св'ет'и Симон* (З, Чш). Сред тези названия се срещат прости и сложни форми, словосъчетания, основно състоящи се от две думи. В много случаи хрононимите са резултат на трансонимизация, т.е. преход на антропонимите (имената на светците) в клас хрононими: *Аранг'ел* (Кир), *Арханг'ел* (А), *Богородица* (Кир), *Богуродица* (А), *Свети Симон* (Чш) и др.

Посочените названия функционират едновременно с народни названия от типа на *Вълчи празници*, *Мишинден* и др.

Наименования от типа *Вълчи празници* (З), *Вълци празници* (Куб), *Вълчи дни* (Чш) са свързани с определени животни и превантивните (предпазващи) действия срещу тях.

Представеният материал сам по себе си илюстрира проблемите. Основната ни цел тук бе да повдигнем въпросите, които трябва да се решават успоредно със събирането на материала. Чрез изнесения материал искахме да покажем също, че могат да се открият доста моменти, които представляват интерес както за диалектолозите, така и за етнолингвистите. Те ясно показват, че етнографските и лингвистичните материали от диаспорите допълват не само част от празнините в историята на българската култура, но представата за нас самите; дават ни възможност да се опознаем по-добре, което от своя страна доказва необходимостта от по-бързото събиране на тези живи старини, които по различни причини са подложени на забрава и дори на пълно изчезване.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Списък на селата и съкратеното им название

В курсив е дадено старото название на селото.

Бановка – **Б** – Одеска област, Болградски р-н

Виноградивка (*Чумлекьой*) – **Вч** – Одеска област, Тарутински р-н

Виноградне (*Сан Батър*) – **В** – Одеска област, Болградски р-н

Главани – **Г** – Одеска област, Арцизки р-н

Городне (*Чийшия*) – **Чш** – Одеска област, Болградски р-н

Делжилер – **Дл** – Одеска област, Татарбунарски р-н

Делен (*Давлет-Агач*) –**Дн** – Одеска област, Арцизки р-н

Евгенивка (*Арса*) – **Е** – Одеска област, Тарутински р-н

Зоря (*Камчик*) – **З** – Одеска област, Саратски р-н

Камянка (*Ташбунар*) – **Кам** – Одеска област, Измаилски р-н

Кирнички (*Фънтъна- Дзинилор*) – **Кир** – Одеска област, Измаилски р-н

Криничне (*Чушмелий*) – **Кр** – Одеска област, Измаилски р-н

Кубей – **Куб** – Одеска област, Болградски р-н

Кулевча – **Кул** – Одеска област, Саратски р-н

Нови Трояни – **НТ** – Одеска област, Болградски р-н

Ореховка (*Пандаклия*) – **Ор** – Одеска област, Болградски р-н

Ривне (*Купоран*) – **Р** – Одеска област, Тарутински р-н

Суворове (*Шикирли-Китай*) – **С** – Одеска област, Измаилски р-он

Табаки – **Тб** – Одеска област, Болградски р-н

Основни информатори

Бурукова Степанида Ивановна – 80 год., българка, образование 5 кл., Чш.
Бааджи Михаил Михайлович – 83 год., българин, образование 7 кл., Куб.
Дерменжи Елена Николаевна – 80 год., българка, образование 5 кл., Кам.
Ихтиар Мария Николаевна – 71 год., българка, образование 9 кл., Куб.
Кофова Мария Филиповна – 67 год., българка, образование висше, Кул.
Кустурова Елена Николаевна – 56 год., българка, образование средно, Вч.
Милчева Ирина Ивановна – 35 год., българка, образование висше, Чш.
Митител Мария Дмитриевна – 72 год., българка, образование 7 кл., З.
Настрадин Мария Родионовна– 73 год., българка, образование средно, Г.
Раднева Марина Михайловна – 65 години, българка, образование средно, Б.
Стоянова Василиса Петровна – 73 год., българка, образование 7 кл., Р.
Станева Ирина Дмитриевна – 82 год., българка, образование 5 кл., Тб.
Чебан Мария Николаевна – 63 год., българка, образование 8 кл., Р.
Станкова Параска Ивановна – 72 год., българка, образование 8 кл., Ор.
Тодорова Зинаида Василевна – 55 год., българка, образование висше, Кам.
Христодорова Наталия Петровна – 27 год., българка, образование висше, Кул.
Чолак Мария Михайловна – 70 год., българка, образование средно, Г.

Цитирана литература / References

Барболова, Колесник 1998: Барболова, З., В. Колесник. *Говорът на българите в с. Кирнички, Бесарабия*. Одеса: Астропринт. (Barbolova, Kolesnik 1998: Barbolova, Z., V. Kolesnik. *Govorat na balgarite v s. Kirnichki, Besarabia*. Odesa: Astroprint.)

Барболова 1999: Барболова, З. *Българският говор в с. Червоноармейское* (*Кубей*), *Бесарабия*. Одеса: Астропринт. (Barbolova 1999: Barbolova, Z. *Balgarskiyat govor v s. Chervonoarmeyskoe* (*Kubey*)*, Besarabia.* Odesa: Astroprint.)

Валенцова 2016: Валенцова, М. *Народный календарь чехов и словаков. Этнолингвистический аспект.* Москва: Индрик. (Valentsova, M. *Narodnyi kalendar' chekhov i slovakov. Etnolingvisticheskii aspekt.* Moskva: Indrik.)

Водинчар 2019: Водинчар, Е. *Календарна обредност и идентичност у българите в Бесарабия*. София: Парадигма. (Vodinchar, E. *Kalendarna obrednost i identichnost u balgarite v Besarabia*. Sofia: Paradigma.)

Георгиева 2015: Георгиева, С. *Българският преселнически говор в село Заря* (*Камчик*), *Украйна. Идиолекти. Речник.* Одеса: Астропринт. (Georgieva 2015: Georgieva, S. *Balgarskiyat preselnicheski govor v selo Zarya* (*Kamchik*), *Ukrayna. Idiolekti. Rechnik*. Odesa: Astroprint.)

Георгиева 2017: Георгиева, С. Народният календар на бесарабския българин: езиково-културно интерпретиране. Речник. – В: *Проглас*, № 1, с. 56 – 69. (Georgieva, S. Narodniyat kalendar na besarabskiya balgarin: ezikovo-kulturno interpretirane. Rechnik. – In: *Proglas*, № 1, pp. 56 – 69.)

Георгиева 2018: Георгиева, С. (Не)познатият език: Коледа при бесарабските българи. – В: *Български език*, № 3, с. 81 – 97. (Georgieva, S. (Ne)poznatiyat ezik: Koleda pri besarabskite balgari. – In: *Balgarski ezik*, № 3, pp. 81 – 97.); <http://www.balgarskiezik.eu/3-2018/Svetlana-Georgieva-81-97-full.pdf>

Георгиева 2019: Георгиева, С. (Не)познатият език: Гергьовден при бесарабските българи. – В: *Проглас*, № 1, с. 74 – 82. (Georgieva, S. (Ne)poznatiyat ezik: Gergyovden pri besarabskite balgari. – In: *Proglas*, № 1, pp. 74 – 82.)

Георгиева 2020: Георгиева, С. (Не)познатият език: летните празници на българите от Южна Украйна. – В: *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Професор Любомир Андрейчин*“. Т. 2. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 102 – 109. (Georgieva, S. (Ne)poznatiyat ezik: letnite praznici na balgarite ot Yuzhna Ukrayna. – In: *Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferenciya na Instituta za balgarski ezik „Profesor Lyubomir Andreychin*“. T. 2. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“, pp. 102 – 109.)

Колесник 2001: Колесник, В. *Евгеновка* (*Арса*). *Ономастика. Говор. Словарь.* Одесса: Гермес. (Kolesnik 2001: Kolesnik, V. *Evgenovka* (*Arsa*). *Onomastika. Govor. Slovar'.* Odessa: Germes.)

Колесник 2008: Колесник, В. *Говорът на българите в с. Криничное* (*Чушмелий*), *Бесарабия*. *Речник.* Одесса: Друк. (Kolesnik 2008: Kolesnik, V. *Govorat na balgarite v s. Krinichnoe* (*Chushmeliy*), *Besarabia. Rechnik.* Odessa: Druk.)

Колесник, Георгієва 2016: Колесник, В., С. Георгієва. *Болгарські говірки Півдня України. Хрестоматія. Тексти.* Ізмаїл: ІРБІС. (Kolesnyk, Georgiieva 2016: Kolesnyk, V., S. Georgiieva. *Bolgars'ki govirky Pivdnia Ukraïny. Khrestomatiia. Teksty.* Izmaïl: IRBIS.)

Легурска, Китанова 2008: Легурска, П., М. Китанова. *Тематичен речник на термините на народния календар*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“. (Legurska, Kitanova 2008: Legurska, P., M. Kitanova. *Tematichen rechnik na terminite na narodniya kalendar.* Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“.)

РНДКБ 2018: *Речник на народната духовна култура на българите*. София: Наука и изкуство. (*Rechnik na narodnata duhovna kultura na balgarite.* Sofia: Nauka i izkustvo.)

Топалова 2009: Топалова, С. *Говорът на село Калчево*, *Болградско – Бесарабия. Речник.* Одесса: Друк. (Topalova 2009: Topalova, S. *Govorat na selo Kalchevo*, *Bolgradsko – Besarabia. Rechnik.* Odessa: Druk, 2009.)

(UN)KNOWN LANGUAGE: AUTUMN HOLIDAYS OF BULGARIANS OF SOUTHERN UKRAINE

Svetlana Georgiieva
Odesa I. I. Mechnikov National University

sgeorgijevamititel@gmail.com

20**Abstract:** The article is a continuation of the year-long research of the author, in which an attempt of collecting and classifying the ethno-cultural vocabulary led to creation of the Ethno-linguistic Dictionary of the folk spiritual culture of Bulgarians in Ukraine. The terminology of the national calendar of Bulgarians of the diaspora is an expression of the national specificity of culture and in this sense its study is perspective within the emerging tendencies of the European mindset since the beginning of the XXI century. The article examines the collected lexical material as a corpus of folk terms of the cultural dialect related to the summer rituals of Bulgarians of southern Ukraine.

Keywords: *autumn customs and rituals, ethno-linguistics, Bulgarian cultural dialect, Bulgarian diaspora in Ukraine*

Svetlana Georgiieva
Odesa I. I. Mechnikov National University
24/26, Frantsuzky Blvd.
Odesa 65015
Ukraine

СОВРЕМЕННЫЕ УПОТРЕБИТЕЛЬНЫЕ БОЛГАРСКИЕ ПОСЛОВИЦЫ И ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКОЕ ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКОЕ ЯДРО[67]

Марина Ю. Котова
Санкт-Петербургский государственный университет
m.kotova@spbu.ru

Резюме: В данной статье рассматриваются некоторые актуальные вопросы сопоставления современных активных болгарских пословиц с пословицами из восточнославянского паремиологического ядра. Тождество внутренней формы болгарских пословиц с русско-белорусско-украинскими паремиологическими параллелями показано наряду с анализом образных различий болгарских и восточнославянских паремий. Паремиологический социолингвистический эксперимент является основным методом для выявления актуальных паремиологических параллелей в трех языках к пословицам русского паремиологического минимума, зафиксированного Г. Л. Пермяковым в конце XX века. Выводы касаются специфики болгарских пословичных параллелей восточнославянского паремиологического ядра.

Ключевые слова: *болгарские пословицы, восточнославянское паремиологическое ядро, Пермяков, русский паремиологический минимум, сопоставительная паремиология*

1. Введение

В начале следует уточнить объект паремиологии как лингвистической дисциплины. С точки зрения терминологии нет единого мнения относительно его наименования. Здесь термины пословица и паремия считаются синонимами, которые обозначают паремиологические единицы, структурно равные предложению, экспрессивные и относительно устойчивые, с прямым или переносным планом выражения, обязательно содержащие дидактическую коннотацию. К пословицам относим афоризмы как фольклорного, так и авторского происхождения. Термин поговорка считаем синонимичным термину фразеологизм (фразеологическая единица), и поэтому в качестве объекта паремиологии не рассматриваем.

Восточнославянское паремиологическое ядро активных современных пословиц русского, белорусского и украинского языков вычленено на нашем материале впервые. Здесь была применена та же методика, что и ранее при выделении русско-болгарско-чешско-словацко-английского паремиологического ядра (Kotova 2019a), а именно: социолингвистический паремиологический эксперимент среди информантов-носителей языка и фиксация актуальных пословиц в контекстных употреблениях в современной письменной разговорной речи в интернет-пространстве (Боева / Boeva 2021; Мущинская / Mushchinskaia 2020; Украинские пословицы / Ukrainskie poslovitsy 2020).

Основная цель сопоставления болгарских современных употребительных пословиц с современными употребительными русскими, белорусскими и украинскими пословицами восточнославянского паремиологического ядра – прояснение специфики пословиц болгарского языка как параллелей трех восточнославянских языков. Для этого будут фиксироваться идентичные и различные по внутренней форме пословичные параллели.

При подборе белорусских, украинских и болгарских пословичных параллелей к русским активным современным пословицам, то есть к паремиологическому минимуму Г. Л. Пермякова (500 пословиц), мы опирались на тот факт, что пословица – это логико-семиотический знак ситуации (Пермяков / Permiakov 1988). Решающим аспектом в этом подборе является тождественность ситуаций, в которых употребляются пословицы, а не их структура и/или компонентный состав (см. так-

[67] Исследование выполнено при финансовой поддержке РФФИ в рамках научного проекта № 20-012-00105. Acknowledgments: The research was funded by RFBR, project number 20-012-00105.

же Kotova 2019b). Среди пословичных русско-белорусских, русско-украинских и русско-болгарских параллелей отмечено два основных типа: полные и относительные пословичные эквиваленты, совпадающие или близкие по форме, компонентному составу и структуре (например: рус. *Глаза – зеркало души* – белорус. *Вочы – люстэрка душы* – укр. *Очі – дзеркало душі* – болг. *Очите са огледало на душата* или рус. *С глаз долой – из сердца вон* – белорус. *З вачэй далоў – з сэрца вон* – укр. *Як з очей, так і з думки* – болг. *Далеч от очите, далеч от сърцето*) и малочисленная группа пословичных параллелей с отличающейся внутренней формой, но одинаковых по паремиологической семантике (например: рус. *Сколько верёвочке ни виться, а конец найдётся* – белорус. *Колькі б воўк ні валок, павалакуць і ваўка* – укр. *Скільки вірьовку не плети, а кінець їй все одно буде* – болг. *Веднъж стомна за вода, дваж стомна за вода, триж – стомната се счупи*).

В докладе использован материал авторского многоязычного словаря пословиц и результатов социолингвистического паремиологического эксперимента, опубликованных в виде „Тетрадей паремиографа“ (Котова / Kotova 2000; Котова и др. / Kotova et al. 2013; Котова, Боева / Kotova, Boeva 2019).

Выявленное восточнославянское паремиологическое ядро (383 русско-белорусско-украинские пословичные параллели) имеет следующие характеристики:

– оно составляет 76,6 % от нашего материала (от 500 пословиц, образующих русский паремиологический минимум Г. Л. Пермякова);
– оно оказалось значительно больше, чем русско-болгарско-чешско-словацко-английское паремиологическое ядро, вычлененное на том же материале и насчитывающее 141 пословицу (то есть 28,2 % паремиологического минимума русского языка);
– в восточнославянское паремиологическое ядро не вошло 26 русских пословиц, проецирующих лакуны в белорусском и в украинском языках;
– кроме этих общих лакун (и в белорусском, и в украинском языках), нами не были обнаружены белорусские активные пословичные соответствия еще к 55 русским пословицам, и не найдены украинские активные пословичные параллели к другим 36 русским пословицам.

После подбора болгарских пословичных параллелей к пословицам восточнославянского паремиологического ядра были получены следующие количественные результаты:

– болгарские пословичные параллели были подобраны к 232 русским пословицам, стоящим во главе русско-белорусско-украинских параллелей (из 383 русских заголовочных пословиц восточнославянского паремиологического ядра), то есть к 60,8 % восточнославянского паремиологического ядра;
– количественно преобладающая часть, а именно болгарские пословичные параллели к 134 русским пословицам, входит одновременно в оба паремиологических ядра: и в восточнославянское (в котором они составляют 35 %), и в русско-болгарско-чешско-словацко-английское паремиологическое ядро (в котором они составляют 95 %);
– меньшая часть, то есть 98 болгарских пословичных параллелей к другим 98 русским пословицам (или 25,8 % от целого болгаро-восточнославянского паремиологического ядра) входит только в одно ядро – болгаро-восточнославянское (к этим 98 русским пословицам не найдены активные пословичные параллели ни в чешском, ни в словацком, ни в английском языках).

2. Дискуссионные вопросы теории данного исследования

Во-первых, в аспекте лингвокультурологии, к главным универсалиям пословицы относим фиксацию стереотипа определенной языковой картины мира – в виде рекомендаций, советов, философских обобщений. Пословицы, с одной стороны, выступают в качестве маркеров общеязыковой картины мира, а с другой стороны, образуют собственную репрезентацию – пословичную языковую картину мира.

Во-вторых, интересы сопоставительной паремиологии, сопоставительной лингвокультурологии и теории перевода переплетаются в процессе подбора иноязычных пословичных параллелей, который при художественном переводе часто называют переводом пословицы. Максимально точ-

ный перевод пословицы возможен только в случае наличия полных или относительных эквивалентов, совпадающих по компонентному и структурному составу, по функционально-стилистической окраске и по степени употребительности (Флорин, Влахов / Florin, Vlahov 1980). Если таких эквивалентных пословичных параллелей нет, то приходится прибегать к другим методикам. По одной из них подбор пословичного аналога основывается на экспериментальном моделировании в переводящем языке ситуации употребления пословицы – семиотического знака ситуации. Репродуцирование в языке перевода функции пословицы из определенной ситуации, заданной оригинальным текстом, позволяет нащупать параллельный стереотип реакции в виде иноязычной пословицы. При этом неизбежны потери семантических нюансов, так как часто такие поиски ведутся среди пословичных синонимов в сторону генерализации семантики. Неудивительно, что одна и та же пословица с широким смыслом может выступать в качестве параллели к разным оригинальным семантически нюансированным пословицам. Приведем примеры из нашего материала. Болгарская пословица *Всичко си има време* является параллелью не только русской пословицы *Всему своё время (свой черёд)*, но и двух других пословиц – *Всякому овощу своё время* и даже *Дорого яичко к Христову дню*. Другая болгарская пословица с похожим компонентным составом *Всичко (Всяко нещо) с времето си* может выступать параллелью к русским пословицам *Когда на охоту ехать, тогда и собак кормить*, *На хотенье есть терпенье* или *Делу время, а потехе час*. Более ярким примером с разной образностью является болгарская пословица *Хванеш ли се на хорото, играй го докрай* в качестве параллели к двум русским пословицам: *Взялся за гуж, не говори, что не дюж* и *Назвался груздем, полезай в кузов.*

3. Болгарские пословичные параллели восточнославянского паремиологического ядра

Болгарские пословичные параллели к русским пословицам, отобранные методом сплошной выборки из словаря П. Р. Славейкова (Славейков / Slavejkov 1972), а затем зафиксированные в результате социолингвистического паремиологического эксперимента среди носителей болгарского языка и подтвержденные контекстами употребления, являются только малой частью болгарского паремиологического фонда. Эти болгарские пословицы относятся к востребованному в современной речи сегменту паремиологического запаса, который, возможно, в будущем будет квалифицирован как часть паремиологического минимума болгарского языка. Фактор общеизвестности и употребительности пословицы был решающим при определении параллели, например, в тех случаях, когда мы располагали данными словарей о наличии параллели, но ее употребительность не была подтверждена достаточным количеством респондентов нашего социолингвистического эксперимента и контексты ее речевого употребления выявить не удалось (например, к русской пословице *Одна паршивая овца всё стадо портит* существует словарная болгарская пословичная параллель *Една шугава овца цяло стадо ошугавява*, не подтвержденная контекстами употребления в ходе нашего эксперимента и поэтому не включенная в наше болгаро-восточнославянское паремиологическое ядро).

Остановимся сначала на болгарских пословичных параллелях, которые вошли в оба паремиологических ядра.

В наших предшествующих исследованиях русско-болгарско-чешско-словацко-английского паремиологического ядра уже было замечено, что болгарские образные пословицы с идентичным или близким русской пословице образом составляют в этом ядре около 60 %, а около 40 % – болгарские пословицы с другой внутренней формой: с отличающимся от русской пословицы образом или с прямым планом выражения (Kotova 2019b).

Внутренняя форма русских пословиц и их болгарских пословичных параллелей, включенных в оба паремиологических ядра, которые удалось выделить на данном этапе исследования – русско-болгарско-чешско-словацко-английское и русско-белорусско-украинское (или восточнославянское), имеет пять типов соотношений в зависимости от вида плана выражения (прямого или переносного): 1. идентичную образную основу; 2. разные образные основы; 3. у русской пословицы образный (переносный план выражения) – у болгарской пословичной параллели прямой план выражения; 4. у русской пословицы и у ее болгарской пословичной параллели – прямой план выра-

жения (нет образности); 5. у русской пословицы прямой план выражения – у болгарской параллели есть образная основа. Приведем по одному примеру каждого типа.

Первый тип (45 русских пословиц с иностранными пословичными параллелями) – одинаковые или близкие образные основы: рус. *По одёжке встречают, по уму провожают*. ‘По тому, как человек одет, его оценивают при знакомстве, но в дальнейшем на первый план при оценке человека выступает его интеллект, духовные качества, его характер и т.д.’ – белорус. *Па адзежцы сустракаюць, а па розуму праводзяць*. – укр. *По одежі зустрічають, по уму проводжають*. – болг. *По дрехите посрещат, по ума изпращат.*

Второй тип (28 русских пословиц с иностранными пословичными параллелями) – разные образные основы: рус. *Работа не волк (не медведь): в лес не убежит*. ‘Говорят лентяи, оправдывая свою бездеятельность’. – белорус. *Праца (Работа) не воўк, у лес не ўцячэ*. – укр. *Робота не вовк, у ліс не втече*. – болг. *Работата не е заек, да избяга.*

Третий тип (19 русских пословиц с иностранными пословичными параллелями) – образная основа у русской пословицы – прямой план выражения у болгарской пословичной параллели: рус. *На воре шапка горит*. ‘Тот, кто виноват, думает, что все это замечают, поэтому сам невольно выдает свою вину’. – белорус. *На злодзеі і шапка гарыць*. – укр. *На злодієві і шапка горить*. – болг. ср. *Гузен негонен бяга*.

Четвертый тип (35 русских пословиц с иностранными пословичными параллелями) – прямой план выражения у русской и у болгарской пословицы: рус. *Лучше поздно, чем никогда*. ‘Говорится, чтобы ободрить опоздавшего (прийти, сделать что-л.), подчёркивая важность и ценность его поступка’. – белорус. *Лепей (Лепш) позна, чым ніколі*. – укр. *Краще пізно, ніж ніколи*. – болг. *По-добре късно, отколкото никога.*

Пятый тип (7 русских пословиц с иностранными пословичными параллелями) – прямой план выражения у русской пословицы – образная основа у болгарской пословичной параллели: рус. *Поспешишь – людей насмешишь*. ‘Чтобы достигнуть успеха, не стоит торопиться’. – белорус. *Паспех людзям на смех.* – укр. *Поспішиш – людей насмішиш*. – болг. ср. *Бързата кучка слепи ги ражда.*

Для лингвокультурологии особый интерес представляют образные пословицы, поэтому приведем следующие данные: среди болгарских параллелей, вошедших в оба паремиологических ядра, насчитывается 80 пословиц с образной основой (59,7 % от всех 134 болгарских пословиц) и 54 пословицы с прямым планом выражения (40,3 % от всех 134 пословиц).

Русско-белорусско-украинское паремиологическое ядро (383 пословичные параллели) в 2,7 раза больше, чем выявленное нами ранее русско-болгарско-чешско-словацко-английское паремиологическое ядро (141 пословичная параллелль), 95 % которого вошло теперь в восточнославянское ядро.

Приведем некоторые примеры всех отмеченных выше типов параллелей среди 98 болгарских пословиц, которые вошли только в болгаро-восточнославянское паремиологическое ядро.

Первый тип – одинаковые или близкие образные основы: рус. *На безрыбье и рак рыба.* ‘1) При отсутствии выбора годится любой вариант. 2) Когда нет других претендентов, соглашаются на любовь того партнера (противоположного пола), который сам себя предлагает’. – белорус. *На бязрыб’і і рак рыба*. – укр. *На безвідді (безриб’ї) й рак риба.* – болг. *Когато няма риба, и ракът е риба.*

Второй тип – разные образные основы: рус. *Чья бы корова мычала, а твоя бы молчала*. ‘Если человек в чём-л. виноват, он не имеет права укорять другого за такую же провинность’. – белорус. *Чыя б кароўка мычала, твая б маўчала*. – укр. *Чия б гарчала, а твоя б мовчала.* – болг. *Присмял се хърбел на щърбел*.

Третий тип – образная основа у русской пословицы – прямой план выражения у болгарской пословичной параллели: рус. *Заставь дурака Богу молиться - он и лоб разобьёт (расшибёт).* ‘Когда неумный человек берётся за выполнение поставленной перед ним задачи, он не в состоянии организовать дело и часто наносит вред самому себе, работая с излишней горячностью’. – белорус. *Скажы дурному (дурню) паклоны біць, то ён і лоб разаб`е.* – укр. *Загадай дурному Богу молиться, він і голову розіб’є*. – болг. *Прекален светец и Богу не е драг*.

Четвертый тип – прямой план выражения у русской и у болгарской пословицы: рус. *Скромность красит человека*. ‘Наибольшего уважения достоин тот, кто не требует поощрения своих заслуг и не выставляет свои достоинства напоказ’. – белорус. *Сціпласць упрыгожвае чалавека*. – укр. *Скромність прикрашає людину*. – болг. *Скромността краси човека.*

Пятый тип – прямой план выражения у русской пословицы – образная основа у болгарской пословичной параллели: рус. *Врать ври, да знай меру*. ‘Говорят человеку, который пытается выдать за правду явный для всех обман’. – белорус. *Мані ды знай меру*.– укр. *Не роби з губи халяви*. – болг. ср. *Посмали, Манго*.

Второй тип (несовпадение образов) и четвертый тип (прямой план в русской пословице и в ее болгарской параллели) представлены одинаковым количеством (по 31 русской пословице с белорусскими, украинскими и болгарскими параллелями).

Первый тип (совпадение образов) несколько меньше – 22 блока русско-белорусско-украинско-болгарских пословичных параллелей.

Третий тип (русская образность – болгарский прямой план) и пятый тип (русский прямой план – болгарская образность) одинаково насчитывают по 7 блоков русско-белорусско-украинско-болгарских пословичных параллелей.

Только в болгаро-восточнославянском паремиологическом ядре находим 60 образных болгарских пословиц (61,2 % от 98 болгарских паремий) и 38 болгарских пословиц с прямым планом выражения (38,8 %).

4. Заключение

В данной работе рассмотрены современные употребительные болгарские пословичные параллели восточнославянского паремиологического ядра, включающего современные употребительные пословицы трех языков, выявленные в ходе авторского социолингвистического паремиологического эксперимента.

В восточнославянское паремиологическое ядро входит 383 блока пословичных параллелей русских пословиц паремиологического минимума Г. Л. Пермякова. Дается сопоставление этого ядра с выявленным автором ранее русско-болгарско-чешско-словацко-английским паремиологическим ядром (Kotova 2019a), которое в 2,7 раза меньше восточнославянского, но 95 % от него совпадает с восточнославянским паремиологическим ядром.

Болгаро-восточнославянское паремиологическое ядро, по нашим данным, насчитывает 232 русских пословицы с белорусскими, украинскими и болгарскими параллелями, причем из них 134 болгарские параллели совпадают со 134 блоками параллелей из первого паремиологического ядра (первая группа), а 98 болгарских параллелей появляются только в болгаро-восточнославянском паремиологическом ядре (вторая группа).

В докладе рассматриваются пять типов соотношений внутренней формы употребительных русских и болгарских пословиц в болгаро-восточнославянском паремиологическом ядре: совпадение образных основ; разные образные основы; у русской пословицы образный (переносный план выражения) – у болгарской пословичной параллели прямой план выражения; у русской пословицы и у ее болгарской пословичной параллели – прямой план выражения (нет образности); у русской пословицы прямой план выражения – у болгарской параллели выявлена образная основа.

Приводятся количественные данные по пяти типам соотношений внутренней формы в первой и второй группе болгарских пословиц: первый тип – 45 в первой группе / 22 во второй группе, второй тип – 28 / 31, третий тип – 19 / 7, четвертый тип – 35 / 31, пятый тип – 7 блоков параллелей в первой группе / 7 во второй группе.

В целом, среди болгарских пословичных параллелей всего болгаро-восточнославянского паремиологического ядра преобладают болгарские пословицы с образной основой – 140 паремий (60,3 %). Остальную часть (92 болгарские паремии) составляют болгарские пословицы с прямым планом выражения (39,7%).

По нашим данным, болгарские образные пословицы выступают в качестве параллелей к русским образным пословицам (54,3 % всего болгаро-восточнославянского паремиологического ядра), а также к небольшой части русских пословиц с прямым планом выражения (6 %).

Полученные результаты могут быть использованы в дальнейших исследованиях в нескольких направлениях. В рамках сопоставительной лингвокультурологии перспективным является сопоставление языковой пословичной картины мира болгарского и восточнославянских языков. Для целей сопоставительной славянской паремиологии представляет определенную ценность анализ

семантической структуры употребительных русских пословиц и их активных болгарских пословичных соответствий, которые являются знаками идентичных ситуаций, но не совпадают по денотативному плану выражения. Теория перевода и паремиография на основе полученных данных смогут исследовать в дальнейшем стилистические коннотации актуальных пословичных параллелей и др.

Цитирана литература / References

Боева 2021: Боева, Н. Е. Имя собственное в составе современных белорусских пословиц на фоне чешских паремий – В: *Bohemistyka,* № 1, с. 81 – 96. (Boeva 2021: Boeva, N. E. Imia sobstvennoe v sostave sovremennykh belorusskikh poslovits na fone cheshskikh paremii. – In: *Bohemistyka,* № 1, pp. 81 – 96.)

Котова 2000: Котова, М. Ю. *Русско-славянский словарь пословиц с английскими соответствиями.* Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета. (Kotova 2000: Kotova, M. Yu. *Russko-slavianskii slovar' poslovits s angliiskimi sootvetstviiami*. St. Petersburg: Izdatel'stvo Sankt-Peterburgskogo universiteta.)

Котова, Боева 2019: Котова, М. Ю., Н. Е. Боева. *Тетради паремиографа. Выпуск 5. Белорусские пословичные параллели русских пословиц паремиологического минимума.* Под редакцией М. Ю. Котовой. Санкт-Петербург: Филологический факультет СПбГУ, ВВМ. (Kotova, Boeva 2019: Kotova, M. Yu., N. E. Boeva. *Tetradi paremiografa*. *Vypusk 5: Belorusskie poslovichnye paralleli russkikh poslovits paremiologicheskogo minimuma.* St. Petersburg: Filologicheskii fakultet SPbGU, VVM.)

Котова и др. 2013: Котова М. Ю., А. А. Колпакова, О. В. Раина. *Тетради паремиографа. Выпуск 1. Болгарские пословичные параллели русских пословиц паремиологического минимума.* Под редакцией М. Ю. Котовой. Санкт-Петербург: Филологический факультет СПбГУ. (Kotova et al. 2013: Kotova, M. Yu., A. A. Kolpakova, O. V. Raina. *Tetradi paremiografa. Vypusk 1. Bolgarskie poslovichnye paralleli russkikh poslovits paremiologicheskogo minimuma*. St. Petersburg: Filologicheskii fakultet SPbGU.)

Мущинская 2020: Мущинская, В. В. Украинские пословичные параллели в электронном словаре современных активных восточнославянских пословиц – В: *Русский язык и литература в славянском мире: История и современность: Материалы Международной научно-практической конференции в онлайн-формате.* МГУ имени М. В. Ломоносова, 25 мая 2020 г. Москва: МГУ им. М. В. Ломоносова, с. 45 – 51. (Mushchinskaia 2020: Mushchinskaia, V. V. Ukrainskie poslovichnye paralleli v elektronnom slovare sovremennykh aktivnykh vostochnoslavianskikh poslovits. – In: *Russkii iazyk i literatura v slavianskom mire: Istoriia i sovremennost': Materialy Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii v onlain-formate*. MGU imeni M. V. Lomonosova, 25 maia 2020 g. Moskva: MGU imeni M. V. Lomonosova, pp. 45 – 51.)

Пермяков 1988: Пермяков, Г. Л. *Основы структурной паремиологии*. Москва: Наука. (Permiakov 1988: Permiakov, G. L. *Osnovy strukturnoi paremiologii*. Moskva: Nauka.)

Славейков 1972: Славейков, П. Р. *Български притчи или пословици и характерни думи*. София: Български писател. (Slaveykov 1972: Slaveykov, P. R. *Balgarski pritchi ili poslovitsi i harakterni dumi*. Sofia: Balgarski pisatel.)

Украинские пословицы 2020: Соціолінгвістичний пареміологічний експеримент. Электронный ресурс. Режим доступа к опросу. (Ukrainskie poslovitsy: Sociolingvistychnyi paremiologichnyi eksperiment. Elektronnyi resurs. Rezhim dostupa k oprosu.) <https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSdH_qyzoYCNGaxvFviucA2xDnEv72e-CoKajJs1oAUI1f4xsQ/viewform> [13.12.2020]

Флорин, Влахов 1980: Флорин, С., С. Влахов. *Непереводимое в переводе*. Москва: Международные отношения. (Florin, Vlahov 1980: Florin, S., S. Vlahov. *Neperevodimoe v perevode*. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniia.)

Kotova 2019a: Kotova, M. Yu. To the question of the Russian–Czech–Slovak–Bulgarian–English paremiological core. – In: *Bohemistyka,* № 1, pp. 3 – 18.

Kotova 2019b: Kotova, M. Yu. The Specifics of Bulgarian Proverbs in the Russian-Bulgarian-Czech-Slovak-English Paremiological Core – In: *Bulgarian Language and Literature,* Volume 61, Number 4, pp. 363 – 371.

CURRENT ACTIVE BULGARIAN PROVERBS AND EASTERN SLAVONIC PAREMIOLOGICAL CORE

Marina Yu. Kotova
Saint Petersburg State University

m.kotova@spbu.ru

Abstract: This paper discusses some actual issues on comparison of current active Bulgarian proverbs with the proverbs from the Eastern Slavonic paremiological core. The identity of the Bulgarian proverbs with Russian-Belorussian-Ukrainian paremiological parallels is shown along with the analysis of the imagery differences between Bulgarian and Eastern Slavonic paremias. Paremiological sociolinguistic experiment is the main approach in the revealing of the proper paremiological parallels in three languages for the proverbs of the Russian paremiological minimum, fixed by G. L. Permyakov at the end of the XXth century. Conclusions concern the specifics of the Bulgarian paremiological parallels to the Eastern Slavonic paremiological core.

Keywords: *Bulgarian proverbs, contrastive paremiology, Eastern Slavonic paremiological core, Permyakov, Russian paremiological minimum*

Marina Yu. Kotova
Saint Petersburg State University
Universitetskaya Emb., 7-9
St. Petersburg 199034
Russia

ПОГЛЕД КЪМ НЯКОИ ГЛАГОЛНИ УСТОЙЧИВИ СРАВНЕНИЯ С МОДУЛИТЕ *ЖИВЕЯ, ЧУВСТВАМ СЕ*

Теодора Кръстева
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
Секция за етнолингвистика

t.krasteva@ibl.bas.bg

Резюме: Настоящата статия е посветена на някои глаголни устойчиви сравнения в българския и в руския език с модулите *живея, чувствам се*. Материалът е ексцерпиран от речници и се разглежда в съпоставителен план. Разглежданият материал показва висока степен на еквивалентност.

Ключови думи: *лингвокултурология, устойчиви сравнения, български език, руски език*

Устойчивите сравнения представляват интересен обект за разкриване на мирогледа и езиковата картина на света на различните народи. Човек опознава себе си, света и другите в него, изгражда си представи за заобикалящата го действителност, като сравнява непознатото с познатите му предмети и категории.

Устойчивите сравнения са перспективно поле за разработка в духа на антропоцентричната насоченост в науката през последните десетилетия, когато в резултат на засиления интерес към тях наред със специализираните речници на УС (едно-, двуезични и дори в повече езици) се появяват и редица трудове, разглеждащи явлението в рамките на един език или в съпоставителен план. В българския език представителна е монографията на В. Кювлиева – „Устойчивите сравнения в българския език“ (Кювлиева / Kyuvlieva 1986), а в руския – на В. М. Оголцев – „Устойчивые сравнения в системе русской фразеологии“, „Словарь устойчивых сравнений русского языка (синонимо-антонимический)“ (Оголцев / Ogolcev 1979, 2001). П. Легурска разглежда УС като източник на образни метафори, разглежда възможностите за съпоставителното им изучаване в българския и в руския език, както и еквивалентността при превод (Легурска / Legurska 1982, 1983, 2015). Сред съпоставителните изследвания бихме могли да посочим трудовете на Б. Янев – „Образните сравнения с антропоцентричен характер в българския и английския език“ (Янев / Yanev 2013) и на Р. Холанди (Холанди / Holandi 2012) – за български и английски език, на Ж. Кръстева – за български и френски език (Кръстева / Krasteva 2016), на М. Каралова – за български и новогръцки (Каралова / Karalova 2013), на Н. Бояджиева (Бояджиева / Boyadzhieva 2017) – за италиански език, речника на Р. Холанди „Устойчиви сравнения. Български, руски, английски, немски, френски“ (Холанди / Holandi 2008) и други.

Обект на анализ в настоящата статия са някои глаголни устойчиви сравнения, които предават емоции и своеобразна самооценка на собственото битие, чието цялостно значение не представлява количествена, а качествена характеристика. В този случай семантиката на устойчивото сравнение е силно зависима от използвания образ. Поради възможността за грешно тълкуване в изследването са използвани предимно УС, регистрирани в следните речници: речник на В. Кювлиева към монографията „Устойчивите сравнения в българския език“ и електронния вариант на Речника на българския език (РБЕ / RBE) за българския език, и „Устойчивые сравнения русского языка. Тематический словарь“ Л. А. Лебедева и „Словарь устойчивых сравнений русского языка (синонимо-антонимический) на В. М. Оголцев за руския.[68] Материали от корпусите на българския и руския език се използ-

[68] В статията са използвани следните съкращения: УС – устойчиво сравнение, РБЕ – Речник на българския език – електронен вариант на адрес http://ibl.bas.bg/rbe/; ВК / VK – Речник на В. Кювлиева към монографията ѝ „Устойчивите сравнения в българския език“, Леб. / Leb. – Устойчивые сравнения русского языка. Тематический словарь на Л. А. Лебедева; Ог./ Og. – „Словарь устойчивых сравнений русского языка (синонимо-антонимический)“ на В. М. Оголцев, БНК / BNK – Български национален корпус, РНК / RNK – Руски национален корпус, б.е. – български език, р.е. – руски език.

ват по-скоро като изключение в случаите, когато откриваме такива в текстове и те могат да бъдат разглеждани като еквивалентни на вече регистрирани в другия език. Съпоставката на подобни УС в българския и в руския език не просто ще ни покаже доколко те съвпадат и към кои тематични групи принадлежат, но и ще ни даде по-ясна представа за критериите за оценка на битието и за това какво представлява ценност за съответните народи.

Докато при адективните УС (с модул на сравнението прилагателно име) УС най-често означава ‘висша степен на проява на посочения признак (много + съответното прилагателно)’, по-различно е положението при глаголните УС, при които УС може да има не само количествено значение, но и да изразява начин за извършването на това действие. В настоящото изследване ще разгледаме някои глаголни УС, при които значението не може да бъде пряко изведено от значението на модула (в дадения случай – на съответния глагол *живея, чувствам се*), а зависи от използваната сравнителна дума. Дадените УС имат силно оценъчен характер и могат да се разглеждат като резултат от вътрешна саморефлексия на общността.

УС с глагола *живея* са богато представени в речниците. При тях, за разлика от адективните УС, се активира въпросът не за количество (колко), а за начин на живот (‘как живея‘), който бихме могли на парафразираме като качество на живот. Повечето от тях условно могат да бъдат разделени на 2 групи – ‘живея добре, безгрижно, охолно’ или ‘живея лошо, бедно, в лишения’, за което може да има различни причини. Срещат се и не толкова еднозначни УС със значение ‘живея сам, уединено’, което може да бъде свързано с личния избор на индивида или по стечение на обстоятелствата и др.

Въз основа на значението би могъл да бъде съставен както синонимичен ред от УС, така и да бъдат изведени антонимични такива. Затова ще се опитаме да разгледаме УС въз основа на семантичните отношения помежду им.

В УС със значение ‘живея добре, в охолство’ се използват различни сравнителни думи, които назовават човека по социален статус. Така се оказва, че най-добре, в охолство и безгрижно живеят тези, които притежават власт и свобода сами да се разпореждат не само със собствения си живот, но и с този на околните. Изборът на сравнителни думи говори за определени исторически процеси и за близостта на един или друг обществен строй до съответния народ. По-често срещани са собствените реалии (*цар*, *царица*) или тези на съседни народи, белязали определен период от историческото развитие на съответния народ, за разлика от чуждите. Така в руския език като сравнителни думи се срещат реалиите *барин*, *барышня*, *пан*, в българския език – турските титли *паша*, *бей*, останали в езика от периода на османското робство. Изборът на сравнителни думи влияе и върху конотативната натовареност на УС. Бихме могли да предположим наличие на допълнителна негативна конотация при УС с последните два образа, въпреки че животът в охолство сам по себе си би могъл да бъде разглеждан донякъде като осъдителна, макар и желана характеристика.

Еквивалентни УС:

1. *живея като цар, царица* (ВК / VK 1986: 133) – *жить как царь, царица* (Леб. / Leb. 2015: 241, Ог. / Og. 2001: 739);
2. *живея като крал, кралица* (БНК / BNK) – *жить как король и королева* (Леб. / Leb. 2015: 239, Ог. / Og. 2001: 278);
3. *живея като принц, принцеса* (БНК / BNK) – *жить как принц, принцесса* (Ог. / Og. 2001: 505);
4 *живея като паша* (ВК / VK 1986: 132) – *жить как паша* (РНК / RNK).

Безеквивалентни УС, б.е.: *живея като бей* (ВК / VK 1986: 132); р.е: *жить как барин/барышня* (Леб. / Leb. 2015: 238, Ог. / Og. 2001: 46), *жить как пан* (Ог. / Og. 2001: 450), *жить как помещик/помещица* (Ог. / Og. 2001: 489.), *жить как буржуй* (Ог. / Og. 2001: 77).

В руския език в речниците е регистриран по-богат синонимичен ред от УС с това значение. В българския език срещаме и УС с име на конкретна историческа личност – *живея като Симеончо* (ВК / VK 1986: 133), което свидетелства за изградения в представите на българите образ на младия по това време монарх Симеон Втори, принуден рано да напусне пределите на България, като радващ се на лесен, хубав и охолен живот. Сравнителната дума представлява умалително собствено име, което показва елемент на ирония и отрицателно отношение. Исторически контекст откриваме и при руското УС *жить как при коммунизме* (Леб. / Leb. 2015: 241), което сякаш маркира идеала за живот по това време, доближавайки го до по-общото *живея като в рай* (БНК / BNK) – *жить как*

в раю (Леб. / Leb. 2015: 239, Ог. / Og. 2001: 535), и го противопоставя на *живея като в ада* (БНК / BNK) – *жить как в аду* (Леб. / Leb. 2015: 238, Ог. / Og. 2001: 28). Подобен тип УС, които показват определен тип отношение към един или друг обществено-политически строй, рискуват да станат подвластни на времето и подлежат на преосмисляне и преоценка.

Антонимичното значение ‘живея лошо, бедно, в лишения’ със сравнителна дума –лице, назовано по социален статут в обществото, е представено в екв. УС: *живея като просяк* (БНК / BNK) – *жить как нищий* (Леб. / Leb. 2015: 240, Ог. / Og. 2001: 401).

Значението ‘живея добре, комфортно’ откриваме и в по-неопределеното: *живея като човек, живея като бял човек* (БНК / BNK) – *жить как белый человек, как человек/люди* (Леб. / Leb. 2015: 238), което се противопоставя на значението ‘живея при лоши условия, в нищета’, изразено чрез еквивалентните УС:

1. *живея като животно (скот)* (ВК / VK 1986: 132) – *жить как скот, скоты, скотина* (Леб. / Leb. 2015: 241, Ог. / Og. 2001: 599);
2. *живея като дивак* (БНК / BNK) – *жить как дикарь* (Леб. / Leb. 2015: 239., Ог. / Og. 2001: 156);
3. *живея като звяр* (БНК / BNK) – *жить как зверь* (Ог. / Og. 2001: 202).

Интересен случай наблюдаваме при УС *жить как зверь* (Ог. / Og. 2001: 202) в значение ‘живея в нищета, при крайно неблагоприятни условия’. В речника на В. Кювлиева срещаме УС със същата сравнителна дума, но то е допълнено от определението *подгонен – живея като подгонен звяр* (ВК / VK 1986: 132), което променя значението – ‘живея в постоянна тревога, напрежение, безпокойство’. Затова не можем да разглеждаме тези УС като еквивалентни. Такива се оказват УС със съответното определение: *живея като подгонен звяр* (ВК / VK 1986: 132) – *жить как затравленный зверь* (РНК / RNK). Подобни случаи на разминаване на значението въпреки формалното съвпадение на част от компонентите, показват някои трудности при съставянето на еквивалентни двойки в различните езици. Именно поради тази причина в изследването се опираме на речникови дефиниции.

Лошият живот се свързва с условията на живот, с липсата на елементарни блага на цивилизацията, маркирани често чрез местата, обитавани от домашните животни – *живея като в кочина* (БНК / BNK) – *жить как в свинарнике* (Леб. / Leb. 2015: 239), р.е.: *жить как в хлеву* (Леб. / Leb. 2015: 239), и от дивите зверове – *жить как в лесу* (Леб. / Leb. 2015: 238), или чрез приравняването на човешкия живот към този на животните. Образът, който двата народа асоциират с лошия живот, е кучето. Екв. УС: *живея като куче* (ВК / VK 1986: 132) – *жить как собака* (Леб. / Leb 2015: 241, Ог. / Og. 2001: 616).

Образът на свинята пък реализира значение на мръсотия и нечистоплътност в руския език: *жить как свинья* (Леб. /Leb. 2015: 241, Ог. / Og. 2001: 580) – ‘живея мръсно, нечистоплътно’, което се потвърждава и от УС: *грязный, валяться в грязи, вымазаться как свинья* (Ог. / Og. 2001: 579).

Използват се и други обстоятелствени пояснения за място: *жить как на вокзале* (Леб. / Leb. 2015: 240), *жить как на бивуаках* (Леб. / Leb. 2015: 240) – ‘живея нестабилно, неблагоустроено’. Свързва се и с липсата на пространство: *живеем като в дядовата ръкавичка* (ВК / VK 1986: 131) – ‘живеем натясно’.

Някои УС с модул живея изразяват смисъла ‘живея самотно’.

Екв. УС: *живея като кукувица* (ВК / VK 1986: 132) – *жить как кукушка* (РНК / RNK). Същото значение се изразява и от УС *как кукушка* (Ог. / Og. 2001: 304), при което в регистрираното в речника УС липсва глагол. Като сравнителни думи в това значение се използват и птици, често нощни птици (*кукувица/кукушка*, б.е. *сврака*, р.е. *сыч, филин*). В някои случаи УС са разпространени чрез допълнителни елементи и описват конкретни условия на живот или ситуация:

Безекв. УС: б.е. *живея като сврака без драка* (ВК / VK 1986: 133); р.е. *жить как медведь в берлоге* (Леб. / Leb. 2015: 239, Ог. / Og. 2001: 343), *жить как бирюк* (Ог. / Og. 2001: 57, Леб. / Leb. 2015: 243), *жить как сыч* (Леб. / Leb. 2015: 243), *жить, как филин* (Леб. / Leb. 2015: 244).

Самотата може да бъде и желана, разглеждана като уединение, което е характерно за религиозните представители – *монах, монахиня*. В този случай се наслагват допълнителни характеристики като скромност, аскетизъм, живот в лишения, но и правилност.

Екв. УС: *живея като монахиня* (ВК / VK 1986: 132) – *жить как монахиня/монашка/монашенка* (Леб / Leb. 2015: 240, Ог. / Og. 2001: 367); *живея като монах* (БНК / BNK) – *жить как монах (*Леб

/ Leb. 2015: 239., Ог. / Og. 2001: 367); *живея като отшелник, отшелница* (БНК / BNK) – *жить как отшельник, отшельница* (Леб. / Leb. 2015: 240, Ог. / Og. 2001: 441).

Значението ‘живея спокойно’ се реализира в УС: *живея като бъбрек в лой* (ВК / VK 1986: 132), *живея като бълха в тъпан* (ВК / VK 1986: 132), *живея като кърлеж в ухо* (ВК / VK 1986: 132), *живея като му(х)а у тупан* (ВК / VK 1986: 132), построени по един и същи модел: ***живея*** + *сравнителен предлог* ***като*** + *сравнителната дума* (най-често дребно животно – насекомо/вредител) + обстоятелствено пояснение за място, определяно като най-комфортно.

Като антонимични УС в значение ‘живея неспокойно’ могат да бъдат разглеждани еквивалентните УС: *живея като подгонен звяр* (ВК / VK 1986: 132) – *жить как затравленный зверь* (РНК / RNK).

Усещането за нестабилност и опасност се постига и чрез обстоятелствени пояснения за място: *жить как на вулкане* (Леб. / Leb. 2015: 240, Ог. / Og. 2001: 113) – ‘живея в очакване на опасност’; *жить как на постоялом дворе* (Ог. / Og. 2001: 145) – ‘живея някъде временно, в очакване да ме изгонят’.

За човека висша ценност представлява свободата, чийто еталон са птиците (*волен като птица* (ВК / VK 1986: 113) – *свободный, вольный как птица* (Ог. / Og. 2001: 517, Леб. / Leb. 2015: 172). Еквивалентни УС със значение ‘живея свободно, волно’: *живея като волна птичка* (ВК / VK 1986: 132), *живея като птичка небесна* (ВК / VK 1986: 132) – *жить как птица (небесная/божья)* (Ог. / Og. 2001: 518).

Със свободата се асоциира и възможността за свободно придвижване, което може да се свърже и с липсата на дом, на обвързаност с определено място, бедността или практикуването на свободни професии: ‘живея без дом’ – *живея като цигулар* (ВК / VK 1986: 133).

Антонимично УС на тази картина на пълната свобода са еквивалентните УС: *живея като затворник* (БНК / BNK) – *жить как арестант* (Ог. / Og. 2001: 36, Леб. / Leb. 2015: 238), р.е.: *жить как на каторге* (Ог. / Og. 2001: 243).

Част от УС не образуват антонимични двойки. Това са УС със значение:

1. ‘Живеем без интимни връзки’ – *живеем като братче и сестриче* (ВК / VK 1986: 131).
2. ‘Живея мързеливо, без труд’ – в б.е.: *живея като кърлеж* (ВК / VK 1986: 132), в р.е.: *жить как байбак* (Леб. / Leb. 2015: 238). Така например забелязваме, че в езиците отсъстват УС със значение ‘живея, като много се трудя’, при което сравнителна дума да бъде някой от еталоните за трудолюбие, представени в УС с модул *работя* (отсъстват УС: *живея като пчела, мравка* или др.).
3. ‘Живея без да се замислям и осъзнавам нещата’ – *жить как в тумане* (Леб. / Leb. 2015: 198).
4. ‘Живеем в неразбирателство, омраза и чести кавги’ – екв. УС: *живеем като куче и котка* (ВК / VK 1986: 132) – *жить как кошка с собакой* (Ог. / Og. 2001: 292, Леб. / Leb. 2015: 175); б.е.: *живеем като снаха и свекърва* (ВК / VK 1986: 132).

Ако се опитаме да обобщим структурата на УС с модул *живея*, ще забележим, че най-чести при тях са следните 3 модела, които съвпадат в българския и руския език:

1. **живея** + сравнителен предлог **като** + сравнителна дума – съществително име (кого/какво), с разновидност – 2 съществителни имена;
2. **живея** + сравнителен предлог **като** + обстоятелствено пояснение, обикновено за място (къде, при какви условия);
3. **живея** + сравнителен предлог **като** + сравнителна дума – съществително име (кого/какво) + обстоятелствено пояснение за място (къде).

УС с модул *живея* са богато представени в двата езика като вътрешна саморефлексия и опит за осмисляне и определяне на собственото битие. Голяма част от УС (предимно със сравнителна дума – животно или назоваване на лице по социално положение) образуват еквивалентни двойки в българския и руския език.

Друг подобен глагол, който обаче служи за изразяване на емоции, е *чувствам се* (р.е. *чувствовать себя*). За разлика от *обичам* и *мразя*, глаголът *чувствам се* не изразява експлицитно типа емоция (РБЕ: *чувствам* – ‘изпитвам, изживявам някакво чувство’). Тя се извежда от цялостното значение на УС, а то зависи от избраната сравнителна дума. Тук отново ще разгледаме именно ре-

гистрираните в речниците примери, въпреки наличието на голям брой сравнения с не толкова ясна семантика в корпусите (БНК / BNK: *чувствам се като вдовец, като джудже, мъртвец, кифличка* и т.н.), при които значението би могло да бъде логически, но не и достатъчно еднозначно изведено въз основа на асоциациите с посочените образи.

В руския език в речниците е регистриран значително по-широк кръг от УС, които изразяват повече значения. Това не говори за липса на подобни в българския език, а по-скоро за неравномерното им отразяване в речниците. Поради тази причина към руските УС са потърсени български еквиваленти в БНК. УС с модул *чувствам се* могат да бъдат обобщени в значенията 'чувствам се добре (комфортно, спокойно и т.н.)' и 'чувствам се зле (некомфортно или в опасност)' със следните реализации:

А) 'Чувствам се добре, комфортно'

Еквивалентни УС:

1. *чувствам се като риба във вода* (ВК / VK 1986: 223) – *чувствовать себя как рыба в воде* (Леб. / Leb. 207, Ог. / Og. 2001: 564);
2. *чувствам се като у дома* (ВК /VK 1986: 223) – *чувствовать себя как дома* (Леб. / Leb. 2015: 207 , Ог. / Og. 2001: 159).

Безекв. УС, р.е.: *чувствовать себя как у тещи на блинах/в гостях* (Леб. / Leb. 2015: 208, Ог. / Og. 2001: 678).

Б) 'Чувствам се в безопасност'

1. *чувствовать себя как за каменной стеной* (Леб. / Leb. 2015: 243, Ог. / Og. 2001: 650);
2. *чувствовать себя как у Христа за пазухой* (Леб. / Leb. 2015: 242, Ог. / Og. 2001: 2001: 737).

В) 'Чувствам се в опасност'

1. *чувствовать себя как на пороховой бочке* (Леб. / Leb. 2015: 242, Ог. / Og. 2001: 70);
2. *чувствовать себя как вулкане* (Леб. / Leb. 2015: 242 , Ог. / Og. 2001: 113).

Г) 'Чувствам се зле, некомфортно, нервен'

Еквиваентни УС:

1. *чувствам се като на изпит* (БНК / BNK) – *чувствовать себя, волноваться как на экзамене* (Леб. / Leb. 2015: 207, Ог. / Og. 2001: 787);
2. *чувствам се като в затвор* (БНК / BNK) – *чувствовать себя как в тюрьме* (Леб. / Leb. 2015: 207, Ог. / Og. 2001: 697);
3. *чувствам се като на тръни* (БНК / BNK) – *чувствовать себя как на иголках* (Леб. / Leb. 2015: 198).

Безеквиваентни УС:

1. *чувствам се като риба на сухо (пясък)* (ВК / VK 1986: 223);
2. *чувствовать себя как на гвоздях* (Леб. / Leb. 2015: 197); *чувствовать себя как на (горячих) углях* (Леб. / Leb. 2015: 198, Ог. / Og. 2001: 709).

Д) 'Чувствам се без сили, отпаднал': *чувствам се като парцал* (ВК / VK 1986: 223).

Е) 'Чувствам се безпомощно в сложна ситуация': *чувствам се като в гората* (БНК / BNK) – *чувствовать себя как в (темном) лесу* (Леб. / Leb. 2015: 198).

Ж) 'Чувствам се зле, поради некомфортни условия за живот': *чувствовать себя как на постоялом дворе* (Леб. / Leb. 2015: 242).

Както значението 'чувствам се добре', така и 'чувствам се зле' в речниците обикновено е съпроводено не със сравнителна дума, обозначаваща субект на това чувство (от типа *чувствам се като парцал* (ВК / VK 1986: 223), *чувствам се като господар*), а с обстоятелствено пояснение за място, което описва определени обстоятелства, причина за това състояние (чувствам се като къде),

при което значението (‘добре/зле’, ‘комфортно/некомфортно’) зависи именно от избора на място или условия. Усещането за безопасност в руския език е свързано с небесното покровителство или със защитна стена – *чувствовать себя как у Христа за пазухой* (Леб. / Leb. 2015: 242, Ог. / Og. 2001: 737), *чувствовать себя как за каменной стеной* (Леб. / Leb. 2015: 243, Ог. / Og. 2001: 650). Комфортно пространство е собственият дом, това, което ти принадлежи и е познато и относително защитено, за разлика от некомфортното и непознато, където биха могли да дебнат всякакви опасности – като например гората. А нервността и усещането за опасност се свързват с различни обстоятелства като досег с всяващи страх артефакти, които биха могли да навредят физически – пирони, горещи въглища, буре с барут, тръни и др., с отнемането на свободата (затвор) или с предстоящи важни събития (изпит), които въздействат психологически. В българския език и двете значения (‘чувствам се добре, комфортно / зле, некомфортно, нервен’) се свързват с образа на рибата, като разликата е в наличието или отсъствието на вода като необходимо условие за живот.

Интерес от лингвокултурологична гледна точка представлява УС *чувствовать себя как у тещи на блинах/в гостях* (Леб. / Leb. 2015: 208, Ог. / Og. 2001: 678), в което е отразено празнуването на руския празник Масленица, който продължава цяла седмица и завършва с т.нар. Прощеное воскресенье (Прошка). Със символиката на празника можем да си обясним усещането за комфорт, въпреки наличието на образа на тъщата, който обикновено е натоварен с негативни конотации. Описаната ситуация може да се разглежда като своеобразен опит за помирение и прошка по време на този светъл празник. Посоченото УС отразява руските традиции, поради което е безеквивалентно.

УС с модули глаголите *живея, чувствам се* изразяват различни значения в зависимост от използваната сравнителна дума. Въпреки че в руския език в речниците са регистрирани повече на брой УС с тези модули, можем да отбележим, че между двата езика има висока степен на еквивалентност. Често съвпадат както моделите на построяване, така и използваните сравнителни думи. Изключение правят някои реалии. Това говори за определена близост в светоусещането на народите.

Цитирана литература / References:

Български национален корпус. (Balgarski natsionalen korpus.) <http://search.dcl.bas.bg/>

Кръстева 2018: Кръстева, Ж. *Устойчиви сравнения в българския и френския език.* София: УИ „Св. Климент Охридски“. (Krasteva 2018: Krasteva, Zh. *Ustoychivi sravneniya v balgarskiya i frenskiya ezik*. Sofiya: UI „Sv. Kliment Ohridski“.)

Кювлиева-Мишайкова 1986: Кювлиева-Мишайкова, В. *Устойчивите сравнения в българския език.* София: Изд. на БАН. (Kyuvlieva-Mishaykova 1986: Kyuvlieva-Mishaykova, V. *Ustoychivite sravnenia v balgarskiya ezik.* Sofiya: Izd. na BAN.)

Лебедева 2015: Лебедева, Л. А. *Устойчивые сравнения русского языка. Тематический словарь*. Москва, Флинта, Наука. (Lebedeva 2015: Lebedeva, L. A. *Ustojchivye sravnenija russkogo jazyka. Tematicheskij slovar’.* Moskva: Flinta, Nauka.)

Легурска 1982: Легурска, П. *Вторичные лексические номинации конкретных имен существительных в русском и болгарском языках*. София: Софийски университет, 1983. Дисертация за научната степен „кандидат на филологическите науки“. (Legurska 1982: Legurska, P. *Vtorichnye leksicheskie nominacii konkretnyh imen sushhestvitel’nyh v russkom i bolgarskom jazykah*. Sofiya: Sofiyski universitet, 1983. Disertatsia za nauchnata stepen „kandidat na filologicheskite nauki“.)

Легурска 1983: Легурска, П. Устойчивые сравнения с компаративным компонентом – название животного в русском и болгарском языках. – В: Болгарская руссистика, 3, с. 46 – 51. (Legurska 1983: Legurska, P. Ustojchivye sravnenija s komparativnym komponentom – nazvanie zhivotnogo v russkom i bolgarskom jazykah. – In: Bolgarskaja russistika, 3, pp. 46 – 51.)

Легурска 2015: *Легурска, П. Съпоставителни анализи и национална специфика на лексиката*, София: Ето. (Legurska 2015: *Legurska, P. Sapostavitelni analizi i natsionalna spetsifika na leksikata*, Sofia, Eto.)

Оголцев 1979: Огольцев, В. *М. Устойчивые сравнения в системе русской фразеологии*. Ленинград. (Ogolcev 1979: Ogol’cev, *V. M. Ustojchivye sravnenija v sisteme russkoj frazeologii.* Leningrad.)

Оголцев 2001: Огольцев, В. М. *Словарь устойчивых сравнений русского языка (синонимо-антонимический)*. Москва. (Ogolcev 2001: Ogol’cev, V. M. *Slovar’ ustojchivyh sravnenij russkogo jazyka (sinonimo-antonimicheskij)*. Moskva.)

Речник на българския език. (Rechnik na balgarskiya ezik.) <http://ibl.bas.bg/rbe/>

Руски национален корпус. (Ruski natsionalen korpus.) <http://www.ruscorpora.ru/>

Холанди 2008: Холанди, Р. *Устойчиви сравнения. Български, руски, английски, немски, френски.* Благоевград: Университетско изд. „Неофит Рилски“. (Holandi 2008: Holandi, R. *Ustoychivi sravneniya. Balgarski, ruski, angliyski, nemski, frenski.* Blagoevgrad: Universitetsko izd. „Neofit Rilski“.)

Холанди 2012: Холанди, Р. Семантична близост, опозиция и полисемия при зоонимните фразеологични единици в английския и българския език. – В: *OPERA SLAVICA*, XXII, 2. (Holandi 2012: Holandi, R. Semantichna blizost, opozitsiya i polisemiya pri zoonimnite frazeologichni edinitsi v angliyskiya i balgarskiya ezik. – In: *OPERA SLAVICA*, XXII, 2.)

Янев 2013: Янев, Б. *Образните сравнения с антропоцентричен характер в българския и английския език. Изследване и речник.* Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“. (Yanev 2013: Yanev, B. *Obraznite sravneniya s antropotsentrichen harakter v balgarskiya i angliyskiya ezik. Izsledvane i rechnik.* Plovdiv: Paisiy Hilendarski.)

A LOOK AT SOME STABLE VERB COMPARISONS IN BULGARIAN AND RUSSIAN WITH THE VERBS *LIVE* AND *FEEL*

Teodora Krasteva

Institute for Bulgarian Language
“Prof. Lyubomir Andreychin”

t.krasteva@ibl.bas.bg

Abstract: This article deals with some stable comparisons that include the verbs *live* and *feel* in Bulgarian and Russian. The material is excerpted from dictionaries and is studied in comparative terms. The considered examples show a high degree of equivalence.

Keywords: *linguocultural studies, stable comparisons, Bulgarian, Russian*

Teodora Krasteva
Institute for Bulgarian Language
“Prof. Lyubomir Andreychin”
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

СПОСОБЫ РЕАЛИЗАЦИИ СТРАТЕГИИ УБЕЖДЕНИЯ (НА МАТЕРИАЛЕ РЕЧИ ОСТАПА БЕНДЕРА В РОМАНЕ И. ИЛЬФА И Е. ПЕТРОВА „ДВЕНАДЦАТЬ СТУЛЬЕВ”)

Елена Войцева

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

helenawojcewa@gmail.com

Резюме: В статье проанализировано коммуникативную стратегию убеждения и языковые средства, используемые главным героем „Двенадцати стульев” И. Ильфа и Е. Петрова Остапом Бендером. Установлено, что Бендер успешно осуществляет свои задачи через прямое или косвенное убеждение с помощью кооперативных и конфронтативных коммуникативных тактик, которые влияют на рациональную сторону восприятия коммуникантов, и формальных вербальных компонентов, воздействующих на их эмоциональную сферу. Основные языковые способы (самоидентификация, демонстрация уверенности, противопоставление, разговорная лексика, риторические вопросы, прецедентные имена, цитирование, афоризмы, употребление метафор, фразеологизмов), определяющиеся в значительной степени социальным и когнитивным контекстом, призваны оказать необходимое коммуникативное воздействие на участников общения.

Ключевые слова: *языковая коммуникация, коммуникативная цель, стратегия убеждения, речевое воздействие, коммуникативная тактика*

В современной коммуникативной лингвистике[69] большое внимание уделяется речевой коммуникации в прагматическом аспекте, предполагающее учет характеристик коммуникантов и их способностей к выбору оптимальных языковых средств для достижения поставленных целей. В частности, обосновывается речевое воздействие как наука об эффективном общении (Стернин / Sternin 2012: 3), типы коммуникативного воздействия, стратегии, тактики, механизмы, используемые для манипуляции в ходе массовой и локальной коммуникации (Гецов / Getsov 2011, 2012), исследуются особенности художественного дискурса в аспекте изучения коммуникативных стратегий как неотъемлемых частей речевого акта, обладающих потенциалом психологического и когнитивного воздействия на коммуникантов (Иссерс / Issers: 2008).

Актуальность исследования обусловлена необходимостью изучения способов языковой реализации речевой стратегии убеждения в художественном дискурсе, механизмов воздействия на коллективного и индивидуального реципиентов, а также достигаемых при этом результатов.

Целью статьи является анализ коммуникативного поведения центрального героя романа И. Ильфа и Е. Петрова[70] „Двенадцать стульев” – Остапа Бендера, реализующего коммуникативную стратегию убеждения для осуществления запланированных задач.

Материалом исследования послужил текст первой части дилогии „Двенадцать стульев” (1927 – 1928 гг.), которая вместе с романом „Золотой теленок” (1931 г.) является „энциклопедией русской жизни” 1920 – 1930-х гг. (Щеглов / Shcheglov 2009: 35) и принадлежит к многократно переиздаваемым и наиболее читаемым художественным произведениям XX в.

Методы исследования. С целью изучения коммуникативной стратегии убеждения применялись дефиниционный, семантический и контекстуальный анализ, позволяющие проанализировать,

---

[69] „Направление в современной лингвистике, рассматривающее в качестве единицы коммуникации речевые акты (утверждение, просьба, вопрос и т. д.), коммуникативная значимость структурных элементов которых (слов, словосочетаний, предложений) проявляется в связном тексте (дискурсе)” (Азимов, Щукин / Azimov, Shchukin 2009: 99).

[70] „Поэт и журналист Илья Арнольдович (Иехиел Лейб бен Арье) Файнзильберг (1897–1937) взял псевдоним Ильф еще в Одессе, а вот бывший сотрудник одесского уголовного розыска Евгений Петрович Катаев (1903–1942) свой псевдоним – Петров – выбрал, вероятно, сменив профессию” (Ильф, Петров / Ilf, Petrov: 1998. Одесский, Фельдман. Происхождение легенды).

с помощью каких коммуникативных тактик и языковых средств в ходе межличностного общения Остапу Бендеру удается успешно реализовать запланированную стратегическую цель.

Авторы „Двенадцати стульев" создали образ Остапа Бендера, применяющего осознанно речевую стратегию убеждения для выполнения поставленной цели (найти сокровище мадам Петуховой) посредством косвенного и прямого убеждения с использованием аргументации.[71] Главный герой дилогии И. Ильфа и Е. Петрова Остап-Сулейман-Берта-Мария-Бендер-бей[72] – „мужчина двадцати семи лет", „веселый молодой человек", „идейный борец за денежные знаки", который из своей биографии сообщает следующее: *Мой папа, – говорил он,– был турецко-подданный.*[73] Авторы так характеризуют Бендера: *Сын турецко-подданного за свою жизнь переменил много занятий. Живость характера, мешавшая ему посвятить себя какому-нибудь делу, постоянно кидала его в разные концы страны и теперь привела в Старгород без носков, без ключа, без квартиры и без денег* (Ильф, Петров / Ilf, Petrov: 1998, ч. 1, гл. 7).

„Великий комбинатор" обладает способностью привлечь собеседника, сделать его своим единомышленником, даже если он не разделяет его взглядов и намерений.[74] Успех воздействия через убеждение („Под убеждением понимается используемый в коммуникации метод воздействия на сознание личности через обращение к ее собственному критическому суждению" (Карпенко / Karpenko 1985: 364) связан с моделированием смыслового поля реципиента, включения значений в иерархию деятельностей личности. Основу убеждения составляют: отбор, логическое упорядочение фактов и выводов согласно функциональной цели высказывания, а также логические доказательства и сопутствующее им эмоциональное воздействие. Данные механизмы призваны обеспечить „сознательное принятие реципиентом системы оценок и суждений в согласии с иной точкой зрения" (Шелестюк / Shelestyuk 2014: 46).[75] Бендер – мастер коммуникативной стратегии убеждения. Он использует прямое убеждение для того, чтобы реципиент мог проработать полезные аспекты получаемой информации. Например, уговаривает И. М. Воробьянинова рассказать о деле, по которому тот приехал в Старгород, и приводит логическую аргументацию, понятные тезисы, призванные обеспечить рациональное обоснование его точки зрения: *– Куда же вы пойдете? Вам некуда торопиться. ГПУ к вам само придет… – При современном развитии печатного дела на Западе*

---

[71] „Аргументация рассматривается прежде всего как явление коммуникации, где на первый план выступают намерения участвующих в ней сторон, их отношения, возможное понимание друг друга, ценностные аспекты аргументации, её специфический характер" (Алексеев / Alekseev 1991: 17).

[72] „Поиск конкретного прототипа от Остапа Шора до Валентина Катаева абсолютно бессмыслен … несомненны только одесские корни Остапа" (Петухов / Petukhov 2019); „…в Старгород вошел заключенный, неоднократно судимый и совсем недавно освободившийся, то есть преступник-рецидивист. Квартиры у него нет и быть не должно – советским законодательством предусматривалось, что осужденные „к лишению свободы" лишались „права на занимаемую жилую площадь" (Ильф, Петров / Ilf, Petrov: 1998. Одесский, Фельдман. Комментарии [100]).

[73] „Ссылка на турецкое подданство отца не воспринималась современниками в качестве однозначного указания на этническую принадлежность героя. Скорее тут видели намек на то, что отец Бендера жил в южнорусском портовом городе, вероятнее всего – Одессе, где многие коммерсанты, обычно евреи, принимали турецкое подданство, дабы дети их могли обойти ряд дискриминационных законоположений, связанных с конфессиональной принадлежностью, и заодно получить основания для освобождения от воинской повинности" (Ильф, Петров / Ilf, Petrov: 1998. Одесский, Фельдман. Комментарии [108]).

[74] „Особая функция Остапа ... заключается в формировании вокруг себя некоего межпространства: с одной стороны, Бендеру нет места в советском обществе как человеку, жаждущему личной выгоды, с другой – он не враг, а яркая личность, ощущающая свою индивидуальность и способность изменить окружающий мир. На конструкцию образа Бендера с его сочетанием низкого и высокого уровней, плутовства и демонизма, могли в какой-то мере повлиять – не без посредства бабелевского Бени Крика – фигуры блатных „королей" старой Одессы и вся галерея романтичных босяков, контрабандистов и налётчиков „одесской школы" (Щеглов / Shcheglov 2009: 107).

[75] Согласно модели вероятности сознательной обработки информации, предложенной американскими психологами Ричардом Петти и Джоном Качиоппо, существуют два пути убеждения: прямой (эксплицитный) и косвенный (окольный, имплицитный) (Petty, Cacioppo 1986); Данная теория уточняет, „когда, именно на людей, окажет более сильное воздействие то, что говорится в речи (т.е. логика аргументации), а когда – более поверхностные характеристики (например, кто именно говорит и насколько долго" (Аронсон, Пратканис / Aronson, Pratkanis 2003: 57 – 58).

напечатать советский паспорт – это такой пустяк, что об этом смешно говорить... Прежде всего актив: имеется эмигрант, вернувшийся в родной город. Пассив: он боится, что его заберут в ГПУ… Тут Ипполит Матвеевич, доведенный до отчаяния историями о знакомых Бендера и видя, что его не собьешь с позиции, покорился (Ильф, Петров / Ilf, Petrov: 1998, ч. 1, гл. 7).

Остап прибегает к косвенному убеждению со следующими воздействующими на эмоционально-психологическую сферу моментами: умение быть привлекательным, достичь согласия реципиента с представленной им позицией, использование заведомо ложных постулатов, доказательств, ссылки на авторитет, игра с понижением или повышением статуса коммуникантов. Так, он убедил васюкинских шахматистов в том, что Васюки станут новой столицей СССР (Нью-Москва) после организации „Междупланетного Васюкинского турнира 1927 года", на который приедут сильнейшие шахматисты мира: *Остап со вчерашнего дня еще ничего не ел. Поэтому красноречие его было необыкновенно. – Да! – кричал он. – Шахматы обогащают страну! Если вы согласитесь на мой проект, то спускаться из города на пристань вы будете по мраморным лестницам! Васюки станут центром десяти губерний!... Подумайте над тем, как красиво будет звучать – „Международный Васюкинский турнир 1927 года". – Но деньги! – застонали васюкинцы. – Им же всем деньги нужно платить! Много тысяч денег! Где же их взять?... – Все учтено могучим ураганом! – сказал О. Бендер. – Деньги дадут сборы!... Одноглазый подталкивал своих соратников. – Ну? – спрашивал он. – Что вы скажете? – Устроим! Устроим! – галдели васюкинцы* (Ильф, Петров / Ilf, Petrov: 1998, ч. 3, гл. 37).

„Великий комбинатор" доносит нужную информацию до коммуникантов с помощью коммуникативной стратегии убеждения. Определенный набор лексических, грамматических, морфологических и других показателей служит основой для стратегии, направляет коммуникативный ход по логически верной схеме, помогая участникам коммуникации успешно достичь прагматической цели коммуникативного акта (Иссерс / Issers 2008: 56; Van Dijk 1983).

Для реализации речевой стратегии убеждения Бендер применяет определенный набор речевых тактик[76] – кооперативных и конфронтативных. Так, в Старгороде Бендер продал слесарю за три рубля астролябию (тактика предложения), уговорил Воробьянинова стать компаньоном, продать жилетку (тактики самопрезентации, лжи, предложения, иронии), обманул Коробейникова, забрал у него ордера на мебель мадам Петуховой (тактики самопрезентации, похвалы, лести, ценностной подстройки, согласия, лжи). Он выменял у Эллочки-людоедки ситечко на стул (тактики похвалы, лжи, ценностной подстройки), обманул ее мужа, инженера Щукина (тактика лжи), а также запугал и обманул Авессалома Изнуренкова и забрал у них стулья (тактики запугивания, лжи). Остапу удалось бесплатно по контрамарке получить два места на спектакль (тактика самопрезентации), создать из местных бывших дворян и нэпманов подпольную организацию „Союз меча и орала" (тактики призыва, провокации, запугивания, лжи). Представившись инспектором пожарной охраны, Остап выясняет судьбу одного из стульев, даром обедает и получает взятку (тактики запугивания, обвинения, упрека, лжи). Женился на вдове Грицацуевой, чтобы забрать стул (тактики ценностной подстройки, лжи). Назвал себя дипломированным художником, выпускником ВХУТЕМАС для того, чтобы отправиться на пароходе в гастрольную поездку (тактики самопрезентации, лжи, предложения). В приволжском городе Васюки Бендер представился гроссмейстером (при этом в шахматы он играл второй раз в своей жизни), дал платный сеанс одновременной игры в шахматной секции (тактики одобрения, похвалы, лжи, лести). В Пятигорске Остап продавал отдыхающим билеты для входа в открытый для всех „Провал" (*Милиционеры заплатили, деликатно осведомившись, с какой целью взимаются пятаки. –* ***С целью капитального ремонта Провала****, –* ***дерзко ответил*** *Остап,–* ***чтоб не слишком провалился*** (Ильф, Петров / Ilf, Petrov: 1998, ч. 3, гл. 39) (тактика ценностной подстройки). Там же он уговорил дворянина Воробьянинова просить милостыню (тактики запугивания, упрека, угрозы), затем выманил у Кислярского 500 рублей (тактики провокации, лжи).

---

[76] Под *речевой тактикой* понимаем „конкретный речевой ход (шаг, поворот, этап) в процессе осуществления речевой стратегии; речевое действие (речевой акт или совокупность нескольких речевых актов), соответствующее тому или иному этапу в реализации речевой стратегии и направленное на решение частной коммуникативной задачи этого этапа. Реализация совокупной последовательности речевых тактик призвана обеспечить достижение коммуникативной цели речевого общения" (Сковородников / Skovorodnikov 2004: 6).

Важнейшее значение в достижении результатов использования коммуникативной стратегии убеждения принадлежит вербальной и невербальной коммуникации. В речи Бендера находим многообразные языковые средства, отображающие: самоидентификацию, демонстрацию уверенности, противопоставление, разговорную лексику с эмоционально-оценочными коннотациями, риторические вопросы, прецедентные имена, цитаты и афоризмы, тропы, повторы, синонимы, антитезу, фразеологизмы.

Для самоидентификации герой „Двенадцати стульев" употребляет антропонимы и ролевой дейксис (указание на себя как участника речевого акта). Он любит подчеркнуть свою ценность как личности, убедить собеседника в своей значимости: ***Моя*** *фамилия* ***Бендер****! Может, слыхали? Ну, да откуда же в Париже может быть известно имя* ***Остапа Бендера****?* (Ильф, Петров / Ilf, Petrov: 1998, ч. 1, гл. 7); Обо ***мне*** написали бы так: „*Труп второй принадлежит мужчине двадцати семи лет.* ***Он*** *любил и страдал.* ***Он*** *любил деньги и страдал от их недостатка. Голова* ***его*** *с высоким лбом, обрамленным иссиня-черными кудрями, обращена к солнцу.* ***Его*** *изящные ноги, сорок второй номер ботинок, направлены к северному сиянию. Тело облачено в* ***незапятнанные белые одежды****, на груди* ***золотая арфа*** *с инкрустацией из перламутра и ноты романса: „Прощай ты, Новая деревня". Покойный юноша занимался выжиганием по дереву…*[77]; *И* ***меня*** *похоронят, Киса, пышно, с оркестром, с речами, и на памятнике* ***моем*** *будет высечено: „Здесь лежит* ***известный*** *теплотехник и истребитель* ***Остап-Сулейман-Берта-Мария Бендер-бей****, отец которого был турецко-подданным и умер, не оставив сыну своему* ***Остапу-Сулейману*** *ни малейшего наследства…"* (Ильф, Петров / Ilf, Petrov: 1998, ч. 3, гл. 38).[78]

В ходе погони за бриллиантами Остапу приходится надевать маски (инспектора пожарной охраны, сына И. М. Воробьянинова, молодого гвардейца, гроссмейстера и др.): *Остап* ***подал дирижеру руку*** *и* ***дружелюбно*** *спросил: – Песни народностей? Очень интересно.* ***Я инспектор пожарной охраны*** (Ильф, Петров / Ilf, Petrov: 1998, ч. 1, гл. 10); – ***Я*** – ***Воробьянинова сын****. – Это какого же? Предводителя? – Его* (Ильф, Петров / Ilf, Petrov: 1998, ч. 1, гл. 13); *Речь великого комбинатора вызвала среди слушателей различные чувства. Полесов не понял своего нового друга –* ***молодого гвардейца*** (Ильф, Петров / Ilf, Petrov: 1998, ч. 1, гл. 16); – ***Гроссмейстер О. Бендер****! – заявил Остап, присаживаясь на стол* (Ильф, Петров / Ilf, Petrov: 1998, ч. 3, гл. 37).

Остап никогда не унывает, демонстрируя уверенность с помощью глаголов в форме инфинитива и со значением долженствования, придающим динамизм его речи: – *А теперь* ***действовать, действовать и действовать****! – сказал Остап, понизив голос до степени полной нелегальности. Он взял Полесова за руку* (Ильф, Петров / Ilf, Petrov: 1998, ч.1, гл. 16); – *Что же это, товарищ, – жестко сказал Бендер,– это совсем не дело –* ***прогонять*** *казенного курьера… Сейчас мебель* ***буду вывозить****. Попрошу вас, гражданка,* ***очистить*** *стул, – строго проговорил Остап* (Ильф, Петров / Ilf, Petrov: 1998, ч. 2, гл. 28); – *Значит, товарищ, – говорил толстячок,– нам от вас потребуется следующее: исполнение художественных плакатов, надписей и окончание транспаранта ... – Да, я* ***могу взять*** *это на себя. Мне* ***приходилось выполнять*** *такую работу. – И вы можете сейчас же ехать с нами? – Это будет* ***трудновато****, но я* ***постараюсь*** (Ильф, Петров / Ilf, Petrov: 1998, ч. 3, гл. 34).

---

[77] „Великий комбинатор", вспомнив об уголовном розыске, иронически обыгрывает термины воровского жаргона: „*знать музыку*" – знать воровской жаргон, „*играть музыку*", „*ходить по музыке*" – совершать кражи и иные правонарушения, „*цветной*" – вор, профессиональный преступник; „*Прощай, ты, Новая Деревня*"... Имеется в виду народная песня: „*Прощай ты, Новая деревня, / Прощай ты, вся моя семья! / Прощай, подруга дорогая, / Как знать, увижу ль я тебя*? Однако с учетом криминального прошлого Бендера соотнесение темы смерти и упомянутого романса не случайно. „Новая Деревня" здесь не только топоним: определение „новая" употреблялось в 1920-е годы в значении „советская", „социалистическая", а слово „деревня" на воровском жаргоне – „тюрьма" (Ильф, Петров / Ilf, Petrov: 1998. Одесский, Фельдман. Комментарии [460]).

[78] Слово „теплотехник", с одной стороны, напоминание о „выжигании по дереву", а с другой, в контексте воровского жаргона, „техник" – вор, совершающий кражи с помощью технических приспособлений, равным образом удачливый преступник, не оставляющий следов. Термин „истребитель" здесь использован в значении „летчик", что является аллюзией на распространенную присказку: „вор, как летчик, летает, пока не сядет" (Ильф, Петров / Ilf, Petrov: 1998. Одесский, Фельдман. Комментарии [461]).

Воздействующей силой обладают маркеры психологической убежденности в правильности оценок и мнений коммуникатора: – ***Ничего****! Этот стул обошелся вдове больше, чем нам…* (Ильф, Петров / Ilf, Petrov: 1998, ч.1, гл. 16). ***Ну, что ж****, – сказал Остап громко. – На такие шансы* ***ловить можно****.* ***Играю девять против одного****.* ***Заседание продолжается****!* ***Слышите****?* ***Вы****! Присяжный заседатель!* (Ильф, Петров / Ilf, Petrov: 1998, ч. 2, гл. 23).

Противопоставление мнения главного героя и его оппонентов, придает высказываниям Бендера экспрессивный характер, акцентируя внимание на его позиции: ***Никто*** *для* ***вас не станет*** *таскать бриллианты из чужого кармана* (Ильф, Петров / Ilf, Petrov: 1998, ч. 2, гл. 25); – *Никогда, – принялся вдруг чревовещать Ипполит Матвеевич, – никогда Воробьянинов не протягивал руки.* – ***Так протянете ноги****, старый дуралей! – закричал Остап* (Ильф, Петров / Ilf, Petrov: 1998, ч. 3, гл. 39).

„Великий комбинатор" любит эффектно планировать свои действия и поэтому употребляет эмоционально-оценочные лексические единицы с положительной или сниженной коннотацией, разговорную лексику, например, ***дедушка****;* ***папаша****;* ***батюшка****;* ***голуба****;* ***милая девушка****;* ***девочка***; ***дурак***; ***пижон*** (< фр. букв. 'голубь'; 'неопытный наивный человек, которого легко обмануть') (Попов / Popov 1911: 298): *Остап описал вокруг потерпевших крушение круг… Живите, граждане! Только, ради создателя, не играйте в шахматы! Вы же просто не умеете играть! Эх вы,* ***пижоны, пижоны****…* (Ильф, Петров / Ilf, Petrov: 1998, ч. 3, гл. 37); ***шик-модерн*** разг., что-либо модное, шикарное, престижное' и др.

Обращаясь к коммуникантам, О. Бендер может использовать вопросно-ответную форму, создавая тем самым имитацию диалога: – *Жизнь! – сказал Остап. – Жертва! Что вы знаете о жизни и о жертвах? Вы думаете, что, если вас выселили из особняка, вы знаете жизнь? И если у вас реквизировали поддельную китайскую вазу, то это жертва? Жизнь, господа присяжные заседатели, это сложная штука, но, господа присяжные заседатели, эта сложная штука открывается просто, как ящик. Надо только уметь его открыть. Кто не может открыть, тот пропадает* (Ильф, Петров / Ilf, Petrov: 1998, ч. 1, гл. 14).

Излюбленный прием Остапа – риторические вопросы с целью повышения рецептивного воздействия на адресата: *За двадцать рублей мы, может быть, до Сталинграда и доедем.* ***А питаться на какие деньги?*** *Витамины, дорогой товарищ предводитель, даром никому не даются* (Ильф, Петров / Ilf, Petrov: 1998, ч. 3, гл. 37); – *Шахматы! – говорил Остап. —* ***Знаете ли вы, что такое шахматы?*** *Они двигают вперед не только культуру, но и экономику!* (Ильф, Петров / Ilf, Petrov: 1998, ч. 3, гл. 37).

Опираясь на интертекстуальную компетенцию реципиентов, он удачно использует в прагматических целях прецедентные имена как культурные знаки, связанные с известными текстами или ситуациями: *Ага! В таком случае, простите, – возразил великолепный Остап, – у меня есть не меньше основания, как говорил* ***Энди Таккер****, предполагать, что и я один могу справиться с вашим делом* (Ильф, Петров / Ilf, Petrov: 1998, ч.1, гл. 8) (***Энди Таккер*** – герой серии рассказов О. Генри „Милый жулик", 1924 г.); *Кислое дело, – сказал он, –* ***пещера Лейхтвейса****. Таинственный соперник* (Ильф, Петров / Ilf, Petrov: 1998, ч. 1, гл. 11) („***Пещера Лейхтвейса***, или 13 лет любви и верности под землею", роман В. А. Редера, 1909 – 1910); *Таких усов, должно быть, нет даже у* ***Аристида Бриана***,[79] *– бодро заметил Остап* (Ильф, Петров / Ilf, Petrov: 1998, ч. 1, гл. 9); *Набил бы я тебе рыло,– мечтательно сообщил Остап,– только* ***Заратустра*** *не позволяет* (Ильф, Петров / Ilf, Petrov: 1998, ч. 1, гл. 10) („Так говорил ***Заратустра***", книга Ф. Ницше); – *Кто это говорит? Это говорит* ***граф Толстой****? Или* ***Дарвин****?* (Ильф, Петров / Ilf, Petrov: 1998, ч. 1, гл. 16).

Главный герой „Двенадцати стульев" начитан, любит вставлять в речевые сообщения цитаты из песен, лозунги и афоризмы: – ***Грустно, девицы***,[80] – ледяным голосом сказал Остап (Ильф, Петров / Ilf, Petrov: 1998, ч. 1, гл. 10); *Ну,– сказал Остап, – вам* ***памятник нужно нерукотвор-***

---

[79] „А. Бриан (1862 – 1932) – министр иностранных дел Франции в 1925 – 1932 годах. Карикатуры на длинноусого „вождя международного империализма" часто появлялись в советских газетах и журналах" (Ильф, Петров / Ilf, Petrov: 1998. Одесский, Фельдман. Комментарии [137]).

[80] „Парафраз строки популярного романса на стихи А. А. Дельвига „Русская песня": „Скушно, девушки, весною жить одной" (Ильф, Петров / Ilf, Petrov: 1998. Одесский, Фельдман. Комментарии [149]).

ный воздвигнуть (Ильф, Петров / Ilf, Petrov: 1998, ч. 1, гл. 13) (перифраз начала стихотворения А. С. Пушкина „Я памятник себе воздвиг нерукотворный", 1836 г.); – *Знойная женщина, – сказал Остап, –* ***мечта поэта***.[81] (Ильф, Петров / Ilf, Petrov: 1998, ч. 1, гл. 14); – Ах! Вам кажется? Что вам еще кажется? Ничего? Ну, ладно. Будем работать по-марксистски. ***Предоставим небо птицам, а сами обратимся к стульям.***[82] (Ильф, Петров / Ilf, Petrov: 1998, ч. 1, гл. 14).

Остап семантически и структурно модифицирует фразеологические единицы, переплетая денотативное ядро, оценочный и эмотивный компоненты с прагматической информацией: *У нас хотя и не Париж, но* ***милости просим к нашему шалашу*** (Ильф, Петров / Ilf, Petrov: 1998, ч. 1, гл. 7) (***милости прошу к нашему шалашу*** разг. шутл. 'приглашение присоединиться к компании'); *Побьют! – горько сказал Воробьянинов. – Конечно, риск есть. Могут* ***баки набить.***[83] (Ильф, Петров / Ilf, Petrov: 1998, ч. 3, гл. 37) (***забивать баки – набить баки*** 'нанести удары по глазам').

Эмотивно-образные метафоры связаны со стремлением главного героя к наглядно-образному представлению своей мысли для психологического убеждения адресата: – *Учитесь, – сказал он Ипполиту Матвеевичу, –* ***стул взят голыми руками. Даром****. Вы понимаете?* (Ильф, Петров / Ilf, Petrov: 1998, ч. 2, гл. 28) (***брать / взять голыми руками*** разг. экспресс. 'захватывать, овладевать без значительных усилий, без особого труда'). Метафора позволяет передать оценочную позицию коммуникатора с помощью наглядных аналогий между известными сущностями, входящими в общую семантическую память между ним и реципиентом: – *Ну что,* ***тронулся лед****? – добивал Остап. Воробьянинов запыхтел и покорно сказал: – Тронулся. – Ну, по рукам, уездный предводитель команчей!* ***Лед тронулся! Лед тронулся****, господа присяжные заседатели!* (Ильф, Петров / Ilf, Petrov: 1998, ч. 1, гл. 8) (***лед тронулся*** 'о начале каких-л. давно ожидаемых действий, ожидаемых перемен в чем-л.'); ***Шахматная мысль, превратившая уездный город в столицу земного шара, превратится в прикладную науку и изобретет способы междупланетного сообщения****. Из Васюков полетят сигналы на Марс, Юпитер и Нептун* (Ильф, Петров / Ilf, Petrov: 1998, ч. 3, гл. 37).

Сравнения, повторы, антитезы в речи Бендера обладают большим воздействующим потенциалом: *Что вы на меня смотрите такими злыми глазами,* ***как солдат на вошь***? (Ильф, Петров / Ilf, Petrov: 1998, ч. 1, гл. 9); ***Спокойно, спокойно****. За дело берусь я* (Ильф, Петров / Ilf, Petrov: 1998, гл. 8); *Понимаю, – сказал он, кося глазом, –* ***вы не из Парижа. Конечно. Вы приехали из Конотопа*** *навестить свою покойную бабушку* (Ильф, Петров / Ilf, Petrov: 1998, ч. 1, гл. 7).

Посредством невербальной коммуникации с помощью паралингвистических средств (кинесика, мимика, фонационные признаки) передается эмоциональная реакция коммуникатора и реципиентов: *Молодой человек* ***вынул*** *из кармана налитое яблоко и* ***подал*** *его беспризорному, но тот не отставал. Тогда пешеход* ***остановился****,* ***иронически посмотрел*** *на мальчика и* ***воскликнул****: – Может быть, тебе дать еще ключ от квартиры, где деньги лежат? Зарвавшийся беспризорный понял всю беспочвенность своих претензий и немедленно отстал.* (Ильф, Петров / Ilf, Petrov: 1998, ч. 1, гл. 7); – *Так вот, – сказал Остап,* ***оглядываясь по сторонам*** *и* ***понижая голос****, – в двух словах. За нами следили уже два месяца, и, вероятно, завтра на конспиративной квартире нас будет ждать засада... – Вы верный друг отечества! —* ***торжественно сказал*** *Остап, запивая пахучий шашлык сладеньким кипиани. Пятьсот рублей могут спасти отца русской демократии* (Ильф, Петров / Ilf, Petrov: 1998, ч. 3, гл. 42).

Проанализировав способы реализации речевой стратегии убеждения, мы пришли к таким *выводам*. Эффективность выбранной коммуникативной стратегии убеждения Остапом Бендером во многом зависит от реализации прагматического аспекта (убедить принять и поддержать его

---

[81] „Словосочетание „мечта поэта", ставшее поэтическим штампом, восходит, вероятно, к строфе популярного романса „Нищая" А. А. Алябьева на стихи Д. Т. Ленского (перевод с французского стихотворения П. Ж. Беранже): „Сказать ли вам, старушка эта / Как двадцать лет тому жила! / Она была *мечтой поэта*, / И слава ей венок плела" (Ильф, Петров / Ilf, Petrov: 1998. Одесский, Фельдман. Комментарии [189]).

[82] Популярный афоризм немецкого социал-демократа А. Бебеля (Ильф, Петров / Ilf, Petrov: 1998. Одесский, Фельдман. Комментарии [192]).

[83] „Украинизм *баки забивать*, известный южным и народным говорам, по стечению обстоятельств специализировался как жаргонный оборот. Возможно, на его проникновение и в жаргон преступников, и в русскую литературу повлияло активное его употребление в просторечии города Одессы – не случайно он употребителен именно у писателей-одесситов" (Мокиенко / Mokienko 2004: 30).

точку зрения, выполнить просьбу или требование) и составляющих рассматриваемую стратегию тактик. В ходе убеждения индивидуального или коллективных коммуникантов „великий комбинатор" использует разнообразные тактики, логическую (дискредитацию оппонентов и закрепление позитивного образа, обещания, примеры из личного опыта, индукция позитивного эмоционального состояния, ссылки, аллюзии, подбор информации и ее интерпретация в необходимом свете, создание негативного образа, постулирование авторитетного мнения) и эмоциональную аргументацию (индукция позитивного эмоционального состояния, эмоциональный призыв). В реализации тактик используются элементы манипулирования (стремление к преимуществу, замалчивание, тенденциозный отбор фактов, обман).

Прямой путь убеждения воздействует на рациональную сторону восприятия коммуникантов, а косвенный путь затрагивает их эмоциональную сферу, способствует интимизации общения, обмену чувствами и переживаниями.

Выбор языковых средств коммуникативного воздействия (самопрезентация, демонстрация уверенности, противопоставления, разговорная лексика, риторические вопросы, прецедентные имена, цитаты, афоризмы, тропы, фразеологизмы и др.) обусловлен социальным и когнитивным контекстом, призван оказать необходимое коммуникативное воздействие на участников общения.

Цитируемая литература / Reference

Азимов, Щукин 2009: Азимов, Э. Г., Щукин, А. Н. *Новый словарь методических терминов и понятий* (*теория и практика обучения языкам*). Москва: Издательство ИКАР. (Azimov, Shchukin 2009: Azimov, E. G., Shchukin, A. N. *Novyi slovar' metodicheskikh terminov i poniatii (teoriia i praktika obucheniia iazykam)*. Moskva: Izdatel'stvo IKAR.)

Алексеев 1991: Алексеев, А. П. *Аргументация. Познание. Общение*. М.: Изд-во МГУ. (Alekseev 1991: Alekseev, A. P. *Argumentatsiia. Poznanie. Obshchenie*. M.: Izd-vo MGU.)

Аронсон, Пратканис 2003: Аронсон, Э., Пратканис, Э. Р. *Эпоха пропаганды: механизмы убеждения, повседневное использование и злоупотребление*. Санкт-Петербург: Прайм- ЕВРОЗНАК. (Aronson, Pratkanis 2003: Aronson, E., Pratkanis, E. R. *Epokha propagandy: mekhanizmy ubezhdeniia, povsednevnoe ispol'zovanie i zloupotreblenie*. Sankt-Peterburg: Praim-EVROZNAK.)

Гецов 2011: Гецов, А. *Комуникативни стратегии и манипулация*. В. Търново: Фабер. (Getsov 2011: Getsov, A. *Komunikativni strategii i manipulatsiya*. V. Tarnovo: Faber.)

Гецов 2012: Гецов, А. Към въпроса за опозицията масова комуникация – междуличностна комуникация с оглед на инструментите за манипулативно въздействие. – В: *Международная интернет-конференция „Славянские этносы, языки и культуры в современном мире",* посвященная 10-летию подписания договора о сотрудничестве между Башкирским государственным университетом и Великотырновским университетом им. Святых Кирилла и Мефодия 6 марта 2012 г. <https://bashedu.ru/sites/default/files/materialy_internet-konferencii_pdf_0.pdf> [8.01.2021] (Getsov 2012: Getsov, A. Kam vaprosa za opozitsiyata masova komunikatsiya – mezhdulichnostna komunikatsiya s ogled na instrumentite za manipulativno vazdeystvie. – In: *Mezhdunarodnaia internet-konferentsiia „Slavianskie etnosy, iazyki i kul'tury v sovremennom mire*", posviashchennaia 10-letiiu podpisaniia dogovora o sotrudnichestve mezhdu Bashkirskim gosudarstvennym universitetom i Velikotirnovskim universitetom im. Sviatykh Kirilla i Mefodiia 6 marta 2012 g.)

Иссерс 2008: Иссерс, О. С. *Коммуникативные стратегии и тактики русской речи*. Москва: Издательство ЛКИ. (Issers 2008: Issers, O. S. *Kommunikativnye strategii i taktiki russkoi rechi*. Moskva: Izdatel'stvo LKI.)

Ильф, Петров 1998: Ильф, И. А., Петров, Е. П. *Двенадцать стульев. Первый полный вариант романа с комментариями М. Одесского и Д. Фельдмана*. Москва: Вагриус. <https://www.100bestbooks.ru/read_book.php?item_id=26&page=1> [8.01.2021] (Ilf, Petrov 1998: Ilf, I. A., Petrov, E. P. *Dvenadtsat' stul'ev. Pervyi polnyi variant romana s kommentariiami M. Odesskogo i D. Fel'dmana*. Moskva: Vagrius.)

Карпенко 1985: *Краткий психологический словарь.* Сост. Л. А. Карпенко. Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. Москва: Политиздат. (Karpenko 1985: *Kratkii psikhologicheskii slovar'.* Sost. L. A. Karpenko. Ed. A. V. Petrovski, M. G. Yaroshevski. Moskva: Politizdat.)

Мокиенко 2004: Мокиенко, В. М. *Почему так говорят? От авося до ятя. Какие баки нам забивают?: Историко-этимологический справочник по русской фразеологии*. Санкт-Петербург: Норинт. (Mokienko 2004: Mokienko, V. M. *Pochemu tak govoriat? Ot avosia do iatia. Kakie baki nam zabivaiut?: Istoriko-etimologicheskii spravochnik po russkoi frazeologii*. Sankt-Peterburg: Norint.)

Петухов 2019: Петухов, С. *Остап Бендер как объект исследований* <https://www.kommersant.ru/doc/4025421> [8.01.2021] (Petukhov 2019: Petukhov, S. *Ostap Bender kak obyekt issledovanii*.)

Попов 1911: Попов, М. *Словарь иностранных слов, вошедших в употребление в русском языке*. Москва: Тип. т-ва И. Д. Сытина. (Popov 1911: Popov, M. *Slovar' inostrannykh slov, voshedshikh v upotreblenie v russkom iazyke*. Moskva: Tip. t-va I. D. Sytina.)

Сковородников 2004: Сковородников, А. П. О необходимости разграничения понятий „риторический прием", „стилистическая фигура", „речевая тактика", „речевой жанр" в практике терминологической лексикографии. – В: *Риторика – Лингвистика. Сб. статей*. Смоленск: Издательство СГПУ. (Skovorodnikov 2004: Skovorodnikov, A. P. O neobkhodimosti razgranicheniia poniatii „ritoricheskii priem", „stilisticheskaia figura", „rechevaia taktika", „rechevoi zhanr" v praktike terminologicheskoi leksikografii. – In: *Ritorika – Lingvistika. Sb. statei*. Smolensk: Izdatel'stvo SGPU.)

Стернин 2012: Стернин, И. А. *Основы речевого воздействия. Учебное издание*. Воронеж: „Истоки". (Sternin 2012: Sternin, I. A. *Osnovy rechevogo vozdeystviia*. *Uchebnoe izdanie*. Voronezh: „Istoki".)

Шелестюк 2014: Шелестюк, Е. В. *Речевое воздействие: онтология и методология исследования*. Москва: Флинта: Наука. (Shelestiuk 2014: Shelestiuk, E. V. *Rechevoe vozdeystvie: ontologiia i metodologiia issledovaniia*. Moskva: Flinta: Nauka.)

Щеглов 2009: Щеглов, Ю. К. *Романы Ильфа и Петрова*. Санкт-Петербург: Изд-во И. Лимбаха. (Shcheglov 2009: Shcheglov, Iu. K. *Romany Il'fa i Petrova*. Sankt-Peterburg: Izd-vo I. Limbakha.)

Petty, Cacioppo 1986: Petty, Richard E., Cacioppo, John T. *From Communication and persuasion: Central and peripheral routes to attitude change*. New York: Springer-Verlag.

Van Dijk 1983: Van Dijk, Teun A. Cognitive and Conversational Strategies in the Expression of Ethnic Prejudice. Prepublication [microform]. Working Paper No. 2 <https://eric.ed.gov/?id=ED231689> [8.01.2021]

METHODS FOR IMPLEMENTATION OF PERSUASION STRATEGY (BASED ON THE MATERIAL OF OSTAP BENDER`S SPEECH IN THE NOVEL BY I. ILF AND E. PETROV "THE TWELVE CHAIRS")

Olena Voytseva
Odesa I. I. Mechnikov National University
helenawojcewa@gmail.com

Abstract: The article analyzes communicative strategy of persuasion and linguistic means used by the protagonist of "The Twelve Chairs" by I. Ilf and E. Petrov. Ostap Bender skillfully combines cooperative and confrontational tactics in a communicative act to solve successfully a strategic goal (search for Madame Petukhova's treasures) and individual tasks (in particular, finding information, housing, chairs, money). The linguistic ways to which we attribute (self-identification, demonstration of confidence, opposition, colloquial vocabulary, rhetorical questions, precedent names, quotations, aphorisms, tropes, repetitions, antithesis, phraseological phrases) designed to have the necessary impact on the participants in communication are determined largely by social and cognitive context, and also depend on the personality of the communicator and recipients of speech interaction.

Keywords: *language communication, communicative goal, persuasion strategy, communicative tactics, speech impact*

Olena Voytseva
Odesa I. I. Mechnikov National University
Frantsuzky Blvd. 24 / 26
Odesa 65058
Ukraine

BEYOND AGREEMENT: HOW SYNTACTIC FEATURES ARE ASSIGNED IN REAL TIME

Danil Khristov[a], Julie Franck[b], Arthur Stepanov[a], Penka Stateva[a]
University of Nova Gorica[a], University of Geneva[b]

danil.khristov@ung.si[a], Julie.Franck@unige.ch[b],
arthur.stepanov@ung.si[a], penka.stateva@ung.si[a]

Abstract: Feature assignment differs significantly from featural agreement as it involves aspects that are not directly manifested in the linguistic input to the speaker (like the Accusative feature of the transitive verb) but are accessible from the knowledge component only. This work is an overview of a research program that aims to explore key aspects of syntactic encoding in the structural realm of feature assignment from an experimental perspective. The project is innovative because we pit the existing models of encoding syntactic agreement against new experimental data pertaining to feature assignment effects, exploring, in particular, the role of working memory in real time computation of featural assignment. We focus on feature assignment phenomena in two Slavic languages, Bulgarian and Russian, which possess rich morphological repertoires, thus providing an excellent testing ground from an experimental perspective.

Keywords: feature assignment, Slavic, sentence processing, agreement, working memory

1. General overview

1.1. Agreement attraction errors and the existing models

Agreement attraction errors occur in spontaneous speech as well as in experimentally controlled conditions, and may include number agreement errors in subject-verb agreement (e.g. *The key to the cabinets* ***were*** *rusty,* cf. Bock, Miller 1991) and gender agreement errors in languages that distinguish morphological genders, such as the Slavic languages. Within the NP, respective features on the head (e.g. singular on *key*) and on the attractor (e.g. plural on *the cabinets*) come into play in computing the agreement online. More agreement errors are observed in singular-plural configurations than in plural-singular ones, as well as when the plural attractor is morphologically ambiguous between Accusative and Nominative (cf. Hartsuiker et al. 2001 for German). The first of these asymmetries is usually attributed to the markedness effect, on the assumption that the plural value is somehow more marked than the singular value. Other grammatical factors believed to affect the ratio of errors include syntactic depth of the attractor, featural similarity between the attractor and the head, grammatical as opposed to notional (conceptual) sources of the respective feature, to name a few.

Previous studies of agreement errors in English and Romance languages argued that the structural notions of c-command, hierarchy, depth and intervention are critical for understanding these performance patterns across different ranges of syntactic structures (Vigliocco, Nicol 1998; Franck et al. 2002; Franck et al. 2006, among others). In particular, significant attraction is found from a plural subject modifier in an interrogative structure even though it does not linearly intervene between the subject and the verb (e.g., *flights* in **Are the helicopter for the flights safe?*, cf. Vigliocco, Nicol 1998). Similarly, the moved object of the target verb was shown to trigger attraction in French (*patients* in **John speaks to the patients that the medicine cure*), while the object of the main verb situated in the same surface position does not (*patients* in *John tells the patients that the medicine cures*, cf. Franck et al. 2010; Franck et al. 2015). The role of structural distance is further reinforced in a cross-linguistic study of Franck et al. (2002). By increasing the complexity of the agreeing subject phrase from two to three nouns in declarative sentences (e.g. *the threat to the president(s) of the company/-ies*), these authors found that number agreement errors were more frequent after an intermediate noun (*the president(s)*) rather than after the most local noun (e.g. *company*), which is consistent with a structural rather than a linear account. These findings show that two expressions that are superficially identical but have different underlying structures show different attraction profiles.

Moreover, two expressions that are superficially different but have identical underlying hierarchical structure show similar attraction profiles. For example, the English interrogative structure generates similar attraction to the corresponding declarative (**The helicopter for the flights are safe*) despite their different surface structures (Vigliocco, Nicol 1998). These data suggest that properties of the underlying hierarchical organization of the sentence determine attraction.

How can these results be interpreted? One possibility is that the encoding system solves this problem by distinguishing the (syntactic) stage where, after the respective lexical items are retrieved, grammatical as well as structural relations among them are established. This is followed by the stage where the linear order between the (structurally fixed) lexical items is decided. The agreement relation between the subject and the copula (*is, are*) is part of the grammatical/structural encoding, and it is at this stage where external disturbance factors may influence performance and cause agreement errors (Levelt 1989; De Smedt 1990).

This is not to say that linear distance does not play a role in influencing agreement errors. In a more sophisticated series of experiments on Italian and French, Franck et al. (2006) were able to establish a gradient in computational complexity of syntactic structures inducing agreement errors and argued that structural as well as linear distance matters for the encoding of the subject-verb agreement.

Several models were proposed in the literature to account for agreement attraction effects and their modulation by the different factors mentioned above. One prominent model, termed Marking and Morphing, hypothesizes the encoding of syntactic features such as number at two different and serially organized functional levels (Eberhard et al. 2005). Marking assumes the "notional" or semantic number in the speaker's reference model and translates it into a linguistic feature (singular or plural) pertaining to the entire subject phrase. On the other hand, Morphing is part of the structural integration process that encodes lexical items and/or morphemes into the hierarchical structural organization of the sentence. Specifically, Morphing reconciles the syntactic features selected during Marking and number specifications from the lexicon, which are argued to percolate the tree up to the subject root, where reconciliation takes place. Another assumption is that single count nouns are unspecified, or weakly specified, for number. As a result, only plural nouns have the possibility to percolate the tree and enter into the reconciliation process. If an inconsistency is encountered between number marking and morpheme specifications (e.g., in collectives, like *army*), the morpheme specifications prevail.

A different kind of model is proposed in Franck (2017) who suggested that the process responsible for selecting the agreement controller operates as a content-addressable, cue-based mechanism responsible for retrieving the subject from memory on the basis of subject retrieval cues. Franck (2017) grounded her claim in the observation that a variety of effects reported in the attraction literature in sentence production could be reinterpreted as reflecting similarity-based interference, which is considered as a signature manifestation of a cue-based retrieval mechanism. Experimental evidence indeed shows that stronger attraction arises when the attractor is more similar to the subject either semantically (Barker et al. 2001), morphologically (Lorimor et al. 2008), or syntactically. Syntactic similarity-based interference is illustrated by the report that attractors that occupy a hierarchical position of c-command with respect to the verb trigger more attraction than attractors occupying a position of simple linear precedence to the verb (Franck et al. 2006; Franck et al. 2010; Franck et al. 2015).

The third kind of model suggested recently is grounded in the self-organized approach to sentence processing (SOSP, Smith et al. 2018). Under SOSP, words instantiate treelets that attempt to combine in all possible ways in the sentence. This gives rise to competition for attachment amongst sentential elements. When one word begins to combine with another word, the features of that word will gradually pass toward the other, giving rise to a convergence of features (a mechanism known as *feature passing*). Hence, when a noun combines with a verb, the agreement features of that noun will be gradually transferred to the subject slot of the verb. If another word kicks in with the same features as the previous noun, it will be attracted to that same slot by virtue of its similarity with that noun. That is, if two words are similar in their featural specification, the competition will be stronger because they both fit the attachment requirements of the same slot. Thus, in that model similarity-based interference arises not only at retrieval, like standard cue-based retrieval models, but also at encoding, during the process of structure building.

The studies reviewed above investigate agreement attraction in language production. Furthermore, more recent research has uncovered a very similar pattern of effects in sentence comprehension grouped broadly under the rubric of *grammatical illusions:* in ungrammatical sentences in which the verb does not agree with the singular subject, readers are faster in reading the verb if the sentence contains a plural attrac-

tor that matches it (**The musicians who the reviewer praise so highly will probably win a Grammy*) than if the attractor is singular (**The musician who the reviewer praise so highly will probably win a Grammy*, cf. Wagers et al. 2009). This effect has been interpreted as to involve a cue-based process responsible for retrieval of the agreement controller when an incorrect verb is encountered; if the system finds a suitable attractor, the search process is terminated successfully. This interpretation of the grammatical illusion effect is couched in the general view that sentence comprehension is driven by a cue-based retrieval mechanism in which the parser uses syntactic and semantic cues to build the structure (e.g. McElree 2000; Lewis, Vasishth 2005). This cue-based functioning of the parser is particularly relevant when two elements that should enter into a syntactic and/or a semantic relation (e.g. a subject and its verb) are far away in the sentence. In such cases, when the parser arrives at the verb, it has to retrieve the long-distant subject to interpret the sentence. There is evidence indicating that this retrieval operation is driven by cues triggered by the verb that allow the parser to directly access the element to-be-retrieved rather than scanning the elements in the sentence one by one (e.g., McElree 2000; Van Dyke, McElree 2006). These cues can be both syntactic (e.g., number, Case) and lexico-semantic (e.g. animacy, concreteness). However, despite being highly efficient, the cue-based retrieval mechanism comes at a cost: as in sentence production, it is sensitive to similarity-based interference due to elements that also resonate with the retrieval cues (e.g. Van Dyke, McElree 2006).

1.2. Agreement attraction errors in Slavic languages

The Slavic languages, with their morphologically rich Case systems, are a priori expected to show reduced ratios of number agreement errors, presumably because of the typically non-nominative case of the attractor (cf. Rus. *klyuch ot kabinetov* "the key from cabinets", lit. 'key-NOM from offices-GEN') which helps resolve a potential uncertainty against the attractor and toward the head of the NP, given that the latter is usually in the subject position which requires Nominative case (cf. Bock, Miller 1991). Nicol and Wilson (1999) conducted language production studies along the lines outlined above, in Russian, using both full NPs and pronouns as attractors, and found number agreement errors in this language with full NPs as attractors, though in somewhat lower proportions than in English. Lorimor et al. (2008), another experimental study on Russian, used a design crossing number (singular, plural), as well as gender (masculine, feminine) across the structural position (head, attractor). These authors found a significantly lower ratio of production errors with number agreement as compared with English, suggesting that Russian is less vulnerable to errors of this kind.

Other studies suggest a different picture with respect to gender attraction in Slavic. Badecker and Kuminiak's proposal (2007) investigated gender attraction errors in Slovak. These authors see gender attraction errors, among other things, as a window to differentiating between different types of (morpho-) syntactic theories of markedness, potentially informing corresponding sentence production models.

An interesting pattern of results was reported in Slioussar and Malko (2016) for Russian. The authors used a comprehension task in addition to the traditional production task. Inclusion of a comprehension task allowed the authors to uncover additional preferences that the Russian speakers are guided by when processing the agreeing predicate. In particular, attraction effects were observed with feminine and neuter but not with masculine heads of the NP, suggesting that the role of the head is no less important in online computation of agreement than the role of the attractor, as traditionally assumed. Among other things, these findings again underscore the important role of the structural, syntactic factor (which determines for instance the head of the phrase as opposed to the complement or adjunct) in the online computation of agreement.

2. Feature assignment

2.1. State of the art

A prototypical case of feature or property assignment is *Case* assignment. For instance, a transitive verb assigns Accusative case to its object (e.g. *kiss her*-ACC vs. **kiss she*-NOM). In morphologically impoverished languages only a limited subset of nouns are morphologically marked for Case, e.g. in English or French only pronouns inflect according to Case they receive from their licensor. Studies on agreement

attraction errors occasionally consider feature assignment configurations, in particular with regard to Case. One study, for instance, shows that a French accusative clitic that is structurally higher, viz. c-commanding the verb (e.g. **Le professeur les lisent* "The professor read them") creates stronger attraction in other features such as number than the dative clitic that intervenes by precedence (e.g. **Le costume leur conviennent* "The costume suit them"; cf. Franck et al. 2010). Another prototypical case is theta-role assignment: verbs assign theta-roles such as agent, patient or theme to their arguments depending on the semantic contribution to the argument structure and the meaning of the sentence.

Existing studies in feature or property assignment in sentence production and sentence comprehension are quite limited with respect to the repertoire of features considered, the structural domain of their distribution (mostly at the sentence level), and the range of languages investigated in these studies. Concerning the repertoire, the relevant literature concentrates mostly on theta-role assignment (to be distinguished from separate and actively researched topics concerning verbal subcategorization frames and plausibility evaluation) and Case assignment. Both properties are usually considered to be rooted in conceptual features and/or associated with grammatical function. Consequently, in the currently popular two-stage models of sentence production, both theta-role assignment and Case assignment happen at the level of grammatical encoding (e.g. Nicol 1993; Melinger et al. 2008). A point of empirical debate is whether Case assignment happens within the functional (responsible for assigning grammatical functions) or positional (responsible for structural organization) encoding, which is closely tied with the issue of choice between lexically or syntactically driven production. For instance, within Bock and Levelt's model of sentence production, functional assignment, and therefore Case assignment, is strongly influenced by the lexical features of the sentence head (Bock, Levelt 1994). In lexically-driven production, syntactic structures are built based on the grammatical information associated with retrieved lemmas (e.g. a noun phrase is built based on the noun lemma). In contrast, in syntactically-driven production, the roles are reversed (e.g. a noun is retrieved because the syntactic slot requires it). Furthermore, Case assignment is distinguished from Case realization which presumably happens as part of the morpho-phonological encoding (Melinger et al. 2008). Another issue that often arises with respect to online Case assignment process is its interaction with the issue of incrementality: lexically-driven models of Case assignment were argued to be more compatible with strict incrementality than syntactically-based models (Kempen, Hoenkamp 1987; Levelt 1989). On the other hand, syntactically-driven models may be more sensitive to the specifics of Case distribution and in different sentence types and configurations (Dell 1986; Chang et al. 2006).

Most studies in syntactic encoding of Case concentrate on English with occasional glimpses on Germanic languages, which does not allow for appreciating the full extent of the problem concerning encoding syntactic Case. A similar situation is found when one surveys the studies in the role of Case in sentence comprehension. The literature on sentence comprehension in languages beyond English, also quite limited in coverage, distinguishes and focuses on two functions of Case relevant for the language user: helping identify the grammatical roles of the arguments which serves, among other things, the task of potentially disambiguating between the candidates for a specific grammatical role, and potentially helping in identifying clause boundaries in SOV languages (Bader, Lamers 2008). German illustrates the former aspect (cf. *Der Peter hat der Maria gefallen* "The.NOM.Peter has the.DAT.Maria pleased" vs. *Dem Peter hat die Maria gefallen* "The.DAT.Peter has the.NOM.Maria pleased"). The second aspect is illustrated by Japanese, whereby a second Nominative marked NP is unambiguously identified as an upcoming relative clause (cf. Inoue, Fodor 1995):

1.	Bob-ga	Mary-ni	[ringo-ga atatta]	inu-o	ageta
	Bob-NOM	Mary-DAT	apple-NOM hit	dog-ACC	gave

'Bob gave Mary the dog that the apple hit'

Research in sentence comprehension also revealed the non-trivial role of *markedness* in Case assignment. For instance, under tight processing conditions the parser seems to be unwilling to override a marked Case such as Dative by an unmarked case such as Accusative, whereas an unmarked Case is easily overridden by a marked Case in German (Bader, Bayer 2006). The parser thus behaves conservatively with respect to marked Cases, avoiding their assignment unless unambiguously indicated by the input and unwilling to retract it once it is made.

Taken together, the current state of affairs concerning Case assignment processes calls for more research that takes into account the large variety of configurations in which Case is assigned and morphologically realized in production and comprehension. The same is true for other features that can be assigned in the course of syntactic composition, and the assignment process per se as opposed to agreement. There are clear similarities between feature agreement and feature assignment in the broad sense: a) both involve information encoding at the featural level; b) both operate in specific and well-defined types of syntactic configurations; and c) both refer to properties that may at least partially be related to the conceptual level. But there are also notable differences from the perspective of the speaker's performance / language use.

One major difference can be stated in terms of working memory which provides the necessary "work space" for structural encoding of the properties of the elements that enter a relevant structural relationship. In particular, from the point of view of incremental sentence comprehension, agreement, e.g. prototypical subject-verb agreement, is a 'backward-looking' process in the sense that the agreeing element must have access to the constituent processed at an earlier point in the structure built so far. This constituent (e.g. the subject) must thus be retrieved, and its memory trace reactivated. Evidence suggests that this retrieval operation is driven by cues that allow the parser to directly access the retrieval target in a content-addressable manner (McElree 2000). The cues can be syntactic (such as number or Case) or lexical/semantic (such as animacy). Furthermore, this cue-based retrieval mechanism is subject to the so-called similarity-based interference from elements that are in some sense similar to the retrieval clues (Lewis, Vasishth 2005; Van Dyke, McElree 2006). If Franck (2017) is correct in her conjecture that agreement attraction effects reported in the literature in sentence production could be reinterpreted as reflecting similarity-based interference, which is considered as a signature manifestation of a cue-based retrieval mechanism, then we have evidence that a similar 'backward-looking' process operates in sentence production.

In contrast, feature assignment is a 'forward-looking' process, whereby one lexical item projects or predicts a feature on another lexical item 'down the path'. Aside from the host of issues that arise with respect to configurations whereby the direction of assignment is contralateral to the word order in a given language (such as object Case in OV languages), which we put aside for the moment, this raises an important question as to whether this kind of process has similar properties as agreement or other 'backward-looking' processes. Our own preliminary research on the topic suggests that the answer is yes, at least insofar as similarity-based interference may be concerned, which in turn points to an interesting conjecture that similar memory processes subserve both kinds of encoding at issue.

2.2. Case and Case-related feature assignment in Slavic

In morphologically rich languages such as Slavic, prototypical Case assigners are verbs that may assign different morphological Cases to their complements. Recent research, however, suggests that a much richer context for investigating relevant cognitive underpinnings of Case assignment and, feature assignment process more generally, is provided by Determiner phrases headed by numerals. In Bulgarian, one of the few Slavic languages that lost their overt Case morphology and is otherwise Case-impoverished similarly to English or French, one observes a Case-like morphological marker that we call the "countability" morpheme because it visibly appears only on masculine inanimate count nouns that are complements to numerals (cf. *prozortsi* "windows" vs. *pet prozoretsa* "five windows"). The countability feature appears only on nouns; any intervening adjectives must appear in the default plural form:

2. pet darven-**i**/***a** prozorets-**a**/***i**
   five wooden-PL/COUNT window-COUNT/-PL(default)
   'five wooden windows'

Syntactic encoding of the count form on the nouns in Bulgarian has been found to be prone to errors very similar in nature to attraction errors discussed in the previous section. Specifically, Bulgarian speakers tend to use the incorrect feature-duplicating pattern (cf. *pet darven**i** prozorts**i***) in the spontaneous speech. Stateva and Stepanov (2013) replicated this pattern in the experimental setting, using a cloze-like sentence completion task, whereby participants were presented, in an auto-paced reading mode, with a sentence ending with a numeral-based DP as in (3) lacking the final noun for which a lemma was provided separately.

3. Gledah kak v rekata pluvaha edinayset (krasivi) (gratsiozni) (beli) ….
   Lemma: *lebed* "swan"
   I-observed how in river swam eleven beautiful graceful white ….
   'I observed how eleven beautiful white …. swam in the river'

Participants had to supply what they considered the correct form of the noun, but they had no access to the previously read portion of the DP. The results revealed that the rate of errors is generally comparable with that found in the agreement attraction literature (<10% overall). Another finding was that the rate of errors increases with the number of intervening adjectives. This finding is consistent with the account making use of the hierarchical relations such as domination and c-command under which the error rate increases with the increase of the number of structural nodes separating the licensor (numeral) and the noun. It is also consistent with the broad class of accounts of attraction in terms of working memory as the intervening adjectives increase the distance between the numeral and the noun, therefore engaging resources of working memory to maintain the licensor. Finally, the result is compatible with the accounts in terms of similarity-based interference as intervening adjectives are a source of the increasing activation of the competing (plural) feature that intervenes in the process responsible for assigning the countability feature on the noun. Stateva and Stepanov's (2016) follow-up corpus study of Bulgarian texts containing numeral-based DPs confirmed the adjective complexity effect pointed out above. However, a pilot sentence production study intended to mirror these results has not corroborated these findings showing no sensitivity to the structural factor in the feature assignment process (Бъркалова и др. / Barkalova et al. 2018). The inconclusive character of these findings calls for a more comprehensive inquiry into the mechanisms of feature assignment in syntactic encoding and the role of the structural factor.

Russian is a morphologically Case-rich Slavic language where feature licensors such as numerals and quantifiers (e.g. *three, some*) generally assign Genitive case to their noun complements within the DP. Furthermore, the number feature on the noun is also controlled by the licensor. In Russian, as in the majority of Slavic languages, lower numerals between two and four assign singular (e.g. *tri okna* "three window-GEN.SG"), whereas higher numerals (five and onwards) assign plural Genitive case (e.g. *pyat' okon* "five windows-GEN.PL") to their complement nouns. Thus, the semantic value of the numeral controls the ending on the noun via the morphosyntactic licensing mechanism. Similarly to Bulgarian, however, intervening adjectives are uniformly marked by Genitive plural (cf. *tri bol'shih okna* "three big-GEN.PL window-GEN.SG" vs. *pyat' bol'shih okon* "five big-GEN.PL windows-GEN.PL"). Stepanov and Stateva (2018) conducted a cloze-type sentence completion experiment in Russian that has a similar design as Stateva and Stepanov's study for Bulgarian (2013). This time, in order to fill in the inflected form of the complement noun, participants reading sentences ending in a numeral-based DP needed to keep in the working memory not only the trace of the numeral category as in Bulgarian, but also that of the actual value of the numeral, since that value controls the respective Case ending on the complement noun. On a null hypothesis, the expected pattern of potential errors would involve mismatches of the number feature of the complement noun in both directions (viz. plural with numerals not greater than 4, and singular with numerals greater than 4), in approximately equal proportion (50% chance each). What the authors found, instead, was a heavy bias toward Genitive singular (in about 4:1 ratio to Genitive plural) in participants' assignment errors. The authors interpreted this bias as indicating that what appears to be the Genitive singular marker is actually a homophone for another morphosemantic marker, that of *countability*, similarly to the Bulgarian example above. That marker was preferred by speakers to reflect the fact that there was a numeral in the stimuli even though the actual value of the numeral could be suppressed under the memory taxing conditions.

Thus, while Bulgarian speakers seem to actively deploy the resources of working memory in order to maintain the trace of the licensing numeral as evidenced by the adjective intervention effects, in Russian the encoding of the controlled noun seems to depend more on the grammatical considerations unaffected by performance. Of course, there are grammatical differences between the two languages related to the role of grammatical Case. However, the Bulgarian and the Russian results obtained up to date illustrate the non-trivial character of speakers' real time syntactic encoding of feature assignment within the numeral-

based DP and underscore the need to disentangle pertinent grammatical and processing effects, thus further sharpening our understanding of the extent to which the cognitive mechanisms pertaining to sentence production consult the language grammar.

3. Aims and scope of the projected research

In this section, we present an overview of our collaborative three-year research project funded by research agencies of Slovenia and Switzerland under the *Lead Agency* scheme which started in September 2020. The project aims to make important first steps into understanding the cognitive mechanisms underlying the syntactic encoding of feature assignment in sentence production and comprehension. In particular, we concentrate on the feature assignment within the Determiner phrases headed by a numeral, also involving internal modification by adjectives, adverbs and prepositional phrases such as *five old manuscripts*. This construction type offers an ideal context for studying processing effects with feature assignment because of the rich and intricate interaction between feature assigners, recipients and potentially intervening material. We test this construction type in two Slavic languages, namely, Bulgarian and Russian. Both languages have a rich morphological inventory pertaining to (numeral-based) DPs and thus provide an excellent empirical material to study processing effects pertaining to morphological phenomena. At the same time, these languages differ to a certain extent in the way numerals license (Case-related) features on their complement nouns by virtue of feature assignment. By conducting an intra-language family comparison of processing effects pertaining to the assignment of numeral-related features, we hope to construct a comprehensive model of feature assignment within the DP and compare it with existing models of sentential agreement in terms of processing factors that enter into consideration in each phenomenon. We also intend to provide a strong cross-linguistic dimension to our study.

We take the current state of knowledge into agreement attraction errors in sentence production and grammatical illusions in sentence comprehension as the starting point for our investigation, asking to what extent the online feature assignment process mirrors that in sentential agreement, and what the main differences are. In particular, the following four research questions are being addressed:

1. Is feature assignment sensitive to the structural factor both in agreement production and comprehension? What are the relative roles of structural and linear distance in licensing a particular feature within the DP, such as the countability feature?
2. Is feature assignment subject to similar memory mechanisms as sentential agreement? Is there a relative memory "cost" of the feature assignment process? To what extent is similarity-based interference relevant? How stable is the feature assignment process under the memory taxing conditions?
3. How does the rich surface morphology in languages like Slavic facilitate the retrieval of the feature being assigned, as opposed to languages with poorer morphology?
4. What is the role of the feature licensor (controller) in the assignment process? What lexical and/or semantic properti(es) of the latter, if any, are activated in selecting the feature assigned on the target?

4. Methods

The project involves a series of 7 experiments, each containing two language-specific versions in Bulgarian and Russian, for a total of 14 experimental manipulations. The research questions above are tackled by testing hypotheses pertaining to the following aspects of feature assignment: the role of structural depth and linear distance in intervening modification, directionality of errors, magnitude of the numeral interference effect, grammatical illusions with plural or numeral intervention. Two methodologies are used. One is the sentence-completion task using the *forced-choice response time paradigm*. Sentences ending in a numeral based DP (usually as a postverbal subject or object of the sentence) are presented word by word following the Rapid Serial Visual Presentation technique (Staub 2009; Staub 2010). Participants select the final noun form that they believe correctly completes the sentence within a limited time period. This task has been shown to be an efficient alternative in replicating attraction results in agreement contexts obtained with the standard sentence completion technique used in earlier works (cf. Staub 2010; Villata et al.

2018). The other methodology is *self-paced reading*: sentences appear word by word (or region by region) on a computer screen, and the participants read them consecutively by pressing the space bar. The time between any two presses is assumed to reflect the reading time of the respective region. The reading task is followed by comprehension questions. Recent findings in the agreement attraction literature suggest that errors made by speakers in comprehension questions are often an efficient indicator of attraction effects, along with reading times (Villata et al. 2018). We, therefore, use accuracy in comprehension questions as an additional dependent measure on a par with RTs.

The materials for all experiments involve a series of sentences ending in a numeral-based DP. In these DPs, the numeral always assigns a (countability-like) feature to its complement noun that, depending on the language, either has its own morphological manifestation in certain declension paradigms, as in Bulgarian, or is homophonous with a particular Case form (e.g. Genitive) as in Russian. If the numeral-based DP contains also modifying adjectives, adverbs or prepositional phrases, the assigned feature does not 'spread' to those. In such cases, adjectives, in particular, always appear in regular plural. The morphological discrepancy between the countability marker on the noun and on the modifying adjectives creates processing tension that was shown in our previous work to lead to production errors. We explore this phenomenon in detail and develop a processing model that predicts the relevant empirical effects in production as well as in comprehension. The research group is currently at the stage of data collection for the first series of experiments, each of which involves 80 healthy participants, matched by age, education and socio-economic status.

5. Significance of the project results

The project opens a new venue of investigation in sentence processing research by looking into feature assignment phenomena in Bulgarian and Russian. A parallel investigation adds to the empirical depth of our analysis, providing an opportunity to identify common processing routines as well as potentially differing patterns pertaining to microvariation in the morphological systems of the two languages, that could not be achieved when looking at languages with poorer morphology such as English.

Understanding the cognitive mechanisms for manipulating syntactic features also has important practical consequences. One concerns development of therapeutic tools for language-related disorders. Agreement mechanisms have been shown to be affected in pathological circumstances such as Specific Language Impairment in children (Franck et al. 2004), and it is very likely that feature assignment will follow suit when scrutinized against the data from populations affected with language difficulties, as both domains belong to a natural class of syntactic feature binding, also involving similar mental resources such as working memory.

Acknowledgements

The authors acknowledge the financial support of the Slovenian Research Agency (research funding No. N6-0156) and the Swiss National Science Foundation (research funding No.100015L_192859).

References

Badecker, Kuminiak 2007: Badecker, W., F. Kuminiak. Morphology, Agreement and Working Memory Retrieval in Sentence Production: Evidence from Gender and Case in Slovak. – In: *Journal of Memory and Language*, vol. 56, pp. 65 – 85.

Bader, Bayer 2006: Bader, M., J. Bayer. *Case and Linking in Language Comprehension: Evidence from German*. Berlin: Springer.

Bader, Lamers 2008: Bader, M., M. Lamers. Case in Language Comprehension. – In: Malchukov, A., A. Spenser (Eds.) *The Oxford Handbook of Case*. Oxford: Oxford University Press, pp. 402 – 418.

Бъркалова и др. 2018: Бъркалова, П., П. Статева, А. Степанов. Теоретични и психолингвистични аспекти на бройната форма в българския език. – В: *Български език*, № 65 (4), с. 38 – 57. (Barkalova et al. 2018: Barkalova, P., P., Stateva, A. Stepanov. Theoretical and Psycholinguistic Aspects of the Count Form in Bulgarian. – In: *Balgarski ezik*, vol. 65 (4), pp. 38 – 57.)

Barker et al. 2001: Barker, J., J. Nicol, J., M. Garrett. Semantic Factors in the Production of Number Agreement. – In: *Journal of Psycholinguistic Research*, vol. 30, pp. 91 – 114.

Bock, Levelt 1994: Bock. K., W. J. M. Levelt. Language Production: Grammatical Encoding. – In: Gernsbacher, M. (Ed.) *Handbook of Psycholinguistics*. San Diego: Academic Press, pp. 945 – 984.

Bock, Miller 1991: Bock, K., C. A. Miller. Broken Agreement. – In: *Cognitive psychology*, vol 23 (1), pp. 45 – 93.

Chang et al. 2006: Chang, F., G. S. Dell, K. Bock. Becoming Syntactic. – In: *Psychological Review*, vol. 113 (2), pp. 234 – 272.

De Smedt 1990: De Smedt, K. *Incremental Sentence Generation: a Computer Model of Grammatical Encoding*. Doctoral dissertation, NICI Technical Report 90-01, University of Nijmegen.

Dell 1986: Dell, G. S. A Spreading-activation Theory of Retrieval in Sentence Production. – In: *Psychological Review, vol. 93* (3), pp. 283 – 321.

Eberhard et al. 2005: Eberhard, K. M., J. C. Cutting, K. Bock. Making Sense of Syntax: Number Agreement in Sentence Production. – In: *Psychological Review,* vol. 112, pp. 531 – 559.

Franck 2017: Franck, J. Syntactic Encoding: Novel Insights into the Relationship between Grammar and Processing. – In: Fernández, E., H. Cairns (Eds.) *Blackwell Handbooks in Linguistics: The Handbook of Psycholinguistics*. New Jersey: John Wiley & Sons. pp.13 – 37.

Franck et al. 2002: Franck, J., G. Vigliocco, J. Nicol. Attraction in Sentence Production: The Role of Syntactic Structure. – In: *Language and Cognitive Processes*, vol. 17 (4), pp. 371 – 404.

Franck et al. 2004. Franck, J., S., Ohayon, L. Chillier-Zesiger, U. H. Frauenfelder, C. Hamann, L. Rizzi, P. E. Zesiger. Normal and Pathological Development of Subject-verb Agreement in Speech Production: A Study of French Children. – In: *Journal of Neurolinguistics*, vol. 17 (2–3), pp. 147 – 180.

Franck et al. 2006: Franck, J., G. Lassi, U. H. Frauenfelder, L. Rizzi. Agreement and Movement: A Syntactic Analysis of Attraction. – In: *Cognition*, vol. 101, pp. 173 – 216.

Franck et al. 2010: Franck, J., G. Soare, U. H. Frauenfelder, L. Rizzi. Object Interference in Subject–verb Agreement: The Role of Intermediate Traces of Movement. – In: *Journal of Memory and Language*, vol. 62 (2), pp. 166 – 182.

Franck et al. 2015: Franck, J., S. Colonna, L. Rizzi. Task-dependency and Structure-Dependency in Number Interference Effects in Sentence Comprehension. – In: *Frontiers in Psychology*, vol 6 (349), pp. 1 – 15.

Hartsuiker et al. 2001: Hartsuiker, R. J., I. Antón-Méndez, M. van Zee. Object Attraction in Subject-verb Agreement Construction. – In: *Journal of Memory and Language*, vol. 45 (4), pp. 546 – 572.

Inoue, Fodor 1995: Inoue, A., J. D. Fodor. Information-paced Parsing of Japanese. – In: Mazuka, R., N. Nagai (Eds.) *Japanese Sentence Processing*. Hillside, NJ: Lawrence Erlbaum Ass. pp. 9 – 63.

Kempen, Hoenkamp 1987: Kempen, G., E. Hoenkamp. An Incremental Procedural Grammar for Sentence Formulation. – In: *Cognitive Science*, vol. 11 (2), pp. 201 – 258.

Levelt 1989: Levelt, W. J. M. *Speaking: From Intention to Articulation*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.

Lewis, Vasishth 2005: Lewis, R. L., S. Vasishth. An Activation-based Model of Sentence Processing as Skilled Memory Retrieval. – In: *Cognitive Science*, vol. 29 (3), pp. 375 – 419.

Lorimor et al. 2008: Lorimor, H., K. Bock, E. Zalkind, A. Sheyman, R. Beard. Agreement and Attraction in Russian. – In: *Language and Cognitive Processes*, vol. 23 (6), pp. 769 – 799.

McElree 2000: McElree, B. Sentence Comprehension is Mediated by Content-addressable Memory Structures. – In: *Journal of Psycholinguistic Research*, vol. 29, pp. 111 – 123.

Melinger et al. 2008: Melinger, A., T. Pechmann, L. Pappert, L. Case in Language Production. – In: Malchukov, A., A. Spencer (Eds.) *The Oxford Handbook of Case.* Oxford: OUP, pp. 384 – 401.

Nicol 1993: Nicol, J. Reconsidering Reactivation. – In: Altmann, G., R. Shillcock (Eds.) *Cognitive Models of Speech Processing*. Hillside, NJ: Lawrence Erlbaum Ass., pp. 321 – 347.

Nicol, Wilson 1999: Nicol, J., R. Wilson. Agreement and Case-marking in Russian: A Psycholinguistic Investigation of Agreement Errors in Production. – In: *Proceedings from FASL*. Ann Arbor, MI: Michigan Slavic Publications, pp. 314 – 327.

Slioussar, Malko 2016: Slioussar, N., A. Malko. Gender Agreement Attraction in Russian: Production and Comprehension Evidence. – In: *Frontiers in Psychology*, vol. 7.

Smith et al. 2018: Smith, G., J. Franck, W. Tabor. A Self-organizing Approach to Subject-verb Number Agreement. – In: *Cognitive Science*, vol. 42 (4), pp. 1043 – 1074.

Staub 2009: Staub, A. On the Interpretation of the Number Attraction Effect: Response Time Evidence. – In: *Journal of Memory and Language*, vol. 60 (2), pp. 308 – 327.

Staub 2010: Staub, A. Response Time Distributional Evidence for Distinct Varieties of Number Attraction. – In: *Cognition*, vol. 114 (3), pp. 447 – 454.

Stateva, Stepanov 2013: Stateva, P., A. Stepanov. Agreement Errors in Numerical Phrases: Structural Distance and Competing Licensors. – In: *International Conference on Architectures and Mechanisms for Language Processing-AMLAP* 2013, Marseille, France.

Stateva, Stepanov 2016: Stateva, P., A. Stepanov. Agreement Errors and Structural Distance: A Corpus Study of Bulgarian. – In: *Zeitschrift für Slawistik*, vol. 61 (3), pp. 448 – 462.
Stepanov, Stateva 2018: Stepanov, A., P. Stateva. Countability, Agreement and the Loss of the Dual in Russian. – In: *Journal of linguistics*, vol. 54 (4), pp. 779 – 821.
Van Dyke, McElree 2006: Van Dyke, J. A., B. McElree. Retrieval Interference in Sentence Comprehension. – In: *Journal of Memory and Language*, vol. 55, pp. 157 – 166.
Vigliocco, Nicol 1998: Vigliocco, G., J. Nicol. Separating Hierarchical Relations and Word Order in Language Production: Is Proximity Concord Syntactic or Linear? – In: *Cognition*, vol. 68 (1), pp. B3 – B29.
Villata et al. 2018: Villata, S., W. Tabor, J. Franck. Encoding and Retrieval Interference in Sentence Comprehension: Evidence from Agreement. – In: *Frontiers in Psychology*, vol. 9 (2), pp. 1 – 16.
Wagers et al. 2009: Wagers, M., E. Lau, C. Phillips. Agreement Attraction in Comprehension: Representations and Processes. – In: *Journal of Memory and Language*, vol. 61(2), pp. 206 – 237.

ОТВЪД СЪГЛАСУВАНЕТО: ПРИПИСВАНЕ НА СИНТАКТИЧНИ СВОЙСТВА В РЕАЛНО ВРЕМЕ

Данил Христов [а], Жули Франк [б], Артур Степанов [а], Пенка Статева [а]
Университет в Нова Горица[а], Университет в Женева [б]

danil.khristov@ung.si[а], Julie.Franck@unige.ch[б],
arthur.stepanov@ung.si[а], penka.stateva@ung.si[а]

Резюме: Приписването на (граматическо) свойство (например акузатив на транзитивния глагол) се отличава значително от съгласуването поради факта, че използва аспекти, които не се проявяват в езиковата информация, давана от говорещия. Приписването на свойство по-скоро използва като ресурс единствено езиковата компетентност на говорещите. Тази статия представлява обзор на една обширна изследователска програма, която си поставя за цел изучаването на основните аспекти на синтактичния запис на приписването на свойства на структурно равнище от експериментална гледна точка. Проектът е иновативен, тъй като противопоставя съществуващите модели за запис на синтактичното съгласуване с нови екпериментално получени данни и по-специално изследва ролята на работната памет при обработката на приписването на свойства в реално време. Във фокуса на изследването попадат явления от български и руски, които заради богатия си морфологичен ресурс предоставят отлична възможност за експериментални изследвания.

Ключови думи: *приписване на граматическо свойство*, *славянски езици*, *обработка на изречението*, *съгласуване*, *работна памет*

Penka Stateva
Center for Cognitive Science of Language
University of Nova Gorica
13 Vipavska
SI-5000 Nova Gorica
Slovenia

‘МЯГКИЙ’ — ‘ТВЕРДЫЙ’ В БОЛГАРСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ: СЕМАНТИКА И ЛЕКСИЧЕСКАЯ СОЧЕТАЕМОСТЬ

Ирина Седакова
Институт славяноведения Российской академии наук
irina.a.sedakova@gmail.com

Резюме: В статье проводится сопоставительный анализ болгарских и русских лексем со значением ‘мягкий’ и ‘твердый’, при этом особое внимание уделяется нюансам в их семантике и сочетаемости. Исследуются антонимические и синонимические поля соответствующих прилагательных, что позволяет выявить межъязыковые семантические схождения и расхождения в однокоренных словах, наличие / отсутствие (симметрию / асимметрию) общеславянской лексики в русском и болгарском словарях. Обнаруженные различия в семантике однокоренных словообразований свидетельствуют об общем мотивационном потенциале полисемичного корня, который может реализоваться неравномерно в болгарском и русском языках. Это проявляется в сочетаемости и в стилистической окраске исследуемой лексики (ср. рус. *черствый хлеб* / болг. *корав хляб*, болг. *корав* ‘твердый’, рус. *корявый* ‘кривой’).

Ключевые слова: *болгарский язык, русский язык, лексика, адъективы, межъязыковая омонимия*

1. Введение

Семантическое развитие словообразований от одного корня в славянских языках — направление, интересующее как лингвистов-теоретиков, лексикографов, так и практиков (преподавателей, переводчиков, студентов)[84]. В силу небольшого объема статьи мы исходим из того, что классические публикации по лексике и семантике российских и болгарских лингвистов (Д. Н. Шмелев, В. В. Виноградов, Ю. Д. Апресян, Т. Бояджиев, Л. Андрейчин и мн. др.) хорошо известны специалистам; поэтому мы не повторяем основные постулаты, а сосредотачиваемся на конкретном анализе одной семантической оппозиции. Для данного исследования актуальными являются исследования Московской группы по лексической типологии Е. В. Рахилиной (Рахилина, Плунгян / Rakhilina, Plungian 2007), особенно проект по адъективной семантике (http://lextyp.org/projects). Данная методика в статье дополняется этнолингвистическим подходом, принятым в Московской этнолингвистической школе Н. И. Толстого и предполагающим привлечение более широкого материала (фольклорные, этнографические и другие народно-культурные факты), см. работы по сопоставительному анализу общеславянской лексики С. М. Толстой (Толстая / Tolstaia 2008, Толстая / Tolstaia 2019) и Е. Л. Березович (Березович / Berezovich 2014).

Известно, что в современных болгарском и русском языках многие однокоренные прилагательные различаются если не в своем основном значении, то в семантических нюансах, переносных употреблениях и сочетаемости. Так, болг. *тесен* соотносится с рус. ‘узкий’, а не с ‘тесный’, *прав* — с ‘прямой’, а не с ‘правый’, *суров* — с ‘сырой’, а не с ‘суровый’, *бистър* с ‘прозрачный’, а не с ‘быстрый’ и др. Эти примеры можно значительно умножить, и их детальный анализ покажет, что в ряде случаев оттенки сходных значений не встречаются в литературном языке, но обнаруживаются в диалектах или уже ушли в пассивный словарный запас, стали историзмами.

Исследование антонимических пар, образованных от общеславянских корней, в двух близко родственных языках весьма продуктивно и позволяет сделать важные теоретические выводы, которые могут применяться на практике, они совершенно необходимы в лексикографии (Делева /

[84] Публикаций по сопоставительному лексическому анализу и опытов лексикографического представления омонимов, «ложных друзей переводчиков» и пр. очень много, укажем рандомно несколько публикаций разных лет (Панчев / Panchev 1963; Червенкова / Chervenkova 1982; Хуцишвили / Khutsishvili 2010; Перванов / Pervanov 2010; Липовска / Lipovska 2011; Легурска / Legurska 2011; Делева / Deleva 2020 и др.).

Deleva 2020). Анализ совокупных значений с учетом различий поможет выявить направления семантических тенденций, уточнить мотивационные модели и тот потенциал, который развивается или не развивается в одном из языков и превращает некоторые слова в межъязыковые омонимы или паронимы. Подобный анализ мы провели в статье о лексике ‘легкости’ и ‘тяжести’ на общеславянском материале (Седакова / Sedakova 2013), но с акцентом на русский и болгарский языки. Были проанализированы случаи межславянской асимметрии и диффузии значений, а также стратегии воплощения базовых значений в одном прилагательном: рус. *легкий* совмещает значения двух болгарских адъективов — *лек* и *лесен*. Для передачи значений ‘трудный’, ‘тяжелый’ используется несколько лексем, то есть здесь, по терминологии Московской группы лексической типологии, применяется другая стратегия воплощения семантики (Кашкин / Kashkin 2014). Подобно этим примерам, в оппозиции ‘мягкий’ и ‘твердый’ значение ‘мягкий’ и в русском, и в болгарском передается одной лексемой, тогда как ‘твердый’ имеет по крайней мере три семантические доминанты, которые обозначаются целым рядом прилагательных, причем их набор в русском и болгарском языках различается. Подробный анализ данной оппозиции не проводился, хотя эти значения фигурируют в проекте Московской группы лексической типологии: предполагается их исследование в ряде языков на основе анкеты по сочетаемости прилагательных с существительными (Холкина / Kholkina b./g.). Эта анкета, направленная на типологическое исследование лексики разных языков, состоит из 56 словосочетаний, аналог которых нужно привести в анализируемом языке: «жесткое мясо», «твердый сыр» и др. Для болгарско-русских сопоставлений анкету потенциально следует видоизменить с учетом близости двух языков, сделав акцент на сходствах и различиях в употреблении однокоренной лексики. Кроме того, для нашего исследования мы не привлекаем признак ‘гибкий’, фигурирующий в анкете Л. С. Холкиной; большее внимание уделяем признаке ‘крепкий’, что существенно для славянских языков, ср. болг. *силен чай* и рус. *крепкий чай*.

Адъективная семантика и нюансы значения во многом определяются их сочетаемостью с существительными, и это будет видно из предлагаемого ниже анализа. Сочетаемость, «языковое поведение» по А. Вежбицкой, синтагматика языка — одна из актуальных проблем современной сопоставительной лингвистики. Ряд исследователей отмечают, что для сравнительного анализа релевантна вторая часть словосочетания, то есть какие субстантивы определяются адъективами — природные объекты, артефакты, лица, части тела и др. (Кашкин / Kashkin 2014; Делева / Deleva 2020: 26). Именно такова практика используемых нами лексикографических трудов, в которых статьи о прилагательных обильно дают адъективно-субстантивные словосочетания. Более того, словарные статьи открывают больший простор для изучения лексической типологии, поскольку включают в дефиниции не только словосочетания, но и адъективные конструкции с отрицанием[85] и зачастую антонимы.

Ряд адъективов входит в словарь традиционной культуры, получая символическое значение, ср. ‘легкий’ и ‘тяжелый’/‘трудный’ (Седакова 2013). При анализе ‘мягкого’ и ‘твердого’ мы не можем опереться на данные народной обрядовой культуры, поскольку эта оппозиция почти не актуализируется в ритуалах, но мы привлекаем фольклорные данные. В языке фольклора встречается немало словосочетаний, в которых прилагательные со значением ‘мягкий’ и ‘твердый’ используются в качестве постоянных эпитетов, частотны они и в пословицах. Весь этот материал — лексикографический, фольклорный и собственные лингвокультурные наблюдения — позволяет выстроить лексико-семантическое микрополе рассматриваемых адъективов и обозначить точки соприкосновения и расхождения в их значениях и сочетаемости в двух славянских языков.

2. ‘Мягкий’

Значение ‘мягкий’ в болгарском и русском языках передается однокоренными адъективами от о.-слав. **mękъ*-*ъкъ* (БЕР / BER 1971 – 2017, 3: 719). Объем значений этих прилагательных в словарях во многом совпадает, определяя тактильную, отчасти визуальную и акустическую перцепцию:

[85] Здесь мы принимаем во внимание идеи С. М. Толстой о каритивных прилагательных, в значении которых релевантна сема отсутствия какого-либо признака (Толстая / Tolstaia 2008; Толстая / Tolstaia 2019).

‘поддающийся давлению’, ‘не содержащий острого, неприятного’, ‘свежий (о хлебе)’, ‘нежный’. В обоих языках ‘мягкий’ метафорически обозначает качества человека — неконфликтного, безотказного, кроткого, скромного и нежного. В сочетании с соматизмами адъективы имеют и прямое (болг. *мека коса*, рус. *мягкие волосы*), и метафорическое значение (рус. *мягкосердечный*, болг. *мекосърдечен* ‘добродушный’). Поэтому мы не согласимся с Л. С. Холкиной в том, что качества ‘мягкий’ и ‘твердый’ не подходят для живых объектов, а соотносятся только с неживыми артефактами (Холкина / Kholkina b./g.).

Согласно РБЕ, болг. *мек* имеет 15 значений, антонимами которых являются *твърд*, *корав, неприятен, груб, остър*[86]; однотомные БТР (БТР / BTR 1973 и ТСРЯ (ТСРЯ / TSRIA 2007) выделяют у болг. *мек* и рус. *мягкий* по семь значений. Такая многозначность прилагательных и их сочетаемостная валентность в русском и болгарском отчасти объясняются тем, что несколько семантических доминант выражаются одной лексемой (в отличие от ‘твердого’, см. ниже), то есть одна единица принимает на себя весь семантический объем, не «отдавая» его другим прилагательным.

Семантика и прагматика болгарского и русского адъективов *мек*, *мягкий* во многом совпадают, однако отличия имеются, в основном в переносных значениях и словоупотреблениях. Некоторые болгарские словосочетания и идиомы неизвестны русскому языку, и наоборот. Так, болг. выражение *меки очи, с меки очи*, хотя (судя по опросам автора статьи среди носителей языка) и вышло из активного словаря болгар, фиксируется во всех словарях и встречается в пословицах, ср. *Меки очи, мокри поли* (Славейков / Slaveykov 1972: 288). В русском языке встречается *мягкотелый* ‘безвольный, слабохарактерный, уступчивый’, тогда как в болгарском такой композит отсутствует. Еще один пример с соматизмом показывает различия в словообразовательных моделях в двух языках: болг. *меко сърце, меко ми е сърцето* соответствует русскому композиту *мягкосердечный* или *добросердечный.* Эти словоупотребления документируют разнонаправленность и амбивалентность аксиологического потенциала качества ‘мягкий’ — как доброго, хорошего и как плохого (‘мягкий’ как бесхарактерный, нерешительный располагается в негативной части аксиологической оси). Это типично для многих прилагательных (ср. аксиологию качества ‘старый’ Кирилова / Kirilova 2013: 86; Седакова / Sedakova 2015: 250).

Особую ценность для исследователя в области сопоставительной семантики и узуса приобретает диалектная лексика, которая содержит оттенки значений и словообразования, раскрывающие семантический и аксиологический потенциал корня, ср. болг. диал. *мекиш* ‘мягкий человек’ (БЕР / BER 1971 – 2017, 3: 722); при этом *мекишар* —‘человек со слабым здоровьем’, ‘изнеженный’, ‘не готовый к тяжелой физической работе’ (там же); ср. также болг. *Мека Гана*, *Мека Мара* (РБЕ / RBE). Рус. диалектные примеры соответствуют болгарским: *мягонький* (на работу)*, мякун* ‘ленивый’ (СРНГ / SRNG 1965 – 2018, 19: 74, 81). Диалектная лексика во всем своем богатстве показывает антонимичные значения (и, соответственно, полюсную оценку) одного адъектива в разных регионах, ср. рус. якут. *мягкий* ‘проворный’ и рус. яросл. ‘медлительный’, *мякуля* ‘нерасторопный’ (СРНГ / SRNG 1965 – 2018, 15: 73, 81)[87].

Сопоставление эталонных для качества ‘мягкости’ сравнений также показательно: во многом оно опирается на общие онтологические свойства, но частично имеет и национальную специфику. Здесь также важно привлекать диалектные идиомы; например, псковский словарь дает следующие сравнительные обороты для *мягкий*: *как шелк, как вата, как мякиш, как пух* (СППП / SPPP 2001: 151) — при болг. сходном *мек като памук* и отличающемся *мек като душа* (РБЕ / RBE). Темпоральное идиоматическое выражение «с детства, с молодости» выявляет различие в адъективах: если в болгарском эта идиома звучит как *от меки нокти*, где *мек* обозначает ‘незрелый, нетвердый’, в русском языке аналогом выражения служит *с младых ногтей*.

Пословицы строятся на противопоставлении ‘мягкости’ — ‘твердости’: *Кована воденица меко брашно меле*; ‘мягкости’ — ‘крепости’: болг. *Мекото вже претрива якия камък* (Геров / Gerov 1975 – 1978, 3: 109), *Мягкое слово кости ломает* (Даль / Dal’ 1978 – 1980, 2: 273 – 274); ‘мяг-

---

[86] Отметим к проблеме специфики сочетаемости, что болг. *остър* (*глас*) соответствует в этих контекстах не рус. *острый* (**острый голос*), а *резкий*. Анализ различий в семантике этих слов со значением ‘острый’, ‘резкий’ выходит за пределы данной статьи.

[87] О связи различных признаков с характеристикой скорости, см. (Варбот / Varbot 1998; Борисова / Borisova 2015).

кости’ — ‘жесткости’: рус. *Мягко стелет, да жестко спать*. С последним примером согласуются постоянные эпитеты, известные болгарскому и русскому фольклору: *мека постеля,* рус. *мягкая постелька*; в рус. плачах и поминальных словесных формулах упоминается *мягкое лежаньице*.

И наконец, упомянем общее для болгарского и русского этикета пожелание путешествующим на самолете: болг. *Меко кацане,* рус. *Мягкой посадки*, — аналогичное терминологическому техническому обозначению.

3. ‘Твердый’

Исходными лексемами для анализа служат континуанты *tvьrdъ*(jь) (БЕР / BER 1971 – 2017, 7: 870) в болгарском (*твърд*) и русском (*твердый*) языках, значение которых, как показывают их дефиниции в словарях и прагматика, содержат три основные доминантные семы: собственно ‘твердый’, а также ‘жесткий’ и ‘крепкий’. В отличие от адъективов *мек* и *мягкий*, разные качества обозначаются не одним прилагательным, а несколькими, что значительно расширяет синонимические ряды и приводит к серьезным межъязыковым отличиям. Значение ‘твердый’ передает прежде всего тактильное восприятие (*твердый*, *жесткий*), а также соотносится с представлением о ‘надежности’ (*крепкий*). Болгарский язык для этих основных значений использует адъективы *твърд*, *корав* и *крепък*, а рус. — *твердый, жесткий* и *крепкий*[88]. Все эти прилагательные восходят к общеславянскому лексическому фонду, однако претерпевают в болгарском и русском языках значительные семантические изменения и демонстрируют отношения межъязыковой асимметрии.

Болг. *твърд*, согласно словарю РБЕ, имеет семь значений, четыре из которых — переносные. Сравнив с 15 значениями в том же словаре для *мек*, мы понимаем, что ряд значений ‘твердого’ отошел к частичным синонимам, покрывающим два других доминантных семантических ядра — ‘жесткий’ и ‘крепкий’. Рус. *твердый*, согласно ТСРЯ, имеет пять значений. В русском, в отличие от болгарского, семантика твердости распределена между тремя адъективами равномерно: ТСРЯ дает по пять значений и в словарных статьях для *жесткий* и *крепкий*.

Вторая доминантная сема образует следующую пару: болг. *корав* и рус. *жесткий*. В болгарском языке форма **жестк-* отсутствует, фиксируется только прилагательное *жесток*, при том что в русском языке имеются два адъектива — *жесткий* и *жестокий*, которые, будучи этимологически родственными, исторически разошлись в своем семантическом объеме. В значении, коррелирующем с ‘твердостью’, в болгарском языке, как уже упоминалось, выступает прилагательное *корав* от *кора* **karā* (БЕР / BER 1971 – 2017, 2: 627 – 628). Согласно РБЕ, *корав* насчитывает 12 значений, то есть намного больше, чем *твърд*; его семантика соотносится с сухостью, выносливостью и силой, эгоизмом и безжалостностью. По форме ему соответствует рус. *корявый*, которое в литературном языке с ‘твердостью’ не соотносится. Однако подобный семантический потенциал имеется, о чем свидетельствует диалектная лексика, особенно в переносном значении: ср. рус. ряз. *коравый* ‘загрубевший’ (СРНГ / SRNG 1965 – 2018, 14: 309) и *корявый* — ‘жесткий’ ‘грубый’, ‘упрямый’ (СРНГ / SRNG 1965 – 2018, 15: 40), ср. болг. *корав* в значении под номером 6 ‘грубый’ (РБЕ / RBE).

Пара *корав* и *жесткий* во многом близка первой, *твърд* и *твердый*, и нередко с ней пересекается, как в прямых и метафорических значениях, так и в словоупотреблениях (*твърд/корав характер*; *твердый/жесткий регламент*). Отметим, что члены пар (болг. *корав* и *твърд,* рус. *твердый* и *жесткий*) по семантике очень близки, особенно в значении ‘не оказывающий сопротивления, не меняющий формы’. Однако есть и расхождения, как внутри-, так и межъязыковые. Рус. *твердый* и *жесткий* различаются своей аксиологией: *твердый* — это позитивное свойство, тогда как *жесткий* — чаще негативное. Подобное оценочное различие отмечается и у болг. *твърд* и *корав* применительно к человеку: первое прилагательное характеризует выносливость (*Твърд на зима като куче*, Славейков / Slaveykov 1974: 484), а второе — упрямство и непонятливость. Так, сочетание

---

[88] В русском языке можно добавить еще и прилагательное *черствый*, которое соответствует болг. *твърд* и *корав*, ср. *черствый хлеб* и *твърд* / *корав хлеб*. Синонимию *жесткого* и *черствого* обнаруживает русская пословица с вариантами, приведенными В. И. Далем: «Мягко стелет, так черство (жестко, хрустко) спать» (Даль / Dal’ 1978 – 1980, 2: 373 – 374).

прилагательного *корав* с существительным *глава* также дает отрицательное качество: *Имам корава глава; Корава ми е главата* обозначает ‘упрямый’, ‘несговорчивый’ (РБЕ / RBE). (Отметим в скобках, что в русском языке *твердоголовый* — это ‘тупой, неумный человек’.)

Существенны и расхождения в терминологических словосочетаниях с ‘твердый’ в русском и болгарском языках, которые приводят к дальнейшим прагматическим различиям, в частности в использовании этой лексики в языке рекламы. Так, рус. *твердый знак* и *мягкий знак* исторически соответствуют болг. *голям ер* и *малък ер*, а болг. *твърда вода* — рус. *жесткая вода*. Буква Ъ и ее название «твердый знак» стали символом отличного качества и надежности (через семантику ‘твердости’) и часто используются в российской рекламе, ср. издание «КоммерсантЪ».

И наконец, доминантная сема ‘крепкий’ в болгарском и русском лексическом воплощениях наряду с эквивалентностью показывает значительные расхождения в лексической представленности и сочетаемости в двух языках. Однокоренные прилагательные — болг. *крепък* и рус. *крепкий* — не демонстрируют полного совпадения: болг. *крепък* ведет к синониму *здрав*, весьма частотному в болгарском, тогда как рус. *крепкий* — к прилагательному *прочный*. Соответственно, рус. *здоровый* обозначает не крепость, а силу и размеры; прилагательного же **прочен* в болгарском языке нет. Значительно различаются идиоматические выражения с ‘крепкий’ в двух языках: в болг. фиксируется устойчивое словосочетание с пометой «ироническое» *на свети крепки*, то есть ‘неустойчиво, некрепко’ с апелляцией к церковно-славянской молитве («Святый крепкий, помилуй нас»). В русских идиомах актуализируется ‘сила, резкость слова’: *крепкое словцо*.

Эталоны твердости и крепости в двух языках сходятся применительно к железу, но, как кажется, камень в болгарской картине мира ассоциируется с твердостью, крепостью: *твърд като камък,* ср. *Нуждата от камък по-твърда* (Славейков / Slaveykov 1974: 484), тогда как в русском — с устойчивостью (но ср. *гранит* как образец ‘крепкого’: *грызть гранит*). Болг. диал. *Твърдо като орей* «Твердый как грецкий орех» (Котова / Kotova 2002: 237) можно соотнести с рус. фразеологизмом *крепкий орешек*, который хотя и не содержит сравнения, но явно опирается на представления о значительной крепости ореховой скорлупы.

Оппозиция ‘мягкий’ — ‘твердый’ проявляется как системный факт в языке через симметричные устойчивые словосочетания, ср.: болг. *корави очи* ‘бесстыжий, нахальный’ антонимично выше упомянутому *меки очи* ‘стеснительный’; рус. *мягкосердечный* и *жестокосердый*. Особенно отчетливо реализуют оппозицию народные пословицы и поговорки, см. выше в разделе ‘мягкий’, однако частотны и тексты, построенные на синонимии: *Корав хляб, корави зъби*; *На кораво дърво – корав клин забивай* (Славейков / Slaveykov 1974: 270; Младенов / Mladenov 1951: 1069).

Интересный случай представляет противопоставление глаголов *намекна* ‘намекнуть’ и *натвърдя* ‘твердо заявить’ в болгарском разговорном выражении *Не намекна, а натвърди*. Очевидно здесь имеет место народная этимология и омофония корней, а также срабатывает механизм бинарной конструкции и притяжения антонимических лексем (Толстая / Tolstaia 2015: 243) и их морфологическая унификация. Корень *мек-* в глаголе *намекна* этимологически не связан с *мек* ‘мягкий’ (болг. *намекна* ‘намекнуть’ дается как заимствование из русского (БЕР / BER 1971 – 2017 4: 485), ср. болг. пароним *намекна* ‘намякнуть, стать мягким’). Интересен и морфологический состав глагола *натвърди*, префикс которого дублирует литературное *намекна*. В устной речи и в интернет-чатах вариации подобного противопоставления встречаются регулярно: *Оня директно ми намекна (направо го натвърди), че тая щета да си я правя сам*; *Да не намеква, а направо да им натвърди*; *Годеника ти трябва да «натвърди», не да намеква* (<https://m.bg-mamma.com/?topic=789253;all>).

4. Заключение

Сопоставительный анализ плана содержания, плана выражения, системных связей и функционирования прилагательных со значением ‘мягкий’ и ‘твердый’ в болгарском и русском языках выявил ряд важных языковых фактов. Сравнение лексического состава микрополей, который отражает семантику членов противопоставления, показало отсутствие ряда общеславянских континуантов в одной системе (например, **прочен, *жестк-* в болгарском языке) и серьезные различия в нюансах семантики и сочетаемости. Эти факты, в свою очередь, воздействуют на состав синонимических и антонимических рядов и развитие переносных значений. Представляется особенно продуктивным при сопоставительном анализе прилагательных обращаться к бинарным оппозициям; именно

так можно увидеть сложнейшие семантические переходы, которые, как показывает исследование, поддерживаются диалектными словами и отражают наличие общего славянского семантического потенциала, неравномерно проявившего себя в родственных языках. Этнолингвистический анализ семантических оппозиций всегда выводит исследователя на язык культуры, поскольку нередко тот корень, от которого образованы адъективы, их семантическое ядро передают существенные для народной традиции представления. В рассмотренной нами оппозиции лишь некоторые параметры оказываются релевантными. Так, значение ‘твердый’ отражено в свадебной терминологии, ср. болг. *притвардак*, *потвърдък, протвърдък* о помолвке и ее реалиях (БЕР / BER 1971 – 2017, 7: 869). ‘Твердость, крепость’ слова — частый мотив в зачинах или финальных формулах русских заговоров: «Будьте мои слова крепки…».

Развитие болгарского и русского языков в последние десятилетия, в конце XX и в XXI в. демонстрирует расхождение в сочетаемости межъязыковой синонимической адъективной лексики, в ее семантике и стилистике. Так, болг. разг. *жесток* в оценочном значении ‘отличный, прекрасный’ не находит однокоренного эквивалента в русском языке, тогда как в официальных российских СМИ частотным и постепенно расширяющим свою сочетаемость стало слово *жесткий* как эвфемизм для *грубого*, *жестокого*; ср.: рус. *жесткое задержание, жесткая реакция*; такие конструкции не имеют однокоренных соответствий в болгарском. Отход от общего фонового «советского новояза», официального языка порождает и будет порождать еще бóльшие различия в семантике и узусе болгарской и русской лексики.

Цитируемая литература / References

БЕР 1971 – 2017: *Български етимологичен речник. Т.* 1 – 9. София: Издателство на БАН (BER 1971 – 2017: *Balgarski etimologichen rechnik.* T. 1 – 9. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

Березович 2014: Березович, Е. Л. *Русская лексика на общеславянском фоне: семантико-мотивационная реконструкция.* Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке. (Berezovich 2014: Berezovich, E. L. *Russkaia leksika na obshcheslavianskom fone: semantiko-motivatsionnaia rekonstruktsiia*. Moskva: Russkii Fond Sodeistviia Obrazovaniiu i Nauke.)

Борисова 2015: Борисова, Е. О. Лексика, характеризующая человека, как основа для обозначения скорости деятельности (на материале русской языковой традиции). – В: *Вестник Пермского университета*. Вып. 1 (29), с. 24 – 35. (Borisova 2015: Borisova, E. O. Leksika, kharakterizuiushchaia cheloveka, kak osnova dlia oboznacheniia skorosti deiatel’nosti (na materiale russkoi iazykovoi traditsii). – In: *Vestnik Permskogo Universiteta*. Vyp. 1 (29), pp. 24 – 35.)

БТР 1973: *Български тълковен речник*. София: Наука и изкуство. (BTR 1973: *Balgarski talkoven rechnik*. Sofia: Nauka i izkustvo.)

Варбот 1998: Варбот, Ж. Ж. Славянские представления о скорости в свете этимологии. – В: *Славянское языкознание. XII Международный съезд славистов. Краков, 1998 г.: докл. росс. делегации*. Москва: Наука, с. 115 – 129. (Varbot 1998: Varbot, Zh. Zh. Slavianskie predstavleniia o skorosti v svete etimologii. – In: *Slavianskoe iazykoznanie. XII Mezhdunarodnyi s”ezd slavistov. Krakov, 1998 g. dokl. Ross. Delegatsii.* Moskva: Nauka, pp. 115 – 129.)

Геров 1975 – 1978: Геров, Н. *Речник на българския език.* Ч. 1 – 5. Ч. 6: *Допълнение /* Събрал, наредил и изтълкувал Т. Панчев. Фототипно издание. София: Български писател. (Gerov 1975 – 1978: Gerov, N. *Rechnik na balgarskiya ezik*. Ch. 1 – 5. Ch. 6. *Dopalnenie* / Sabral, naredil i iztalkuval T. Panchev. Fototipno izdanie. Sofia: Balgarski pisatel.)

Даль 1978 – 1980: Даль, В. *Толковый словарь живого великорусского языка.* Изд. 3. Т. 1 – 4. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей. (Dal’ 1978 – 1980: Dal’, V. *Tolkovyi slovar’ zhivogo velikorusskogo iazyka.* Izd. 3. T. 1 – 4. Moskva: Gosudarstvennoe izdatel’stvo inostrannykh i natsional’nykh slovarei.)

Делева 2020: Делева, Н. *Русско-болгарские аналоги (Лексикографический аспект)*. София: Парадигма. (Deleva 2020: Deleva, N. *Russko-bolgarskie analogi (Leksikograficheskii aspekt)*. Sofia: Paradigma.)

Кашкин 2014: Кашкин, Е. В. К типологии признаковой лексики: семантика лексем со значением отсутствия неровностей в уральских языках в типологической перспективе. — В: *Acta Linguistica. Petropolitana. (Труды Института лингвистических исследований РАН)*. Т. 10, 1, с. 735 – 747. (Kashkin 2014: Kashkin, E. V. K tipologii priznakovoi leksiki: semantika leksem so znacheniem otsutstviia nerovnostei v ural’skikh iazykakh v tipologichskoi perspektive. — In: *Acta Linguistica. Petropolitana. (Trudy Instituta lingvisticheskikh issledovanii RAN).* T. 10, 1, pp. 735 – 747.)

Кирилова 2013: Кирилова, Й. Старостта като последен етап от житейския път на човек. — В: *Български език,* № 2, с. 75 – 88. (Kirilova 2013: Kirilova, Y. Starostta kato posleden etap ot zhiteyskiya pat na chovek. — In: *Balgarski ezik,* № 2, pp. 75 – 88.)

Котова 2002: Котова, Н. В. *Горно поле. Дупнишко. Речник.* София: ДИОС. (Kotova 2002: Kotova, N. V. *Gorno pole. Dupnishko. Rechnik.* Sofia: DIOS.)

Легурска 2011: Легурска, П. *Съпоставителни анализи и национална специфика на лексиката.* София: «Ето». (Legurska 2011: Legurska, P. *Sapostavitelni analizi i nacionalna specifika na leksikata*. Sofia: «Eto».)

Липовска 2011: Липовска, А. О сочетаемостных свойствах имен прилагательных (русских и болгарских) в сопоставительном плане. — В: *Болгарская русистика.* 2011, № 5 – 6, с. 102 – 109. (Lipovska 2011: Lipovska, A. O sochetaemostnykh svoistvakh imen prilagatel'nykh (russkikh i bolgarskikh) v sopostavitel'nom plane. — In: *Bolgarskaia rusistika.* № 5 – 6, pp. 102 – 109.)

Младенов 1951: Младенов, Ст. *Български тълковен речник с оглед към народните говори.* Т. 1. София: Дечо Стефанов. (Mladenov 1951: Mladenov, St. *Balgarski talkoven rechnik s ogled kam narodnite govori.* T. 1. Sofia: Decho Stefanov.)

Панчев 1963: Панчев, К. *Диференциален руско-български речник.* София: Наука и изкуство. (Panchev 1963: Panchev, K. *Diferencialen rusko-balgarski rechnik*. Sofia: Nauka i izkustvo.)

Перванов 2010: Перванов, Я. Материалы к русско-болгарскому сопоставительному словарю «СЭД». — В: *Болгарская русистика*, № 5 – 6, с. 5– 43. (Pervanov 2010: Pervanov, Ia. Materialy k russko-bolgarskomu sopostavitel'nomu slovariu "SĖD". — In: *Bolgarskaia rusistika*, № 5 – 6, pp. 5 – 43.)

Рахилина, Плунгян 2007: Рахилина, Е. В., В. А. Плунгян. О лексико-семантической типологии. — В: Майсак, Т. А., Е. В. Рахилина. *Глаголы движения в воде: Лексическая типология*. Москва: Индрик, с. 9 – 26. (Rakhilina, Plungian 2007: Rakhilina, E. V., V. A. Plungian. O leksiko-semanticheskoi tipologii. — In: Maisak, T.A., E.V. Rakhilina. *Glagoly dvizheniia v vode: Leksicheskaia tipologiia*. Moskva: Indrik, pp. 9 – 26.)

РБЕ: *Речник на българския език*. (RBE: *Rechnik na balgarskiya ezik*.) <https://ibl.bas.bg/rbe/> [21.01.2021].

Седакова 2013: Седакова, И. А. О 'легкости' и 'тяжести/трудности' в языке и культуре славян: Этнолингвистический анализ. — В: *Славянское языкознание: XV Международный съезд славистов. Минск, 2013 г. Доклады российской делегации*. Москва: Индрик, с. 254 – 272. (Sedakova 2013: Sedakova, I. A. O 'lëgkosti' i 'tiazhesti/trudnosti' v iazyke i kul'ture slavian: Ėtnolingisticheskii analiz. — In: *Slavianskoe iazykoznanie: XV Mezhdunarodnyi s"ezd slavistov. Minsk, 2013 g. Doklady rossiiskoi delegatsii.* Moskva: Indrik, pp. 254 – 272.)

Седакова 2015: Седакова, И. А. Аксиология старости в традиционной картине мира болгар (на общеславянском фоне). — В: Толстая, С. М. (отв. ред.) *Категория оценки и система ценностей в языке и культуре*. Москва: Индрик, с. 237 – 259. (Sedakova 2015: Sedakova, I. A. Aksiologiia starosti v traditsionnoi kartine mira bolgar (na obshcheslavianskom fone) — In: Tolstaia, S. M. (otv. red.) *Kategoriia otsenki i sistema tsennostei v iazyke i kul'ture*. Moskva: Indrik, pp. 237 – 259.)

Славейков 1972: Славейков, Петко Р. *Български притчи или пословици от характерни думи.* София: Български писател. (Slaveykov 1972: Slaveykov, Petko R. *Balgarski pritchi ili poslovitsi ot kharakterni dumi*. Sofia: Balgarski pisatel.)

СППП 2001: *Словарь псковских пословиц и поговорок* / Сост. Мокиенко, В. М., Т. Г. Никитина. Санкт-Петербург: Норинт. (SPPP 2001: *Slovar' pskovskikh poslovits i pogovorok* / Sost. Mokienko, V. M., T. G. Nikitina. Sankt-Peterburg: Norint.)

СРНГ 1965 – 2018: *Словарь русских народных говоров*. Вып. 1 – 50. Москва, Ленинград, Санкт-Петербург: Наука. (SRNG 1965 – 2018: *Slovar' russkikh narodnykh govorov.* Vyp. 1 – 50. Moskva, Leningrad, Sankt-Peterburg: Nauka.)

Толстая 2008: Толстая, С. М. *Пространство слова. Лексическая семантика в общеславянской перспективе.* Москва: Индрик. (Tolstaia 2008: Tolstaia, S. M. *Prostranstvo slova v obshcheslavianskoi perspektive*. Moskva: Indrik.)

Толстая 2015: Толстая, С. М. *Образ мира в тексте и ритуале.* Москва: Университет Дмитрия Пожарского. (Tolstaia 2015: Tolstaia, S. M. *Obraz mira v tekste i rituale.* Moskva: Universitet Dmitriia Pozharskogo.)

Толстая 2019: Толстая, С. М. *Мир человека в зеркале языка. Очерки по славянскому языкознанию и этнолингвистике.* Москва: Индрик. (Tolstaia 2019: Tolstaia, S. M. *Mir cheloveka v zerkale iazyka. Ocherki po slavianskomu iazykoznaniiu i ėtnolingvistike*. Moskva: Indrik.)

ТСРЯ 2007: *Толковый словарь русского языка с включением сведений о происхождении слов* / Шведова, Н. Ю. (отв. ред.). Москва: Азбуковник. (TSRIA 2007: *Tolkovyi slovar' russkogo iazyka s vkliucheniem svedenii o proiskhozhdenii slov*/ Shvedova, N. Iu. (otv. red.). Moskva: Azbukovnik.)

Холкина б./г.: Холкина, Л. С. Признаки 'Мягкий', 'Твердый' (проект) <http://lextyp.org/projects/признаки-мягкий-твердый/> (Kholkina b./g.: Kholkina, L. S. Priznaki 'Miagkii', 'Tvërdyi' (proekt) <http://lextyp.org/projects/признаки-мягкий-твердый/>.) [21.01.2021].

Хуцишвили 2010: Хуцишвили, С. Д. *Славянские межъязыковые омонимы*. Диссертация. Тбилиси. (Khutsishvili 2010: Khutsishvili, S. D. *Slavianskie mezh''iazykovye omonimy*. Dissertatsiia. Tbilisi.)

Червенкова 1982: Червенкова, И. В. *О сопоставительном описании русской и болгарской лексики. Вопросы сопоставительного описания русского и болгарского языков: Фонетика и лексика*. София: Наука и изкуство. (Chervenkova 1982: Chervenkova, I. V. *O sopostavitel'nom opisanii russkoi i bolgarskoi leksiki. Voprosy sopostavitel'nogo opisaniia russkogo i bolgarskogo iazykov: Fonetika i leksika*. Sofia: Nauka i izkustvo.)

'SOFT' AND 'HARD' IN BULGARIAN AND RUSSIAN LANGUAGES: SEMANTICS AND COLLOCATIONS

Irina Sedakova

Institute for Slavic studies, Russian Academy of Sciences

irina.a.sedakova@gmail.com

Abstract: The article presents a comparative analysis of the Bulgarian and Russian words signifying the notions of 'soft' and 'hard' with special attention to the peculiarities in the semantics and word combinations. Antonymic and synonymic biases are inspected with the aim to show the semantic development of these entries of the vocabularies in the two languages and the similarity and distinctions (symmetry / asymmetry) in the common Slavic adjectives. Documented differences in the semantics of the adjectives with similar roots affirm that the root possesses a common motivational potential which shows itself in an irregular way in Bulgarian and Russian languages. This is evident in the particularity of the collocations and the stylistic differentiation of the words analyzed (cf. Rus. *cherstvyi khleb /* Bulg. *korav khliab;* Bulg. *korav* 'hard', Rus. *koriavyi* 'distorted').

Keywords: Bulgarian language, Russian language, lexis, adjectives, interlanguage homonymy

Irina Sedakova
Institute for Slavic Studies RAS
Leninskii prosp. 32 A
Moscow, 119338
Russia

„ЖЕЛАТЕЛНИ“ КОНСТРУКЦИИ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК И РУСКИТЕ ИМ СЪОТВЕТСТВИЯ

Елена Ю. Иванова
Санкт-Петербургский государственный университет
e.y.ivanova@spbu.ru

Резюме: В дадената работа т. нар. „желателни“ („оптативни“) конструкции в българския език (*Работи ми се. Не ми се прибира*) се разглеждат в съпоставка с конструкциите, включващи личен или безличен глагол, изразяващ желание (*искам* / *иска ми се*). Българските модели се съпоставят с аналогичните руски форми. Обосновава се междуезиковата еквивалентност на руските и българските лични и безлични глаголи за желание, докато българската желателна конструкция и руският рефлексивно-дативен модел показват значителни разлики в семантиката и в правилата за пораждане на дадените конструкции. Върху материал от паралелния двуезичен корпус са анализирани различни преводачески решения.

Ключови думи: *желание, намерение, безличен глагол, желателна конструкция*

1. Въведение

Е. В. Падучева в предговора към книгата на А. Вежбицка (Вежбицка / Wierzbicka 1996) влиза в полемика с авторката, като отбелязва: „русское *я хочу* не полностью соответствует английскому *I want* <…> , поскольку в русском, помимо *Я хочу*, есть еще *мне хочется*, которое занимает определенную часть соответствующего семантического пространства“ (Падучева / Paducheva 1996: 13). Като развитие на тази мисъл може да се каже, че българският език включва в това семантично пространство, освен *искам*[89] и *иска ми се* (*ще ми се*) още една форма – „желателна“ (Пенчев / Penchev 2001), „оптативна“ (Димитрова / Dimitrova 2015) конструкция, която се образува без помощта на глагол за желание.

По какво се различават трите форми? Защо безличната рефлексивна форма *иска ми се* е много по-активна в езика, отколкото желателната конструкция и дали те са синонимни? Кои са руските паралели за трите български форми?

В разделите 2 и 3 ще се спрем на въпроса по какво се отличава личният глагол за желание в руския и българския език от неговите рефлексивни паралели и от желателната конструкция в български. В Раздел 4 ще обсъдим спецификата на българската желателна конструкция в сравнение с руската (привидно) близка форма. В Раздел 5 ще бъде анализиран материал от паралелните българско-руски и руско-български корпуси (https://ruscorpora.ru/new/search-para-bg.html, http://rbcorpus.com/index2.php).

2. *Искам* vs. *иска ми се* / *хочу* vs. *хочется*

Значението ‘желание’, което се предава в български и руски чрез централните за тази семантична зона глаголи *искам* и *хотеть*, не е семантически просто, но може да бъде отнесено към семантичните примитиви заради невъзможността от по-нататъшно семантично разлагане (вж. Апресян / Apresyan 1995: 480).

Като съпоставя значението на руските глаголи *хотеть* и *желать*, Ю. Д. Апресян отбелязва, че ***хотеть*** посочва действеността на волята на субекта: „помимо чистого желания он [глагол

[89] Тук се спираме само върху централната лексема за изразяване на желание, без да споменаваме редица други синоними, в различна степен представящи идеята за желание.

хотеть] предполагает еще и готовность субъекта прилагать усилия для его реализации“ (Апресян / Apresyan 1995: 439). По такъв начин в тази лексема значението ‘желание’ често е преплетено със значението ‘намерение’[90], при това в различни контекстови и синтактични условия на преден план може да изпъква семантика или за намерение, или за желание. Разбира се, съществуват контексти, при които се реализира само семантиката на желание, напр. *Хотите выпить чего-нибудь?* (пак там).

Такова преплитане на семантични компоненти се посочва и за българския глагол ***искам***, вж. значението 3 в (РБЕ / RBE): „Със следв. изр. със съюз да. Имам желание, намерение, вътрешен стремеж да извърша, да постигна или да осъществя нещо; желая, каня се, възнамерявам“ (*Утре искам да стана по-рано, че ще пътувам*). Нещо повече, семата за намерението и готовността да бъде извършено действието е отделена в дадената речникова статия като специален оттенък на значението: „Стремя се, полагам усилия да направя, да достигна нещо“.

За разлика от личния глагол, за ***иска ми се*** Речникът предлага чисто желателна трактовка: „ЙСКА МИ СЕ несв., непрех. Имам голямо желание за нещо“.

Обаче лесно се откриват примери, показващи, че *иска ми се* може да се използва и в контексти, в които проличава не само желанието, но и намерението на субекта да извърши действието, напр. *Иска ми се да го убедя, че трябва да работи, но думите просто не стигат до съзнанието му*, вж. и примерите (1.а-е) долу.

Аналогична е и ситуацията с руския глагол за желание: в тълкуванията на глагола ***хочется*** не се споменава намерение или готовност за действие[91], но материалът показва, че той може да бъде използван в контекст, предполагащ такава семантика.

Например, в (1) формите *иска ми се/ хочется*, без да изразяват намерение директно, се реализират в ситуациите за готовността за действие, при това в (1.б) – заедно с обстоятелство на положените усилия (*с все сила*), а в (1.в) – дори със зависим каузативен глагол *накарам/заставить*, както и с други глаголи за въздействие (*да сложа белезници*, *да убия*, *да се сражава*). В примерите (1.д-е) става дума за неосъществено намерение, когато съмнение, нерешителност на субекта или други неблагоприятни обстоятелства са пречка за осъществяване на действието. Примерите долу са съпроводени от преводите[92], които подчертават междуезиковата функционална еквивалентност на формите *иска ми се/ще ми се* и *хотеться*:

1.а. *Толкова* ***ми се щеше*** *да сложа бързо-бързо стоманените белезници върху нечии ръце!* (А. Гуляшки). – *Так* ***хотелось*** *поскорее надеть стальные наручники на чьи-нибудь руки!* (прев. А. Николский).

1.б. *Сега с все сила* ***му се искаше*** *да задържи тоя човешки и нечовешки миг в себе си, да го запомни, преди да е изчезнал завинаги* (П. Вежинов). – *Он* ***напряг все силы****, чтобы удержать это нечеловечески человеческое мгновение, прежде чем оно исчезнет, может быть, навсегда* (прев. Л. Лихачева).

1.в. ***Мне хотелось*** *вас заставить рассказать что-нибудь* (М. Лермонтов). – …***искаше ми се*** *да ви накарам да разправите нещо* (прев. Х. Радевски).

1.г. *„Тебе не нужно создавать стратегию революции.* ***Тебе*** *ведь* ***хочется*** *просто убить.“ – „Да,* ***хочется****.“. – „А ты умеешь?“* (А. Стругацкий, Б. Стругацкий). – *„Ти нямаш нужда да създаваш стратегия на революцията.* ***На тебе*** *просто* ***ти се иска*** *да убиваш.“ – „Да,* ***иска ми се****.“ – „Ами умееш ли?“* (прев. С. Владимиров).

---

[90] Значението намерение, както се знае, е много близко до значението желание; това е своего рода „активно“ желание (Плунгян / Plungyan 2011: 434). Не е случайно, че типологически е разпространена граматикализацията на идеята *намерение*, която се съдържа в смисъла ‘искам’, в показателя за бъдеще време, както това е в българския език.

[91] Ср.: „Этот глагол [*хочется*] имеет то же самое семантическое ядро, что и *хотеть*, но другую смысловую надбавку: желание рассматривается как результат действия какой-то трудно определимой силы, присутствие которой человек ощущает в себе“ (Апресян / Apresyan 1995: 480).

[92] Примерите и преводите им са от корпуса с руски и български текстове https://ruscorpora.ru/new/search-para-bg.html, както и от платформата http://rbcorpus.com/index2.php

1.д. ***Иска ми се*** *да му подхвърля нещо ободрително, но усещам, че гърлото ми е свито* (Б. Райнов). – ***Мне хочется*** *сказать что-нибудь, чтобы хоть немного приободрить его, но я чувствую, как у меня сжалось горло* (прев. А. Собкович).

1.е. *Казбич, бросив ружье, по кустарникам, точно кошка, карабкался на утес;* ***хотелось мне*** *его снять оттуда – да не было заряда готового!* (М. Лермонтов). – *Казбич хвърли пушката си и като котка се закатери по храсталаците на скалата;* ***искаше ми се*** *да го сваля оттам, но нямах готов заряд!* (прев. Х. Радевски).

И тъй, личните глаголи *искам* и *хотеть* са способни да изразят освен желание също и вътрешната потребност, която субектът се кани да реализира (т.е. готовността за действието), и личната форма подчертава това. В безличната форма *(мне) хочется* или *иска ми се* готовността за реализация на желанието не си проличава от самата форма, което пък не пречи тази готовност да бъде изразена в зависимия предикат или в контекста.

3. *Иска ми се да работя* vs. *Работи ми се*

Идеята за „стихийно“ възникнало състояние на желание, както е известно, има и още един модел в българския език, който заема отделна ниша в семантичното пространство на желанието. Спецификата му в сравнение с разгледаните по-горе случаи се състои преди всичко в това, че семантиката на желание се изразява само чрез форма, а не с помощта на лексеми за желание. Отсъствието на желателния глагол стеснява семантичните и синтактичните възможности на тази конструкция. Макар че желателната конструкция от типа *Работи ми се* е широко представена в българския език, има наблюдения за по-малката ѝ активност в сравнение с формата *иска ми се + Verb* (това се доказва и с корпусните данни, вж. (Димитрова / Dimitrova 2015), както и наблюденията върху паралелния корпус, вж. раздел 5).

Обаче за пряката им съпоставка, както и за включването на формата *иска ми се* (*ще ми се*) в модела на желателните конструкции, няма основания. Ще очертаем поне основните причини за това.

Първо, както беше посочено по-горе, формата *иска ми се* се използва не само за изразяване на желание, но и в ситуациите, свързани с намерението за извършването на желаното действие – като частичен синоним за личната форма на *искам*, което за желателната конструкция не е свойствено. Разликата особено личи при контексти, които са диагностични за наличие на семантиката ‘намерение’. Например *иска ми се* няма затруднения за целевото разширение (макар че по-често се употребява личната форма), докато за желателната конструкция целевите разширения изобщо не са характерни, ср. двойките изречения, където вариантът (б) изглежда по-необичаен или невъзможен:

2.а. *Иска ми се да бягам сутрин, за да отслабна малко*.
б. *Бяга ми се сутрин, ?за да отслабна малко.*

3.а. *Иска ми се да уча езици, за да мога да общувам с чужденци*.
б. *Учат ми се езици, ?за да мога да общувам с чужденци.*

4.а. *Искаше му се да се състезава с достоен противник, за да си докаже, че е най-добър*.
б. *Състезаваше му се с достоен противник, ?за да си докаже, че е най-добър*.

5.а. *Иска ми се да се грижа за домашен любимец, за да се чувствам нужен на някого*.
б. *Грижи ми се за домашен любимец, ?за да се чувствам нужен на някого*.

Второ, моделът с *иска ми се* може да означава желание/намерение дори при несъвпадение на субекта на желанието и субекта на действието, което е изключено за желателната конструкция.

Третото се определя от известното ограничение, свързано в неучастието на глаголи от свършен вид в желателната конструкция, за разлика от конструкциите с желателен глагол *искам* или *иска ми се*. Ср. примерите (1.а, б, в, д, е), които се изграждат с глаголите от свършен вид и не могат да бъдат предадени с помощта на желателната конструкция (т.е. без глагола *искам*). Вж. също: „Важна особеност е, че глаголите от свършен вид и вторично несвършен вид не кореспондират с оптативни глаголи [формите от типа *Работи ми се*, които в тази статия наричаме желателна конструкция – бел.

моя – Е.И.] <…> Това се дължи на семантичния компонент в значението на глагола, изразяващ постоянно желание да се извърши действието, което е в противоречие със семантиката на свършения вид“ (Коева / Koeva 2004: 201).

И макар двете конструкции да имат и други разлики (напр. валентностни възможности, които не се разглеждат в тази статия, или разликите в имплицитността/ екплицитността на модалното значение), дори споменатите семантични и синтактични свойства на модела с глагола *иска ми се*, в който отсъстват много от семантичните и граматичните забрани, характерни за желателната конструкция, определят по-широка сфера на действието на конструкцията с *иска ми се*.

4. *Работи ми се* vs. *Мне хорошо работается*

Българските конструкции с дативен субъект, изразяващи значение ‘спонтанно възникналото усещане на предразположеност към действие или състояние’ или (в отрицателните форми) липса на такава, са добре проучени както от страна на тяхната структура, семантика и деривационни характеристики (Пенчев / Penchev 2001: 89; Коева / Koeva 2004: 200—206; Петрова / Petrova 2006: 135—141, 154—156; Джонова / Dzhonova 2003; Димитрова / Dimitrova 2015), така и в съпоставка с руските форми (Георгиев / Georgiev 1990; Градинарова / Gradinarova 2007, 2017; Иванова / Ivanova 2007; Ivanova 2014 и др.).

Специално внимание при съпоставителното им проучване се отделя на разликите при образуване на конструкцията (с по-свободни правила в български[93]), по-голямата представеност на положителната форма в български, за разлика от руски (ср. *Мне не сидится, не лежится* при **Мне сидится, *лежится*), по-редовната употреба на българската форма (Георгиев / Georgiev 1990: 82; Рожновская / Rozhnovskaya 1959: 408-414; Градинарова / Gradinarova 2007). Посочва се, че наличието на местоименната клитика е важен диференциращ признак, отличаващ дадената конструкция от субектния имперсонал в български, докато в руския език безличната рефлексивна форма може да включва или да не включва дативното местоимение без особени семантични последици (Градинарова/ Gradinarova 2007).

Условията за избора на глаголи в дадената форма все още не са добре проучени. За българския език, както и за руския, се обявява релевантността на признаците [+личен субект/ одушевеност], [+продължителност] и [+контрол], но резултатите от корпусното изследване, представени в статията (Димитрова / Dimitrova 2015), както и наблюденията на Е. Иванова (Иванова / Ivanova 2007, 2016) посочват, че може да се говори само за предпочитанието на българския модел към глаголите, означаващи контролируеми процеси, докато за руския език тези признаци са по-категорични. От много автори е отбелязвано също, че в българския модел не се допускат оценъчните модификатори, докато в руския те са обичайните съставки в положителната форма на конструкцията (*Мне хорошо работается*; *Ему легко писалось*).

Едва през последните години стана ясно, че повечето от тези несъответствия се определят от пресупозитивния семантичен компонент, различен за руския и българския модел. Докато асертивният компонент и в двата езика е свързан с означаване на състоянието на субекта, с неговата специфична предразположеност към действие, пресупозицията в руския модел включва семантиката ‘X извършва P’ (Апресян / Apresyan 2005: 10)[94], която липсва в тълкуването на

---

[93] Българската конструкция, както е известно, може да се образува от възвратни глаголи, от много непреходни (Георгиев / Georgiev 1990: 76-82; Пенчев / Penchev 2001: 87-89; Коева / Koeva 2004: 202-204; Димитрова / Dimitrova 2015 и др.). Руската конструкция се формира от глаголи от несвършен вид на *-ся*, производни от непреходни глаголи или от абсолютивна употреба на преходни глаголи, обикновено (но не задължително) в съчетание с дателен падеж на експериенцера (Апресян / Apresyan 2005: 8), ср. някои уточнения в (Летучий / Letuchij 2014) и (Градинарова / Gradinarova 2017).

[94] Това се доказва и с отрицателен тест: „в отрицательных предложениях типа *X-у не работалось* не отрицается, что X работал или по крайней мере пытался работать“ (Апресян / Apresyan 2005: 9), докато „указание на особую предрасположенность к действию образует в значении этой конструкции так называемый слабый смысл, который элиминируется отрицанием или наречием со значением ‘плохо’: X-у сегодня не работается <плохо работается> = ‘Сегодня X находится в таком состоянии, когда работа у него идет плохо или совсем не идет’“ (Апресян / Apresyan 2005: 9 –10).

българската желателна конструкция: нормално е човек да желае това, което няма, а не което има. Българският модел има проспективна темпорална ориентация, ориентация към бъдещето (желаемото) действие.[95]

Следователно, въпреки общия за двата езика семантичен резултат (а именно посочване на необяснимо състояние на (не)предразположеност към действие или състояние), тъкмо различията в пресупозицията определят специфичните условия за синтактично поведение и за пораждането на модела във всеки един от езиците.

Ще изброим съвсем накратко тези различия.

За образуването на руската конструкция се посочват глаголи с признаците [+динамичност], [+продължителност], [+личен субект], [+контрол], като се предпочита семантичният клас (непределни) процеси (*работать, петь, гулять*)[96]. Впрочем, както се отбелязва в (Летучий / Letuchij 2014: 371), тези ограничения в разговорната реч не са категорични. Авторът отделя редица контексти, като например определен тип въпроси, откриващи възможност за влизане на повече типове предикати: ***Как тебе*** *председательствуется?*; ***Что тебе не*** *сидится смирно?* и др. (Летучий / Letuchij 2014: 387-388), ср. същия тип въпроси от речника на Дал (*Каково (вам) служится?; Каково соперничается?; Каково шутится?* – вж. по-подробно в (Градинарова / Gradinarova 2017: 105)[97].

Като цяло изборът на глаголи в дадена руска форма по-скоро е ограничен от способността им да означават (или да се преосмислят като) актуално „прекарване на времето“. Признакът [+контрол] без съмнение също е условие, което има предимство при избора на глагола, ср. обаче *Мне дремалось*.

За образуването на българския модел (за разлика от руския) признакът [+продължителност] не е релевантен (Иванова / Ivanova 2007, 2016). Наистина, човек може да усеща желание не само към продължителни занимания, но и към единични действия. За български напълно естествено е да се каже: *Прибира ми се вече*; *Не му се влизаше вътре*; *Не му се сядаше зад бюрото* (П. Вежинов); *Не ми се качва в апартамента, задушно е*, което не е възможно за руския (**Ему не возвращается / *не входилось / *не садилось / *не поднимается*).

Колкото до признака [+ контрол], както личи от примерите у М. Димитрова, извлечени от корпус (Димитрова / Dimitrova 2015), и той не е определящ за образуването на желателните конструкции, ср. нормалното *Цяла нощ ми се кашляше, Дремеше ми се*. Да обърнем внимание обаче, че освен единичните глаголи за физиологични реакции, които запазват в дадената форма признака [– контрол], повечето други се преосмислят, като започват да означават такива дейности, които се подлагат на контрол поне превантивно. Става дума за предикатите като *мръзна*, *боледувам*, *треперя* от примерите (6) от (Димитрова / Dimitrova 2015: 33): субектът предприема някои поддаващите се на контрол действия (да вземе такси, да изпие антибиотици), за да предотврати нежелана ситуация:

6.а. *Взехме такси, не* ***ни се мръзнеше*** *и не* ***ни се трепереше*** *повече на спирката.*
б. *Вземам антибиотик, не* ***ми се боледува*** *дълго*.

Още една група събития с признака [– контрол] съставят предикатите на „пропуски и грешки“, те също са способни да образуват желателната конструкция, – предполагаме, поради това, че имат ретроспективна и интерпретационна семантика: *И какво – губят ти се парите в казиното тази вечер?*, примерът е от (Димитрова / Dimitrova 2015: 32). Ср. ‘ти искаш да постъпиш така, че парите могат в резултат на това да бъдат проиграни’.

---

[95] Проспективното тълкуване не е изключено и за руските конструкции, особено като индивидуална авторска словоупотреба: *мне не встречается, не влюбляется, как раньше*, но при всички случаи като първо и по-естествено се приема тълкуването, предполагащо вече протичащия процес.

[96] За разлика от тази форма с дативно местоимение, в руската конструкция с посесивен локализатор *У Х-а* се предпочитат пределни глаголи (*У меня доклад не пишется* / *программа не загружается*) (Летучий / Letuchiy 2014).

[97] С такива въпросителни форми се изгражда и стихотворението на М. Цветаева „Попытка ревности“ с много оказионални рефлексивни форми: „*Как живется вам — хлопочется —Ежится? Встается — как? <…> Как живется вам — здоровится — Можется? Поется — как?*“.

Различната семантика на моделите определя и разликите в тяхната съчетаемост.

Руската конструкция предполага осъзнаване от експериенцера на процеса като удачен, по неясни причини протичащ „гладко“ [Вежбицка / Wierzbicka 1996: 68], затова се допускат съответни обстоятелствени модификатори (*хорошо / плохо / трудно работалось*) или пък наречията, които означават състоянието на X, което той усеща при реализацията на действието: *Мне беспечно жилось*; *Утром мне вставалось неохотно*.

При отрицателната форма модификаторите не се употребяват, тъй като отрицанието елиминира „слабия смисъл“ в тази форма, свързан с особена предразположеност към действието (Апресян / Apresyan 2005: 9-10), вж. горе бележка 94 под линия.

Семантичната основа на българския модел е състояние на желание. Желанието не може да е характеризирано по неговата (не)успешност, нито по други признаци, които описват самия процес или състояние на субекта по време на този процес. На модификация се подлага само интензивността на желанието, и то не по скалата ‘малко’ – ‘много’, а в рамките на диапазона ‘норма P’ vs. ‘силно P’ (за диапазона на силата на желанието вж. Апресян / Apresyan 1995: 439), като преобладават интензификаторите за силно (не)желание, напр. *страшно ми се спи*, *адски ми се пуши*, *хич не ми се работи*, включително местоименните (*така*, *толкова*, *колко*, *как*): *Как ми се пуши!*[98] Освен това могат да присъстват темпоралните уточнители, посочващи очакваното настъпване на това желание (*още не*, *вече*) или готовността за възобновяване на действието (*пак*, *отново, все още*): *Изяждаше всичко и усещаше, че все още му се яде* (П. Вежинов). Различна трактовка получават и адюнктите в конструкцията (вж., напр., Иванова / Ivanova 2016: 363).

В резултат на посочените различия руските конструкции не могат да се предлагат като еквиваленти на българските желателни конструкции (освен единични случаи, вж. Раздел 5). Българската конструкция с нейната проспективна темпорална ориентация съответства на руския модел *X-у хочется*. Ср. и формулировката на Г. А. Золотова във връзка с различията между руските конструкции *Ему (не) гулялось* и *Ему (не) хотелось гулять*: в първия пример „расположенность / нерасположенность субъекта к действию ощущается им в процессе начатого действия“, а во втором – „желательность / нежелательность названного действия может осознаваться субъектом и в процессе действия и до него“ (Золотова / Zolotova 1998: 125) (разрядката е моя).

Тук няма да се спираме върху способността на българската конструкция (за разлика от руската) да присъединява обект (съдържание) на желанието (*Не ми се чете статията*), което е изчерпателно описано в българистиката. В руския език експликацията на обекта е възможна само в модела с у-локализатор: *У меня статья не читается*. Такива конструкции са стилистично обагрени, вж. за тях у (Летучий / Letuchij 2014), който обаче ги разглежда наред с модела *Мне не читается* като вариант на модален пасив.

5. Българската „желателна конструкция“ в двуезичен корпус

Материалът (пълна извадка от паралелните руско-български корпуси – https://ruscorpora.ru/new/search-para-bg.html, http://rbcorpus.com/index2.php) наброява 57 употреби на българската желателна конструкция, без нейните деривати от свършен вид от типа *допи ми се* (още 12 употреби). Освен това в корпуса са представени и повече от 100 конструкции с безлични форми от типа *иска ми се* и *ще ми се*, които ние (както и фазисните деривати) не разглеждаме в този раздел.

В желателната конструкция в корпуса са фиксирани следните глаголи: *спя* (13), *ям* (6), *пуша* (6), *живея* (5), *ходя* (4), *пия* (3), *говоря* (3), *плача* (2), *седя* (2), *работя* (2) и по една употреба: *катеря, лежа*, *лягам*, *мра*, *мръзна*, *пиша*, *прибирам се*, *приказвам*, *споря*, *уча*, *хващам*. В два случая (при глагола *пия*) се експлицира и обект на желанието.

---

[98] Понеже в българския модел *как* се разбира само като интензификатор на степента на желанието, няма възможност да се изгради съдържателен въпрос към модификаторния компонент: **Как ти се работеше? – Добре*. В руския език съвсем нормално е питането както с въпросителната дума *как*: *Как тебе сегодня работалось/спалось?*, така и с интензификатора *как*, обаче интензификаторът показва висока степен не на желание за P, а на успешността на P: *Как мне сегодня спалось! = Как хорошо мне сегодня спалось!*

Най-често като паралелна се среща руската конструкция *хотеться* + инфинитив: *не ми се приказваше – мне не хотелось разговаривать*; *не ми се пишеше – писать не хотелось*; *не им се прибираше в тясната задушна стая – в тесный и душный номер не хотелось даже возвращаться.*

В руската конструкция са представени основно глаголите от несвършен вид и едва в пет случая – от свършен вид (включително делимитативи), като при превода тези лексеми са трансформирани в непрефигирани глаголи, напр.:

7. *Не считаются с тем, что тебе поспать хочется* (Н. Островский) – *Не щат да знаят, че ти се спи* (прев. Л. Стоянов).

В повечето примери (за това виж по-долу) добре се открива обща темпорална проспективна ориентация на руската конструкция с *хочется* и българската желателна форма:

8. *Надо было кончать все эти дела,* ***спать хотелось*** *невыносимо, перед глазами все плыло, и он таки заснул, навалившись на портфель всем телом, и проснулся, только когда шофер потряс его за плечо* (А. Стругацкий, Б. Стругацкий). – *Време беше да свършва с работата, така* ***му се спеше****, че вече не издържаше, всичко плуваше пред очите му и в края на краищата заспа* (прев. М. Асадуров).

Личната форма на глагола *хотеть* като функционален еквивалент на българската желателна конструкция също е представена в корпуса, като е фиксирана при глаголите, обозначаващи физиологични нужди. Както сочи материалът, при такива предикати разликата в наличие/липса на оттенък ‘намерение’ между глаголите *хотеть* и *хочется* изчезва. Българските форми *спи ми се*, *яде ми се*, *пие ми се* могат да бъдат преведени както с помощта на личния, така и безличния глагол, ср. *хотелось* в (8) и *хотела* в (9):

9. *Он что-то мне говорил, но я* ***хотела спать*** *и не слушала.* (Л. Соловьёв). – *Той ми говореше нещо, но на мен* ***ми се спеше*** *и не слушах* (прев. И. Костов, Р. Русев).

И двете руски форми на желателния глагол могат да се употребят съвместно без значима разлика в семантиката (и двете са преведени като *пие ми се вода*):

10. *Пить, как* ***хочется пить****! Он сейчас встанет, напьется. Но почему он не встает? Только хотел шевельнуться, но тело чужое, непослушное, не его тело. <…> [Он] погружается в темноту. Выплыл оттуда и снова вспомнил:* ***„Хочу пить“****.* (Н. Островский).

В петте случая като функционални паралели са използвани рефлексивно-дативните модели от двата езика. Такива преводи могат да се смятат за еквивалентни, когато в текста няма ясни признаци на темпорална ориентация или когато в модела са употребени отрицателни глаголи за позициониране, които допускат за двата езика и проспективна, и реална интерпретация (нежелание да се започне действие или то да се продължи), напр. *не ми се седеше у тях – мне не сиделось у них*.

За отбелязване е, че преводачите понякога изпитват нужда от корекция на темпоралния план, ако и в двата езика се използва дативно-рефлексивна конструкция. Така, в примера (11) в българския оригинален текст има съответстващ хипотетичен контекст (*ако се опънех на канапето…*), предполагащ, че X още не е легнал. Руският преводач е използвал руската конструкция *мне не спалось*, а не модела с желателен глагол (*не хотелось спать*), поради което се е наложила замяна на хипотетичния контекст с реалния, ср. *Когда я лег на диван…* (X вече си е легнал):

11. *Търках пустите си зъркели с опакото на дланта, както правят децата, когато ги налегне сън. Но* ***не ми се спеше****, ако се опънех на канапето, щях да се въртя насам и натам като някакъв жалък неврастеник, само една умора дето беше ме натиснала* (А. Гуляшки). – *Я тер тыльной стороной ладони свои проклятые зенки, как это делают дети, когда их клонит ко сну. Но* ***мне не спалось****. Когда я лег на диван, я начал вертеться с боку на бок, словно какой-то жалкий неврастеник, — лишь усталость заставляла меня лежать* (прев. А. Николский).

В единичните случаи (по 1 − 2 примера) в корпуса са отбелязани други варианти на функционалните съответствия, а именно с предикати от същата семантична зона:

– глаголът *желать* (в отрицателно изречение): *не му се учи – учиться не желает*;
– предикативът *неохота*: *Не ми се катери по урвите. – Неохота мне лазить по обрывам.*
– дериватът *желание* с отрицателен битиен глагол: *А, не, не ми се ходи чак до Лидо – У меня нет никакого желания ехать в такую даль.*

Функционално адекватни са и решенията при превода на желателната конструкция с включване на устойчив израз: *не ѝ се хваща писалката – у нее рука не поднимается*, при което се запазва проспективното значение на оригинала, както и стилистичната окраска. Като погрешно обаче можем да оценим решението на българския преводач да предаде руската фразема с квазиимператив *хоть плачь* (‘щещ не щещ’) с желателна конструкция, което поражда буквалното ѝ осмисляне: *Хоть плачь, а надо размонтировать носовую башню, снять орудия, потом спилить мачту… у-у, делов сколько!* (В. Пикуль). – *Може и да ти се плаче, но трябва да се демонтира носовата кула, да се свалят оръдията, после да се отреже с трион мачтата… Колко работа има!* (Ю. Пенева-Павлова).

Различни преводачески варианти има формата с глагола *живея* (*живее ми се / не ми се живее*), защото тя се използва за предаване на разнообразни аспекти на това важно за човека състояние: от желание/нежелание да живее или любовта към живота до вътрешната (не)възможност човек да продължи своето съществуване. Но тук ще се ограничим без необходимите за тази тема коментари.

Заключение

В настоящата работа са разгледани разликите между личната и безличната форма на глагола за желание *искам*, както и отликите им от българската желателна конструкция. Дадена е съпоставка с руските форми.

Застъпва се становището, че конструкцията с безличната форма *иска ми се (ще ми се)* не може да се разглежда като вариант на желателната конструкция нито по формални, нито по семантични причини. Изреченията с личен глагол *искам* и с безличната форма *иска ми се* / *ще ми се* са способни да изразят не само желание, но и намерение и готовност за действие. Те показват свобода както в синтактичното си поведение, така и в правилата за избора на зависимия предикат.

Желателната конструкция, означаваща спонтанно възникналото усещане на предразположеност към действие или състояние, на фона на тези конструкции има много ограничения, свързани както с нейната семантика, така и с правилата за образуване; тя не допуска и употреба в контекста на намерение и цел.

Съпоставка с аналогичните форми на руския език показва, че има основания руските глаголи *хотеть* и *хотеться* да се разглеждат както преводни еквиваленти на българските *искам* и *иска ми се*, докато руската рефлексивно-дативна конструкция от типа *Мне (не) работается* не може да се разглежда като еквивалент на българската желателна конструкция, а и изобщо няма отношение към значението ‘желание’. Това се определя от пресупозитивния компонент ‘X прави P’ (Апресян / Apresyan 2005: 10) в семантиката ѝ, който отсъства в българската желателна конструкция.

Материалът от паралелните корпуси потвърждава, че българската конструкция с нейната проспективна насоченост съответства на руския модел *X-у хочется* (и на редица други конструкции с експлицирани лексеми с желателна семантика), но и поставя няколко въпроса, които трябва допълнително да се проверят върху по-обемни данни от националните корпуси. Например: има ли заличаване на разликата между *искам* и *иска ми се* в контекста на глаголите на физиологични потребности или какви са условията за междуезикова еквивалентност на рефлексивно-дативните форми при глаголи за позициониране.

Благодарности

Изследването се осъществява в рамките на колективния проект № 20-512-18005 с финансовата подкрепа на РФФИ и Фонд „Научни изследвания“, МОН, България.

Acknowledgments: The reported study was funded by RFBR and BNSF, project number 20-512-18005.

Цитирана литература / References

Апресян 1995: Апресян, Ю. *Избранные труды: в 2 т. Т. II: Интегральное описание языка и системная лексикография*. Москва: Языки русской культуры. (Apresyan 1995: Apresyan, Yu. *Izbrannye trudy: in 2 vol. Vol. II: Integral'noe opisanie yazyka i sistemnaya leksikografiya*. Moskva: Yazyki russkoj kul'tury.)

Апресян 2005: Апресян, Ю. О Московской семантической школе. – В: *Вопросы языкознания*, № 1, с. 2 – 28. (Apresyan 2005: Apresyan, Yu. O Moskovskoj semanticheskoj shkole. – In: *Voprosy yazykoznaniya*, № 1, pp. 3 – 28.)

Булыгина, Шмелев 1997: Булыгина, Т., А. Шмелев. *Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики)*. Москва: Языки русской культуры. (Bulygina, Shmelev 1997: Bulygina, T., A. Shmelev. *Yazykovaya kontseptualizatsiya mira (na materiale russkoj grammatiki)*. Moskva: Yazyki russkoj kul'tury.)

Вежбицка 1996: Вежбицка, А. *Язык, культура, познание*. Москва: Русские словари. (Wierzbicka 1996: Wierzbicka, A. *Yazyk, kul'tura, poznanie*. Moskva: Russkie slovari.)

Георгиев 1990: Георгиев, И. *Безличные предложения в русском и болгарском языках*. София: Народна просвета. (Georgiev 1990: Georgiev, I. *Bezlichnye predlozheniya v russkom i bolgarskom yazykax*. Sofia: Narodna prosveta.)

Градинарова 2007: Градинарова, А. Болгарский субъектный имперсонал и его русские функциональные соответствия. – В: *Acta Linguistica*, vol. I, № 1, с. 41 – 54. (Gradinarova 2007: Gradinarova, A. Bolgarskij sub''ektnyj impersonal i ego russkie funktsional'nye sootvetstviya. – In: *Acta Linguistica*, vol. I, № 1, pp. 41 – 54.)

Градинарова 2017: Градинарова, А. *Очерки по сопоставительному синтаксису болгарского и русского языков*. София: Изток-Запад. (Gradinarova 2017: Gradinarova, A. *Ocherki po sopostavitel'nomu sintaksisu bolgarskogo i russkogo yazykov*. Sofia: Iztok-Zapad.)

Джонова 2003: Джонова, М. *Изречения със семантичната роля експериенцер в съвременния български език*. Автореферат на дисертация. Софийски университет „Св. Климент Охридски". София. (Dzhonova 2003: Dzhonova, M. *Izrecheniya sas semantichnata rolya eksperientser v savremenniya balgarski ezik*. Avtoreferat na disertatsiya. Sofiyski universitet „Sv. Kliment Ohridski". Sofia.)

Димитрова 2015: Димитрова, М. Оптативните конструкции в съвременния български език: свобода и ограничения в образуването им. – В: *Български език*, Кн. 3, с. 25 – 37. (Dimitrova 2015: Dimitrova, M. Optativnite konstruktsii v savremenniya balgarski ezik: svoboda i ogranicheniya v obrazuvaneto im. – In: *Balgarski ezik*, Book 3, pp. 25 – 37.)

Золотова 1998: Золотова, Г., Н. Онипенко, М. Сидорова. *Коммуникативная грамматика русского языка*. Москва. (Zolotova 1998: Zolotova, G., N. Onipenko, M. Sidorova. *Kommunikativnaya grammatika russkogo yazyka*. Moskva.)

Иванова 2007: Иванова, Е. Уникальна ли русская конструкция *Мне не работается*? (*или* О чрезмерном усердии в поисках национально-языковой специфики). – В: *Филология и человек*, № 3, с. 7 – 15. (Ivanova 2007: Ivanova, E. Unikal'na li russkaya konstruktsiya *Mne ne rabotaetsya*? (*ili* O chrezmernom userdii v poiskax natsional'no-yazykovoj spetsifiki). – In: *Filologiya i chelovek*, № 3, pp. 7 – 15.)

Иванова 2016: Иванова, Е. Безличные предложения с обязательным местоименным выражением экспериенцера в болгарском языке. – В: Циммерлинг, А., Е. Лютикова (ред.). *Архитектура клаузы в параметрических моделях: синтаксис, информационная структура, порядок слов*, Москва: ЯСК, с. 332 – 368. (Ivanova 2016: Ivanova, E. Bezlichnye predlozheniya s obyazatel'nym mestoimennym vyrazheniem eksperientsera v bolgarskom yazyke. – In: Zimmerling, A., E. Lyutikova (ed.). *Arxitektura klauzy v parametricheskix modelyax: sintaksis, informatsionnaya struktura, poryadok slov*, Moskva: YaSK, pp. 332 – 368.)

Коева 2004: Коева С. Семантично и синтактично описание на диатезите в българския език. – В: Пенчев Й. и др. (ред.). *Българско езикознание*. Т. 4: *Когнитивна граматика на българския и френския език — описание и формализация*, София: Изд-во на БАН, с. 182 – 231. (Koeva 2004: Koeva S. Semantichno i sintaktichno opisanie na diatezite v balgarskiya ezik. – In: Penchev Y. et al. (ed.) *Balgarsko ezikoznanie*, vol. 4: *Kognitivna gramatika na balgarskiya i frenskiya ezik — opisanie i formalizatsiya*, Sofia: Izd-vo na BAN, pp. 182 – 231.)

Летучий 2014: Летучий, А. Между пассивом и декаузативом: русские модальные пассивы. – В: Дмитренко С., Н. Заика (ред.). *Acta Linguistica Petropolitana. Труды Института лингвистических исследований РАН*, Т. X, Ч. 3, Studia typologica octogenario Victori Khrakovskij Samuelis filiodedicata. СПб.: Наука, с. 365 – 395. (Letuchij 2014: Letuchij, A. Mezhdu passivom i dekauzativom: russkie modal'nye passivy. – In: Dmitrenko S., N. Zaika (ed.) *Acta Linguistica Petropolitana. Trudy Instituta lingvisticheskix issledovanij RAN*, vol. X, Part 3, *Studia typologica octogenario Victori Khrakovskij Samuelis filiodedicata*. SPb.: Nauka, pp. 365 – 395.)

Падучева 1996: Падучева, Е. Феномен Анны Вежбицкой. – В: Вежбицка А. Язык, культура, познание. Москва. (Paducheva 1996: Paducheva, E. Fenomen Anny Vezhbitskoj. – In: Wierzbicka A. Jazyk, kul'tura, poznanie. Moskva.)

Пенчев 2001: Пенчев, Й. Едносъставни изречения. – В: Коева, С. (съст.). *Съвременни лингвистични теории: Помагало по синтаксис.* Пловдив: Пловдивско университетско изд-во, с. 86 – 93. (Penchev 2001: Penchev, Y. Ednosastavni izrecheniya. – In: Koeva, S. (ed.). *Savremenni lingvistichni teorii: Pomagalo po sintaksis*. Plovdiv: Plovdivsko universitetsko izd-vo, pp. 86 – 93.)

Петрова 2006: Петрова, Г. *Семантични роли на кратките дателни местоимения*. Бургас: Димант. (Petrova 2006: Petrova, G. *Semantichni roli na kratkite datelni mestoimeniya*. Burgas: Dimant.)

Плунгян 2011: Плунгян, В. *Введение в грамматическую семантику: грамматические значения и грамматические системы языков мира*. Москва. (Plungyan 2011: Plungyan, V. *Vvedenie v grammaticheskuyu semantiku: grammaticheskie znacheniya i grammaticheskie sistemy yazykov mira*. Moskva.)

РБЕ: Речник на българския език (RBE: Rechnik na balgarskiya ezik) <https://ibl.bas.bg/rbe/> [15.01.2021].

Рожновская 1959: Рожновская, М. Безличные предложения в современном болгарском литературном языке. – В: Бернштейн, С. (ред.). *Вопросы грамматики болгарского литературного языка*, Москва: Изд-во АН СССР, с. 379 – 432. (Rozhnovskaya 1959: Rozhnovskaya, M. Bezlichnye predlozheniya v sovremennom bolgarskom literaturnom yazyke. – In: Bernshtejn, S. (ed.). *Voprosy grammatiki bolgarskogo literaturnogo yazyka*, Moskva: Izd-vo AN SSSR, pp. 379 – 432.)

Ivanova 2014: Ivanova, E. Reflexive-with-Dative construction in Russian and Bulgarian. – In: Howard, D., T. Volodina, Y. Zhang and R. Green (eds.), *ICELAIC 2014: Proceedings of the International Conference on Education, Language, Art and Intercultural Communication*, Zhengzhou, pp. 427 – 431.

Korytkowska 1992: Korytkowska, M. Gramatyka konfrontatywna bułgarskopolska, t. 5, cz. 1: Typy pozycji predykatowoargumentowych, Warszawa. 1992.

DISPOSITIONAL REFLEXIVE CONSTRUCTIONS IN BULGARIAN AND THEIR RUSSIAN CORRESPONDENCES.

Elena Ivanova
St. Petersburg State University

e.y.ivanova@spbu.ru

Abstract: The present paper examines so called dispositional reflexive ("feel-like") constructions in Bulgarian (*Raboti mi se*) in terms of their contrast with the constructions involving personal and impersonal forms of the volition verb (*iskam* / *iska mi se*). Bulgarian models are compared to their Russian counterparts. The paper attests to the equivalence between the two languages in the area of personal and impersonal uses of verbs of volition, whereas significant differences are revealed between the Bulgarian dispositional construction and the Russian reflexive model with the dative subject, with regard to their semantics and construction generation patterns. The suggested translation decisions have been assessed against the data of the bilingual parallel corpus.

Keywords: *volition, intention, impersonal verb, dispositional reflexive ("feel-like") construction*

Prof. Elena Yu. Ivanova, DSc Prof.
St. Petersburg State University
Russia, St. Petersburg,
Universitetskaya Emb., 7–9
St. Petersburg,
Russia 199034

АТЕНУАТИВНИТЕ ПРИЛАГАТЕЛНИ В БЪЛГАРСКИ И УКРАИНСКИ ЕЗИК

Иван Держански[а], Олена Сирук[б]

Институт по математика и информатика, Българска академия на науките[а,б]

iad58g@gmail.com[а], olebosi@gmail.com[б]

Резюме: В статията разглеждаме атенуативните прилагателни в паралелен двуезичен корпус от текстове на български и украински език. Сравняваме словообразователните модели, тематичното разпределение и честотата на употребата на атенуативите, в т. ч. в зависимост от жанра и езика на оригинала на преводните текстове. Корпусните данни отварят пространство за дискусии върху някои теоретични въпроси, отнасящи се до категорията интензивност в двата езика, както и особеностите на преводаческите стратегии.

Ключови думи: *атенуативи, оценъчна морфология, паралелен корпус, български език, украински език*

1. За атенуативите и категорията интензивност

Оценъчната морфология е силно развита в славянските езици и сравнителното ѝ изучаване е от значителен интерес, особено в тези области, където между езиците се откриват съществени разлики. Такъв е случаят с атенуативните прилагателни в български и украински, които досега не са били разглеждани в съпоставителен план, още по-малко въз основа на корпус от паралелни текстове.

Атенуативът е една от грамемите на категорията интензивност (Мельчук / Mel'čuk 1998: 99), представена от прилагателни като бълг. *възжълт*, *глуховат*, *сладникав*, укр. *жовтуватий*, *приглухий*, *солодкавий*. В украинската граматика категорията и грамемата са известни съответно като безотносителна мярка на качеството на предмета и недостатъчна степен на интензивността (Білодід / Bilodid 1969: 167) или количествена градация на признака и намалено количество на признака (Безпояско и др. / Bezpojasko et al. 1993: 111).

Както в българския, така и в украинския език ядрото на категорията интензивност са афиксални производни от качествени прилагателни, т. е. по тип образуване на граматични значения категорията е преди всичко словообразувателна. Но в украинската граматика има и мнение, че тя може освен основната синтетична форма да има и периферийна аналитична, образувана по лексикален път – чрез употреба на наречия *трохи* 'малко', *злегка* 'леко', *не дуже* 'не много', *дещо* 'донякъде', *ледь* 'едва' и т.н. с прилагателното, означаващо основна степен на признака (Білодід / Bilodid 1969: 169; Безпояско и др. / Bezpojasko et al. 1993: 113). С помощта на такива наречия (с препратки към мотивиращото прилагателно) често се обясняват атенуативите в академичните тълковни речници: *възсладък* „Който е малко, леко сладък" (РБЕ / RBE), *солодкуватий* „Трохи, злегка солодкий (у 1, 3, 4, 6, 7 знач.)" (СУМ / SUM 9: 448). Други модели включват позоваване на синонимични атенуативи или компаративи: *зеленикав* „Който има цвят, близък до зеления; възсзелен" (РБЕ / RBE), *зеленавий* „З відтінком зеленого кольору; трохи зелений, зеленкуватий" (СУМ / SUM 3: 553), *възтънък* „Който е по-тънък от обикновеното или отколкото се очаква" (РБЕ / RBE), *тонкуватий* „Трохи тонкий; трохи тонший, ніж звичайно або ніж треба" (СУМ / SUM 10: 192). Тук ще разглеждаме атенуатива само като словообразувателна категория, но ще се възползваме от практиката на перифразиране при опознаването на атенуативи в текстове и речници.

1.1. Атенуативите в българския език

Българските диалекти познават няколко атенуативни представки (*бял* > *прибял*, *убял*, *ъбял* 'белезникав': Геров / Gerov 1895: 96, Георгиев / Georgiev 1971: 109), но в съвременния книжовен език такава функция има само ***въз-***. Този граматичен елемент е служил и като наречие с подобно значе-

ние в дезидеративната конструкция (*въз ми се иска* ‘малко ми се иска’, *въз не ми се седи* ‘малко не ми се ще да седя’) (Геров / Gerov 1895: 189), употреба, която сега е напълно забравена.

Разнообразието на наставки също е бивало по-голямо: у (Геров / Gerov 1895: 96) наред с префигираните прилагателни намираме суфигираните *белизникав, белизняв, беликав, белист и белошат*, от които днес в употреба е само първото във формата *белезникав*. То е образувано с разновидност на наставката ***-икав-***, както и *сив-кав*, *син-кав*, *водн-икав*, *зелен-икав*, *червен-икав*, *черн-икав*, *сладникав*, *жълт-еникав*, *каф-еникав* (всъщност *кафен-икав* < *кафян*, т.е. суплетивно атенуативно съответствие на *кафяв*) и някои други. Към тях могат да се причислят *рус-оляв* и някои редки лексеми като *кисел-яв* и *тънк-уляв*.[99]

Наставката ***-оват-*** е спомената у (Геров / Gerov 1895: 96) изрично като руско съответствие на ***въз-***, което значи, че в народната реч не се е употребявала; в книжовния език обаче я е имало вече (Л. Каравелов, „Българи от старо време“: – *Да си не играе тоя Синтип философ с топката? – Играе си зер, и играе си твърде чудновато*; Л. Каравелов, „Хаджи Ничо“: – *Ти, Пахоме, си глуповат и затова мълчи – казал Никола*; пак там: *Бели косми, сбръчкано и жълтовато лице, слаби кости, сухи жили…*). В петия том на речника на Геров се намира и думата *чудноват* (Геров / Gerov 1904: 563).

Употребяват се и двойно маркирани атенуативи с представка ***въз-*** и наставка ***-(и)кав*** (*възсинкав*, *възсладникав*); с ***-оват-*** това става много рядко (Л. Дилов, „Многото имена на страха“: *Едро и въз-грубовато изрязаните черти на лицето на Велев омекнаха*).

Участието на атенуативните прилагателни в деривацията е скромно. Отвлечени съществителни (имена на качества) се образуват само от суфигираните прилагателни (*глуповатост*, *жълтеникавост*, *синкавина*), но не и от префигираните с ***въз-***. По-голяма е и способността на прилагателните с наставки да се степенуват, макар че това не е изключено и при образуваните с ***въз-*** (Й. Радичков, „Барутен буквар“: *Да ви кажа ли, човек с ямурлук некак по-тежко се чувствува и стъпката му става некак по-възтежка*).

Деминутиви се образуват свободно от прилагателни с ***въз-*** и ***-оват-*** (*възголямшък*, *грозноватичък*), но много рядко от образувани с ***-икав-*** (Дж. Даръл, „Шепнещата земя“: *Неприятното на вид месо се бе превърнало по това време в най-възхитителното кафеникавичко и цвъртящо печено*; в оригинала е *the most delicious steaks, brown and bubbling*, т. е. и атенуативът, и деминутивът са от преводача).

1.2. Атенуативите в украинския език

Украинският език разполага с няколко високопродуктивни атенуативни суфикса и редица нископродуктивни суфикси, префикси и конфикси. Най-голяма продуктивност има наставката ***-(к)уват-***[100]. Тя може да се свързва не само с прилагателни, а и с някои съществителни: лексеми като *дивакуватий*, *недоумкуватий*, *придуркуватий* не са атенуативни корелати на други прилагателни (Білодід / Bilodid 1969: 168), но пак са прилагателни, които могат да имат атенуативна семантика[101]. Суфиксът ***-юват-*** значително отстъпва на ***-ува*т-** по продуктивност.

---

[99] Според РБЕ *русоляв* означава определен цвят на коса („белезникаворус, безцветнорус“), а *тънкуляв* е синоним на *тънък*, но двете лексеми са характеризирани като атенуативи от (Ницолова / Nitsolova 2008: 116) и (Стоянов / Stoyanov 1983: 148) съответно.

[100] Според нашето преброяване на атенуативите в морфемния речник (САМ / SAM 1998) словообразувателният модел с наставка ***-ува*т-** е представен с 303 единици; още 9 единици добавя наставката ***-юват-.*** С голям марж следва ***-яв-*** с 59 единици; ***-ав-*** дава още 32 (и се нарежда на 4 място, ако я броим отделно). Малко след това е ***-яст-*** с 42 единици; подреждането не се променя, ако я обединим с ***-аст-*** с 6 единици.

[101] Въпросът за признаването на отделни прилагателни като атенуативи няма винаги еднозначен отговор. За някои примери на атенуативи, давани от академичните граматики, тълковният речник не фиксира (ясно) атенуативен семантичен компонент. В други случаи речниковото определение следва изцяло модела на атенуативите, но граматиците мислят другояче. Авторите на речници от различни типове също могат да подхождат различно към идентификацията им. Например морфемният речник (САМ / SAM 1998) дава /золот/`ав*ий (26) като пример за прилагателно със значение на наставката ***-ав-*** „26. Непълнота на признак (качество, свойство)“, докато тълковният речник (СУМ / SUM) обяснява *золотавий* като „те саме, що золотистий“ ‘същото като златист’, а *золотистий* тълкува като „Кольором схожий на золото (у 1 знач.)“ ‘приличащ по цвят на злато (в 1 знач.)’, макар че има прилагателно *золотий* 4 „Який своїм кольором нагадує золото […])“ (‘който с цвета си напомня злато […]’).

На второ място по продуктивност е наставката ***-ав-*** (***-яв-***). В *сухорлявий* и *худорлявий* тя е в разширена форма ***-орл-яв-***; първото се смята за контаминация на думата *сухий* с второто, което пък е свързано с *худорба* (ЕСУМ / ESUM 2006: 488), ср. пол. *suchorlawy ~ sucherlawy*, *chuderlawy* (Brückner: 186, 524), ***-ор-*** + ***-л-*** + ***ав-/-яв-*** (ЕСБМ / ESBM 2010: 76); ***-er-*** ~ ***-or-*** отначало се е характеризирало с употреба „w formacjach ekspresywnych“ (Sławski 1976: 23), но сега има само структурна роля.

Според (Безпояско и др. / Bezpojasko et al. 1993: 112) „незначителната разлика в семантиката на прилагателните се усилва от сферата на употребата им: производните с наставка ***-уват-*** се отнасят към стилистично неутралната лексика, а прилагателните с ***-ав-*** са характерни за стила на художествената литература, имат оттенък на сниженост, затова широко се употребяват в разговорната реч“. Според (Шерех / Shereh 1951: 237) при тях може да има допълнителен оттенък на гальовност, по-осезаем при атенуатива с ***-яв-***, ако от същата основа има и с ***-ав-*** (напр. *жовтавий* и *жовтявий*). Тези твърдения обаче изглеждат спорни, а и в съответните статии в тълковния речник (СУМ / SUM) няма стилистични маркери, които да ги подкрепят. Все пак някои прилагателни с ***-яв-*** са лексикализирани с не напълно предсказуемо значение (*білявий* ‘рус’ < *білий* ‘бял’) и тогава могат да приемат и още една атенуативна наставка (*біл-яв-уватий* ‘русоляв’). Срещат се и съчетания на такива прилагателни и с наречия с аналогично значение, „фиксирайки недостатъчна степен на изразеното качество“ (Безпояско и др. / Bezpojasko et al. 1993: 113): *трохи білявуватий* ‘малко русоляв’.

На трето място по продуктивност са наставките ***-аст-*** и ***-яст-***. Не всички изследователи ги признават за атенуативни, мотивирайки се с това, че образуваните чрез тях прилагателни означават не степен на качество на предмета, а самостоятелен признак: *довгастий*, *зеленастий*, *круглястий*, *червонястий* (Білодід / Bilodid 1969: 169). Но в тълковния речник всички тези примери освен *довгастий* имат типични за атенуативи определения: *червоня́стий*, *червона́стий* „Трохи червоний, з червоним відтінком“, *червона́вий*, *червоня́вий* „Те саме, що *червонястий*“ (СУМ / SUM 11: 296, 300).

Значение на намален признак понякога може да изразява представката ***при-***: *приглухий*, *пристарий* (Русанівський / Rusanivs’kyj 2001: 29; Німчук / Nimchuk 1992: 120). Тя е позната още от паметниците на поклонническата литература от Киевска Рус наред с други черти на живата разговорна реч на онова време: *Іwрдан же рѣка тече{т} быстро, бреги же имать wб онъ полъ прикржть, а ѿсѫдѫ пологы* ‘А река Йордан тече бързо, а бреговете имат от онази страна наклон възстръмен, а отсам полегат’).[102] Тези атенуативи са широко представени в староукраинските текстове, както и суфиксалните с ***-ав-***: acutulus *приостръ*, epimelas *бисе(р) приче(р)ны(й), бѣлочорны(й),* grandiusculus *привеликъ*, luteus, luteolus *жо(л)тавы(й), прижо(л)ти(й),* rufus *пририжъ*, *жо(л)тави(й),* subacidus *приква(с)ни(й),* subalbidus *прибѣлы(й),* subgrauis *притяжокъ,* subcaeruleus *присини(й),* subhorridus *пристрашни(й),* sublurduis *приблѣдъ*, subriguus *примокрий*, subuiridis *призелений* и др. (Німчук / Nimchuk 1992: 120). В съвременния език по-употребими (макар и далеч по-малко от суфиксалните) са конфиксалните образувания с наставката ***-(к)уват-***: *приглухуватий* (СУМ / SUM 7: 589), *пристаркуватий* (СУМ / SUM 8: 39) и *підстаркуватий* (СУМ / SUM 6: 507), *присліпуватий* (СУМ / SUM 8: 24) и *підсліпуватий* (СУМ / SUM 6: 502). Подобно е положението с представките ***під-*** и ***по-***, които имат атенуативна семантика (Шерех / Shereh 1951: 239), макар че поне за някои лексеми това твърдение е проблематично: например *по́близький* не се различава особено от *близький* по тълкуване (СУМ / SUM 6: 620). Тези представки се срещат много рядко без наставка със същото значение.

Непродуктивен е и словообразувателният модел с представки ***о-***, ***об-***: *обрідкуватий* ‘възрядък’. Украинските граматици споменават тези представки като исторически в контекста на словообразуването на наречия от прилагателни. Производни с тези елементи се срещат в закарпатските говори: *оскупі* ‘стиснато’, *омалі*, *обмалі* ‘твърде малко’, *ниомнозі* ‘немного’ (ІУМ / IUM 1978: 387).

Представката ***за-***, която обикновено има ексцесивно значение (‘прекалено …’), в някои случаи може да има и атенуативно (Безпояско и др. / Bezpojasko et al. 1993: 115).

---

[102] „Житье й хожденье Данила Русьскыя земли игумена“ (1106 – 1108). Текстът е възпроизведен по най-стария препис от XV века […]. СПб, 1896, цит. по (Русанівський / Rusanivs’kyj 2001).

Според (Білодід / Bilodid 1969: 164 – 165) атенуативите нямат форми за сравнителна и превъзходна степен, понеже те вече означават понижена степен на проява на признака. Трябва да отбележим обаче, че това се отнася изцяло за лексемите с ясно изразена атенуативна семантика; както показват нашите корпусни данни, при известна степен на десемантизираност на атенуативната морфология в някои случаи могат да се образуват както компаративи (*золотистіший*, *смаглявіший*, *худорлявіший*), така и суперлативи (*найбілявіший*).

Образуването на деминутиви от атенуативи е закономерно и често явление в украинския език: *білявенький*, *худорлявенький*.

Словообразуването от атенуативи е твърде богато. Както на български, има имена на признаци: *важкуватість* 'тежковатост', *русявість* 'русота'; за разлика от български, има и други съществителни: *білявчик* 'блондин (умал.)', *смаглявець* 'мургав човек', *чорнявка* 'брюнетка', *смуглявочка* 'мургава жена (умал.)'; и глаголи: *блакитнавіти* 'синея се', *здурнуватіти* 'оглупея', *круглявитися* 'вия се'.

2. За паралелния корпус

Двуезичният паралелен корпус (КУБ) се състои от художествена литература, предимно романи, но и известно количество сборници от разкази. Корпусът се дели на 10 приблизително еднакви по обем сектора основно според езика на оригинала: оригинални български (Bg) и украински (Uk) текстове, както и преводи от английски (E1 – от автори от Британските острови, E2 – от автори от САЩ), италиански (It), немски (De), полски (Pl), руски (R1 – от автори „реалисти", R2 – от автори „фантасти") и френски (Fr) – по 2,515 до 2,575 млн. думи във всеки сектор (общо на български и украински; по известни причини като правило съотношението е приблизително 53:47). Общият обем на корпуса е 25,4 млн. думи. Всички текстове са подравнени по изречения.

Всички оригинални езици имат морфологични средства за образуване на атенуативни прилагателни (англ. *greenish*, итал. *verdastro*, нем. *grünlich*, пол. *zielonawy*, рус. *зеленоватый*, укр. *зеленявий*, фр. *verdâtre* 'зеленикав'), но с различна продуктивност и употребителност.

3. За експеримента

В корпуса бяха издирени и преброени всички употреби на атенуативни прилагателни и образувани от тях съществителни и глаголи в двата езика. Основният критерий при отбора на материала беше формален: атенуативна лексема е тази, която има атенуативна морфология. Това значи, че в това изследване не разглеждаме деминутиви, макар че те (особено някои форми) могат да имат и често имат атенуативно значение, за което може да говори употребата на атенуатив в паралелните текстове (А. и Б. Стругацки, „Обитаемият остров": *– За странен – не знам – възрази Зеф, – ама е страшничък* || *– Дивний – не знаю, – заперечив Зеф, – але страшнуватий* || *– Странный – не знаю, – возразил Зеф. – Но страшноватый*; Г. Грас, „Тенекиеният барабан": *Дори баба Анна […] се кипри глуповато ухилена по снимките отпреди Първата световна война* || *Навіть моя бабця Ана […] на знімках, зроблених перед Першою світовою війною, пишається з дурненькою, неприродною усмішкою на вустах* || *Selbst meine Großmutter Anna […] ziert sich auf den Aufnahmen vor Ausbruch des ersten Weltkrieges hinter einem dümmlich draufgesetzten Lächeln*).[103] От друга страна, не изключваме прилагателни с атенуативна морфология, които имат елативна ('много …') или ексцесивна ('прекалено …') семантика (А. и Б. Стругацки, „Обитаемият остров": *Течеше някакво много странно предаване, нещо като кинофилм […] с безброй действуващи лица – страшновати, действуващи твърде идиотски* || *Йшла якась дуже дивна передача, щось на кшталт кінофільму […] з незліченною кількістю дійових осіб — доволі моторошних осіб, які поводилися доволі дико*; Е. М. Ремарк, „Време да се живее и време да се мре": *– Връщате се много рано – избоботи кенгурото* || *– Ви прийшли ранувато, – пробурмотів той* || *»Sie sind zu früh«, brummte das Känguruh*).

[103] За прилагателните с деминутивна морфология в двата езика в съпоставителен план вж. (Держански, Сирук / Derzhanski, Siruk 2020). Съответствията между атенуативни и деминутивни прилагателни в паралелния корпус ще бъдат предмет на отделно изследване.

4. Атенуативни прилагателни за вкус и цвят

75% от откритите употреби на атенуативи (5711 от 7586) назовават оттенъци на цветове (и близки до тях светлинни усещания) и вкусове, т.е. са производни от лексеми като *сив*, *блед*, *риж*, *тъмен*, *сладък*. Те имат и някои граматични особености, поради които е целесъобразно да ги разгледаме отделно от останалите. Към тях причисляваме и образуваните от съществителни бълг. *златист* и *сребрист*, укр. *з(о)лотавий* (*золотастий*, *з(о)лотистий*, *золотявий*) и *сріблястий* (*сріблистий*), като с известна резерва ги смятаме за атенуативни съответствия на *златен / золотий* и *сребърен / срібний* в значенията им ‘подобен на злато / сребро по цвят и блясък’.

2524-те български атенуативни прилагателни за вкус и цвят[104] са образувани от общо 20 основи чрез представка ***въз-*** (60), наставка ***-(к)ав-*** (1659), ***въз-*** и ***-(к)ав-*** (8), ***-ист-*** (795) или ***-ват-*** (2). Да отбележим лексемите *жлътняв*, *киселяв* и *соленяв* (първата и третата от които не са регистрирани в РБЕ), които се намират само в превода (от Надя Фурнаджиева) на романа на Гюнтер Грас „Тенекиеният барабан“; впрочем в текста се срещат и *жълтеникав* и *възсолен*.[105] Наставка ***-ист-*** има само в *златист* (457) и *сребрист* (338), а ***-ват-*** – в *розоват* и *бледноват* (по 1).

3179-те украински атенуатива са образувани от 34 основи. Префигирани сред тях няма, но суфиксалното разнообразие е по-голямо (***-ав-***, ***-аст-***, ***-ист-***, ***-к-ав-***, ***-к-ват-***, ***ват-***, ***-яв-***, ***-яв-ват-***, ***-яст-***). Рекордьор по брой наставки, с които се съчетава, е основата *зелен-*, която образува честите *зеленавий* (54), *зеленкуватий* (95), *зеленуватий* (65) и редките *зеленкавий*, *зеленявий*, *зеленястий* (по 1); в някои текстове, особено в преводи от другите славянски езици, са употребени две или три от тях без видима разлика в значението. Наставка ***-ист-*** има само в *золотистий* (199) и *сріблистий* (23), а ***-аст-*** – в *золотастий* и *бурастий* (по 1).

4.1. Разпределение по сектори

На фигура 1 всеки сектор от корпуса е представен от точка, чиито абсциса и ордината отговарят на броя атенуативи съответно на украински и на български.

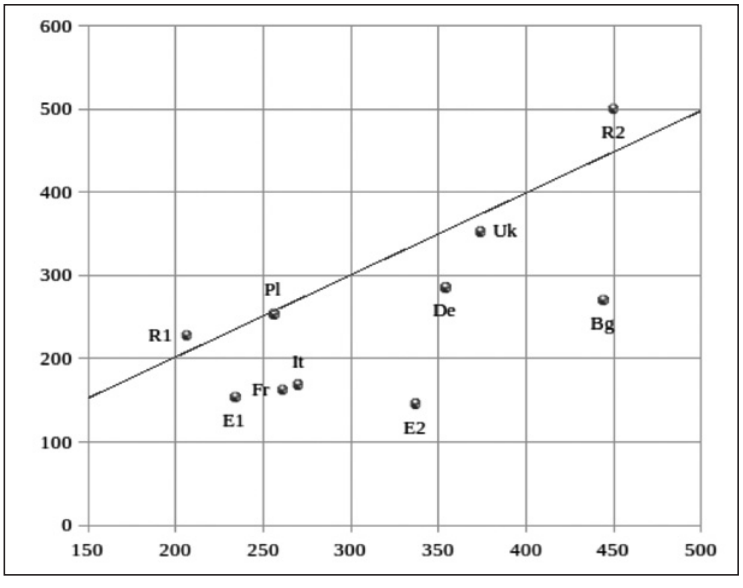

Фигура 1. Брой укр. (→) и бълг. (↑) атенуативни прилагателни за вкус и цвят във всеки сектор на КУБ

[104] Занапред в този раздел ще казваме само „атенуативни прилагателни“ или „атенуативи“, но навсякъде ще се подразбира, че става дума за прилагателни от тази категория.

[105] Заради паралелизма, който виждаме в оригинала и в украинския превод, бихме очаквали *жълтеникав* в примера *тия две шлифовани, по-скоро жлътняви, отколкото червеникави капки кехлибар* || *Обоє шліфованих, радше жовтуватих, ніж червонуватих, вкраплень* || *die beiden geschliffenen, eher gelblichen als rötlichen Tropfen*, но преводачката е решила другояче.

И на двата езика тези прилагателни са най-много в преводите на руска фантастика, където честотата им е най-висока в повестта на И. Ефремов „Сърцето на змията“ и разказите „Атолът Факаофо“, „Белият Рог“ и „Заливът на дъгоцветните струи“ от същия автор, както и в романа на А. Беляев „Човекът-амфибия“. Това в значителна степен се дължи на жанра: разказвачът рисува картини на непознати светове с много цветове и метален (златен и сребърен) блясък, а изразената с граматични средства приблизителност създава усещане за загадъчност.[106] В българския текст на „Сърцето на змията“ обаче дялът на атенуативите е необикновено голям (22,92‰; на украински е 10,57‰). За това има друга причина: в повестта многократно се споменава цветът, наричан на руски *голубой* (на украински *блакитний*), и преводачът Г. Георгиев го предава почти навсякъде като *синкав*, пазейки *син* за близкия *синий* цвят (*Сините, синкавите, лазурните и лилавите тонове преобладаваха навсякъде* || *Сині, блакитні, лазурові, лілові барви переважали повсюди* || *Синие, голубые, лазурные, лиловые краски преобладали повсюду*). Това всъщност е популярен похват, познат и от преводите на Библията, правени от църковнославянски (Числа 4:11. *А върху златния жертвеник да метнат плат от синкава вълна, и да го покрият с покривало от сини кожи, и да проврат върлините му* || *і на золотий жертовник покладуть одяг з блакитної вовни, і покриють його покровом зі шкір синіх, і вкладуть жердини його* || рус. *и на золотой жертвенник возложат одежду из голубой шерсти, и покроют его покровом из кож синих, и вложат шесты его*). По подобен начин, макар и по-рядко, *червеникав* служи за замяна на рус. *рыжий* (укр. *рудий*, пол. *rudy*), а *кафеникав* – на *бурый* (*бурий*, *bury*). От украинските прилагателни с атенуативна морфология български аналог нямат най-вече образуваните с наставка ***-яв-*** от *білий*, *русий*, *смаглий*, *смуглий* и *чорний*, означаващи винаги или почти винаги цвят на коса или кожа. Това е причината романът на П. Вежинов „Следите остават“ на украински да е на първо място по наситеност с атенуативи, макар че в българския оригинал те са много малко: русият диверсант, в превода *русявий*, няма друго име, а е споменат цели 36 пъти в текста. Също затова в украинските преводи американският сектор така категорично надминава британския английски: М. Мичъл в „Отнесени от вихъра“ например не пропуска случай да напомни, че Рет Бътлър е *смаглявий* ‘мургав’.

Таблица 1. Брой споделени и несподелени атенуативи за вкус и цвят по сектори

	Bg	De	E1	E2	Fr	It	Pl	R1	R2	Uk	∑
само бълг.	95	141	90	93	76	80	128	131	180	189	**1203**
бълг. и укр.	176	145	64	53	87	89	126	97	321	164	**1322**
само укр.	268	209	170	284	174	181	130	109	129	210	**1864**
∑	**539**	**495**	**324**	**430**	**337**	**350**	**384**	**337**	**630**	**563**	4389

4.2. Словообразуване и формообразуване

Като цяло деминутивите от атенуативните прилагателни за вкус и цвят и на двата езика са голяма рядкост. В българския материал е само 1 (Н. Гогол, „Мъртви души“: *В продължение на няколко минути те навярно щяха да се заприказват […], когато влезе възчерничкият му другар и хвърли на масата шапката си, като разроши буйно с ръка своята черна гъста коса.* || *Протягом кількох хвилин вони б, мабуть, розговорились […], як увійшов чорнявий його товариш, скинувши з голови на стіл картуз свій, по-молодецькому розкошлавши рукою своє чорне густе волосся.* Същият персонаж е наречен *мургав* няколко пъти). В украинския има 9 образувани от прилагателни за цвят на кожа и коса (*білявенький* 4, *смаглявенький* 1, *смуглявенький* 1, *чорнявенький* 3). Освен тях има и една употреба на *жовтувато-руденький* – сложно прилагателно, съставено от атенуатив и деминутив (Г. Троеполски, „Белият Бим Черното ухо“: *А Бим се беше родил такъв: тялото бяло, но с червеникави петна и дори с едва забележими ръждиви капчици […]; другото му ухо с мек жълтеникаво-ръждив цвят* || *А Бім уродився таким: тулуб білий, але з рудуватими підпалинами і навіть ледь помітним рудим крапом […]; друге вухо м’якого жовтувато-руденького кольору*).

[106] Подобни причини обясняват нехарактерното за полския сектор обилие на атенуативи във фантастичния роман „Едем“ на С. Лем, само че там цветовете са по-разнообразни.

И на двата езика тенденцията е атенуативите, които се степенуват, да са между най-често употребяваните. В българския материал има 6 компаратива (*по-белезникав* 1, *по-златист* 1, *по-сивкав* 2, *по-синкав* 1, *по-сребрист* 1) и 1 суперлатив (*най-сладникав*); в украинския има 9 компаратива (*білявіший* 2, *золотавіший* 1, *золотистіший* 1, *смаглявіший* 4, *смуглявіший* 1) и също 1 суперлатив (*найбілявіший*). Само в един случай степенувани атенуативи на двата езика отговарят един на друг (Е. М. Ремарк, „Черният обелиск“: *Изкуствената светлина в стаята става все по-златиста върху кафявите и пъстри ръбове на книгите* || *Золотаве електричне світло, падаючи на коричневі та строкаті корінці книг, стає ще золотавішим*).

4.3. Атенуативите в сложни прилагателни за цвят и вкус

И на двете страни на корпуса, но особено на българската, съществена част от атенуативите за цвят и вкус са в състава на сложни прилагателни. И на двата езика почти всеки четвърти пример е в сектор R2; от този сектор (по-точно от „Мъглявината Андромеда“) са и единствените два случая, когато в такава роля виждаме българско прилагателно с представка ***въз-*** (*възчернозелен* и *възсиньосив*). И на двата езика атенуативната основа е по-често на първо място, но разликата в честотата е различна: на български 180 атенуатива имат предходен друг компонент, а 226 имат следващ; на украински 92 имат предходен друг компонент, а 216 имат следващ. Твърде показателно е, че в корпуса има 15 употреби на прилагателни от типа *X-червеникав*, 7 от типа *X-жълтеникав*, а *X-червонястий* (*X-червонуватий* и т.н.) и *X-жовтуватий* (и т.н.) няма изобщо; има 7 *X-кафеникав* и 6 *кафеникаво-Y*, но няма примери на *коричнюват-* или *буруват-* в състава на сложни прилагателни; има 57 употреби на *X-синкав* срещу само 4 на *X-синюватий*, 1 *X-синявий* и 2 *X-блакитнавий* (Ю. Олеша, „Тримата шишковци“: *Докторът видя […] съвсем мънички момчета, които теглеха за опашките жълточервеникави весели кучета* || *Доктор побачив […] зовсім маленьких хлоп'ят, які тягли за хвости рудих веселих собак*; Р. Мерл, „Малвил“: *Единственото, което има в изобилие, са мустаците му в някакъв бледожълтеникав цвят* || *Єдине, чим він може пишатися, – це його білі, трохи жовтуваті, на галльський зразок підкручені вуса*; Б. Райнов, „Денят не си личи по заранта“: *Сградата е кафеникавочерна, сякаш е горяла* || *Будівля має темно-коричневий колір, наче обгоріла*; С. Дичев, „Пътят към София“: *В сивосинкавите очи имаше някакво неспокойство* || *В сіро-синіх очах чаїлась тривога*).

За пишещите на украински такива конструкции изглеждат прекомерно тежки; за пишещите на български те са просто начин за разширяване на цветовата палитра.

Закономерно е обаче, че има 16 употреби на прилагателни от типа *X-русявий*, а *X-русоляв* няма.

4.4. Съответствия между афиксите

Таблица 2. Съответствия между афиксите на атенуативите за вкус и цвят

	-аст-/-ист-	*-(к)уват-*	*-(к)ав-*	*-яв-*	—	
-ист-	369	2	137	5	282	64.53%
-кав-/-яв-	98	538	111	30	884	46.78%
въз-	0	23	3	2	32	46.67%
въз- -кав-/-яв-	0	2	1	0	5	37.50%
-оват-	0	0	0	0	2	0.00%
—	211	349	174	1126		
	68.88%	61.82%	59.15%	3.18%		

Прави впечатление, че българските атенуативи, образувани с представка ***въз-*** или с наставка ***-кав-/-яв-***, имат съответствие на другия език практически еднакво често, което говори за еквивалентността на двата словообразователни модела; почти също така стоят нещата с украинските атенуативи с наставки ***-(к)уват-*** и ***-(к)ав-***. Прилагателните с наставка ***-ист-*** на български и ***-аст-/-ист-***

на украински – т.е. тези, които означават цветовете и блясъка на благородните метали – особено често имат съответен атенуатив; тяхната употреба изглежда се стимулира от това, че прилагателните, от които са образувани, означават и съответните материали. Украинските прилагателни с ***-яв-*** много рядко имат съответствия, което потвърждава мисълта, че в повечето случаи всъщност не са атенуативи. Българските прилагателни за цвят и вкус с наставка ***-ват-*** или с конфикс са прекалено малко, за да можем да кажем за тях нещо определено.

5. Атенуативни прилагателни с друга семантика

669-те български атенуативни прилагателни не за вкус и цвят[107] са образувани общо от 39 основи. С изключение на *тънкуляв* (1) всички са с представка ***въз-*** (126) или наставка ***-ват-*** (542). Няма случаи на съвместна употреба на представка и наставка.

1206-те украински атенуатива са образувани от 112 основи на прилагателни и 10 други основи. Тук се срещат няколко представки (***о-***, ***об-***, ***під-***, ***по-***, ***при-***) и наставки (***-ав-***, ***-ист-***, ***-кват-***, ***-ват-***, ***-яв-***, ***-яст-***), но продуктивна е само наставката ***-ват-***, която се употребява със 109 основи; другите словообразователни модели отговарят за малък брой лексеми (някои примери: *лисавий*, *пругкавий*; *чепуристий*; *о-дуркуватий*; *об-рідкуватий*, *по-довгуватий*; *при-глухуватий*, *при-шелепкуватий*; *кругл-ястий*).

5.1. Разпределение по сектори

Българските атенуативи, както се вижда от фиг. 2, са най-много в немския сектор (по-конкретно в „Тенекиеният барабан“). Украинските – в оригиналните текстове на този език (в „Самотният вълк“ на В. Дрозд и „Летят лебеди“ и „Четирите брода“ на М. Стелмах). Макар и навсякъде да са по-малко, в преводите от френски българските са почти колкото украинските, най-вече заради 47 употреби на *чудноват* – от тях 16 в „Децата на капитан Грант“ от Ж. Верн и 13 в „Боен пилот“ и „Малкият принц“ на А. дьо Сент Екзюпери като съответствия на широк спектър лексеми в оригиналите (*bizarre*, *curieux*, *drôle*, *étonnant*, *étrange*, *extraordinaire*, *fantastique*, *merveilleux*, *particulier*, *singulier*, *surprenant*) и в украинските преводи (*дивакуватий*, *дивний*, *дивовижний*, *кумедний*, *надзвичайний*, *незвичайний*, *примарний*, *химерний*, *своєрідний*, *чудний*, *чудернацький*). Точките, отговарящи на сек-

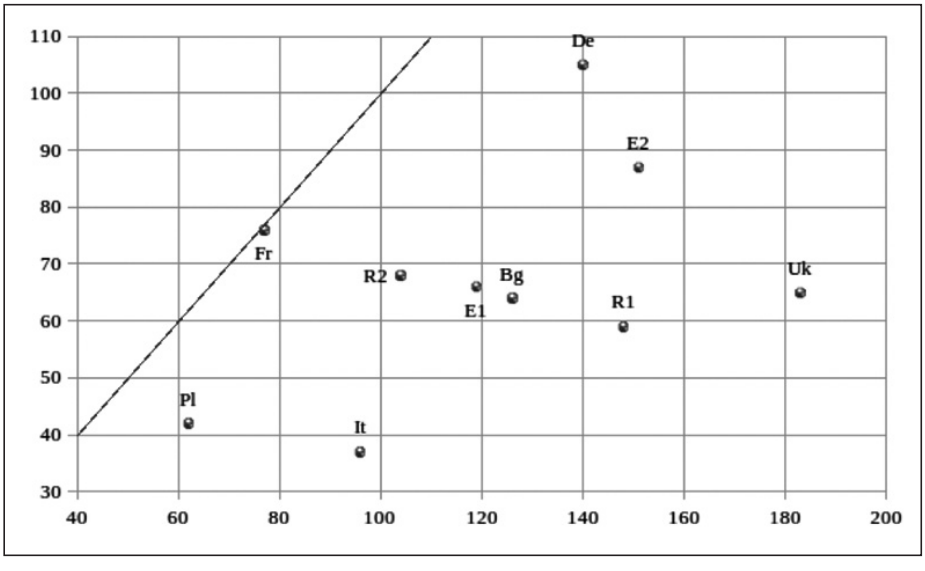

Фигура 2. Брой укр. (→) и бълг. (↑) атенуативни прилагателни с друга семантика във всеки сектор на КУБ

[107] Занапред в този раздел ще казваме само „атенуативни прилагателни“ или „атенуативи“, но навсякъде ще се подразбира, че става дума за прилагателни от тази категория.

тори Bg и E1, на фигурата са много близо една до друга; въпреки количественото сходство обаче в украинските версии на тези текстове има качествени разлики: в Bg са значително по-чести *сухорлявий* и *хрипкуватий* (като преводи на неатенуативните *сух* и *хрипкав*), а в E1 – *недоумкуватий* (с разнообразни съответствия на български) и *підсліпуватий* (като 13 пъти това е късогледият младеж от „Домби и Син“ на Ч. Дикенс).

Споделените атенуативи (таблица 3) са най-много в двата руски сектора, но изобщо са твърде малко.

Таблица 3. Брой споделени и несподелени атенуативи с други значения по сектори

	Bg	**De**	**E1**	**E2**	**Fr**	**It**	**Pl**	**R1**	**R2**	**Uk**	∑
само бълг.	51	95	61	73	70	33	40	40	51	54	**568**
бълг. и укр.	13	10	5	14	6	4	2	19	17	11	**101**
само укр.	113	130	114	137	71	92	60	129	87	172	**1105**
∑	**177**	**235**	**180**	**224**	**147**	**129**	**102**	**188**	**155**	**237**	1774

5.2. Словообразуване и формообразуване

В българския материал има 24 деминутива, в т.ч. 20 с ***въз-*** и 4 с ***-ват-*** (1 *глуповатичък*, 2 *грубоватичък*, 1 *чудноватичък*); при това около половината от първите 20 значат по-скоро ‘малко прекалено’, отколкото просто ‘малко’ (Н. Гогол, „Мъртви души“: *Макар че времето, през което те ще минат трема, антрето и трапезарията, е малко* <u>*възкъсичко*</u>*, нека се опитаме, дано успеем някак да се възползуваме от него и да кажем нещо за стопанина на къщата.* || *Хоч час, протягом якого вони проходитимуть сіни, передпокій і їдальню, трохи* <u>*закороткий*</u>*, але спробуємо, чи не встигнемо як-небудь ним скористуватись і сказати дещо про господаря дому.* || рус. *время […] несколько* <u>*коротковато*</u>).

В украинските текстове деминутивите са само 2, като единият е деминутив и на български, другият – не (К. Симонов, „Последно лято“: *Синцов под око поглеждаше към Илин – дребничък,* <u>*възслабичък*</u>*, дългонос, здраво седнал върху своя голям червеникав жребец* || *Синцов скоса поглядав на Ільїна, непоказного,* <u>*худорлявенького*</u>*, довгоносого, що міцно сидів на своєму кряжистому гнідому жеребці*; О. Гончар, „Знаменосци“: *приближи се Козаков до едно начумерено слабичко момиченце с кръстче на гърдите* || *підійшов Козаков до* <u>*худорлявенької*</u> *насупленої дівчинки з хрестиком на грудях*).

На български има 6 компаратива (1 *по-грубоват*, 1 *по-слабоват*, 4 *по-чудноват*) и 16 суперлатива (във всички случаи *най-чудноват*). На украински – 3 компаратива (1 *дивакуватіший* и 2 *худорлявіший*), суперлативи няма.

5.3. Съответствия между афиксите

Както показва таблица 4, образуваните с представка ***въз-*** български атенуативи имат украински съответствия по-често от образуваните с наставка ***-ват-***, а украинските с ***-(к)ват-*** имат български съответствия по-често, отколкото с ***-ав-/-яв-***. Това дава известно основание да наречем бълг. ***въз-*** и укр. ***-(к)ват-*** основни атенуативни афикси за двата езика; да отбележим обаче, че най-честите лексеми, съответно *чудноват* (337) и *худорлявий* (184), не са образувани с тях.

Таблица 4. Съответствия между афиксите на атенуативите не за вкус и цвят

	-(к)ват-	*-ав-/-яв-*	*-аст-/-ист-*	—	
въз-	26	9	0	91	27.78%
-ват-	61	5	0	476	12.18%
-уляв-	0	0	0	1	0.00%
—	840	250	15		
	9.39%	5.30%	0.00%		

6. Изводи

Корпусните данни помагат да се очертае мястото на атенуативните прилагателни в системата на изучаваните езици и спецификата на употребата им в художествените текстове и в практиката на превода.

Изследването разкри редица особености на словообразуването и семантиката на атенуативите в двата езика. Както видяхме, близостта между тях е по-съществена при атенуативните прилагателни за цвят и вкус, чийто относителен дял като брой употреби в текстовете, макар и не като лексикално разнообразие, е и значително по-голям. При атенуативите с друга семантика взаимните съответствия са по-редки (5,69% срещу 30,12%). Отклоненията в честотата на употребата на отделни единици поставят теоретичния въпрос за принадлежността им към категорията интензивност.

Показанията на корпуса не само потвърждават и илюстрират постулатите на граматиките, а и ги уточняват (напр. що се отнася до интерпретацията на някои лексеми като атенуативи или не или до съвместимостта на някои категории, в частност интензивност и степенуване). Те позволяват и да се проверят и допълнят определенията на думите в речника и самият речник.

Цитирана литература / References

Безпояско и др. 1993: Безпояско, О. К., К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. *Граматика української мови. Морфологія.* Київ: Либідь. (Bezpojasko et al. 1993: Bezpojasko, O. K., K. G. Gorodens'ka, V. M. Rusanivs'kyj. *Hramatyka ukrajins'koji movy*. *Morfolohija*. Kyjiv: Lybid'.)

Білодід 1969: Білодід, І. К. (заг. ред.) *Сучасна українська літературна мова: морфологія*. Київ: Наукова думка. (Bilodid 1969: Bilodid, I. K. (zah. red.) *Suchasna ukrajins'ka literaturna mova: morfolohija*. Kyjiv: Naukova dumka.)

Георгиев 1971: Георгиев, В. (ред.) *Български етимологичен речник. Т. 1.* София: Издателство на БАН. (Georgiev 1971: Georgiev, V. (ed.) *Balgarski etimologichen rechnik. T. 1.* Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

Геров 1895: Геровъ, Н. *Рѣчникъ на блъгарскъый языкъ съ тлъкуване рѣчи-тъı на блъгарскъı и на русскъı. Т. 1*. Пловдив: Съгласие. (Gerov 1895: Gerov, N. *Rechnik na balgarski ezik s talkuvanie rechite na balgarski i na ruski. T. 1*. Plovdiv: Saglasie.)

Геров 1904: Геровъ, Н. *Рѣчникъ на блъгарскъый языкъ съ тлъкуване рѣчи-тъı на блъгарскъı и на русскъı. Т. 5*. Пловдив: Съгласие. (Gerov 1904: Gerov, N. *Rechnik na balgarski ezik s talkuvanie rechite na balgarski i na ruski. T. 5*. Plovdiv: Saglasie.)

Держански, Сирук 2020: Держански, И., О. Сирук. Адективните и адвербиалните деминутиви в български и украински език. – В: *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин". Т. 2*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов", с. 185 – 194. (Derzhanski, Siruk 2020: Derzhanski, I., O. Siruk. Adektivnite i adverbialnite deminutivi v balgarski i ukrainski ezik. – In: *Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsiya na Instituta za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin". Vol. 2.* Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov", pp. 185 – 194.)

ЕСУМ 2006: *Етимологічний словник української мови. Т. 5.* Київ: Наукова думка. (ESUM 2006: *Etymolohichnyj slovnyk ukrajins'koji movy. T. 5.* Kyjiv: Naukova dumka.)

ЕСБМ 2010: *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Т. 13: С – Т.* Мінск: Беларуская навука. (ESBM 2010: *Etymalahichny sloŭnik bielaruskaj movy. T. 13: S – T.* Minsk: Bielaruskaja navuka.)

ІУМ 1978: *Історія української мови. Морфологія*. Відп. ред. В. В. Німчук. Київ: Наукова думка. (IUM 1978: *Istorija ukrajins'koji' movy. Morfolohija*. Vidp. red. V. V. Nimchuk. Kyjiv: Naukova dumka.)

Мельчук 1998: Мельчук, И. А. *Курс общей морфологии. Том II. Часть вторая: Морфологические значения.* Москва: Языки русской культуры; Вена: Wiener Slawistischer Almanach, Sonderband 38/2. (Mel'čuk 1998: Mel'čuk, I. A. *Kurs obshchei morfologii. Tom II. Chast' vtoraia: Morfologicheskie znacheniia*. Moskva: Iazyki russkoi kul'tury; Wien: Wiener Slawistischer Almanach, Sonderband 38/2.)

Ницолова 2008: Ницолова, Р. *Българска граматика: Морфология*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски". (Nitsolova 2008: Nitsolova, R. *Balgarska gramatika: Morfologiya*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski".)

Німчук 1992: Німчук, В. В. *Давньоруська спадщина в лексиці української мови*. Київ: Наукова думка. (Nimchuk 1992: Nimchuk, V. V. *Davn'orus'ka spadshchyna v leksytsi ukrajins'koji' movy*. Kyjiv: Naukova dumka.)

РБЕ 2008 – 2012: *Речник на българския език*. Т. 13 – 14. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов". (RBE 2008 – 2012: *Rechnik na balgarskiya ezik*. T. 13 – 14. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov".)

Русанівський 2001: Русанівський, В. М. *Історія української літературної мови*. Київ: АртЕк. (Rusanivs'kyj 2001: Rusanivs'kyj, V. M. *Istorija ukrajins'koji' literaturnoji movy*. Kyjiv: ArtEk.)

САМ 1998: Клименко Н. Ф., Є. А. Карпіловська, В. С. Карпіловський, Т. І. Недозим. *Словник афіксальних морфем української мови*. Київ: Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні Національної Академії наук України. (SAM 1998: Klymenko, N. F., Je. A. Karpilovs'ka, V. S. Karpilovs'kyj, T. I. Nedozym. *Slovnyk afiksal'nyh morfem ukrajins'koji movy*. Kyjiv: Instytut movoznavstva im. O. O. Potebni Natsional'noji Akademiji nauk Ukrajiny).

Стоянов 1983: Стоянов, С. Прилагателно име. – В: *Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 2. Морфология*. София: Издателство на БАН. (Stoyanov 1983: Stoyanov, S. Prilagatelno ime. – In: *Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. Vol. 2. Morfologiya*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

СУМ: *Словник української мови: в 11 томах.* Київ: Наукова думка, 1970 – 1980. (SUM: *Slovnyk ukrajins'koji movy: v 11 tomakh*. Kyjiv: Naukova dumka, 1970 – 1980.) <http://sum.in.ua/> [22.01.2020]

Шерех 1951: Шерех, Ю. *Нарис сучасної української літературної мови*. Мюнхен: Молоде життя. (Sherekh 1951: Sherekh, Ju. *Narys suchasnoji ukrajins'koji literaturnoji'movy*. Mjunkhen: Molode zhyttja.)

Sławski 1976: Sławski, F. (red.) *Słownik prasłowiański: Tom II*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Ossolineum.

ATTENUATIVE ADJECTIVES IN BULGARIAN AND UKRAINIAN

Ivan Derzhanski[a], Olena Siruk[b]

Institute of Mathematics and Informatics, Bulgarian Academy of Sciences[a,b]

iad58g@gmail.com[a], olebosi@gmail.com[b]

Abstract: The article deals with attenuative adjectives in a parallel bilingual corpus of Bulgarian and Ukrainian texts. We compare the derivational models, the thematic distribution and the frequency of use of attenuatives, including the impact of the genre and the original language on translated texts. The corpus data open up a space for discussion of some theoretical questions regarding the category of intensity in both languages, as well as the specifics of translation strategies.

Keywords: *attenuatives, evaluative morphology, parallel corpus, Bulgarian language, Ukrainian language*

Ivan Derzhanski, Olena Siruk
Institute of Mathematics and Informatics
Bulgarian Academy of Sciences
Acad. G. Bonchev Str., bl. 8
1113 Sofia, Bulgaria

СЛОВОРЕДНАТА КЛАСИФИКАЦИЯ В БЪЛГАРСКИ И СЛОВАШКИ ЕЗИК

Евгения Митева
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
evgeniq_miteva@abv.bg

Резюме: Целта на доклада е да се направи сравнителен анализ на словоредната класификация в теоретичен план в двата славянски езика – български език и словашки език, да се анализира нейната адекватност и да бъдат направени изводи за приликите и отликите в изследваната област на двата славянски езика.

Ключови думи: *словоред, български език, словашки език*

Обект на настоящото изследване е словоредната класификация на изреченията в теоретичен аспект в български език в съпоставка със словашки език. Тази тема не е особено разглеждана както в българското, така и в словашкото езикознание. За да бъде изпълнена целта на това изследване, а именно – да се сравни класификацията, членението на словоредните структури в теоретичен план в български и словашки език, да се анализира адекватността на тази класификация и да бъдат направени изводи за приликите и отликите в изследваната област на двата славянски езика, ще си послужа със съпоставителния метод. Съпоставителният метод поставя акцент върху синхронното проучване на езиковите явления и установяването на приликите и отликите в два или повече езика. В настоящия доклад по-напред ще бъде представена словоредната класификация в теоретичен план в български език, а след това и в словашки език, като първо ще бъдат дефинирани понятията *изречение* и *словоред*.

Изречението е основна синтактична единица, която се характеризира с няколко съществени признака: а) наличие на предикативно ядро; б) съдържание на вид отношение от създателя (генериращия) на съответното изречение, което отношение се цели да бъде предадено и на възприемащия (реципиента) – т.е. модалност; в) задължителна изреченска интонация (Брезински / Brezinski 1995: 22). В словашкото езикознание изречението бива определяно като най-малката граматично оформена и смислово завършена единица, която има определена интонация и с която се изразява отношение към действителността (Orlovský 1971: 14). По състав и по граматическа структура изреченията биват два вида: *прости* и *сложни*. Простото изречение има само едно предикативно ядро и изразява относително завършена мисъл, въпрос или волева подбуда (Георгиев и др. / Georgiev et al. 1998: 48). Сложното изречение, от друга страна, се състои от няколко прости изречения. Основният принцип, по който се разграничават простите от сложните изречения, е наличието на предикативни ядра, на предикативни центрове. Ако изречението съдържа един предикативен център, то се квалифицира като просто изречение. Ако има два или повече предикативни центрове (предикативни ядра), изречението се квалифицира като сложно (Брезински / Brezinski 1995: 47). Според Й. Орловски (Orlovský 1971: 14) простото изречение е група от думи (по-рядко една дума), която изразява самостоятелна единна мисъл, а сложното изречение е съвкупност от две или повече прости изречения в по-висша идейна цялост, която изразява една сложна мисъл.

Всяка изреченска структура, независимо от това дали е проста, или сложна, има определен словоред. Словоредът в българските и словашките граматики се разглежда в рамките на синтаксиса. П. Пашов дефинира понятието *словоред* (Пашов / Pashov 1994: 369) като ред, по който се разполагат думите в изречението. Според него характерът на речевия поток позволява думите – части на изречението, да се поставят последователно, една по една, във верига. Когато човек говори, в съзнанието му се пораждат едновременно (или почти едновременно) понятията и думите, от които предстои да направи изречение, за да изрази съответната мисъл. Коя дума – част на изречението, ще постави на първо място и в какъв ред ще разположи следващите до края, зависи от редица различни фактори – наред с граматическите, също и логически и психологически фактори.

В рамките на българското езикознание и в българските граматики са посочвани следните видове словоред в теоретичен аспект: *граматичен, актуален (смислов), контекстов, емфатичен словоред* и *инверсия*.

1. Граматичен словоред

Първият вид словоред, който посочват българските граматики, е граматичният словоред. Според тях той отразява основни логически и мисловни закономерности и същевременно дава израз на спецификата на граматичната система. Граматичният словоред е пряко свързан с граматичното членение на изречението и не зависи от условията на контекста. Граматичното членение отразява същността на веществената информация на даден езиков израз, като основната функция на веществената информация е да бъде изразен предметът на мисълта (Георгиев и др. / Georgiev et al. 1998: 38). Опорни точки на мисловната дейност са главните части на изречението – подлог и сказуемо, като по този начин се формират така наречените *група на подлога* и *група на сказуемото*. Към групата на подлога се причисляват съгласуваното и несъгласуваното определение, приложението, а към групата на сказуемото – всички допълнения, сказуемното определение, обстоятелствените пояснения. Във връзка с това се говори за словоред на главните части на изречението и словоред на второстепенните части на изречението. Подлогът изразява агенса, т.е. вършителя на действието, а сказуемото – предиката, т.е. самото действие, което се извършва. Второстепенните части имат незадължителен характер, т.е. имат допълнителна функция в изречението. Основен граматичен словореден модел в езика е разположението подлог, като доминиращ изреченски член, и сказуемо, като семантично зависима и обусловена от субстанцията част (Георгиева / Georgieva 1974: 38).

2. Смислов словоред (актуален)

Вторият тип словоред е смисловият словоред (наричан още актуален). Той е продиктуван от комуникативните намерения на автора на езиковото съобщение и сигнализира актуализираната в смислово отношение част на изречението, т.е. определя комуникативната насоченост на изречението. Същността на актуалното членение се гради върху обществения характер на езика като средство за общуване и отразява отношенията между говорещия и слушащия в конкретен комуникативен акт. Говорещият съобразява съобщението, което предава, с това, което събеседникът знае, и върху него прибавя новата, или неизвестната за събеседника информация. В речта изречението се дели в смислово отношение на две части: позната, известна информация, която се нарича *основа* или *тема*, и нова, неизвестна информация, която се нарича *ядро* или *рема* на изречението. Ремата е основната смислова част в изречението, докато предназначението на темата е да създаде предпоставка, да подготви слушащия към възприемане на предназначената за него нова информация (Георгиев и др. / Georgiev et al. 1998: 48). Подобно деление на изречението в смислово отношение дава Стефан Брезински. Според него при актуалното деление на изреченията всяка фраза се дели на две части: изходен пункт, който е даден предварително в израза, той е основа на изказа, даденост, *тема*; но всеки изказ притежава и свое ядро, своя ядка, което е новото на изказа – *рема*. Темата, основата представлява известното от предишни изречения или от ситуацията. Ядрото, ядката, ремата представлява новата информация, основното в изказа, заради което всъщност се създава отделното съобщение, изречението. С други думи, ремата, ядрото, ядката на съобщението е неговата цел, смисълът на изречението (Брезински / Brezinski 1995: 37). За темата и ремата като части на изречението в смислово отношение говори и Елена Георгиева. Според нея актуалното членение на изречението е пряко свързано с комуникативните цели на дадена речева верига и затова единиците, с които се оперира при актуалния словоред, не са отделни думи или съчетания като структурни елементи на граматичното равнище, а са елементи, които имат отношение към комуникативния динамизъм на синтактичната единица и които, съобразно с това, се разполагат в определен ред. Актуалният словоред проявява комуникативната функция на словореда в изречението (Георгиева / Georgieva 1974: 65). Това членение на изречението на тема и рема е свързано с основната теория за членението, основана от френския филолог Анри Вайл, която по-късно е доразвита от чешкия езиковед Вилем Матезиус.

3. Контекстов словоред

Третият тип словоред е контекстовият словоред. Той е явление на свързаната реч. Изреченията се свързват така, че смисълът на всяко едно зависи от смисъла на предходното (отразен в темата) и същевременно става основа (отразена в ремата) за смисъла на следващото изречение. Контекстовият словоред обединява в една цялост верига от изречения, които имат общ обект за отразяване или описване, затова по-често се нарича словоред на текста, или по-точно синтаксис на текста. Този тип словоред е смятан за разновидност на актуалния словоред (Георгиев и др. / Georgiev et al. 1998: 53).

4. Емфатичен словоред

Четвъртият тип словоред е емфатичният словоред. Той е свързан с актуалното членение на изречението. Предаването на обективна информация е основното съдържание на речевата дейност. Към тази информация обаче може да се добави и емоционалното отношение на автора на езиковото съобщение към изнасяните факти. Когато тази допълнителна информация се предава със средствата на словореда, се говори за субективен или емоционален словоред, които се изразяват с общото название *емфатичен словоред*. При съобщителното, неутрално стилистично изречение редът на темата и ремата е в посока тема – рема. При субективния словоред те разменят местата си: ремата се извежда в начална позиция, темата я следва (Георгиев и др. / Georgiev et al. 1998: 53). Подобно разместване на темата и ремата има за цел да привлече, изостри вниманието на реципиента на съобщението. По този начин се акцентира върху новата информация в езиковото съобщение и същевременно се придават стилистични и емоционални отсенки на изказа. Емфатичният, или експресивният словоред е комуникативно обусловен и обхваща почти всички, ако не и всички сфери на езика. Този тип словоред не можем да противопоставяме на „обичайния“, основния, граматичния словоред (Георгиева / Georgieva 1974: 96).

5. Инверсия

Като пети словореден тип в българското езикознание се нарежда инверсията. Това е словоредна промяна, която разчупва трайни и установени словоредни принципи. Тя се осъществява преднамерено и засяга само определен вид синтактични явления (Георгиев и др. / Georgiev et al. 1998: 55). Инверсията е разместване на темата и ремата, при нея е налице нарушаване на граматичната норма, което нарушаване не е свързано с комуникативната цел на изказването. Инверсирането, несвързано с изискванията на контекста или на комуникативните цели на израза, по отношение на граматичната структура на изречението винаги предизвиква стилистични резултати. То се среща само там, където е нужно да се създаде стилистичен ефект (затова и се нарича стилистична фигура). Инверсията е присъща на езикови прояви, които преследват естетично-стилистични цели, като поезията, художествената проза или фолклора във всичките му разновидности (Георгиева / Georgieva 1974: 97).

В традиционните граматики, когато се говори за видове словоред, се възприемат и термините *прав словоред* за обозначаване на линейно разположение, което започва с подлога, следван от сказуемото, допълнението и други части на изречението, и *обратен словоред* за обозначаване на линейно разположение, при което подлогът стои след сказуемото или след друга част на изречението. За прав и обратен словоред може да се говори само при явленията на инверсията, но терминът *инверсия* достатъчно добре ги отразява, за да има нужда от терминологично дублиране (Георгиев и др. / Georgiev et al. 1998: 57). К. Попов също говори за обратен и прав словоред. Според него подлогът и сказуемото като главни части на изречението заемат своето място в изречението съобразно с движението на мисълта и изискванията на граматиката. Словоредът се обуславя често пъти от настроението на говорещия и от целта на изказването. Според теорията за актуалното деление на изречението словоредът е обусловен контекстово или ситуационно (Попов / Popov 1979: 242). К. Попов говори за *основа* и *ядка* на изречението, като основата е познатата част в дадено изказване, докато ядката е новата, непознатата част от изказването. Във връзка с това той говори за *субективен*

и *обективен* словоред. Обективен словоред е налице, когато основата е в началото на изречението, а субективен – когато ядката е в началото на изречението. Обективен словоред се употребява при спокоен разказ или описание, а субективен – при развълнуваност или при по-силна емоционална възбуда. При обективен словоред подлогът може да бъде основа и да бъде пред ядката или да бъде ядка и да стои след основата. Като ядка той получава логическо ударение, например: *Видят се само ясните страни* (подлог ядка) (Ив. Вазов) (Попов / Popov 1979: 243). Прав словоред е налице, когато изречението е по схемата *подлог – сказуемо – пряко допълнение – непряко допълнение – обстоятелствено пояснение.* Според К. Попов сказуемото и неговите пояснения привличат логическото ударение и служат за ядка на изказването. Сказуемото и неговите пояснения могат да бъдат и в начална позиция, т.е. пред подлога в изречението, като в този случай се говори за обратен словоред. В рамките на словореда и видовете словоред К. Попов говори и за инверсия, но за него инверсията не е вид словоред, а „стилистическа фигура, която е отклонение от общоприетия словоред". Тя е в много случаи обратен словоред, използван за стилистически цели. Чрез нея частите на изречението се разместват по своеобразен начин. Това се прави с цел да се постигне изразителност или да се придаде старинност на словореда (Попов / Popov 1979: 255). За прав и обърнат словоред говорят и видни български езиковеди като Тодор Бояджиев, Иван Куцаров и Йордан Пенчев. Те също като К. Попов говорят за обективен и субективен словоред според представянето на старата и новата информация в едно съобщение (изречение). Словоредът е обективен, когато първо се изказва старата информация (или това, което се приема за известно), а след това – новата. Ако изказването започва с новата информация, словоредът е субективен (Бояджиев и др. / Boyadzhiev et al. 1998: 632). За разлика от К. Попов те не използват термините *ядка* и *основа*, а си служат със словосъчетанията *нова информация* и *стара информация*.

В словашки език темата за словоредната класификация в теоретичен план също е слабо изследвана. Сред най-видните изследвания в тази област са „Дума и словоред. От думата и словосъчетанието към изречението и словореда"[108] от Ян Качала (Kačala 2012) и „Словоред на думите и словоред на изречението в словашки език"[109] от Йозеф Мистрик (Mistrík 1966). Споменатите автори разпознават следните типове словоред: *изреченски (формално-граматичен), актуален, синтагматичен и семантичен словоред.*

1. Изреченски (формално-граматичен словоред)

Първият тип словоред е изреченски, или формално-граматичен словоред. Той се осъществява на ниво изречение и се отнася до: а) позицията на съюзите и частиците в началото на изречението, също и предлозите; б) начина на свързване на самостоятелните граматични морфеми в изолирана аналитична глаголна форма (напр. *budem čítať* „ще чета", *čítal som* „четох", *bol som čítal* „бях чел", *čítal by som* „бих чел", *bol by som čítal* „щях да чета") и подредбата на съставните части на асинтагматичните думи (напр. *akoby aj nie!* „че как не!" – изразяване на подчертано съгласие; *veď už len / príďte!* „та нали / идвате!" – при настояване; *ale už aj / choď!* „но хайде вече / тръгвай си!" – при заповед); в) позицията на енклитиките след първата дума под ударение в изолирана форма (напр. *správať sa* „държа се, постъпвам", *uvedomiť si* „осъзная") или в последователността на изречението, в рамките на което тази енклитика не е обвързана само с пълнозначния израз под ударение, към който принадлежи и с който образува една лексема, но се разполага последователно според начина на подреждане на едносричните елементи, т.е. след първата дума под ударение в изречението, напр.:

1. *Prečo by sa bol mal správať ináč?!*
'Защо би трябвало да се държи по друг начин?!'

,

2. *Veď si len skúste uvedomiť, čo by za touto príhodou bolo mohlo nasledovať!*
'Просто се опитайте да осъзнаете какво би могло да последва след това събитие!'
(Kačala 2012: 90).

---

[108] *Slovo a slovosled. Od slova a spojenia slov k vete a k slovosledu.*
[109] *Slovosled a vetosled v slovenčine.*

2. Актуален словоред

Вторият тип словоред е актуалната изреченска структура (актуален словоред). Като фактор на словореда се отнася до изречението като обща комуникативна единица и се основава на факта, че съдържателната структура на изречението е разделена на две части, т.е. състои се от две части: разпознават се в нея относително известна част от изречението и относително неизвестна, или нова част от изречението. Относително известната част от изречението се означава като основа на изказа, а относително неизвестната, или новата част на изречението се нарича ядро на изказа. Взаимната последователност на тези две съдържателни части на изречението зависи от вида на изречението според съдържанието, т.е. дали е съобщително, въпросително или подбудително (повелително или желателно), а в рамките на съобщителното изречение – дали става въпрос за обикновено, спокойно представяне на съдържанието, или, напротив, развълнувано представяне на съдържанието на изречението. В първия случай имаме следния ред: 1. основа на изказа, 2. ядро на изказа – такъв ред се нарича *обективен*. Във втория случай е налице обратният ред, т.е. първо се посочва ядрото на изказа, а на второ място е основата на изказа, като тя може и да липсва. Такъв ред се нарича *субективен* (Kačala 2012: 93).

3. Синтагматичен словоред

Третият тип словоред е синтагматичният словоред. Той представлява поредността на съставните части на синтагмата като градивен елемент на изречението. Това е подреждането на частите на изречението като съставни части на синтагмата, произхождащи от инвариантния извънизреченски способ на свързване на съставните части на основните пълнозначни елементи, които образуват изречение. Напр. *vážiť zemiaky* „меря картофи“, *zahrať skladbu* „изсвиря музикално произведение“, *zaujímať sa o fyziku* „интересувам се от физика“, *prichystať sa na cestu* „приготвя се за път“, *neprejaviť záujem o ponúkanú prácu* „не проявя интерес към предлаганата работа“. Посочените примери имат строг словоред. За словореда на синтагматичните компоненти е важно при такава връзка да се различават доминиращият компонент и доминираният компонент. Такъв естествен ред на думи, фиксиран от инвариантния ред на компонентите, може да подлежи на промяна при основния или обичайния словоред от страна на семантичния принцип в изречението; това се проявява чрез поставяне на един от членовете на синтагмата в семантично противоположна позиция в сравнение с обикновено, като по този начин явно се нарушава първоначалният ред на членовете в синтагмата. Така възниква инверсията в позицията на синтагматичните компоненти (Kačala 2012: 91).

4. Семантичен словоред

Четвъртият тип словоред е семантичният словоред. Той засяга позицията на семантично релевантните части на изречението в съответствие с необходимостта да се подчертае семантичното съдържание на определена част на изречението, дума, форма или част от нея в сравнение със семантичното съдържание на околните части на изречението. Семантичният словоред не е идентичен с актуалната изреченска структура, а и не е задължително да бъде винаги в съответствие с нея. Докато при актуалната изреченска структура обикновено става въпрос за позициониране на цели групи от думи по критерия *относително добре познат – неизвестен (нов)*, семантичният словоред се отнася до позиционирането на определена част на изречението, евентуално нейния носител – определена дума или нейна форма – в семантично изложена позиция, при което обикновено става въпрос за постигане на обратен словоред, обусловен от синтагматичния ред на членовете на синтагматичната връзка. Когато естеството на свързаните елементи в синтагмата не изисква строг или основен ред на съставните части, редът на свързаните елементи в изречението е свободен и изцяло подчинен на изискванията на актуалната изреченска структура (Kačala 2012: 93).

Основната теория за членението на изреченията създава френският филолог Анри Вайл. Теорията на А. Вайл за членението на изреченията развива в своите трудове в Чехия и Словакия пръв чешкият лингвист Вилем Матезиус, който беше споменат по-горе в това изследване. В. Матезиус смята актуалното членение на изреченията за основен словореден принцип, който определя реда на думите в изречението. Актуалното деление на изреченията се подчинява на комуникативните функции на изказа. Според В. Матезиус изречението не може да се разглежда самостоятелно, като една отделна единица – смислово, логическо, интонационно единство. Изречението представлява

езикова единица, някакво съобщение, което се намира в тясна връзка с контекста, с общата ситуация, като отделните части на фразата имат различна натовареност. Според неговата теория всяка фраза се състои от две части – *основа на изказа / тема* и *ядро*. Основата на изказа / темата изразява това, което е дадено от контекста, а ядрото – това е новото, което се съобщава. Обикновено на първо място в изречението е основата на изказа, т.е. темата, а на втора позиция – ядрото. Налице е подход от познатото, известното от предишни изречения, от контекста към непознатото, новото в изказа. Този вид словоред бива наричан *обективен*. Ако на първа позиция се появи ядрото, тогава се говори за *субективен* словоред. Обективният словоред се използва при спокоен, обективен разказ, при „епическо" описание. От друга страна, субективният словоред е свързан с изразяването на неспокоен, субективен разказ. При него има някакво вълнение, някаква емоционална напрегнатост (Mistrík 1966: 79). Словашкият езиковед Еуген Паулини пръв доразвива теорията на В. Матезиус в словашкото езикознание. Той също разпознава понятията *ядро* и *основа на изказа, тема*. Според него главната функция на словореда е да се реализира актуалното членение на изказа и неговата двояка насоченост – обективност и субективност. Думите в изречението се подреждат според това към коя част принадлежат – ядро или тема, а това от своя страна се определя от контекста, не от синтактичната функция. Като пример за обективен словоред Е. Паулини посочва началото на народните приказки. В началото на всяка приказка първо се представя общо времево позициониране и локализиране на местонахождението, т.е. дава се информация къде и кога се осъществява действието. Напр. *Bolo raz* „Имало едно време", *Kde bolo, tam bolo* „Имало едно време". Такова общо позициониране на време и място служи за основа на изказа, тема, а след нея следва ядрото на изказа. Напр. *Bol raz / jeden kráľ* „Имало едно време / един крал". При по-дълъг разказ всяко изречение се свързва с предходното, при което ядрото в предходното изречение става тема на изказа в следващото изречение. Е. Паулини говори за *изказ, основан на темата*, и *изказ без оглед на темата*. Изказът, който не се основава на темата, представя обща информация, относително известна на пациенса, т.е. реципиента на съобщението, въпреки че той чува информацията за първи път (Pauliny 1981: 290). За разлика от обективния словоред при субективния словоред в началото на изречението стои ядрото, следвано от основата на изказа, т.е. темата. Субективният словоред се използва, когато искаме да изразим емоционална възбуда, да поставим емоционален акцент. По този начин се повишава динамиката на изказа и той бива напрегнат, неспокоен, интензивен, а не спокоен и отмерен както при обективния словоред.

Йозеф Мистрик говори за три вида словоред: *устойчив (строго установен), неутрален (обикновен)* и *свободен (неустойчив)*. Устойчивият и неутралният словоред са малко „чувствителни" по отношение на изказа, редът на думите рядко се променя. По-осезаемо е, когато се промени строго установеният словоред, напр. *zhon srniek* „гоненето на сърните" – *srniek zhon* „на сърните гоненето", което се използва като поетизъм. Строго установеният словоред е *подлог – сказуемо – допълнение*. По-малко осезаема е промяната на членовете на синтагмата в неутралния словоред, напр. *červená ruža* „червена роза" – *ruža červená* „роза червена", което служи като средство за изразяване на афект, емфаза. В рамките на свободния словоред се реализира принципът на актуалното членение, напр. *celá rodina odišla* „цялото семейство си тръгна" – *odišla celá rodina* „тръгна си цялото семейство". За инверсия, обърнат словоред се говори само при промяна в строго установения и неутралния словоред. Инверсията е граматическа промяна на обичайния словоред, тя не се използва в разговорната реч, а в поезията, където промяната в словореда създава по-емоционален и драматичен изказ (Mistrík 1966: 30).

В резултат на съпоставителното разглеждане на словоредната класификация в теоретичен план в български и словашки език става ясно, че в български език се разпознават следните видове словоред: *граматичен, актуален (смислов), контекстов, емфатичен словоред* и *инверсия*, докато в словашки език се разпознават следните типове словоред: *изреченски (формално-граматичен), актуален, синтагматичен* и *семантичен словоред*. Граматичният словоред в български и в словашки език е свързан със спецификата на граматичната система на двата разглеждани езика, затова може да се твърди, че названието на този тип словоред в теоретичен план е напълно адекватно. В български език той определя словореда на главните и второстепенните части на изречението, както и мястото на проклитиките и енклитиките в него. Обособяват се две опорни точки – група на подлога и група на сказуемото, според които се подреждат всички останали части на изречението. За българския език са характерни описателните конструкции, освен това има само остатъци от

падежни форми. Това от своя страна обуславя категоризирането на словореда на проклитиките и енклитиките и съответно на главните и второстепенните части на изречението в рамките на един вид словоред в теоретичен план, а именно – граматичния. В словашки език обаче тези функции поемат изреченският (формално-граматичен) словоред и синтагматичният словоред. Изреченският (формално-граматичен) словоред е свързан с позиционирането на съюзите, предлозите, частиците, с начина на свързване на самостоятелните граматични морфеми в изолирана аналитична глаголна форма (напр. *budem čítať* „ще чета“). Синтагматичният словоред се занимава с подреждането на частите на изречението като съставни части на синтагмата. Синтагмата е основната единица на синтактично равнище в словашки език, който е и падежен език, затова е и разбираемо защо словашките езиковеди разграничават синтагматичния словоред като отделен вид словоред, а не в рамките на формално-граматичния словоред. Синтагмата се образува от различни съчетания от думи, които се намират в някаква връзка помежду си, като основната изреченска синтагма в словашки език, също както и в български език, е подлог – сказуемо.

В български и словашки език има припокриване в рамките на актуалния (смислов) словоред. В хода на изследването стана ясно, че този вид словоред има двояк характер, т.е. изречението в смислово отношение се разглежда като съвкупност от две съставни части – позната, известна информация и нова, неизвестна информация. В българското и словашкото езикознание за означаване на познатата, известната информация се оперира с различни термини, напр. *стара информация, основа, тема, изходен пункт, основа на изказа.* За означаване на новата, непознатата информация българските и словашките езиковеди си служат с термини като: *нова информация, ядро, рема, ядка*. Целта на общуването е да се предаде нова информация, затова новата информация (ремата) е основната смислова част в изречението, докато старата информация (темата) има за цел да подготви слушащия, т.е. реципиента на съобщението, да възприеме предназначената за него нова информация. Термините, с които си служат българските и словашките езиковеди, са напълно адекватни, както и самото название на вида словоред в теоретичен план. Думата *актуален* означава ‘съвременен, навременен’ и представя целта на съответното изречение, а именно – въвеждане на нова, актуална информация. Терминът *смислов словоред* също отговаря на насочеността на този тип словоред, отпраща към смисловата обусловеност и свързаност на отделните компоненти в едно изречение с такъв вид словоред.

В българското езикознание се е обособил като самостоятелен тип словоред контекстовият словоред. Той няма точен еквивалент в словашкото езикознание. Контекстовият словоред бива определян в българските граматики като разновидност на актуалния словоред, което е разбираемо, тъй като той представя взаимовръзката между темата и ремата на едно изречение с темата и ремата на следходното изречение. Информацията се излага по такъв начин, че изреченията са взаимно свързани в контекстов план и образуват смислова верига. Подобен вид словоред в словашкото езикознание не се е обособил, но има допирна точка с понятията *изказ, основан на темата*, и *изказ без оглед на темата*, за които говори Е. Паулини. Според него при по-дълъг разказ, по-обемна информация е възможно да възникне така нареченият изказ, основан на темата. Според това понятие всяко изречение се свързва с предходното, при което ядрото (новата информация) в предходното изречение става тема на изказа (старата информация) в следходното изречение. Тези понятия – *изказ, основан на темата*, и *изказ без оглед на темата* – се разглеждат от Е. Паулини като особеност в рамките на обективния и субективния словоред, за които ще стане дума по-долу. Напълно адекватно е да се твърди, че контекстовият словоред в българските граматики е разновидност на актуалния словоред, както и че понятията *изказ, основан на темата*, и *изказ без оглед на темата* не се разглеждат от словашките езиковеди като отделен, самостоятелен тип словоред, а биват посочвани в рамките на обективния и субективния словоред.

В българските и словашките граматики имаме частично припокриване при семантичния словоред в словашки език и емфатичния в български език. Семантичният словоред в словашки език е свързан с необходимостта да се подчертае семантичното съдържание на определена част на изречението, дума, форма или част от нея. Той не е идентичен с актуалната изреченска структура. При този словоред акцентът се поставя върху определена част от изречението, като обикновено става въпрос за постигане на обратен словоред. Терминът *семантичен словоред* е оправдан, като се вземе предвид, че същността, насочеността на този тип словоред се корени в подчертаването на определен семантичен фрагмент в дадено изречение. Когато говорещият иска да изрази афект, емфаза в

словашки език, той си служи с промяна в неутралния словоред. Частичен еквивалент на семантичния словоред в рамките на българския език е емфатичният словоред. В хода на изследването стана ясно, че емфатичният словоред е свързан също с актуалното членение на изречението. При този вид словоред агенсът, авторът на съобщението предава и своето емоционално отношение към предаваната информация чрез словоредните способи. При неутралното стилистично изречение имаме словоредната структура *тема – рема*, т.е. движението е от познатото, известното към непознатото, новото, докато при емфатичния словоред е налице обратната словоредна структура: *рема – тема*, т.е. движението е от непознатото към познатото. Напълно оправдано е обособяването на емфатичния словоред като отделен вид словоред в теоретичен аспект, а самото название *емфатичен* е напълно адекватно предвид факта, че с този вид словоред агенсът предава и своето емоционално отношение. Прилагателното име *емфатичен* идва от *емфаза*, което означава ‘подчертаване, наблягане, поставяне на ударение върху определена част от изказа’.

Последният тип словоред, посочван от българските граматики, е инверсията. Инверсията присъства и в словашки език, но не като отделен, обособен словореден тип. В словашкото езикознание инверсията бива споменавана в рамките на обективния и субективния словоред и в рамките на класификацията на Й. Мистрик. Инверсията е словоредно разместване, отклонение от граматичната норма. Тя служи за изразяване на стилистичен ефект, т.е. целта ѝ е изказът да придобие стилистични и емоционални отсенки. Инверсията е стилистична фигура и в двата езика бива употребявана предимно в поезията, художествената проза и фолклора. Може да се твърди, че функциите на инверсията в словашката граматика се покриват от семантичния словоред, посочен по-горе, който, както стана ясно, поставя акцент върху определена част от изречението чрез употребата на обратен словоред. Обособяването на инверсията в словашкото езикознание като самостоятелен тип словоред в теоретичен план би довело до нежелано и непотребно дублиране. От друга страна, оправдано и адекватно е обособяването на инверсията като отделен вид словоред в теоретичен аспект в българските граматики, тъй като емфатичният словоред, който също си служи с обратен словоред за поставяне на акцент, изразява и емоционалното отношение на говорещия.

В традиционните български граматики по отношение на словореда биват посочвани термините *прав* и *обърнат словоред*. Езиковедите, които припознават инверсията като словореден тип, не си служат с термините *прав* и *обърнат словоред*, за да се избегне излишно дублиране на терминологията. В словашкото езикознание ситуацията обаче е друга, за прав словоред не се говори. Обратният словоред се споменава в трудовете на Й. Мистрик. В хода на изследването стана ясно, че правият словоред (*устойчив* в словашкото езикознание) е строго установен ред на частите на изречението, а именно *подлог – сказуемо – допълнение,* като техният словоред е свързан и обусловен от движението на мисълта и изискванията на граматиката.

В българските граматики се посочва и друг вид словоред – *субективен* и *обективен*. Субективният и обективният словоред в словашки език са аналогични на тези в българското езикознание. Тези видове словоред са свързани с по-горе споменатите смислови части на изречението – тема и рема. При обективния словоред на първо място в изречението е познатата част (темата), а на второ – непознатата (ремата), докато при субективния е налице словоредната структура рема – тема, движение от непознатото към познатото. В настоящото изследване стана ясно, че обективният словоред се използва при спокоен, несмущаван разказ, докато субективният – при някаква емоционална напрегнатост, вълнение. Делението на словореда на прав (*устойчив* в словашки език) и обърнат и на обективен и субективен е напълно основателно и адекватно с оглед на конструкцията на изречението в синтактичен план и във връзка с емоционалното състояние на агенса и неговия изказ – спокоен или емоционално напрегнат.

Въз основа на направения анализ на словоредната класификация в теоретичен аспект в български и словашки език става ясно, че пълно припокриване в двата езика не е налице. Всеки словореден тип и неговите характерни особености в български език все пак имат някакъв еквивалент в словашки език, пълен или частичен, с изключение на контекстовия словоред, който в словашката езикова среда е подкрепен от термините *изказ, основан на темата*, и *изказ без оглед на темата.* Друга съществена разлика е терминът *прав словоред* в българското езикознание, докато в словашкото езикознание това понятие се обозначава с термина *устойчив (строго установен) словоред*, въпреки че противоположният по значение термин *обратен словоред* съществува и в двата езика и има идентично значение.

Цитирана литература / References

Бояджиев и др. 1998: Бояджиев, Т., И. Куцаров, Й. Пенчев. *Съвременен български език*. София: Петър Берон. (Boyadzhiev i dr. 1998: Boyadzhiev, T., I. Kutsarov, Y. Penchev. *Savremenen balgarski ezik*. Sofia: Petar Beron.)

Брезински 1995: Брезински, С. *Кратък български синтаксис*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. (Brezinski 1995: Brezinski, S. *Kratak balgarski sintaksis*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”.)

Георгиев и др. 1998: Георгиев, С., З. Генадиева-Мутафчиева, Е. Георгиева, А. Лазарова, Р. Ницолова, Й. Пенчев, С. Петрова, К. Попов, С. Стефанов-Брезински. *Граматика на съвременния български книжовен език. Т. III. Синтаксис*. София: Абагар. (Georgiev i dr. 1998: Georgiev, S., Z. Genadieva-Mutafchieva, E. Georgieva, A. Lazarova, R. Nitsolova, Y. Penchev, S. Petrova, K. Popov, S. Stefanov-Brezinski. *Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. T. III. Sintaksis*. Sofia: Abagar.)

Георгиева 1974: Георгиева, Е. *Словоред на простото изречение в българския книжовен език*. София: Българска академия на науките. (Georgieva 1974: Georgieva, E. *Slovored na prostoto izrechenie v balgarskiya knizhoven ezik*. Sofia: Balgarska akademiya na naukite.)

Кръстев 1995: Кръстев, Б. *Граматика за всички. Популярно описание на българския език*. София: Наука и изкуство. (Krastev 1995: Krastev, B. *Gramatika za vsichki. Populyarno opisanie na balgarskiya ezik*. Sofia: Nauka i izkustvo.)

Пашов 1994: Пашов, П. *Практическа българска граматика*. София: Просвета. (Pashov 1994: Pashov, P. *Prakticheska balgarska gramatika*. Sofia: Prosveta.)

Попов 1979: Попов, К. *Съвременен български език. Синтаксис*. София: Наука и изкуство. (Popov 1979: Popov, K. *Savremenen balgarski ezik. Sintaksis*. Sofia: Nauka i izkustvo.)

Kačala 2012: Kačala, J. Slovo a slovosled. Od slova a spojenia slov k vete a k slovosledu. – In: *Eslavística Complutense*. Madrid: Universidad Complutense de Madrid, pp. 87 – 95.

Mistrík 1966: Mistrík, J. *Slovosled a vetosled v slovenčine*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.

Orlovský 1971: Orlovský, J. *Slovenská syntax*. Tretie opravené a doplnené vydanie. Bratislava: Obzor.

Pauliny 1981: Pauliny, E. *Slovenská gramatika. Opis jazykového systému*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.

WORD ORDER CLASSIFICATION IN BULGARIAN AND SLOVAK

Evgenia Miteva

Sofia University “St. Kliment Ohridski”

evgeniq_miteva@abv.bg

Abstract: The aim of this presentation is to make a comparative analysis of word order classification in theoretical plan of the two Slavic languages – Bulgarian and Slovak, to analyse its adequacy and to draw conclusions about the similarities and differences in the examined field of the two Slavic languages.

Keywords: *word order, Bulgarian language, Slovak language*

Evgenia Miteva
25, Sadinata
Gara Bov 2270
Bulgaria

НЯКОИ ВЪПРОСИ НА ЧЛЕНУВАНЕТО В БЪЛГАРСКИЯ И АНГЛИЙСКИЯ ЕЗИК

Биляна Овчарова
Лесотехнически университет – София
b_ovcharova@yahoo.com, b.ovcharova@ltu.bg

Резюме: Обект на изследването е семантичното разминаване по отношение на граматикализацията на категорията *определеност/неопределеност* и по-специално при реализирането на значенията от семантичното ѝ съдържание в двата езика, което намира израз в членуването. Илюстрира се присъщото за членуването „несъвършенство“, свързано с това, че даден начин на членуване няма само едно значение. В съпоставителен план между българския и английския език се очертават съответствия и несъответствия при членуването в двата езика. Анализите са на базата на примери от научната литература в областта на науките за земята.

Ключови думи: *членуване, английски, български, научен стил*

1. Увод

Във всички езици, когато хората говорят, те са наясно дали става дума за познати (определени), или за непознати (неопределени) референти на именните фрази, които използват. В някои езици това се постига чрез членуването, а в други езици, като японския, финския или руския език, няма членуване и определеността се изразява по други начини. В българския и английския език има членуване, като и в двата езика има три начина на членуване: с определителен, с неопределителен и с нулев член.[110] Обект на изследването е семантичното разминаване по отношение на граматикализацията на категорията *определеност/неопределеност* и по-специално разминаването при реализирането на значенията от семантичното ѝ съдържание като *обобщеност, специфичност, индентифицираност, конкретност, тоталност*[111] и др. в двата езика, което намира израз в членуването.[112]

При системата на членуване в българския и в английския език съответствието между форма и значение не е едно към едно: с други думи, една форма не се използва за изразяването само на едно-единствено значение. Може да се твърди, че подобно „несъвършенство“ на членуването теоретично е налице във всички езици, в които има членуване, защото значенията на членуването са много и не може да се очаква в един език да има отделни начини за членуване на всяко значение. Сложността при анализа на членуването идва от факта, че има разлика между граматическата категория *определеност/неопределеност* и когнитивната способност на хората да разграничават *познатото* и *непознатото*. Ламбрех (Lambrech 1994: 84) обобщава, че референтите на именните фрази са повече или по-малко разпознаваеми в зависимост от множество фактори, но членуването не може да бъде повече или по-малко определено: с други думи, способността за разпознаване (identifiability) се определя като недискретна категория, а граматическата определеност – като дискретна категория[113].

---

[110] Някои езиковеди оспорват наличието на неопределителен член в българския език – за дискусията вж. Куцаров / Kutsarov (2007: 407 – 446).

[111] При Молхова / Molhova (1970: 8) тези признаци са представени в двойки опозиции като генеричност/негенеричност, индивидуална определеност / индивидуална неопределеност и количествена определеност / количествена неопределеност.

[112] За произхода и същността на морфологичната категория „определеност/неопределеност“ в българския език вж. Гаравалова / Garavalova (2014).

[113] „Дискретен“ (discrete) следва да се разбира в значението *краен, изброим, ясно отличим от останалите*.

2. „Несъвършенството“ на членуването

За да се илюстрира това „несъвършенство“ на членуването, нека разгледаме три групи от по три отговора на въпроса *Къде са момчетата?* в разговор между двама родители. За отговорите в примерите от точка 1 е използвано съществително име в ед. ч., членувано с определителен член в 1.а., с неопределителен член в 1.б. и с нулев член в 1.в. По подобен начин в примерите от точка 2 е използвано същото съществително име в мн. ч.; примерите от точка 3 са със събирателното съществително име „трева“ (което се определя като неброимо в английския език):

1.а. *Мият* *колата*.	2.а. *Мият* *колите*.	3.а. *Косят* *тревата*.
1.б. *Мият* *една кола*.	2.б. *Мият* *едни коли*.	3.б. *Косят* *една трева*.
1.в. **Мият* *кола*.	2.в. *Мият* *коли*.	3.в. *Косят* *трева*.

Основната функция на членуването е да изрази познаване или непознаване на референта на именната фраза от участниците в речевата ситуация или по думите на Ницолова / Nicolova (2008: 78) „детерминацията е много сложна граматическа категория, която има семантично-прагматичен характер, т.е. свързана е както с отразяваната в изказването ситуация, така и с речевия акт и неговите участници“. Отговор 1.а. не би имал смисъл, ако за участниците в речевата ситуация не е ясно точно за коя кола става дума; отговор 1.б. не би имал смисъл, ако за участниците в речевата ситуация е ясно точно за коя кола става дума. За 1.б. е възможно обаче говорещият да „познава“ колата – да я е виждал, но може и да няма пряко познание на референта на именната фраза, а само преди това да е бил уведомен: *Отиваме да мием една кола*. Напълно сигурно е, че за адресата в 1.б. референтът на именната фраза *една кола* е нов и по тази причина адресантът, макар и запознат с референта, задължително използва неопределителен член.[114] Отговор на въпроса *Къде са момчетата?* в 1.в. със съществително име в ед. ч. с нулев член е граматически неприемлив на български език (макар че би имал смисъл като уточнение на *Камион ли мият? ~ Мият кола* (*а не камион*).

Аналогично на разграничението между 1.а. и 1.б. е разграничението между 2.а., от една страна, и 2.б. и 2.в., от друга. За разлика обаче от неприемливостта на отговора в 1.в., посочена по-горе, отговорът 2.в. с нулев член е приемлив за съществително име в мн. ч., като в семантичен план е трудно да се твърди, че има разлика между 2.б. и 2.в.

Отговор 3.а. се отнася за ситуация, при която момчетата косят на моравата пред къщата и това е единствената налична за семейството трева за косене. Поради познатостта и конкретността на референта на именната фраза *тревата* е с определителен член. Отговор 3.в. също е приемлив, макар че в него е използвано съществително име с нулев член – именната фраза *трева*, която в дадения контекст има същия референт като фразата в 3.а. (Разбира се, отговор 3.в. може да се отнася и до несобствената трева пред къщата, ако например семейството няма морава и е ясно, че момчетата косят някъде другаде.) Интерес от гледна точка на тази публикация буди отговор 3.б. *Косят* *една трева*[115]. Този отговор в конкретния контекст описва ситуация, при която момчетата например съвсем инцидентно са отишли да косят тревата на някой от съседите, но важното е, че не косят собствената си морава. Членуването с неопределителен член във фразата *една трева* се постига разграничение на познатия определен референт – тревната площ пред къщата в 3.а. и 3.в. – от всички останали възможности за непознат за участниците референт (или по някаква причина неуточнен): *Отидоха да косят една трева в двора*.[116]

---

[114] За дискусията *един (една, едно, едни)* за изразяване на специфична неопределеност или на едностранна определеност вж. Алексова / Aleksova (2019).

[115] Според един от рецензентите, макар граматически правилно, изречението едва ли реално би било използвано от българин. В интернет попаднах на следния автентичен пример *Седнах на* *една трева* *и се преобух* (https://bulgarian-photography.com/bg/resources) в текст, в който преди това се описва ходене през гъста трева и притеснение, че носенето на сандали може да позволи ухапване от змия. Членуването с *една* маркира референта на именната фраза *трева*, за разлика от неутралното *Седнах на* *тревата* *и се преобух* (бел. авт.).

[116] За еминентното значение на *неопределителния член един (една, едно, едни)* в изречения със съставно именно сказуемо вж. Стаменов / Stamenov (1987).

За настоящото изследване е важно да се изтъкне, че при членуване с нулев член формата и видът на съществителното име, за което се отнася членуването, имат отношение към граматическата допустимост на изречението. Примери 1.в., 2.в. и 3.в. се отнасят съответно за съществително име в ед. ч., в мн. ч. или за събирателно съществително и се тълкуват по различен начин в контекста на ситуацията: пример 1.в. е граматически неправилен, 2.в. означава непознат референт, а 3.в. – познат референт. Още по-интересно е, че при промяна на контекста и използване на 1.в. като уточнение *Мият кола, а не камион. Защо да използват стълба?* членуването с нулев член е граматически правилно. Съществителното име *кола* „губи“ известна референтност, „размива“ границите си на единичен представител на даден клас и „придобива“ множественост или съвкупност. Тази нова семантика „разрешава“ на граматиката да допусне нулевото членуване.

В изложението са разгледани аспекти от членуването в съпоставка между английски и български примери от научни текстове в областта на науките за земята.[117, 118]

3. Неопределителният член в английския и в българския език

В българския език неопределителният член съвпада по форма за ср. р. с числителното *едно*, докато в английския език неопределителният член *a/an* не съвпада по форма с числителното *one*, но има това значение: *a hundred* /*one hundred*, и не може да се поставя пред съществителни имена в мн. ч. Нека да разгледаме някои съответствия и несъответствия при използването на неопределенителния член в двата езика.

а) Несъответствие: a/an в английския, но без членуване в българския език

В английския език неопределителният член означава референт, който „не е разпознат като уникален в споделеното знание между говорещия и слушащия“ (Куърк и др. / Quirk et al. 1985: 272) и е задължителен при споменаването за първи път на съществителни имена в ед. ч. В подобни случаи в българския език има нулево членуване. За яснота в примерите по-долу разглежданите именни фрази (или части от тях) са подчертани:

4.а. *The U.S. National Park Service has developed <u>a scenario planning approach</u> that explicitly addresses uncertainties in climate change.*
б. *Американската национална паркова служба разработи <u>подход</u> за планиране чрез сценарии, в които изрично се обръща внимание на неяснотите при промяната на климата.*

5.а. *This forest has <u>a total area</u> of 1140 ha.*
б. *Тази гора има <u>обща площ</u> от 1140 ха.*

6.а. *Beech (Fagus sylvatica) is <u>a large tree</u> often planted in parks.*
б. *Букът (Fagus sylvatica) е <u>голямо дърво</u>, което често се засажда в парковете.*

В 4.а. неопределената именна фраза се използва, за да въведе нов референт в дискурса; в 5.а. тя е нормата в изречения с притежание (*I have <u>a dog</u> / Имам <u>куче</u>*); в 6.а. с нея се означава характеристика на подлога в изречения със съставно именно сказуемо, като ролята на неопределителния член *a/an* в такива именни фрази се определя от някои автори като нереферентна употреба (Куърк и др. / Quirk et al. 1985: 273).

---

[117] Примерите са от научни текстове в областта на науките за земята поради професионалните ми интереси в тази област, свързани с преподаването на английски език за специализирани цели в Лесотехническия университет (бел. авт.).

[118] Поставянето на първо място в съответния пример на английското или на българското изречение означава, че това е оригиналното изречение, а отдолу е преводът му, който е мой (бел. авт.).

б) Членуване с неопределителен член в двата езика

- *Незадължителна употреба на неопределителния член един (една, едно, едни) в българския език*

В българския език употребата на неопределителния член *един* (*една, едно, едни*) в някои случаи може да се определи като въпрос на избор на говорещия: *Имам предложение / Имам едно предложение*.[119] При превод на английски език в подобни случаи може да се използва числителното *one*: *I have a suggestion* / *I have one suggestion*.

Има обаче и случаи, когато преводът на незадължителния неопределителен член в българския език не може да бъде числителното *one*:

7.а. *Това е <u>една необходима мярка</u> за запазване на водеща позиция на Европа.*
б. *This is <u>a necessary measure</u> to retain Europe's leading position.*
в. *This is <u>one necessary measure</u> to retain Europe's leading position = This is <u>the one necessary measure</u> to retain Europe's leading position.*

При превод на *една* в 7.а. с числителното *one* на английски език се придава значение на ексклузивност 7.в., затова в подобни случаи съответствие се постига с неопределителния член *a* в 7.б.

- *Задължителна употреба на един (една, едно, едни) при изразяване на обобщеност в българския език*

В българския език неопределителният член се използва за изразяване на генерично значение, като съществителното име представлява целия клас от обекти. При превод на английски език също се използва членуване с неопределителен член, а не числителното *one*.

8.а. *Цел на изследването е да се опишат основните съвременни концепции в управлението на разходите, които <u>едно предприятие</u> може да прилага.*
б. *The study objective is to describe the basic concepts of cost management that <u>an enterprise</u> can apply.*

Изразяването на обобщеност с неопределителен член в английския език обаче невинаги може да се изрази с неопределителен член в българския език:

9.а. *In an attempt to interpret the results of the study in terms of existing guidance of the stocking of saplings the time taken for <u>a sapling</u> to develop into a tree (>7 cm DBH) was estimated.*
б. *В опит да се обяснят резултатите от проучването във връзка със съществуващите критерии за гъстота на фиданките, е изчислено времето, необходимо на <u>една фиданка</u> да се развие в дърво (>7 см диаметър на гръдна височина).*

10.а. *Once established within <u>a forest</u>, invasive shrub populations typically expand slowly at first.*
б. *Щом се прихванат в ?<u>една гора</u> (дадена гора/гората), инвазивните храстови популации обикновено първоначално се разпространяват бавно.*

Докато в пример 9.б. използването на неопределителния член в *една фиданка* е подходящ начин за изразяване на обобщеност, то в пример 10.б. *една гора*, макар че изразява обобщеност, е превод, който едва ли би бил използван. Вариантите *дадена гора* или *гората* са в случая по-подходящи.

---

[119] В други случаи не е въпрос на избор: **Има човек, който те чака / Има един човек, който те чака*. Както Стаменов / Stamenov (1985: 36) отбелязва при сравняване извън контекста на примерите *Джон иска да се ожени за <u>едно момиче със зелени очи</u>* или *Джон иска да се ожени за <u>момиче със зелени очи</u>* неопределителният член едно изразява специфична неопределеност, а нулевият член – неспецифична неопределеност, т.е. те са с ясно разграничима употреба; при използването обаче на примера с нулев член в контекст от типа То *(момичето) сега живее в Ирландия* е видно, че нулевият член изразява специфична определеност. Съпоставката между задължителната и незадължителната употреба на неопределителния член в българския език не е обект на изследването.

Неопределителният член служи за изразяване на обобщеност и в двата език, като в английския език числителното *one* не се използва за обобщеност. Няма равнозначност между използването на неопределителен член за обобщеност в двата език, както е илюстрирано от пример 10.

- *Словоредни промени при превод на български език на изречения с подлог, въвеждащ нов за дискурса референт.*

Нека да разгледаме следните оригинални английски изречения и предложените под тях варианти за превод на български език:

11.а. *A Biological Advisory Committee was formed to give guidance on* ***these*** *aspects of estate management.*

б. *Сформира се Комисия за биологични консултации, която да дава напътствия по тези въпроси при стопанисването на горския фонд.*

в. ?*Сформира се една Комисия за биологични консултации, която да дава напътствия по тези въпроси при стопанисването на горския фонд.*

г. ?*Комисия за биологични консултации се сформира, която да дава напътствия по тези въпроси при стопанисването на горския фонд.*

12.а. *A series of consequences follows from* ***this****.*

б. *От това следва серия от последици.*

в. *От това следва една серия от последици.*

г. *Серия от последици следва от това.*

Както се вижда, в английския език подлогът на първа позиция може да се реализира от неопределителна именна фраза, служеща за въвеждането в дискурса на новоспоменат референт – примерите (а) по-горе. В дясната част на тези примери има използвани показателни местоимения (в удебелен шрифт), което е знак, че информационното пакетиране на английските изречения е нова информация, последвана от стара информация. (Това не означава, че във всички случаи фокусът е върху новата информация – в пример 11.а. във фокус е съдържанието в подчиненото изречение, в което е разположено показателното местоимение.) В българския език е недотам приемливо в първа позиция да се постави подлог, реализиран с именна фраза с неопределителен или с нулев член, което се илюстрира от изречението в 11.г. От проучването ми на научни текстове на български език не установих наличието на подобно реализиран подлог в първа позиция, макар че изреченията могат да са напълно граматически правилни като това в 12.г.

При превод на български език на английски изречения като тези в 11.а. и 12.а. подлогът в българското изречение е добре да се поставя след сказуемото като в примерите (б), като пред сказуемото е препоръчително да бъде елементът, съдържащ старата информация като в 12.б.

Относно членуването в тези примери неопределителният член в английския език не изразява обобщеност, а въвеждане в дискурса на новоспоменат референт, така че в българския език не е задължително да се използва неопределителен член, а може да се използва нулев член. В 11.в. използването на члена за ж. р. *една* (подчертан с двойна линия) не изглежда приемлив, ако няма продължение от типа: *Сформира се една*[120] *Комисия за биологични консултации, която да дава напътствия по тези въпроси при стопанисването на горския фонд, и друга за…* Членуването с неопределителен член в преводния вариант 12.в. не внася смислово различие в съпоставка с фразата с нулев член в 12.б.

[120] Според Гинина / Ginina (1980: 159) неопределителният член подчертава неопределеността по подобие на неопределителните местоимения *някой, някакъв*. Превод 11.в. без продължение изразява именно такава „подсилена“ неопределеност, която обаче не присъства в английското изречение. По тази причина 11.в. не е напълно приемлив превод.

4. Съответствия и несъответствия при определителния член в двата езика

На базата на примера по-долу ще бъдат анализирани съответствията и несъответствията при употребата на определителния член между двата езика. Фразите (или части от тях) са номерирани за улеснение и съответствията са подчертани с една черта, а несъответствията – с две:

13.а. *One distinctive feature of the Warner fire[1] was a heavy seed crop[2], much of which survived and regenerated the area[3] promptly. Across the area[4], no salvage logging or tree planting was done. The fire[5] gives scientists[6] a chance to observe the processes[7] of natural forest[8] development—and see if what actually happens matches theories[9].*

б. *Една отличителна характеристика на пожара в Уорнър[1] беше обилната семенна реколта[2], голяма част от която оцеля и в района[3] бързо протече възобновяване. В площта[4] не бяха провеждани санитарни сечи и изкуствено презалесяване. Пожарът[5] дава възможност на учените[6] да наблюдават процесите[7] на развитие на естествената гора[8] и да видят дали това, което действително се случва, съвпада с теориите[9].*

а) Съответствие при означаване на познати референти

И в двата езика членуването с определителен член се използва за означаване на референт на именната фраза, който е познат, определен, конкретен за говорещия и слушащия участник в речевата ситуация. Подчертаните с една черта именни фрази 1, 3, 4 и 5 в примера по-горе илюстрират подобни референти, изразени с фрази с определителен член и в двата езика.

б) Несъответствие при изразяване на неконкретност

Фрази 6 и 9 *scientists* „учените“ и *theories* „теориите“ имат опори в мн. ч.; в английския език фразите са с нулев член, а в българския – с определителен член. Ясно е, че и в двата езика фразите имат еднакво значение, но членуването е диаметрално противоположно.

В английския език нулев член се използва за фрази в мн. ч. с генерично значение или с неконкретен референт (non-specific referent). *Неконкретност* изглежда логически по-правилното значение от *обобщеност* при разглежданите фрази – не се уточнява за кои учени и теории става въпрос. Много интересна тук е употребата на определителния член в българския език: с нулев член фразата *учените* не изглежда напълно приемлива, макар че не може да се твърди, че 100% от българите биха я определили като грешна; с нулев член фразата *теориите* не е граматически правилна: **Пожарът дава възможност на учени[6] да наблюдават процесите на развитие на естествената гора и да видят дали това, което действително се случва, съвпада с теории[9]*. В българския език именната фраза *учените* се възприема като фраза с повече или по-малко определен референт на базата на споделените познания на участниците в речевата ситуация и това обяснява членуването в българския език. За сравнение, ако глаголното време в изречението е минало и говорещият е наясно, че група учени са правили наблюдение, то фраза с нулев член е граматически правилна, като в този случай фразата въвежда нов за дискурса референт: *Пожарът* ***даде*** *възможност на* ***учени[6]*** *да наблюдават процесите на развитие на естествената гора и да видят дали това, което действително се случва, съвпада с теориите[9]*. Разбира се, възможно е да се употреби в последния пример и фраза с определителен член *учените*, както в изречението в сегашно време. Фразата *теориите* в българския език задължително изисква членуване по силата на т.нар. прагматично множество от асоциации (Ницолова / Nicolova 2008: 95).

Фрази 6 и 9 показват колко различни могат да бъдат английският и българският език по отношение на членуването. В подобни случаи на преден план в английския език се извежда неконкретността, докато в българския език членуването с определителен член се базира на споделените познания и асоциациите, които възникват.

в) Съответствие за изразяване на тоталност (фраза 7)

Съвпадение при членуването има за опората на фраза 7 *the processes of natural forest development* „процесите на развитие на естествената гора“. В този случай по-скоро изненадващо е членуването в английския език поради обкръжението на нечленуваните фрази 6 и 9 (фраза 8 също не е членува-

на, но не реализира изреченска синтактична функция и затова не е включена в това обкръжение). В българския език всички фрази 6, 7 и 9, а също и 8, са членувани. Според мен фраза 7, подобно на фрази 6 и 9, изразява значението *неконкретност*, т.е. става въпрос за *процеси, които изобщо протичат в една естествена гора*. Не може да се твърди, че наличието на постпозитивното определение в английското изречение (*of natural forest development*)[121] е причина за членуването, като например в: *Beavers live in the forests of North America and in […]*„Бобрите живеят в горите на Северна Америка и в […]“. Може обаче да се каже, че членуването с определителен член извежда на преден план значението *тоталност* и в двата езика, подобно на членуването в *Our paper describes the characteristics of nest trees […]*„Нашият доклад описва характеристиките на дърветата за гнездене […]“, където пишещият доклада, посредством членуването, заявява, че ще засегне всички характеристики на дърветата. По аналогичен начин членуването във фраза 7 набляга, че се дава възможност за наблюдение на *всички процеси*. За английския език този пример на членуване е отлична илюстрация на факта, че най-важен при членуването е смисълът, който то носи.

г) Несъответствие при членуването на подлога в случаи с именно сказуемо

За улеснение тази част от пример (13) е повторена по-долу:

14.а. *One distinctive feature of the Warner fire* ***was a*** *heavy seed crop*[2]*, much of which survived and regenerated the area promptly.*

б. *Една отличителна характеристика на пожара в Уорнър* ***беше*** *обилна****та*** *семенна реколта*[2]*, голяма част от която оцеля и в района бързо протече възобновяване.*

Фраза 2 *обилната семенна реколта* е всъщност подлог в изречението, което си личи от съгласуването със сказуемото в едно подобно изречение с подлог в мн. ч.: *Една отличителна характеристика са дългите иглички*. Подобен подлог в български език изисква членуване с определителен член. В английското изречение съгласуването е с инверсирания предикат (Ден Дикен / Den Dikken 2006: 117) и, както се вижда от фраза 2 в пример 14.а., подлогът може да е членуван с неопределителен член.

д) Несъответствие при членуването за изразяване на обобщеност

Последното несъответствие от пример 13. е фраза 8 *процесите на развитие на естествената гора*[8], която изразява обобщеност и в българския език е с функция на постпозитивно несъгласувано определение. За сравнение в английския език фраза 8 *the processes of natural forest*[8] *development* е с функция на предпоставено определение, което няма как да бъде членувано. При изразяването на обобщеност членуването е често много различно в двата езика и това ще бъде разгледано в следващата точка.

5. Членуване за изразяване на обобщеност в двата езика

Нека да разгледаме следното английско изречение и превода му на български език:

15.а. *Changes*[1] *in forest structure*[2] *that result from silvicultural practices*[3]*, such as tree harvest*[4] *and prescribed burning*[5]*, can positively or negatively affect bird species*[6] *that use forests*[7].

б. *Промените*[1] *в структурата*[2] *на горите, които са резултат от лесовъдските дейности,*[3] *като сечта*[4] *на дървесина и опожаряването*[5] *по предписание, могат положително или отрицателно да повлияят на видовете*[6] *птици, които обитават горите*[7].

---

[121] Ето оригинален аналогичен пример, при който няма членуване в английското изречение на опората *processes: Because foresters here take their cue from natural processes of forest development, this approach is sometimes known as “close to nature” forestry* („Тъй като лесовъдите тук следват примера на естествените процеси на развитие на гората, този подход понякога е определя като „близка до природата“ лесовъдска практика“).

В английското изречение в пример 14.а. нито една от разглежданите именни фрази (подчертани с една черта) не е членувана. В българския превод в 14.б. всичките им съответстващи именни опори са членувани. Без членуване са фразите *дървесина, предписание* и *птици* (подчертани с две черти), които са част от членуваните именни фрази с функция на определение. От пръв поглед се набива на очи разликата в честотата на членуването със значение на обобщеност или неконкретност в английското и българското изречение.

По данни на Мастер / Master (1987: 176) за корпус с английски научни текстове в 54% от случаите генерализиращите именни фрази са с нулев член; в 38% – с определителния член *the*, и в 8% – с неопределителния член *a/an*. Английският и българският език са много различни по отношение на членуването на съществителните имена с генерализиращо значение. В английския език се предпочита да няма членуване (използва се нулев член), докато в българския език се използва определителен член.

Докато липсата на членуване на английските фрази с опора съществителни имена в мн. ч. от пример 14.а. *(changes, silvicultural practices, bird species* и *forests*) или отглаголното съществително име (*prescribed burning*) не е изненадваща от гледна точка на правилата за членуване в английския език изобщо, защото е типична за езика *I like movies* или *I like fast driving*, то липсата на членуване при именните фрази в ед. ч. в същия пример *forest structure* и *tree harvest* се нуждае от коментар. Членуването на подобни фрази е задължително в английския език с *a/an*, ако не са членувани с *the*, тъй като са наглед броими съществителни в ед. ч. *горска структура* (*forest structure*) и *дървесна сеч* (*tree harvest*). Обяснението на липсата на членуване е, че *forest structure* и *tree harvest* „придобиват“ статут на неброими съществителни имена, означаващи абстракции, а не конкретни прояви на „структурата на горите“ или „горската сеч“. Подобна промяна на статута е вероятно един от най-интересните аспекти при съпоставката на членуването в английския и българския език.

6. Членуване при промяна на статута на съществителното име

Промененята на статута на съществителните имена от броими в неброими се илюстрира от примерите по-долу с термина в ед. ч. *ползване*[122], мн. ч. *ползвания* и английския му превод *forest use, forest uses*. Това съществително име в английския език може да бъде:

– неброимо същ. име:

16.а. *The department shall direct the management of state forests and collect data relative to* ***forest use*** *and conditions.*

б. *Звеното следва да ръководи стопанисването на щатските гори и да събира данни, отнасящи се до* ***ползването*** *и условията в тях.*

– броимо същ. име, ед. ч.:

17.а. *In the last few years, the UN has been providing technical assistance to various countries to develop ecotourism as* ***a sustainable forest use****.*

б. *През последните няколко години Обединените нации осигуряват техническа помощ на различни държава, за да развият екотуризма като* ***устойчиво ползване на горите****.*

Относно тази промяна на статута Мастер / Master (1997: 225) заявява че „най-общо функцията на *a/an* е противоположна на тази на нулевия член и означава граница (или създаването на такава там, където няма), която превръща нещо безформено в нещо дискретно и следователно броимо“. В научните текстове неопределителният член *a/an* често се среща с неброими съществителни имена в именни фрази с определение *a* <u>*sustainable*</u> *forest use*, което допълнително очертава създадената граница. (Следва да се отбележи, че фразата *forest use* сама по себе си означава една концепция и *forest* не се явява очертаващ граница модификатор.)

---

[122] Интересно е да се отбележи, че най-често в българските и в английските специализирани текстове *ползване* (*forest use*) означава *добив на дървесина*, когато се използва в ед. ч., т.е. един конкретен вид ползване.

Нека да разгледаме един подобен пример, в който съществителното име *disturbance* /*бедствие*, *нарушение*/ е в именна фраза с пре- и позитивен модификатор:

18.а. *Defoliation can be* ***a persistent disturbance affecting ecosystem functioning****.*

б. *Обезлистването може да е* ***продължително бедствие, влияещо върху функционирането на екосистемата.***

Изискването в именната фраза да има модификатор обаче не е задължително за промяна на статута – по-важен е смисълът, който много често е „един случай на…“:

19.а. *A major part of the lifeboating function is typically provided by larger biological structures that persist following* ***a disturbance****.*

б. *Основна част от тази спасителна функция обикновено се осъществява от по-големите биологични единици, които оцеляват след* ***бедствие****.*

За сравнение отдолу *soil disturbance* се използва като неброимо съществително име:

20.а. *Good forestry practice minimizes* ***soil disturbance****.*

б. *Добрите лесовъдски практики минимизират* ***нарушението на почвата****.*

С пример 20 по-долу се илюстрира как в едно и също изречение *disturbance* може да е броимо (фраза 1) и неброимо (фраза 2) съществително име:

21.а. *Traditional succession viewed* ***disturbances***[1] *as infrequent and anomalous occurrences that initiated succession, which then proceeded in the absence of* ***further disturbance***[2].

б. *При традиционната сукцесия* ***нарушенията***[1] *се разглеждат като редки и аномални явления, които поставят началото на сукцесията, която след това продължава при отсъствието на* ***по-нататъшни нарушения***[2].

Фраза 2 може да бъде в мн.ч. и това също ще бъде граматически правилно. По отношение на фраза 1 употребата на *occurrences* налага мн. ч. на *disturbances*.

7. Заключение

От представения анализ на членуването в изречения от научния стил в английския и в българския език могат да се направят следните изводи:

1. Използването на неопределителния член в английския език за новоспоменати референти най-често има съответствие с нулев член в българския език.

2. При членуването на именни фрази, изразяващи неконкретност и обобщеност в текстове от научния стил, двата езика са много различни: а) в английския език в най-голяма част от случаите се използва нулев член, а в българския – определителен член; б) с неопределителния член *a/an* също може да се изрази обобщеност и в двата езика, но няма равнозначност на употребата на този вид членуване.

3. Съществителните имена в английския език могат да променят статута си от броими в неброими, което изисква промяна в членуването; няма подобно езиково явление в българския език, макар че някои съществителни имена в ед. ч., използвани с нулев член, придобиват известна размитост на единичността.

Цитирана литература / References

Алексова 2019: Алексова, Кр. За процеса на граматикализация на *един* в полето на неопределеността. – В: *Известия на Института за български език „Проф. Л. Андрейчин“*. София: Издателство на БАН, том: XXXII, с. 160 – 200. (Aleksova 2019: Aleksova, Kr. Za protsesa na gramatikalizatsiya na edin v poleto na neopredelenostta. – In: *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik “Prof. Lyubomir Andreychin”*. Sofiya: Izdatelstvo na BAN, Vol. XXXII, pp. 160 – 200.)

Гаравалова 2014: Гаравалова, Ил. *Членуването на съществителните имена в българските говори*. София: Издателство „Авангард Прима“. (Garavalova 2014: Garavalova, Il. *Chlenuvane na sashtestvitelnite imena v balgarskite govori*. Sofiya: Izdatelstvo “Avagard Prima”.)

Гинина 1980: Гинина, Ст. Категорията определеност/неопределеност на имената в български език и въпросите за актуалното членение на изречението. <https://digilib.phil.muni.cz> [15.12.2020]. (Ginina 1980: Ginina, St. Gategoriyata opredelenost/neopredelenost na imenata v balgarski ezik i vaprosite za aktualnoto chlenenie na izrechenieto.)

Куцаров 2007: Куцаров, Ив. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“. (Kutsarov 2007: Kutsarov, Iv. *Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfologiya*. Plovdiv: Universitetsko izdatelstvo “Paisiy Hilendarski”.)

Молхова 1970: Молхова, Ж. *Характер и употреба на члена в българския и английския език*. София: Наука и изкуство. (Molhova 1970: Molhova, J. *Harakter i upotreba na chlena v balgarskiya i angliiskiya ezik*. Sofiya: Nauka i izkustvo.)

Ницолова 2008: Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. (Nicolova 2008: Nicolova, R. *Balgarska gramatika. Morfologiya*. Sofiya: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”.)

Стаменов 1985: Стаменов, Хр. За употребата на един като показател за неопределеност в българския език (в сравнение с английски). – В: *Език и литература*, 1985, кн. 3, с. 33 – 44. (Stamenov 1985: Stamenov, Hr. Za upotrebata na edin kato pokazatel za neopredelenost v balgarskiya ezik (v sravnenie s angliiski). – In: *Ezik i literatura*, 1985, vol. 3, pp. 33 – 44.)

Стаменов 1987: Стаменов, Хр. Показателят за неопределеност *един* и предикативната именна фраза. – Във: *Втори конгрес по българистика. Доклади. Т.3. Съвременен български език.* София: Издателство на БАН, 1987, с. 430 – 440. (Stamenov 1987: Stamenov, Hr. Pokazatelyat za neopredelenost *edin* i predikativnata imenna fraza. – In: *Vtori kongres po balgaristika. Dokladi. T.3. Savremenen balgarski ezik*. Sofiya: Izdatelstvo na BAN, 1987, pp. 430 – 440.)

Den Dikken 2006: Den Dikken, M. *Relators and Linkers. The Syntax of Predication, Predicate Inversion, and Copulas*. Cambridge, MA: The MIT Press.

Lambrecht 1994: Lambrecht, K. *Information Structure and Sentence Form: A theory of topic, focus, and the mental representations of discourse referents*. Cambridge: Cambridge University Press.

Master 1987: Master, P. Generic THE in Scientific American. – In: *English for Specific Purposes*, vol. 6 (3), pp. 165 – 186.

Master 1997: Master, P. The English article system: acquisition, function, and pedagogy. – In: *System,* vol. 25 (2), pp. 215 – 232.

Quirk et al. 1985: Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G., Svartvik. J. *A Comprehensive Grammar of the English Language*. London: Longman.

SOME ISSUES ON ARTICLE USAGE IN ENGLISH AND BULGARIAN

Bilyana Ovcharova
University of Forestry, Sofia
b_ovcharova@yahoo.com, b.ovcharova@ltu.bg

Abstract: The study focuses on the semantic lack of correspondence regarding the grammaticalization of the category of definiteness/indefiniteness and the realization of its semantic content expressed by the use of articles in both languages. An illustration is presented of the the inherent ‘imperfectness’ of articles, whose particular usage does not have one single meaning. A comparison between English and Bulgarian shows the similarities and differences in the way articles are used in the languages. All example sentences in the paper are obtained from scientific texts in the field of Earth sciences.

Key words: use of articles, English, Bulgarian, scientific style

Bilyana Ovcharova
University of Forestry
10, Kliment Ohridski Blvd.
Sofia 1756
Bulgaria

СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ИТ-ЛЕКСИКИ РЯДОВОГО ПОЛЬЗОВАТЕЛЯ В РУССКОМ И БОЛГАРСКОМ ЯЗЫКАХ

Дияна Николова
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“
d.nikolova@shu.bg

Аннотация: Вопрос о структурных особенностях лексики ИТ-сферы является актуальным, поскольку данный язык для специальных целей сравнительно молод, система еще стремительно пополняется и совершенствуется. Динамическое развитие данной области, непрерывное возникновение новых номинаций оказывает отражение и на саму терминоситему, что требует адекватного описания происходящих процессов в ИТ-лексике. В статье проводится анализ формальной структуры ИТ-лексики рядового пользователя. Исследуемый корпус настоящей работы состоит из 2 386 единиц на русском и болгарском языках (данный материал включает терминологию стандартных программных продуктов – MSOffice, под управлением операционной системы Windows и самые популярные поисковые приложения интернета). По структуре разграничиваются две категории терминов – монолексемные и полилексемные. Проводится количественный анализ и выявляются самые продуктивные модели для номинации компьютерных терминов в близкородственных языках.

Ключевые слова: *ИТ-лексика, компьютерный термин, ИТ-сфера, структурные особенности, русский и болгарский языки*

С начала XXI века намечается тенденция как интеллектуализации, так и демократизации речи. Данный факт определяет и интенсивное развитие терминоведения как самостоятельное научное направление. Одной из основных причин быстрого распространения информации, инноваций во всех областях науки, является компьютеризация общества, массовое внедрение компьютерной терминологии в сферу национального языка. Увеличение пользователей инновационных технологий (ИТ) одна из основных предпосылок активного изучения терминологии данной области. При этом, происходят изменения в языке как системе и как средстве коммуникации. Быстрые темпы социальных и культурных процессов (так называемые экстралингвистические процессы) являются причиной для такого рода исследований. В связи с динамическим развитием научной области компьютерных технологий и их внедрение в повседневную жизнь, увеличение пользователей, особенно сильно ощутимо в последний, пандемичный год, во время которого нельзя представить себе коммуникацию, обучение и работу без ИТ. В настоящий момент все мы являемся свидетелями процессов переходного периода и становления языка для специальных целей одной из сравнительно молодых областей знания. Несомненно, формирование и функционирование компьютерной терминологии обусловлено как, лингвистическими, так и социокультурными факторами.

Целью настоящего исследования является анализ и выявление особенностей формальной структуры ИТ-лексики близкородственных языков.

Болгарский терминолог М. Попова обособляет дефиниции термина в две группы, в зависимости от его основного признака и семантической ценностности основного реляционного признака, который организует в единое целое все необходимые и достаточные признаки понятия. На основании анализа дефиниций автор делает вывод о том, что термин – это сложная единица, в состав которой включаются два слоя: первый – это содержание и значение, а второй – ономасиологические компоненты и языковая форма, структурированные в зависимости от их позиций и взаимоотношений и трансформирующиеся в соотносительной понятийной, ономасиологической и формальной структуре (Попова / Popova 2012: 29 – 35, 39).

Каждая терминосистема создается на основе и по правилам того или иного национального языка, в ней отражается логика научного мышления и национально-специфическое мировоззрение. Следует отметить, что термины не возникают спонтанно, а создаются специалистами данной

научной области целенаправленно, с целью обеспечить правильное отражение знания и его дальнейшее функционирование в научной коммуникации. Терминотворчество является целенаправленным, сознательным процессом, использующим словообразовательные ресурсы соответствующего языка. К. Симеонова справедливо отмечает, что формально языковое выражение, опосредованное словообразовательными техниками языка, имеет особенно важное значение для полноценного функционирования терминов (Симеонова / Simeonova 2020: 77). Данный процесс предоставляет возможность искусственным способом интегрировать специализированные словообразовательные аффиксы и пользоваться ими в качестве терминообразующих компонентов, а также включать в состав терминов определенные символы, цифры, буквы. Таким образом расширяется набор терминообразующих средств, по сравнению с общелитературным языком.

В большинстве случаев „оболочка“ термина является лингвистической единицей, которая строится по уже существующим в языке моделям при помощи словообразовательных, лексико-семантических, синтаксических и морфосинтаксических средств. Некоторые терминологи (Манолова / Manolova 1984, Даниленко / Danilenko 1977) считают метатермины *терминообразование* и *словообразование* эквивалентными. На основании того, что любая терминологическая система является подсистемой лексической системы данного языка, она оперирует не собственными, а морфологическими, синтаксическими и словообразовательными средствами естественного языка. Сторонники другой точки зрения о неэквивалентности понятий *терминообразование* и *словообразование* (Попова / Popova 1985, Sager 1990) утверждают, что словообразование можно связать только с внешней формой. Терминообразование же является довольно широким и всеобъемлющим процессом, начинающимся с появления нового объекта, его изучения, исследования, формирования научного понятия и, наконец, заканчивается формально-языковым оформлением путем словообразовательных приемов языка. Именно последний этап терминообразования М. Попова называет „терминологической номинацией“ (Попова / Popova 2012: 267), а Н. Димитрова справедливо отмечает, что „образование формы представляет завершающий (лингвистический) этап процесса наименования новой реалии“ (Димитрова / Dimitrova 2019: 49). Таким образом, терминологическая номинация является формально языковым отображением когнитивной деятельности, что соотносится с лингвистическим этапом становления терминологических единиц. Термином *терминологическая номинация* обозначается и процесс самого называния, и результат данного процесса.

Исходя из понятия терминоэлемента В. М. Лейчика, можно считать, что термины состоят из одного или нескольких терминоэлементов, соотносящихся с понятиями или его признаками. Длина термина связывается не с его краткостью, а с формальной структурой. Таким образом, простые понятия обозначаются термином, состоящим из одного терминоэлемента, а сложные и производные понятия – сложными или производными терминами, или словосочетаниями (Лейчик / Leychik 1981: 66).

С лингвистической точки зрения, при рассмотрении компьютерного термина „как лексической единицы (имеющей особую функцию)“, представляя собой „сложное трехслойное образование“, в нем выделяют содержательную и формальную стороны (Лейчик / Leychik 2007: 32). Основываясь на мнении Н. Г. Комлева о комплексном характере термина, в содержательную структуру термина В. М. Лейчик включает и значение термина (простое, сложное, денотативное или иное) и смысл термина, вытекающий или нет из значения слов, входящих в термин-словосочетание. В качестве значений терминов выступают специфические понятия и их осмысление. Иногда одной и той же лексической единицей можно обозначить несколько понятий в одной или нескольких терминосистемах или при наличии терминоединицы, понятие оказывается неопределенным, несформированным или с утраченной определенностью. Таким образом, ученый утверждает, что значение лексической единицы того или иного языка не является понятием, так как значение терминов сложнее, оно включает в себя и специальный компонент.

В новых областях знания, как в ИТ-сфере, терминологическое значение является ведущим, напр. *верстка, разметка, указатель, заглавие*, а нетерминологическое значение уходит на задний план. Наличие специального значения составляет главную специфику содержательной структуры термина, однако и другие его компоненты специфичны и зависят от синтаксических, частеречных и словообразовательных особенностей лексики и грамматики ЯСЦ (Лейчик / Leychik 2007: 33–37).

По формальной структуре, терминоединицы компьютерной терминологии можно разделить на:

– **термины-слова** (простые, монолексемные, напр. **русск.** / **болг.** *планшет / таблет, клавиатура / клавиатура, программа / програма, запись / запис, выделение / маркиране* и т.д.),
– **термины-словосочетания** (полилексемные, сюда входят двусоставные и многосоставные термины – напр. **русск.** / **болг.** – *жесткий диск / твърд диск, база данных / база от дани; корреспонденция, предназначенная для дальнейшей пересылки / пренасочвам (препращам) електронна поща* и т.н.) и
– **термины-аббревиатуры** (*ATM, AVI, BIOS, CD, DDR SDRAM, ЧаВо, LED, LCD, VGA*, *ИТ, ЦПУ, ПК, ИТ, RAM, CD, HTML* и др.), являются сокращенными, формальными вариантами полилексемных терминов.

При классификации терминов по формальной структуре можно добавить еще один тип, который предлагает В. П. Даниленко, а именно **символо-слово**: „особый комбинированный структурный тип терминологической номинации, в состав которого наряду со словесными знаками входят символы (литеры, цифры, графические знаки: ⊂ (включение), | (выводимость) и др.“ (Даниленко / Danilenko 1977: 37). Например: *3D-телевизор, C+язык, 4K, 4D, Q-фактор, P2P, P4, R/W* и др.

В настоящей работе данный тип терминов обозначим как **гибридные термины**, так как они совмещают в своей структуре цифры, буквенные сочетания латыни и кириллицы, заимствованные элементы. Можно подразделить их на **монолексемные**, связанные дефисом и воспринимающиеся как монолитный термин и на **термины-словосочетания**, такие, в чей состав входят как его компонент термин предыдущего типа или неосвоенные заимствованные термины, терминоэлементы, включая аббревиатуры (**русск.** / **болг.**: *язык Java / език Java, режим командной строки DOS / команден ред MS-DOS, щелкать задерживая клавишу Shift, Ctrl или Alt / щракване със задържан клавиш Shift, Ctrl или Alt* и др.).

Анализ нашего корпуса компьютерных терминов показывает, что однословные термины в русском языке составляют 61,7 % – 747 единиц (*акселератор, выборка, загружать*), а в болгарском языке – 63,1 % – 750 единиц (*акселератор, достъп, зареждам*).

На долю двусоставных терминов приходится соответственно – в русском языке 26,6 % (*абсолютный адрес, режим доступа, командная строка*) и 26,2 % в болгарском языке (*абсолютен адрес, режим за достъп, команден ред*).

Многосоставные термины составляют 9,5 % в русском языке (*окно на передачу в протоколе управления передачи данных*) и 8,1 % в болгарском языке (*изпращане на файл до отдалечен компютър*).

Особенностью компьютерной терминологии является наличие, так называемых, гибридных терминов, которые представляют небольшую часть корпуса, а именно 2,2 % в русском языке (*RTF-файл, код ASCII*) и 2,7 % в болгарском языке (*MP3 файл, OK бутон*).

Проведенный статистический анализ показывает, что самой продуктивной структурной моделью в обоих близкородственных языках является монолексемный термин (см. фиг. 1 и 2).

Фигура 1

Фигура 2

Соотношение терминов ИТ рядового пользователя

Данные исследователей-терминологов свидетельствуют о том, что обычно в состав большинства терминосистем европейских языков входят многословные термины, на которые приходится приблизительно 60–80 % от общего количества терминоединиц (Гринев / Grinev 1993: 126, Гринев-Гриневич / Grinev-Grinevich 2008: 121). Результаты, полученные в ходе исследования нашего корпуса компьютерной терминологии, демонстрируют специфику терминологического материала, используемого рядовым пользователем. Такого рода терминология занимает промежуточное положение между общеупотребительной и специальной лексикой. В ее рамках монолексемные единицы представляют основные понятия, составляющие ядро терминологии. Результаты статистического анализа свидетельствуют о том, что исследование направлено на рассмотрение источников формирования, происхождения и способов номинации базовой терминологии в научной сфере ИТ.

1. Монолексемные термины

В современном терминоведении, в связи с номинативной функцией термина, вопрос о частеречной принадлежности терминоединиц остается дискуссионным. Известно, что некоторые лингвисты (О. С. Ахманова, О. Л. Митрофанова, М. Попова, Б. Алексиев и др.) сходятся в том, что в роли термина могут выступать только имена существительные, являющиеся универсальным средством передачи терминологических понятий. Другие исследователи (В. П. Даниленко, В. М. Лейчик и др.), изучающие научно-технические тексты, придерживаются мнения о том, что в роли терминов могут выступать все полнозначные части речи: глаголы, прилагательные, причастия, наречия, выполняющие основную функцию – номинативную, при помощи которой называются „общие понятия, категории, признаки (свойства), а также операции (отношения)“, таким образом фиксируются специальные знания (Лейчик / Leychik 2007: 63 – 64). При анализе компьютерных терминов нашего корпуса (фиг. 3, 4) выделяются ***существительные*** – 74,3 % в русском языке и 71,1 % в болгарском языке (**в русск.** *автозапуск, бланк, блог, выход, драйвер, запрос, каскад, монитор, супервизор* и др. / **в болг.** *шина, ядро, хакер, устройство, аватар, връзка, запис, клавиш* и др.), ***глаголы*** – 15,0 % в русском языке и 16,7 % в болгарском языке (**в русск.** *архивировать, блокировать, восстанавливать, выпадать, герметизировать, подменять* и др. / **в болг.** *кодирам, изрязвам, изключвам, конфигурирам, обновявам, отменям* и др.), ***имена прилагательные*** – 8,8 % в русском языке и 10,5 % в болгарском языке (**в русск.** *растровый, ручной, главный, групповой, доступный, интерактивный* и др. / **в болг.** *постоянен, преносим, струен, хардуерен, табличен, невалиден, интерактивен* и др.), а также другие части речи такие, как: ***наречия, причастия*** – 1,9 % в русском языке и 1,7 % в болгарском языке (**в русск.** *программируемый, самозагружаемый, включенный, выравненный, переполненный, несанкционированный, инфицированный* и др. / **в болг.** *назад, ръчно, изскачащ, падащ, чакащ* и др.).

Фигура 3

Фигура 4

Процентное соотношение компьютерных монолексемных терминов в русском и болгарском языках

Данные исследованных нами монолексемных терминов рядового пользователя ИТ, являются подтверждением того, что в роли терминологической единицы в русском и болгарском языках выступают, в основном, имена существительные, а также небольшая группа глаголов, имен прила-

гательных и причастий. Количество других частей речи ИТ-терминологии в обоих языках незначительно по сравнению с именами существительными, глаголами и прилагательными.

Со своей стороны, понятие может выражать признак предмета и одновременно с этим содержать в себе значение предикации. Обычно, данные единицы принято называть словами со значением сказуемости, а их функция заключается в „обнаруживании“ основных связей слова с субъектом, а так же глаголы обладают модальным значением, при помощи которой обычно выражается иллокутивная, т.е. коммуникативная цель. Именно глагольными терминами выражается специфическое общение, опосредованное компьютером (машина – человек, человек – машина – человек).

Как показывает материал исследования, имя существительное является основной универсальной категорией терминосистемы ИТ. Именем существительным обычно обозначается статичность называемого понятия, его постоянная сущность, но им номинируются не только собственно вещи, но и процессы, действия и состояния. Глагол, наоборот, обычно выражает динамичность, намеренность совершения какого-то процесса. Использование глаголов в роли терминов продиктовано спецификой самой терминосистемы и ее прикладным употреблением в программном обеспечении, где данные термины выступают в роли команд для выполнения определенного действия, процесса или операции (напр. *отметить / избирам* (от англ. *select*), *очистить / чистя* (от англ. *clear), печатать / отпечатвам* (от англ. *print*), *прекратить / прекратявам* (от англ. *abort*), *присоединять / прикрепям* (от англ. *attach*), *загружать / зареждам* (от англ. *load*), *выключать / изключи* (от англ. *turn off*) и т.д.). Терминологичность глаголов обосновывается общим признаком „команда“, принадлежностью к специальной сфере ИТ, связью со специальным понятием, и конечно, опорой на дефиницию. Функционирование данного типа терминов, их способность выполнять коммуникативную функцию, является особенностью терминосистемы ИТ. По мнению С. В. Гринев-Гриневича, с терминологической точки зрения, глаголы, прилагательные и причастия „не имеют самостоятельного терминологического значения, так как раскладываются на смысловые элементы „производить, делать“ + „действие, обозначаемое соответствующим термином-существительным“ (Гринев-Гриневич / Grinev-Grinevich 2008: 29 – 30). Данные термины, по всей видимости являются эллипсисом терминов-словосочетаний, в зависимости от того какое понятие выдвигается на первый план – объект, признак или операция, а составляющее термина существительное подразумевается (напр., **русск.** / **болг.** *присоединять / прикрепям* **файл**; *загружать* **программу, диск, информацию** */ зареждам* **програма, диск, информация; установка** *по усмотрению* **пользователя** / *по подразбиране* **от потребителя** и т.д.).

Использование прилагательных и причастий в качестве терминов, связывается с их полифункциональным характером. Самостоятельно выполнять функцию номинативной единицей прилагательное может лишь в случае субстантивации. Данный процесс происходит тогда, когда в атрибутивном словосочетании опорное существительное по каким-то причинам становится излишним. Например, в компьютерной терминологии функционируют такие термины, как: *автономный* – о режиме работы (от англ. *offline*), *активный / активен* (от англ. *active*), *доступный / достъпен* (от англ. *available*), *выключенный / изключен* (от англ. *off*) – о состоянии, *бесформатный / неформатиран* (от англ. *unformatted*) – о качестве, *полужирный / получер, подчеркнутый / подчертан, растянутый / широк* (‘шрифт’ от англ. *bold, underlined, extend*) и др.

Вопрос об использовании других частей речи в функции терминов остается дискуссионным, но по результатам нашего материала, можно сделать вывод о том, что и они могут выполнять данную номинативную роль.

При наблюдении за развитием компьютерной терминосистемы в течении 3 – 4 годов, в том числе и последние выпуски операционной системы Windows, в ряде случаев можно отметить тенденцию замены терминов-глаголов именами существительными, выражающие ту же самую процессуальность в болгарском языке, напр. *включвай / включване, изключвай / изключване, печатай / печат* и др. В русской терминосистеме продолжают использоваться термины-глаголы, в то время как в болгарской терминосистеме данные термины уже заменены существительными, напр. *парковать / паркиране* (от англ. *park*), *вставить / вмъкване (от англ. insert)* и др.

В роли терминов-команд в программном обеспечении болгарского языка фиксируется употребление императива, а в русском языке используется инфинитив глагола в той же функции (напр. *открыть / отвори*, *закрыть / затвори*, *вставить / постави*, *вырезать / изрежи*, *копировать / копирай*, *максимизировать / увеличи* и т.д.). Последний термин в болгарской терминологии ИТ *увеличи*

используется и в составе многокомпонентных терминосочетаний: *увеличи размера на шрифта*, а также и в антонимическом терминосочетании – *намали размера на шрифта.*

При исследовании формальной структуры выбранных для анализа компьютерных терминов в русском и болгарском языках представляется возможным выделить наиболее продуктивные терминообразовательные модели в обоих языках. В. М. Лейчик утверждает, что „в сфере терминообразования действуют те же закономерности, что в сфере образования любых лексических единиц определенного естественного языка, но в терминообразовании некоторые способы словообразования получают преимущественное распространение, а другие отходят на задний план“ (Лейчик / Leychik 2007: 49).

В терминоведении традиционно выделяются следующие основные способы терминообразования: аффиксация, словосложение, аббревиация и синтаксический способ. В настоящей работе не будем останавливаться на данных способах, так как они подробно представлены в большинстве исследований компьютерной терминологии.

Фигура 5

Фигура 6

Соотношение словообразовательных средств при образовании терминов ИТ рядового пользователя

На фигурах 5 и 6 продемонстрированы статистические данные использования словообразовательных средств образования монолексемных терминоединиц в русском и болгарском языках. В обоих языках самой продуктивной моделью образования является префиксально-суффиксальный способ: в болгарском языке на него приходится 42,9 %, при этом в русском языке данный процент немного ниже – 34,9 %.

Следующим по активности использования в русском языке является бессуффиксальный способ – 28,0 %, а в болгарском языке – это суффиксальный способ – 27,4 %.

В русском языке суффиксальный способ является третьим по интенсивности представления 25,6 %. В болгарском языке третью позицию занимает бессуффиксальный способ 23,2 %.

Префиксальным способом образовано 8,2 % в русском языке, тогда как в болгарском языке данный способ представлен почти в два раза меньше – 4,3 %.

На последнем месте оказывается способ словосложения, при помощи которого в русском языке образовано 3,4 %, а в болгарском языке – 2,3 %.

Монолексемные термины, со своей стороны, делятся на:

- **непроизводные** (**русск**. / **болг**. *адрес / адрес, звук / звук, меню / меню, шаблон / шаблон, процесс / процес, буква / буква, путь / път, свойство / свойство, блог / блог, диск / диск, канал / канал, карта / карта, код / код, мост / мост, память / памет, ядро / ядро, диск / диск*, *фон / фон, бит / бит* и др.);
- **производные** (**русск**. / **болг**. *закладка / отметка, загрузка / зареждам, разделитель / разделител, разрыв / прекъсване, зажим / изрязвам* и др.);
- **сложные**
  - с сочинительной связью (**русск**. / **болг**. *модулятор-демодулятор / модулатор-демодулатор, кодер-декодер / кодер-декодер, буквенно-цифровой / буквено-цифров*,
  - с подчинительной связью – *леворучной, левосторонний, номеронабиратель, кодонабиратель, крупноформатный*, характерные для русского языка, а в болгарском языке данные термины представлены словосочетаниями;

- **сложносокращенные** (**русск**. / **болг**. *интернет / интернет, интерфейс / интерфейс, модем / модем, кодек / кодек,* болг. *нетикет*). Особенностью данных терминов (кроме последнего) является то, что их словообразование осуществилось еще в английском языке, и они являются заимствованными. Ввиду их активного употребления в обоих языках и являющиеся словообразовательными вариантами сложных заимствованных терминов с сочинительной связью, предполагается их выделение в настоящей группе.

2. Полилексемные термины

Среди терминов-словосочетаний выделяются:

– двусоставные:

- в русском языке 69,4 % (прил.+сущ. – *облачные вычисления,* прил.+сущ. в косв. пад. – *устанавливаемый по умолчанию,* сущ.+сущ. в косв. пад. (обычно в Р.п.) – *панель управления, блок управления,* глаг.+сущ. – *отменять удаление, подвергать обработке, помещать в кэш,* прич.+сущ. – *декодирующее устройство, запоминающее устройство, всплывающее меню, порождающее окно*);
- в болгарском языке 71,6 % (прил.+сущ. – *контролен панел, активен прозорец, апаратно ядро*; сущ.+сущ. – *изчисления в облак, бележка под линия, бутон за изваждане, време за достъп,* глаг.+сущ. – *изисквам пълномощия, изпращам по пощата,* глаг.+глаг. – *изрежи и постави, запиши и изпрати* (оба глагола в форме императива, обозначающие исполнение двух последовательных действий – команд), глаг.+нареч. – *монтирам наново,* нареч.+сущ. – *само за четене*);

– многосоставные сочетания:

- в русском языке 24,8 % (сущ.+сущ. в косв. пад.+сущ. в косв. пад. – *скорость передачи информации, время выборки из памяти;* прил.+сущ.+сущ. в косв. пад. – *внешний источник информации,* прил.+прил.+сущ. – *более ранняя версия, выходной почтовый ящик,* прил.+сущ.+прил.+сущ. – *визуальное представление связанного объекта,* глаг.+прил.+сущ. – *тянуть правой кнопкой,* сущ.+прил.+сущ. – *возврощение к исходному режиму,* глаг.+сущ.+сущ. – *выдавать текст на экран* и др.);
- в болгарском языке 20,9 % (сущ.+сущ.+сущ. – *скорост на предаване на информация, единица за размер на шрифта,* сущ.+сущ.+сущ.+сущ. – *устройство за четене и записване на компактдискове,* прил.+сущ.+сущ. – *външен източник на информация*, прил.+прил.+прил.+сущ. – *асиметрична цифрова абонатна линия,* сущ.+сущ.+прил.+сущ. – *бутон за включване на цифровия панел* и др.);

– **гибридные** – термины-словосочетания, в составе которых участвуют неосвоенные терминоединицы, составляют:

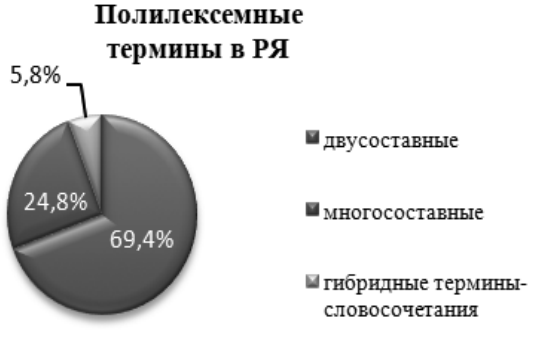

Фигура 7

Фигура 8

Соотношение полилексемных терминов в русском и болгарском языках

- в русском языке 5,8 % (*код ASCII*, *компания Intel, сжимать информацию архиватором pkzip, файл с расширением .com* и др.);
- в болгарском языке 7,5 % (*ASCII символ, IP адрес, PC карта*).

Количественные данные, полученные на базе нашего корпуса терминов-словосочетаний ИТ, демонстрируют преобладание двусоставных словосочетаний в обоих языках.

Можно отметить, что самая продуктивная структурная модель терминов-словосочетаний представляет собой сочетание *прилагательное + существительное*: в русском языке – 59,1 % и в болгарском языке – 63,9 % (см. фиг. 9, 10).

Фигура 9

Фигура 10

Соотношение продуктивных моделей двусоставных терминов-словосочетаний

Вторая по продуктивности группа – это двухкомпонентные словосочетания *существительное + существительное.* На данный тип приходится 30,5 % в русском языке и 31,3 % в болгарском языке. В русском языке данные терминосочетания могут употребляться в предложном и беспредложном варианте, если не изменяется значение (*набор на клавиатуре / набор клавиатурой; меню в программе / меню программы, кнопка управления /кнопка для управления; гнездо для платы / гнездо платы* и др.), как в болгарском языке, в зависимости от специфики языка, употребляются преимущественно предложные.

При исследовании моделей образования терминов-словосочетаний в компьютерной терминологии можно выделить, как справедливо отмечает В. М. Лейчик, „растущую количественно модель „активное или пассивное причастие + существительное“ (Лейчик / Leychik 2007: 58) (примеры нашего корпуса: русск. – *декодирующее устройство, порождающее окно,* русск. / болг. – *запоминающее устройство / запаметяващо устройство, всплывающее меню / изскачащо меню, выпадающее меню / падащо меню*).

Итак, по признаку формальной структуры выделяются монолексемные, полилексемные и аббревиатурные термины. Основной состав нашего корпуса ИТ-лексики – это монолексемные термины. Данный тип терминов в русском и в болгарском языках, представляется именем существительным. Поскольку компьютерная терминология отличается высокой степенью конкретности, наиболее пригодным лексико-грамматическим классом, кроме существительных и словосочетаний на их основе, способным выразить специальные понятия являются глаголы, прилагательные, причастия и наречия.

Анализ словообразовательных средств показал высокую продуктивность префиксально-суффиксального способа в обоих языках. Проявлением специфики русской терминосистемы на фоне болгарской можно считать образование терминов на основе префиксального способа (в русском языке образованно этим способом в два раза больше терминов, чем в болгарском).

Основным структурным типом полилексемных терминов в обоих терминосистемах являются двусоставные словосочетания, а самая продуктивная модель – это сочетание прилагательного с

существительным. Аббревиатурные образования выступают как формальные варианты многокомпонентных полилексемных терминов. Преимущество данных типов терминоединиц (монолексемных, двухкомпонентных и аббревиатурных) является свидетельством современной тенденции экономии языковых средств.

Цитирана литература / References

Гринев 1993: Гринев, С. В. *Введение в терминоведение*. Москва: Московский Лицей. (Grinev 1993: Grinev, S. V. *Vvedenie v terminovedenie*. Moskva: Moskovskii Litsei.)

Гринев-Гриневич 2008: Гринев-Гриневич, С. В. *Терминоведение*. Москва: Академия. (Grinev-Grinevich 2008: Grinev-Grinevich, S. V. *Terminovedenie*. Moskva: Akademiia.)

Даниленко 1977: Даниленко, В. П. *Русская терминология: Опыт лингвистического описания.* Москва: Наука. (Danilenko 1977: Danilenko, V. P. *Russkaia terminologiia: Opyt lingvisticheskogo opisaniia*. Moskva: Nauka.)

Димитрова 2019: Димитрова, Н. К. *Терминологическая номинация в области транспортного экспедирования*. София: Изд-во ВТУ „Т. Каблешков“. (Dimitrova 2019: Dimitrova, N. K. *Terminologicheskaia nominatsiia v oblasti transportnogo ekspedirovaniia*. Sofia: Izd-vo VTU „T. Kableshkov“.)

Лейчик 1981: Лейчик, В. М. Оптимальная длина и оптимальная структура термина. – В: *Вопросы языкознания*, № 2, с. 63 – 73. (Leychik 1981: Leychik, V. M. Optimalnaia dlina i optimalnaia struktura termina. – In: *Voprosy iazykoznaniia*, № 2, pp. 63 – 73.)

Лейчик 2007: Лейчик, В. М. *Терминоведение: предмет, методы, структура.* Изд. 3-е, Москва: ЛКИ. (Leychik 2007: Leychik, V. M. *Terminovedenie: predmet, metody, struktura*. Izd. 3-e, Moskva: LKI.)

Манолова 1984: Манолова, Л. *Българска терминология*. София: Народна просвета. (Manolova 1984: Manolova, L. *Balgarska terminologiya*. Sofia: Narodna prosveta.)

Попова 1985: Попова, М. Към въпроса за взаимоотношението между терминологичната и общоупотребимата книжовна лексика. – В: *Славистичен сборник*. София: Издателство на БАН, с. 42 – 48. (Popova 1985: Popova, M. Kam vaprosa za vzaimootnoshenieto mezhdu terminologichnata i obshtoupotrebimata knizhovna leksika. – In: *Slavistichen sbornik*. Sofia: Izdatelstvo na BAN, pp. 42 – 48.)

Попова 2012: Попова, М. *Теория на терминологията.* Т1. В. Търново: Знак’ 94. (Popova 2012: Popova, M. *Teoriya na terminologiyata*. T1. V. Tarnovo: Znak’ 94.)

Симеонова 2020: Симеонова, К. За някои особености във формалната структура на термините-словосъчетания в съвременния български и руски език. – В: *Проблемы когнитивного и функционального описания русского и болгарского языков.* Вып. 14/2, Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, с. 75 – 94. (Simeonova 2020: Simeonova, K. Za nyakoi osobenosti vav formalnata struktura na terminite-slovosachetania v savremenniya balgarski i ruski ezik. – In: *Problemy kognitivnogo i funktsionalnogo opisaniia russkogo i bolgarskogo iazykov*. Vyp. 14/2, Shumen: UI „Episkop Konstantin Preslavski“. pp. 75 – 94.)

Sager 1990: Sager, J. C. A *Practical Course in Terminology Processing*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company .

STRUCTURAL FEATURES OF THE IT VOCABULARY OF AN ORDINARY USER IN RUSSIAN AND BULGARIAN

Diyana Nikolova
Konstantin Preslavsky University of Shumen

d.nikolova@shu.bg

Abstract: The question of the structural features of the vocabulary of the IT sphere is relevant, since this language for special purposes is relatively young, the system is still rapidly expanding and improving. The dynamic development of this area, the continuous emergence of new nominations is reflected in the terminology itself, which requires an adequate description of the ongoing processes in the IT vocabulary. The article analyzes the formal structure of the IT vocabulary of an ordinary user. The investigated corpus of this work consists of 2,386 units in Russian and Bulgarian (this material includes the terminology of standard software products – MSOffice,

under the control of the Windows operating system and the most popular Internet search applications). According to the structure, two categories of terms are distinguished - monolexemic and polylexemic. A quantitative analysis is carried out and the most productive models for the nomination of computer terms in closely related languages are identified.

Keywords: *IT vocabulary, computer term, IT sphere, structural features, Russian and Bulgarian languages.*

Diyana Nikolova
Konstantin Preslavsky University of Shumen
115, Universitetska str.
Shumen, 9700 Bulgaria

MULTILINGUAL LEARNABILITY AND REACTION TIME IN ONLINE SLAVIC INTERCOMPREHENSION EXPERIMENTS

Irina Stenger, Tania Avgustinova
Saarland University

ira.stenger@mx.uni-saarland.de, avgustinova@coli.uni-saarland.de

Abstract: Receptive multilingualism is a multidimensional and multifactorial phenomenon that crucially depends on the mutual intelligibility of closely related languages. As a strategy, it predominantly capitalizes upon a dynamic integration of linguistic, communicative, contextual, and socio-cognitive aspects. Relevant linguistic determinants (especially linguistic distances) along with recognizable extra-linguistic influences (such as attitude and exposure) have recently enjoyed increased attention in the research community. In our online (web-based) intercomprehension experiments, we have observed learning effects that appear to be empirically associated with individual cognitive skills. For this study, we tested 185 Russian subjects in a written word recognition task which essentially involved cognate guessing in Belarusian, Bulgarian, Macedonian, Serbian, and Ukrainian. The subjects had to translate the stimuli presented online into their native language, i.e. Russian. To reveal implicit multilingual learnability, we correlate the obtained intercomprehension scores with the detected reaction times, taking into consideration the potential influence of the experiment rank on the reaction time too.

Keywords: *online experiments, Slavic intercomprehension, multilingual learnability, reaction time*

1. Background

Processes of globalization and migration pose specific challenges to the way information is transmitted and processed, in which the language factor becomes even more crucial. Notions such as *lingua receptiva* (ten Thije et al. 2017), *intercomprehension* (Doyé 2005), *receptive multilingualism* (Braunmüller, Zeevaert 2001) or *semicommunication* (Haugen 1966) all refer to a communicative practice that reveals the human ability to understand an unknown language on the basis of an already acquired linguistic repertoire, as well as to a *field of study* exploiting linguistic similarities for modeling this special mode of language use. A dynamic process of *mutual intelligibility* may include all kinds of multilingual communication (Rehbein et al. 2012).

Receptive multilingualism involves both *inherent* intelligibility, where readers or listeners of one language are able to understand an unknown related language due to structural linguistic similarities, and *acquired* intelligibility, if they have learnt some (closely) related language (Gooskens 2019). An acquired lingua receptiva can apply to less related or unrelated languages, too (Muikku-Werner 2014); Branets et al. (2019) determine this mode of communication as *mediated* receptive multilingualism. Successful intercomprehension inevitably relies on various types of information: linguistic, communicative, contextual, socio-cognitive, etc. So far, researchers have focused mostly on uncovering variables that influence intercomprehension of related languages (Gooskens, Swarte 2017), with the assumption that the more linguistic similarities two languages share, the higher their degree of mutual intelligibility is expected to be.

Mutual intelligibility of (closely) related languages can be asymmetric. Asymmetries may be of linguistic nature, e.g., if language A has more complicated rules and/or irregular developments than language B, this would result in a structural asymmetry (Berruto 2004). The transparency of vocabularies, along with phonetic, morphological and syntactic structures, is typically asymmetric across Slavic languages (e.g. Jágrová et al. 2017; Stenger et al. 2017; Golubović 2016).

An asymmetric intelligibility can also be due to extra-linguistic factors (e.g. attitude, language exposure) and socio-cognitive aspects (e.g. age, level of education), or 'unequal' language status when speakers of a 'smaller' (or less prestigious) language would understand the 'larger' (or more prestigious) one better than vice versa. Indeed, the relationship between extra-linguistic factors and intelligibility enjoys an increasing attention recently. While some studies found no correlation (Gooskens, Hilton 2013; van Bezoo-

ijen, Gooskens 2007), other registered a positive correlation between attitudes towards a language and its intelligibility (Schüppert et al. 2015; Gooskens, van Bezooijen 2006). Two studies of written and spoken receptive multilingualism (van der Ploeg et al. 2017; Vanhove 2014) investigated the age and the educational level as explanatory variables of observable intercomprehension effects among Germanic languages (Dutch, English, German, Swedish). In particular, van der Ploeg et al. (2017) found that participants with a higher level of education perform better in text intelligibility tests than those with a lower level of education. On the other hand, they did not find the same age-related effects in the written modality as Vanhove (2014), who registered a slight increase across the adult life span. These studies suggest that participants' age would affect both text and word intelligibility scores.

The impossibility to study linguistic processes in the second language acquisition without bringing together the social ('occurring in the world') and the individual ('occurring in one's head') is characteristic for contemporary models of bilingualism (Atkinson 2002). Both inherent and acquired intelligibility imply that social experience is a crucial component of receptive multilingualism, influencing the specific cognitive strategies for understanding an unknown language. Consequently, we need to take into account not only the individual factors influencing the spontaneous understanding of an unknown but (closely) related language but also interlocutors' cognitive skills engaged in this mode of communication. Empirical evidence from a series of written and spoken intelligibility tests is being collected online at the experimental website of the INCOMSLAV project[123], with interfaces in 11 Slavic languages (Belarusian, Bulgarian, Czech, Croatian, Macedonian, Polish, Russian, Serbian, Slovak, Slovenian, and Ukrainian) as well as in English and German. In this contribution, we focus on learnability effects observable in web-based intercomprehension experiments with Slavic languages. In particular, we are interested in a free translation of isolated written stimuli in two East Slavic (Belarusian and Ukrainian) and three South Slavic (Bulgarian, Macedonian, and Serbian) languages by Russian native speakers.

2. The current study

Previous research in mutual intelligibility of Slavic languages shows a generally successful cross-lingual recognition of individual cognates (Stenger 2019; Golubović 2016). With regard to the Cyrillic script, Stenger (2019) reports the following situation, based on the intercomprehension scores from subjects' initial exposure to a cross-lingual cognate guessing challenge in order to avoid any bias and learning effects. Among the East Slavic languages, Ukrainian is more understandable to Russian readers than Belarusian, with the average comprehensibility values for Ukrainian and Belarusian stimuli being relatively high – almost 86% and 73% respectively. For the South Slavic languages, Bulgarian is the most understandable one for Russian readers, with an average comprehensibility value of approximately 71%, followed by Macedonian with 62% and Serbian with almost 59%.

The orthographic distance measured by means of the Levenshtein algorithm appears a good general predictor of intelligibility of an unknown but (closely) related language at the word level in all tested groups. The statistical results also show that the word length as an explanatory variable is essential in the recognition of written South Slavic stimuli by Russian readers since the South Slavic words are generally shorter than their Russian cognates and East Slavic stimuli. Furthermore, Bulgarian and Serbian written intelligibility to Russian native speakers suggests that the higher the neighborhood density (the number of similar words that might interfere in the process of cognate identification), the lower the number of successful translations although this is not the case for Ukrainian, Belarusian, and Macedonian stimuli when presented to Russian readers. However, according to the experimental results, the frequency of cognates is not a reliable predictor for Russian readers.

In our investigation with Russian subjects, we examine the chance of their good performance in five related languages as *implicit multilingual learnability*. Participants are quite likely to develop implicit skills in 'learning by doing' (Beerkens 2010) to reach a better understanding of a related language. Previous studies on receptive multilingualism investigate the phenomenon of 'learnability' (*explicit* and *implicit*) mostly between two closely related languages or via a 'bridge' language. While some research

[123] https://intercomprehension.coli.uni-saarland.de/en/

has shown that dedicated teaching intervention may give results (cf. Branets et al. 2019; Golubović 2016), other studies indicate no significant improvement (cf. Bergsma et al. 2014).

According to the approach of Kleinschmidt and Jaeger (2015), which includes (1) recognizing previously encountered situations, (2) generalizing to other situations based on previous encountered situations, and (3) adapting to novel situations, we hypothesize that there is a link between the implicit multilingual learnability based on experiment ranking and the individual word recognition. In testing the intelligibility between closely related languages, the reaction time can be a sensitive response measure if the test language is very similar to the language of the subjects and the most answers are correct. The assumption here is that the faster the subjects react, the better the intelligibility (cf. Gooskens 2013). In other words, the intelligibility of a stimulus interacts with the reaction time needed for processing it. More specifically, we assume that the rank of a given experiment, which corresponds to the order of its presentation to an individual subject, has an impact on the intelligibility and will correlate positively with good word recognition abilities. On the other hand, the time needed for completing a written translation task will correlate negatively with the rank of experiment.

To detect multilingual learnability effects in connection with reaction time in web-based intercomprehension experiments, we address here the following questions: (i) How well do Russian readers understand cognate words of unknown but related languages – East Slavic (Belarusian and Ukrainian) and South Slavic (Bulgarian, Macedonian, and Serbian)? (ii) What is the relation between performance and reaction time in reading intercomprehension? (iii) How does the experiment rank influence the performance of readers' groups? (iv) What is the link between the experiment rank and reaction time?

We start by providing relevant information about the experiments and the participants (Section 3), then we go on to present the results and the analysis (Section 4), and finally we draw some general conclusions (Section 5).

3. Experimental setup

3.1. Testing material

The Belarusian (BE), Bulgarian (BG), Macedonian (MK), Russian (RU), Serbian (SR), and Ukrainian (UK) data used in this work come from a collection of parallel word lists of internationalisms and Pan-Slavic vocabulary, which were freely available from the EuroComSlav project[124], as well as cognates[125] from Swadesh lists[126] and from Common Slavic vocabulary (Carlton 1991). The linguistic items in these lists belong to different parts of speech, mainly nouns, adjectives, and verbs. We have manually designed a cross-linguistic rule set of matching orthographic units (transforming both individual characters and character strings) based on traditional comparative-historical Slavic linguistics. This resulted in linguistically informed rules and diachronically motivated orthographic correspondences (from Proto-Slavic to modern Slavic languages), e.g. BG–RU: *б*:*бл*, *ж*:*жд*, *ла*:*оло*, *я*:*е*, etc. In a computational transformation experiment (Fischer et al. 2015) we have applied this rule set to the parallel word lists and categorized all cognates in the respective pairs as either (i) identical, or (ii) successfully transformed, or (iii) non-transformable by the rule set. The selection of stimuli for our web-based experiments includes correctly transformed items (ii)[127].

3.2. Procedure

The cross-lingual intelligibility was tested by means of a free translation experiment with isolated written stimuli (single words) at the experimental website of the INCOMSLAV project[128]. The participants started the experiment with registration and then completed a background questionnaire in their native

[124] Cf. Angelov (2004) and Likomanova (2004).
[125] That is, historically (etymologically) related word pairs that still bear the same meaning in both languages.
[126] Slavic Swadesh lists.
[127] The word lists with rule sets are online available in Stenger (2019: appendix 2–6).
[128] https://intercomprehension.coli.uni-saarland.de/en/

language (RU). After that, 6 challenges with 340 items (in total) were presented randomly: 2 challenges with 60 different BG stimuli in each group, 1 challenge with 60 UK stimuli, 1 challenge with 60 BE stimuli, 1 challenge with 50 MK stimuli, and 1 challenge with 50 SR stimuli. The order of the stimuli was randomized. The participants saw the stimuli on their screen, one by one, and were given 10 seconds to translate each word into RU. The time limit was carefully chosen, taking into consideration the experience of other experiments in reading intercomprehension (Golubović 2016). The allocated time limit seemed to be sufficient for typing even the longest words but not long enough for using a dictionary or online translation tools. It was possible to finish before the 10 seconds were over by either clicking on the 'Next' button or pressing 'Enter' on the keyboard. After 10 seconds the participants saw the next stimulus on their screen. An immediate feedback was given in the shape of an emoticon on the left at the bottom of the page – a thumb up for a successful translation or a sad face for a wrong or missing translation. The output was automatically categorized as 'right' or 'wrong' via pattern matching with pre-defined expected answers. Some stimuli had more than one possible translation. We also provided a list of so-called alternative correct answers. For example, the BG word *път* (*pat*) "way"[129] can be translated in RU as *путь* (*put'*) or *дорога* (*doroga*), so both translations were counted as correct. The responses were then manually checked for typographical errors in the final analysis.

3.3. Participants

The subjects were recruited for participation in the experiment mainly through universities and social media. In total, 185 RU speakers (141 female, 43 male and 1 not specified; aged between 14 and 71 years, i.e. average age was 30.5) took the written word recognition test in the five related languages (BE, BG, MK, SR, UK).

Table 1. Number of participants in experiments per language

Languages	Number of participants
Belarusian	57
Bulgarian	103
Macedonian	58
Serbian	68
Ukrainian	62

Here, we are interested in *inherent* intercomprehension, which relies on language features available to interlocutors prior to language learning because of the close relationship between the two languages (cf. Gooskens 2019). Therefore, only participants who speak RU natively and who do not know the stimulus language have been included in the following analysis. As already mentioned above, the language the experiment was to be taken in, was randomly assigned to the subjects. The participants could do more than one experiment in the respective languages, for example, the first experiment in UK (ranked 1), the second in BE or in BG[130] (ranked 2), etc. We analyze here only the first four ranks[131] of experiments because the number of participants in rank 5 was low and not evenly distributed across the languages. Table 1 shows how many RU participants took part in four ranks of experiments in the respective language.

[129] The BG word *път* (*pat*) has one more translation into RU: the phrase *два пъти* (*dva pati*) means *два раза* (*dva raza*) "twice" in RU.

[130] There were two challenges in BG with different 60 cognates in each challenge. We consider participants only with initial BG challenge in order to exclude the learning effect within one language.

[131] Ranks mean the presentation order of experiments.

4. Discussion of results

Three types of empirical data obtained from the conducted web-based intercomprehension experiments show potential to reveal the implicit multilingual learnability we are interested in here – namely, intelligibility scores, reaction time, and experiment rank. Below we scrutinize their interaction.

4.1. Intelligibility score and reaction time

We calculated intelligibility scores as percentages of correct word translations for each subject per stimulus language. The mean percentage of correctly translated items constitutes the intelligibility score of a given language (see Table 2). In addition to the intelligibility scores, we measured reaction time in ms. (including the initial hesitation time, typing time and final hesitation time before clicking on 'Next') per stimulus[132], using the functionality of the experimental website. The mean reaction time per participant was calculated on the basis of correct translations only.

Table 2. Intelligibility scores achieved by Russian readers

Languages	Intelligibility scores
Belarusian	82%
Bulgarian	75%
Macedonian	71%
Serbian	68%
Ukrainian	88%

The findings show that UK is more intelligible for RU readers than BE (all three languages belong to the East Slavic group). BG occupies the third position with regard to intelligibility followed by MK and finally SR (all three languages belong to the South Slavic group). The comprehension order of the five Slavic languages among RU participants is in line with Stenger's (2019) findings, who investigated the impact of linguistic factors (e.g. orthographic distance, word length and frequency as well as neighborhood density[133]) on Cyrillic script intelligibility, taking into consideration just the initially completed challenge for each subject.

The linear interaction between the reaction time and the intelligibility scores was negative and significant in all language groups. Table 3 provides an overview of the statistical results (Pearson's *r* and *p*-value). Though the negative correlations can be considered from low to middle, the participants with better performance seem to complete the individual word translation task faster.

Table 3. Correlations between reaction time and intelligibility scores per language

Languages	Statistical results
Belarusian	$r = -0.43$, $p < 0.001$
Bulgarian	$r = -0.36$, $p < 0.005$
Macedonian	$r = -0.34$, $p < 0.01$
Serbian	$r = -0.58$, $p = 2.40e\text{-}07$
Ukrainian	$r = -0.43$, $p < 0.0005$

[132] Mean word length was distributed in the analyzed material as follows: BE(5.03) – RU(5.22), BG(4.61) – RU(5.09), MK(4.16) – RU(4.62), SR(4.10) – RU(4.66), UK(4.80) – RU(4.75).

[133] Neighbors are similarly written words in the target language that might interfere in the process of cognate identification of the stimulus.

4.2. Experiment rank and intelligibility scores

In Section 4.1, we have compared the participants of all experiment ranks within a language group. As a next step, we need to investigate the interaction of intelligibility scores and reaction time depending on the experiment rank.

Table 4. Correlations between intelligibility scores and experiment rank per language

Languages	Statistical results
Belarusian	$r = 0.45$, $p < 0.0005$
Bulgarian	$r = 0.20$, $p < 0.05$
Macedonian	$r = 0.50$, $p = 6.79e\text{-}05$
Serbian	$r = 0.49$, $p = 2.61e\text{-}05$
Ukrainian	$r = 0.29$, $p < 0.05$

To investigate the performance of RU subjects in Slavic intercomprehension depending on the order in which they complete a given challenge, we correlated the intelligibility scores with the experiment rank in the respective language group. We found a positive and significant correlation in all language groups, though the positive correlations for BG and UK are rather low – cf. Pearson's *r* and *p*-value in Table 4. This means that the rank of the experiment has an impact on the intelligibility in Slavic reading intercomprehension. In addition, we calculated the mean success rate per experiment rank in all language groups. Figure 1 shows the chance of good performance among RU readers per experiment rank in the respective language.

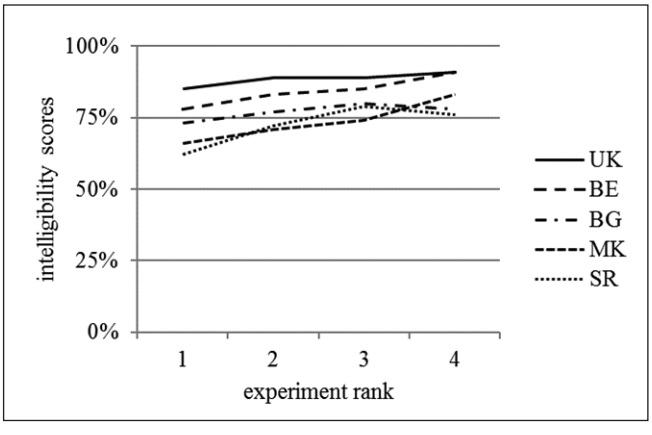

Figure 1. Intelligibility scores per experiment rank and per language

For UK stimuli we see that the participant groups seem to improve through all four ranks although there is no difference in the intelligibility scores between rank 2 (89%) and rank 3 (89%). For BE stimuli we see that the participants keep improving step by step according to the experiment rank. The BE group of rank 4 reaches the best performance of 91%, quite like the UK group of rank 4.

Participants taking the test in BG obtain lower score than in UK and BE in all experiment ranks. However, they keep improving by experiment rank 3 (80%), after which the performance of rank 4 declines slightly (78%). The same holds for SR stimuli (compare 79% for rank 3 and 76% for rank 4) although the performance of the participants in all experiment ranks is poorer than in BG.

Looking at MK stimuli, we see that the chance of good performance increases from rank to rank, similarly to BE. However, the performance in MK is lower than in East Slavic languages altogether. If we compare the intelligibility scores for MK and SR stimuli according to the experiment rank, the participants in rank 1 and rank 4 are more successful in translating MK stimuli. Nevertheless, in rank 2 and rank 3,

the subjects show better performance in the perception of SR stimuli. In general, BG seems more intelligible for RU readers than MK (until rank 4) and SR. This can be explained by the fact that the graphic-orthographical system of BG is more similar to the RU system than to the MK and the SR systems (cf. Stenger 2019).

An important note to be made here is that the data of rank 4 are based on a rather small number of subjects per language (between 5 and 9 participants in all languages) and must therefore be interpreted with caution.

4.3. Experiment rank and reaction time

First, we correlated the mean reaction time per participant with the experiment rank and found a negative and significant correlation in all language groups – cf. Table 5 (Pearson's *r* and *p*-value). This means that the experiment rank has an impact on the reaction time. The participants complete the translation task faster depending on the rank.

Table 5. Correlations between mean reaction time per participant and experiment rank per language

Languages	Statistical results
Belarusian	$r = -0.35, p < 0.01$
Bulgarian	$r = -0.34, p < 0.0005$
Macedonian	$r = -0.27, p < 0.05$
Serbian	$r = -0.45, p < 0.0005$
Ukrainian	$r = -0.35, p < 0.01$

Additionally, we calculated the mean reaction time per experiment rank in all language groups (see Figure 2).

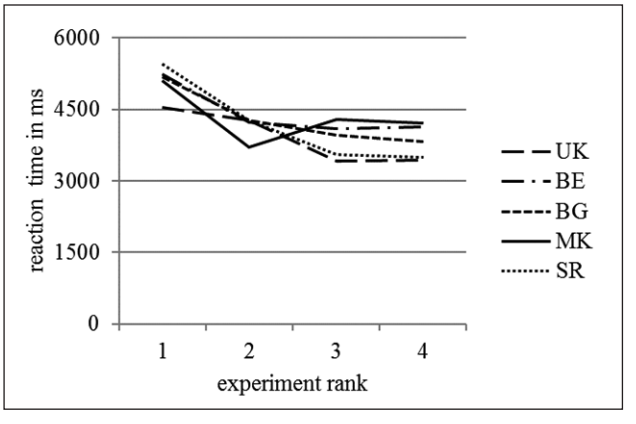

Figure 2. Reaction time per experiment rank and per language

An interesting finding here is that four languages BE, BG, SR, and UK show similar patterns in the mean reaction time per participant's rank. This means that subjects react faster according to the rank, with a minor exception for UK – compare rank 3 (3417 ms) and rank 4 (3436 ms), as well as for BE – compare rank 3 (4105 ms) and rank 4 (4133 ms). In general, it seems that participant groups are faster in translating UK stimuli than BE, BG, and SR stimuli. In addition to the high intelligibility scores (see Section 4.2), this suggests that not only do RU subjects understand UK better, but that they find the right answer even faster. It is also remarkable that though the participants of rank 3 and rank 4 were more successful in translating from BE than from BG and SR, they spent in these ranks slightly more time in correctly translating BE stimuli than BG and SR stimuli. Looking at MK, we see that the participant group in rank 2 is faster (3710 ms) than in rank 3 (4282 ms) and rank 4 (4204 ms). The explanation may lie in the socio-demographic factors (age, level of education, language repertoire) of the respective participants' groups.

5. Conclusions

Receptive multilingualism as a multidimensional and multifactorial phenomenon depends on the mutual intelligibility of closely related languages. Relevant linguistic determinants (especially linguistic distances) along with recognizable extra-linguistic influences (such as attitude and exposure) have recently enjoyed increased attention in the research community investigating this dynamic strategy. The subjects themselves, their individual characteristics and their motivation in comprehending an unknown but (closely) related language play an important role, too. That is why in investigating the basics of mutual intelligibility, any learning effects are rather unwanted. Thus, the same respondent should not hear or read the same stimulus twice (Gooskens 2013; Gooskens et al. 2008), even though – as Gooskens (2013) points out – this contradicts the fact that it is desirable to use the same material when comparing the intelligibility of more languages.

In our current investigation, the stimuli presented in online experiments are based on the selection of items with diachronically motivated orthographic correspondences. All five tested languages with 340 items (in total) share only five stimuli that correspond to the same RU cognates. Two East Slavic languages, UK and BE – with 120 stimuli (in total) in both languages – have 27 stimuli with the same RU cognates, but all 27 UK and BE stimuli are orthographically non-identical. The three South Slavic languages – BG, MK, and SR – with 220 tested stimuli list 22 stimuli with the same RU cognates, of which 13 are orthographically identical in all three languages. Even though the language in which the experiment was to be taken was randomly assigned to the subjects, the participants seem to develop – quite in accord with previous findings (Kleinschmidt, Jaeger 2015) – appropriate cognitive skills from experiment to experiment in recognizing, generalizing, and adapting encountered diachronically motivated orthographic correspondences to novel situations multilingually and improve their performance in intercomprehensive reading. The three pillars approach supported here consists of motivating the participants (i) during the experiment by immediate feedback, (ii) at the end of the experiment with visualization of the overall results, and (iii) by awarding a medal as an incentive to continue the language game.

The general conclusion that we can draw from our investigation is that implicit multilingual learnability based on the experiment rank has an impact on intelligibility and reaction time in the comprehension of an unknown but (closely) related language. In this study we reported results of free translation cognate guessing experiments with isolated written stimuli of two East Slavic (BE and UK) and three South Slavic (BG, MK, and SR) languages presented to RU native speakers. We found that, among the East Slavic languages, UK is more intelligible for RU readers than BE. Furthermore, BG occupies the third position and, among the South Slavic languages, is understood better than MK and SR. According to our findings, the participants with better performance tend to complete the individual word translation task faster. In general, the intelligibility scores increase according to the experiment rank in all languages. The mean reaction time needed for completion of a written translation task experiment correlates negatively and significantly with the experiment rank in the respective related language, although to a low and middle degree. Our results thus shed light on spontaneous good performance of subjects focusing on their individual cognitive skills, which reveals implicit multilingual learnability based on the experiment rank and reaction time. A natural extension of the study is to include other Slavic language pairs as well as socio-demographic factors such as age, gender, language repertoire, level of education, and professional background. Another research direction is to investigate the influence of socio-cognitive factors on text intelligibility in different modalities, e.g., written vs. spoken. In such a way, we will gain better insights into the spontaneous performance of interlocutors in an intercomprehension scenario.

Acknowledgements

This work has been funded by the Deutsche Forschungsgemeinschaft (DFG, German Research Foundation) – Project-ID 232722074 – SFB 1102.

References

Atkinson 2002: Atkinson. D. Toward a Socio-cognitive Approach to Second Language Acquisition. – In: *The Modern Language Journal*, vol. 86 (4), pp. 525 – 545.

Bergsma et al. 2014: Bergsma, F., F. Swarte, C. Gooskens. Does Instruction about Phonological Correspondences Contribute to the Intelligibility of a Related Language? A Study with Speakers of Dutch Learning Frisian. – In: *Dutch Journal of Applied Linguistics*, vol. 3 (1), pp. 45 – 61.

Beerkens 2010: Beerkens, R. *Receptive Multilingualism as a Language Mode in the Dutch-German Border Area*. Münster: Waxman Verlag GmbH.

Berruto 2004: Berruto, G. Sprachvarietät – Sprache (Gesamtsprache, historische Sprache). – In: Ammon, U. et al. (Eds.) *Soziolinguistik. Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft*. Volume 1. Berlin, New York: Walter de Gruyter, pp. 188 – 195.

van Bezooijen, Gooskens 2007: van Bezooijen, R., C. Gooskens. Interlingual Text Comprehension: Linguistic and Extralinguistic Determinants. – In: ten Thije, J. D., L. Zeevaert (Eds.) *Receptive Multilingualism: Linguistic Analyses, Language Policies and Didactic Concepts*, pp. 249 – 264.

Branets et al. 2019: Branets, A., D. Bahtina, A. Verschik. Mediated Receptive Multilingualism: Estonian-Russian-Ukrainian Case Study. – In: *Linguistic Approaches to Bilingualism*, pp. 1 – 32.

Braunmüller, Zeevaert 2001: Braunmüller, K., L. Zeevaert. *Semikommunikation, rezeptive Mehrsprachigkeit und verwandte Phänomene*. Eine bibliographische Bestandsaufnahme (Arbeiten zur Mehrsprachigkeit, Folge B, 19). Hamburg: Universität Hamburg.

Carlton 1991: Carlton, T. R. *Introduction to the Phonological History of the Slavic Languages*. Columbus: Ohio Slavica Publishers, Inc.

Doyé 2005: Doyé, P. Intercomprehension. – In: *Guide for the Development of Language Education Policies in Europe: From Linguistic Diversity to Plurilingual Education* (Reference Studies). Strasbourg: Council of Europe, pp. 105 – 123.

Fischer et al. 2015: Fischer, A., K. Jágrová, I. Stenger, T. Avgustinova, D. Klakow, R. Marti. An Orthography Transformation Experiment with Czech–Polish and Bulgarian–Russian Parallel Word Sets. – In: Sharp, B., W. Lubaszewski, R. Delmonte (Eds.) *Natural Language Processing and Cognitive Science 2015 Proceedings*. Venezia: Libreria Editrice Cafoscarina, pp. 115 – 126.

Golubović 2016: Golubović, J. *Mutual Intelligibility in the Slavic Language Area*. PhD thesis. Groningen: University of Groningen (Netherlands).

Gooskens 2013: Gooskens, C. Experimental Methods for Measuring Intelligibility of Closely Related Language Varieties. – In: Robert B., R. Cameron, C. Lucas (Eds.) *Handbook of Sociolinguistics*. Oxford: Oxford University Press, pp. 195 – 213.

Gooskens 2019: Gooskens, C. Receptive Multilingualism. – In: Montanari, S., S. Quay (Eds.) *Multidisciplinary Perspectives on Multilingualism: The Fundamentals.* Berlin: De Gruyter Mouton, pp. 149 – 174.

Gooskens, van Bezooijen 2006: Gooskens, C., R. van Bezooijen. Mutual Comprehensibility of Written Afrikaans and Dutch: Symmetrical or Asymmetrical? – In: *Literary and Linguistic Computing*, vol. 21 (4), pp. 543 – 557.

Gooskens et al. 2008: Gooskens, C., W. Heeringa, K. Beijering. Phonetic and Lexical Predictors of Intelligibility. – In: *International Journal of Humanities and Arts Computing*, vol. 2 (1–2), pp. 63 – 81.

Gooskens, Hilton 2013: Gooskens, C., N. H. Hilton. The Effect of Social Factors on the Comprehension of a Closely Related Language. – In: Tirkkonen, J.-M., E. Anttikoski (Eds.) *Proceedings of the 24th Scandinavian Conference of Linguistics*. Publications of the University of Eastern Finland. Reports and Studies in Education, Humanities, and Theology No 5, pp. 201 – 210.

Gooskens, Swarte 2017: Gooskens, C., F. Swarte. Linguistic and Extra-linguistic Predictors of Mutual Intelligibility between Germanic Languages. – In: *Nordic Journal of Linguistics*, vol. 40 (2), pp. 123 – 147.

Haugen 1966: Haugen, E. Semicommunication: The Language Gap in Scandinavia. – In: *Sociological Inquiry*, vol. 36, pp. 280 – 297.

Jágrová et al. 2017: Jágrová, K., I. Stenger, R. Marti, T. Avgustinova. Lexical and Orthographic Distances between Bulgarian, Czech, Polish, and Russian: A Comparative Analysis of the Most Frequent Nouns. – In: Emonds, J., M. Janebová (Eds.) *Language Use and Linguistic Structure. Proceedings of the Olomouc Linguistics Colloquium 2016*. Olomouc: Palacký University, pp. 401 – 416.

Kleinschmidt, Jaeger 2015: Kleinschmidt, D. F., T. F. Jaeger. Robust Speech Perception: Recognize the Familiar, Generalize to the Similar, and Adapt to the Novel. – In: *Journal Psychological Review*, vol. 122 (2), pp. 148 – 203.

Muikku-Werner 2014: Muikku-Werner, P. Co-text and Receptive Multilingualism – Finnish Students Comprehending Estonian. – In: *Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics*, vol. 5 (3), pp. 99 – 103.

van der Ploeg et al. 2017: van der Ploeg, M., F. Swarte, C. Gooskens. The Effect of Age and Level of Education on Intelligibility. – In: *Tijdschrift voor Skandi-navistiek*, vol. 35 (1), pp. 56 – 70.

Stenger 2019: Stenger, I. *Zur Rolle der Orthographie in der slavischen Interkomprehension mit besonderem Fokus auf die kyrillische Schrift*. Dissertation. Saarbrücken: universaar. <http://universaar.uni-saarland.de/monographien/volltexte/2019/185/pdf/Zur_Rolle_der_Orthographie_in_der_slavischen_Interkomprehension.pdf> [10.03.2021].

Stenger et al. 2017: Stenger, I., K. Jágrová, A. Fischer, T. Avgustinova, D. Klakow, R. Marti. Modeling the Impact of Orthographic Coding on Czech-Polish and Bulgarian-Russian Reading Intercomprehension. – In: *Nordic Journal of Linguistic*, vol. 40 (2), pp. 175 – 199.

Schüppert et al. 2015: Schüppert, A., N. H. Hilton, C. Gooskens. Swedish is Beautiful, Danish is Ugly? Investigating the Link between Language Attitudes and Spoken Word Recognition. – In: *Linguistics*, vol. 53 (2), pp. 375 – 403.

ten Thije et al. 2017: ten Thije, J. D., C. Gooskens, F. Daems, L. Cornips, M. Smits. Lingua Receptiva: Position Paper on the European Commission's Skills Agenda. – In: *EuJAL* 2017, vol. 5 (1), pp. 141 – 146.

Vanhove 2014: Vanhove, J. *Receptive Multilingualism across the Lifespan. Cognitive and Linguistic Factors in Cognate Guessing*. PhD thesis. Fribourg: University of Fribourg (Switzerland).

Internet sources:

Angelov 2004: Angelov, A. G. *EuroComSlav Basiskurs – der panslavische Wortschatz*. <http://www.eurocomslav.de/BIN/inhalt.htm> [17.02.2016].

Likomanova 2004: Likomanova, I. *EuroComSlav Basiskurs – der internationale Wortschatz*. <http://www.eurocomslav.de/kurs/iwslav.htm> [17.02.2016].

Slavic Swadesh lists. <https://en.wiktionary.org/wiki/Appendix:Slavic_Swadesh_list> [22.04.2015].

МЕЖДУЕЗИКОВА ОБУЧАЕМОСТ И ВРЕМЕ ЗА РЕАКЦИЯ В ОНЛАЙН ЕКСПЕРИМЕНТИ ПО СПОНТАННО РАЗБИРАНЕ НА СЛАВЯНСКИ ЕЗИЦИ

Ирина Щенгер, Таня Августинова
Саарландски университет

ira.stenger@mx.uni-saarland.de, avgustinova@coli.uni-saarland.de

Резюме: Рецептивното многоезичие е многоизмерно и многофакторно явление, което в решаваща степен зависи от взаимната разбираемост при близкородствени езици. Като стратегия то включва динамична интеграция на езикови, комуникативни, контекстуални и социокогнитивни аспекти. Засилено внимание в научните среди привличат както лингвистичните детерминанти, базиращи се на езикови дистанции, така и извънлингвистичните влияния, отразяващи субективна нагласа и езикова експозиция. В проведените от нас онлайн експерименти за спонтанно разбиране на славянски езици в писмена форма наблюдаваме ефекти на обучение, емпирично свързани с индивидуални когнитивни умения. На 185 рускоезични участници бяха представени подборки от сродни думи на беларуски, български, македонски, сръбски и украински, като задачата им бе да преведат съответните стимули на майчиния си език, т.е. на руски. Регистрираното индивидуално време за реакция бе съпоставено както с качеството на получените отговори, така и с ранга на експеримента по отношение на последователността при представяне на езиците. Целта е установяване на потенциални обучаващи ефекти в дадената многоезична ситуация.

Ключови думи: *онлайн експерименти, спонтанно разбиране на славянски езици, междуезикова обучаемост, време за реакция*

Dr. Irina Stenger
Project C4: INCOMSLAV
SFB 1102: Information Density and
Linguistic Encoding
Saarland University, Campus A 2.2
66123 Saarbrücken
Germany

Prof. Dr. Tania Avgustinova
Department of Language Science and Technology
Slavic Lab in Applied, Experimental and
Computational Linguistics
Saarland University, Campus C 7.2
66123 Saarbrücken
Germany

КЪМ ЕФЕКТИВНА ОЦЕНКА НА ЕЗИКОВАТА И КОМУНИКАТИВНАТА КОМПЕТЕНТНОСТ ПРИ ГЛУХИ ДЕЦА В УСЛОВИЯТА НА ДВУЕЗИЧИЕ

Славина Лозанова[а], Ивелина Стоянова[б]

Нов български университет[а]; Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките[б]; Институт „Науки за глухите хора“[а,б]

lozanovaslavina@gmail.com[а], iva@dcl.bas.bg[б]

Резюме: Настоящата статия предлага анализ на съществуващите практики в обучението на деца със слухови нарушения с акцент върху методите за оценка на езиковата компетентност с оглед на компенсиране на затрудненията в ученето. Езиковата компетентност се разглежда в контекста на специфичната форма на бимодален билингвизъм при деца със слухови нарушения, при който се усвояват и използват словесен и жестов език. В тези условия се налага разработването на методология за комплексна оценка на езиковата компетентност и на двата езика, като се отчита нивото на владеене на всеки език. Оценката има ключово значение за формирането на индивидуален подход за обучение и терапия при децата със слухови нарушения.

Ключови думи: *български език, жестов език, глухи деца, бимодален билингвизъм*

1. Въведение

Индивидуалният подход, обезпечаващ качественото обучение, терапията и системата от дейности по образователното приобщаване на учениците с глухота и слухови нарушения, предполага отчитане на комплекса от фактори, определящи личностното им развитие. Оказва се, че степента на слухова загуба, времето на нейната поява, средата на обучение на учениците не са от толкова съществено значение за детското развитие, колкото езиковата среда и условията в ранна детска възраст, свързани с усвояването на езика (езиците).

Индивидуалният подход на обучение предполага оценка на всеки компонент от значение за личностното развитие на учениците и най-вече на езиковата им компетентност. В ситуация на слухов дефицит възможностите за развитие на вокален език зависят от степента на слуховото нарушение, вида слухопротезиране и компенсаторните възможности на детето. Въпреки въвеждането на съвременни методи за ранно слухопротезиране като кохлеарната имплантация, жестовият език доказва своята ефективност като средство за ранна комуникация, инструмент за познавателно развитие, обучение, образование и социален живот.

Настоящата статия има за цел обобщено да представи особеностите на бимодалния билингвизъм (владеене и използване на словесен и жестов език) при глухите деца и възможностите за активното прилагане на билингвистично обучение. Фокус на статията представлява оценката на езиковите и комуникативните умения на детето в условията на двуезичие, която е основополагаща за подбора на подходящи и ефективни методи за терапевтично и образователно въздействие.

2. Бимодалният билингвизъм в условията на слухово нарушение

Билингвизмът е сложно явление, което засяга многокомпонентни понятия като език, езикова способност, комуникация и поради това се разглежда от различни аспекти, най-общо като индивидуална проява и като социално явление.

Психолингвистичните дефиниции са обособени около по-разпространеното сред хората тълкуване на понятието – билингвистичната личност успешно владее два и повече езика. Герганов (Герганов / Gerganov 1994) предлага тясна дефиниция на двуезичието като личностна характеристика на индивид, който борави достатъчно добре с двата езика и ги използва като средство за комуникация. Авторът обръща внимание на факторите, влияещи върху формирането на билингвистичното поведение, между които освен езиковите способности и интелигентността, мотивацията и социал-

ната нагласа към носителите на този език са от голямо значение и: „...*психологическият момент на желан избор на употреба и различно отношение към единия от двата езика*“ (Герганов / Gerganov 1994: 4).

Други автори приемат, че има двуезичие, ако в допълнение към първия си език човекът притежава някакви, макар и частични знания на втори език за поне едно езиково умение (Стойчева / Stoycheva 2012).

Социолингвистичните определения разглеждат билингвистичните прояви в контекста на езиковите общности, принадлежността на индивида към тях, обусловена от езиковата употреба. Практиката на употреба на двата езика от една личност се определя от активността на участниците по отношение на членството им в съответните езикови групи.

Един от критериите за дефиниране на билингвистичното поведение се отнася до оценката на общата езикова компетентност, проявяваща се като конкретно постигнато ниво на езикови познания и употреба. В тази връзка се различават „*минимални*“ и „*максимални*“ форми на двуезичие (по Стойчева / Stoycheva 2012). При първата форма индивидите притежават само елементарни познания по единия от двата езика, усвоени на принципа на наизустяване на цели конструкции, свързани с конкретни ситуации – поздрави, готови фрази и т.н. Максималната степен на проявление на билингвистичната компетентност се изразява в отлично владеене на двата езика на ниво, което е близко до това на носителите на съответните езици. Тази форма се използва почти синонимно с „балансиран“ билингвизъм, за който е характерно равнопоставено владеене на двата езика, но продължително във времето.

Семилингвалните форми са характерни за билингви, които демонстрират пропуски в познанията и употребата и на двата езика с изявена слаба комуникативна надеждност. Проявленията при тази форма се наблюдават в езиковата действителност на емигрантски семейства и малцинствени общности, ползващи език, различен от този на мнозинството, сред което живеят. Кючуков използва термина „непълен“ билингвизъм, за да определи двуезичието при деца от турски и ромски произход на територията на България (Кючуков / Kyuchukov 1997: 5). В подобна форма се проявява и словесно-жестовият билингвизъм при децата със слухови нарушения, като се наблюдават големи различия в нивото на владеене на всеки от езиците.

Двуезичието в условията на глухота се изразява в използването на два езика – единият е езикът на масовата среда от чуващи в неговата писмена и понякога устна форма, а другият е езикът на малцинството – жестовият език на глухите хора на територията на страната, в която живеят (Grosjean 2010). Съществува разнообразие по отношение на функционалната употреба на езиците и равнището на езиковата компетентност. Някои индивиди владеят добре и двата езика, но рядко ги използват равнопоставено. Други често използват и двата езика, въпреки че не ги владеят на еднакво добро ниво (Baker, Jones 1998).

Билингвизмът, при който се използват словесен и жестов език, се нарича **бимодален**, защото се ползват различни канали за предаване и съответно приемане на информацията. Жестовият език използва разположени в пространството движения на ръцете, които се възприемат зрително (пространствено-зрителна модалност), докато словесният език в устната си форма представлява поредица от звукове, които се възприемат слухово (артикулационно-слухова модалност). При устно общуване на словесния език също можем да имаме пространствени движения и зрително възприемане, но то е с помощна функция, докато при общуване на жестов език това е основният канал за предаване и приемане на информация, т.е. това е основната модалност.

Първият фактор в основата на различието между чуващи и глухи билингви е слуховата недостатъчност, която възпрепятства естествения ход на овладяване на говоримия език още от ранна детска възраст. Възприемането на устна реч по слухов път е недостъпно за глухите деца. Повечето от тях са от семейства на чуващи, които общуват чрез устна реч, и не са в състояние да достигнат до равнището на свободна употреба на словесния език, докато не попаднат в условията на организирано обучение по ограмотяване (McAnally et al. 1994). Пряката връзка между механизмите за слухово възприятие и механизмите за пораждане на реч обуславя трудностите и особеностите във формирането и пълното усвояване на едно от продуктивните умения – устната реч. В зависимост от клиничната характеристика на нарушението, говоренето и слушането (разбирането чрез слухово възприемане на информация) като езикови умения е възможно никога да не бъдат развити пълноценно.

Друго различие се корени в това, че глухите билингви, за разлика от чуващите, са принудени да поддържат двуезичната си компетентност без възможност да избират водещия си език (Grosjean 2008). За разлика от чуващите, които в даден етап от живота си могат да функционират като монолингви, по-голяма част от глухите хора са в ситуация на двуезичие принудително, т.е. рядко функционират само в монолингвалния край на скалата.

Според Baker (Baker 2001) различаваме четири основни езикови способности: грамотност и възможност за изразяване; слушане; говорене; четене и писане. Други автори (Nover et al. 1998) добавят допълнителна лингвистична компетентност в първата категория – жестова грамотност, дефинирана като способност да разбираш и да се изразяваш с жестове. Това става основа за разработването на билингвистични рамки за оценка на комплексната езикова компетентност на глухите деца.

Превключването между двата езика може да се случва несъзнателно или като когнитивно управляван процес в зависимост от условията на комуникацията, комуникаторите в нея, комуникативната цел, социалния контекст. Различието на билингвистичното поведение при глухите се свежда до изключителната възможност за паралелен вербално-жестов изказ. Така смисълът на даден текст може да се предаде чрез средствата на жестовия език или на словесния език, но за разлика от чуващите билингви тук е възможна и „паралелна“ речева дейност – жестовете съпровождат устната реч (калкиране, наслагване на жестове върху думите). Това обаче е непълноценен начин на изразяване на жестов език. Характерни лингвистични прояви са и свръхгенерализирането (налагане на общи граматически категории за двата езика) и опростяването (пропускане на служебни изразни средства на единия език под влияние на другия). Обяснението на тези прояви е в интерференцията и използването на т. нар. междинен език (inter-language) и „контактна жестуалност“ (Lucas,Valli 1992).

Изборът на език – словесен (реализиран в устна, писмена или паралелна словесно-жестова, калкираща реч) или жестов зависи от редица фактори като: възраст на диагностициране, степен на слухова загуба и възможности за компенсиране чрез технически средства, достъп до жестов език в непосредственото обкръжение, включително готовност на семейството да научи жестов език и въвлеченост в терапевтичните занимания с детето, общо познавателно развитие. Трябва да се вземе предвид и достъпът до билингвистично обучение, тъй като в много населени места в България не се предлага подобно обучение.

3. Билингвистичното обучение при децата със слухови нарушения

Пионери в развитието на билингвистичния подход на обучение при децата със слухови нарушения са скандинавските страни, Великобритания и САЩ, където още от 80-те години на XX век започва системното използване на жестовия език като методическо средство за обучение и ограмотяване на глухи деца. Въвеждането на билингвистичния подход на обучение става в отговор на проблемите на изцяло оралния подход на обучение, дефицитите в познавателното развитие поради ограничената словесна комуникация в ранните детски години, както и изследванията, показващи, че жестовите езици са самостоятелни езици с определена структура (Conrad 1979; Stokoe 1960).

От ключово значение са изследванията върху усвояването на езика, които показват, че развитието на жестовия език е сравнимо с развитието на словесния език. Отбелязва се обаче, че при глухите деца от чуващи семейства усвояването и на двата езика е възпрепятствано – на словесния поради липсата на слухово възприятие, а на жестовия поради недостатъчно познаване на езика от страна на възрастните в непосредственото обкръжение. При тях се наблюдава изоставане в езиковото, а от там и в познавателното развитие (Berk, Lillo-Martin 2012; Swanwick 2016). За преодоляване на това предизвикателство се стимулира ранното въвеждане на жестовия език в семейството, което да даде възможност на родителите да го усвоят заедно с детето, като се наблюдават и различни форми на смесване и взаимно проникване на двата езика (language blending), което се възприема за нормално (Bishop 2010).

Все още обаче в литературата няма единна дефиниция на билингвистичния подход. Официалните политики и установените практики варират значително между различните държави, най-вече с оглед на съотношението между използването на словесния и жестовия език, както и използването на писмената и устната форма на словесния език (Swanwick 2016). Основната положителна характеристика на билингвистичното обучение е, че дава възможност за избор на

езика, който е по-достъпен за детето в различните етапи и сфери на обучение, включително за обогатяване на знанията и по двата езика – обогатяване на речника и усвояване на граматическата структура и умения за употреба на езика.

Философската концепция за приобщаващото образование се основава на убеждението за възможностите и силните страни в развитието на децата и учениците със специални образователни потребности. Противно на интеграцията, идеята за приобщаването задължава не децата със специални образователни потребности да се адаптират към условията на средата и установените образователни стандарти, а средата да се съобразява с особеностите на развитието на учениците. На практика индивидуалният план за подкрепа включва модифицирани стандарти за училищни постижения, методи за преподаване, учене и оценяване, съобразени с развитието на ученика. Оценката на индивидуалните потребности с оглед на езиковата компетентност е ключов момент в планирането, провеждането и проследяването на напредъка в обучението на учениците.

В България до момента билингвистичният подход на обучение при глухите деца не е официално установен и не се прилага системно. Едва в последните години започва да се говори за методическите аспекти на билингвистичното обучение и да се прилагат подобни методи, засега в рамките на отделни проекти и частни учебни центрове. До момента не се провежда и обучение по български жестов език при деца със слухови нарушения. Първите усилия в тази посока от страна на Министерството на образованието и науката са свързани с разработването на Методика за обучение по жестов език за глухи деца в предучилищна и училищна възраст (Балканска и др. / Balkanska et al. 2020) и Методика за обучение на сляпо-глухи деца (Цветкова-Арсова и др. / Tsvetkova-Arsova et al. 2020).

Ситуацията се усложнява и от факта, че липсва системно описание на българския жестов език от гледна точка на неговата граматична система и в съпоставка със словесния език и с други жестови езици. Единствени до момента разработки, разглеждащи елементи от граматичната система на българския жестов език, са представени от Лозанова (Лозанова / Lozanova 2015) и Тишева и др. (Тишева и др. / Tisheva et al. 2017). За полагане на успешно обучение по жестов език като част от образователната програма при децата със слухови увреждания е необходимо детайлното проучване на езиковите явления, най-вече с фокус върху общите и различните черти между словесния и жестовия език, предизвикателствата в усвояването на двете езикови системи и превключването между тях.

4. Езикова компетентност и предизвикателства за оценяването ѝ

4.1. Обхват на езиковата компетентност

В Държавните образователни изисквания на МОН за обучението по роден български език в предучилищното и началното училищно образование са посочени следните основни елементи: езикови компетентности, комуникативноречеви компетентности, литературни компетентности и социокултурни компетентности. Прави се категорично разграничаване между знанията за езиковите елементи, принципите и правилата за съчетаването им в по-сложни конструкции и знанията и уменията за процедурна употреба на езика.

За целите на изследователската работа тук разглеждаме комплексната езиково-комуникативна компетентност, която включва: (а) езикови знания – знания за лингвистичните единици от различните равнища на езиковата система; (б) метаезикови знания – познаване на терминологията, граматичните правила за съчетаване на езиковите единици, граматичната норма; (в) прагматични знания и умения – знания и умения за правилна употреба, познаване на особеностите на комуникативната ситуация и съобразяване с целите на комуникативния акт и постигане на ефективност в общуването; (г) социокултурни знания – отчитане на социокултурните параметри на комуникацията.

Спецификата, съпътстваща овладяването на езика и развитието на езиковата способност, броят езици и езикови средства за комуникация, езиковата среда в училище и при неформален контакт имат отношение към равнището на езиковата компетентност при глухите деца в значително по-голяма степен от нивото на слуховата загуба. Въпреки възможностите за ранно слухопротезиране и прогресивно развиващите се технологии за компенсиране на слуховата загуба, преодоляването на езиковата депривация в детска възраст продължава да вълнува изследователите, теоретици и

практици, работещи с глухи деца. Разнообразието сред глухите деца е огромно не само поради различията по отношение на вида слухова загуба, времето на нейната поява и степента на увредата, но и поради индиректната връзка между степента на слухова загуба и равнището на езикова компетентност на словесен език.

Тестовете за ранна оценка на езиковите умения трябва да обслужват едновременно терапевтичния процес и целите на обучението, както и да разкриват възможностите на децата и учениците със слухови проблеми. От гледна точка на терапевтичния процес тестовете трябва да осигуряват информация за равнището на развитие на езиковата система и да планират процеса на преодоляване на конкретни клинични проблеми. Езикът трудно може да бъде отделен от слухово-речевото, когнитивното и емоционалното развитие. От гледна точка на обучението оценката има за цел да установи степента на продукция и разбиране на езика според съответните за възрастта образователни стандарти. Всички тестове трябва да разкриват не само проблемните сфери, но и възможностите на децата и учениците, техните силни страни, на базата на които да може да се планира обучението като интегративна цялост – преподаване, учене, оценяване, заложени дейности в плановете за подкрепа, съобразно вида подкрепа за личностно развитие.

4.2. Подбор на подход за оценяване

Разнообразието сред инструментариума от тестове е огромно, което налага определяне на критерии за подбор: (а) цел на теста – за целите на слухово-речевата терапия, за обучението, за проследяване на прогреса, за регистриране на постижения и др.; (б) ползватели на теста – учители, терапевти, родители; (в) параметри на практическо приложение – еднократни скрининг тестове или продължителна серия от тестове за многокомпонентна оценка и проследяване на прогреса; (г) форма на приложение – в игрова форма или структуриран тест; (д) валидност и достоверност – дали дава отговори на поставените въпроси, доколко отчита всички компоненти на езиковата компетентност и за колко време резултатът остава относително валиден.

Основното предизвикателство е ограниченият набор от съществуващи техники и подходи, които да отчитат особеностите на езиковата компетентност при глухите деца в ранна детска възраст, в предучилищна и начална училищна възраст с оглед на тяхното двуезичие. Разчита се или на стандартизирани тестове за чуващи ученици, които да се адаптират за оценка на жестовата компетентност на глухите ученици, или се разработват авторски неформални тестове за оценка на езиковата компетентност на глухите ученици (Haug, Mann 2008). Ограничен е и наборът от стандартизирани тестове за оценка на жестовата компетентност, като те изискват дълго време за администриране и за анализ на резултатите, както и сериозни познания за жестовия език.

За условията на българското образование установените инструменти за оценка на индивидуалните потребности в много голяма степен разчитат на методологията за невропсихологично изследване (Матанова, Тодорова / Matanova, Todorova 2013). Регистрира се състоянието на отделните висши корови функции – праксис, гнозис и език.

Основните компоненти в диагностичния процес включват:

- Оценка на езиковото разбиране, която има за цел да оцени „способността на детето да оперира с лингвистичните символи – метафонологично и семантично“ (Матанова, Тодорова / Matanova, Todorova 2013: 34). Съставна част на езиковото разбиране са фонологичните езикови умения и фонологичната осведоменост, предлозите, предложните отношения, прости вербални инструкции, сложни линейни инструкции, разбиране на поговорки и метафори.
- Оценка на езиковата изява в устната реч, която включва артикулационния статус и праксис, способността за артикулиране – на ниво изолирани фонеми, в серия опозиционни фонеми, думи, повторения на многосрични думи, повторена реч, спонтанен говор и автоматизирана реч. Преразказ на слухово възприет текст и разказ по серия картини.
- Оценка на езиковото възприемане на писмена реч – четене на езикови единици от различен порядък и различна сложност, възприемане на думи, прости и сложни изречения, както и на цялостен текст с неговата структура.
- Оценка на езиковата изява в писмената реч – писане на езикови единици от различен порядък, писане, преписване, автоматизирано писане, писмен разказ по картина.

В оценката на индивидуалните потребности езиково-говорното развитие и комуникативните умения са разделени на експресивна и рецептивна реч. Към експресивната реч са описани стимули за изследване на комуникативната функция на езика, като „инициира общуване“, „води диалогична реч“, използва „жест за посочване“, „използва жестове и други средства за комуникация“ (Матанова, Тодорова / Matanova, Todorova 2013).

Радулов, Арсова и Балканска (Радулов и др. / Radulov et al. 2015) прилагат функционален подход за оценяване на развитието и потребностите на деца и ученици с множество увреждания. Оценката на „комуникация и езикова сфера“ се извършва чрез чек-лист от точки за експресивната и импресивната страна на комуникативния акт. Изследването на писмената форма на речта е отделена, както и звукопроизношението. Резултатите се отчитат по скала 0 – 4 според изпълнението на задачите, като 0 означава, че лицето никога не изпълнява точката по никакъв начин, а 4 – изпълнява точката постоянно, напълно, правилно и спонтанно без подсказване, насочване и помощ (Радулов и др. / Radulov et al. 2015: 33). В методиката имплицитно е заложена възможността децата с множество увреждания да използват и разбират естествени жестове, да следват прости инструкции, подадени в жестова форма, да имитират и подражават на жестове или жестова реч, да разговарят в жестова форма. Авторите разглеждат жестовете единствено в концепцията на невербалната / паралингвистична комуникация, а не като самостойни лексикални единици на жестовия език.

Степента на жестовата компетентност на деца и ученици със слухови нарушения от предучилищна и начална училищна възраст, обучавани в специалните и общообразователните учебни заведения в България, започва да се изследва с цел въвеждане на българския жестов език в образованието (Балканска и др. / Balkanska et al. 2020). Анализът на резултатите показва, че децата до начална училищна възраст не демонстрират високо равнище на владеене на жестовия език. Нещо повече, в тази възраст в по-голяма степен се използва симултанната словесно-жестова комуникация, докато в началната училищна възраст словесните средства преобладават над жестовите. Жестовата компетентност се оценява като лексикален фонд (набор от познати и използвани жестове) и в по-малка степен се интерпретират резултатите от гледна точка на граматиката на езика.

4.3. Към унифицирано оценяване на комплексната езикова компетентност

Хората с увреден слух могат да се разделят на две групи. В първата група попадат всички хора с увреден слух, които доминиращо използват жестов език, докато при втората група словесният език се използва в по-голяма степен с преобладаване на писмената форма и по-ограничено на устната форма. Особеностите на езиковата компетентност на двете групи не могат да се разглеждат извън социалните и образователните фактори, които определят особеностите на словесно-жестовия билингвизъм. В тази връзка Гроужон (Grosjean 2008) предлага рамка за оценка на езиковата компетентност в условия на билингвизъм, като отчита всички компоненти и на двата езика. На тази основа се създава и езиков профил на лицето (или ученика), който отчита степента на владеене на отделните езици. В Таблица 1 се представят възможните варианти на уменията за разбиране и продукция на всеки от езиците и с оглед на модалността, чрез която се осигурява информационният обмен в комуникативния акт.

Таблица 1. Разнообразие с оглед на езика, формите на речева дейност и модалността на информационния обмен

	Словесен език		**Жестов език**	
Модалност на изразните средства	**Продуктивни (комуникативно-речеви) умения**	**Перцептивни умения**	**Продуктивни умения**	**Перцептивни умения**
Вокална	Говорене	Слухово възприемане / зрително отчитане по устните	–	–
Графемна	Писане	Четене	Писмено предаване на жестов език	„Четене“ на жестов език

Жестова (пространствено-движенческа)	Говор и симултанно предаване с жестове (калкиране)	Слухово възприемане на говор / зрително възприемане на жестове и отчитане по устните	Естествена жестова реч	Визуално възприемане на естествена жестова реч
Графемно-пространствена (дактилна)	Продукция и възприемане на информация чрез побуквено предаване / изписване на текст чрез жестове (дактилеми – жестове, предаващи отделните букви от азбуката на словесния език).			

Таблица 2. Езиков профил на: (а) лице със слухово нарушение с доминираща употреба на жестов език и (б) лице със слухово нарушение с доминираща употреба на словесен език (по-тъмен цвят съответства на по-добро владеене)

	(а) Лице с доминиращ жестов език				**(б) Лице с доминиращ словесен език**			
	Словесен език		**Жестов език**		**Словесен език**		**Жестов език**	
Модалност/канал на продукция	Продукция	Перцепция	Продукция	Перцепция	Продукция	Перцепция	Продукция	Перцепция
Вокална								
Писмена								
Жестова								
Дактилна								

Въз основа на това Таблица 2 представя езиковите профили на глухи хора с доминиращ жестов език и доминиращ словесен език. Основна цел на езиковото обучение и езиковата терапия при децата с увреден слух е постигане на балансиран билингвизъм, при който са еднакво добре развити уменията за словесно (основно писмено и доколкото е възможно устно) и за жестово общуване. За целта приоритетно трябва да се намерят ефективни методи за стимулиране на проблемните области на усвояване на всеки от езиците и взаимното им подобряване.

5. Заключение

Основната насока за бъдеща работа е създаването на инструментариум за оценка на комплексната езиково-комуникативна компетентност на децата със слухови нарушения в условията на двуезичие. Този инструментариум трябва да е съобразен с възрастта на децата, но най-вече с особеностите на българския словесен и българския жестов език. Езиковата компетентност е пряко обвързана със социалния опит и познавателното развитие на детето и оценката трябва да отчита и разграничава езиковата компетентност от общата социално-културна компетентност. Същевременно оценката трябва да отчита специфичните условия на приложение на всеки от езиците и в тази светлина трябва да се намери подходящ формат за тестване на езиковите умения в характерните за езика сфери на употреба.

Благодарности

Изследването е извършено в рамките на проекта „Онлайн учене при учениците със слухови нарушения: оценка на езиковата компетентност и преодоляване на комуникативните затруднения“, финансиран от Фондация „Америка за България“ по програма „Следващите 10 – в подкрепа на значими идеи през следващите десет години“, Договор № HUM.1025 от 03.12.2020 г.

Цитирана литература / References

Балканска и др. 2020: Балканска, Н., Сл. Лозанова, К. Дионисиева. *Методическо ръководство за обучение по български жестов език в предучилищна и начална училищна възраст.* София: МОН. [Balkanska et al. 2020: Balkanska, N., Sl. Lozanova, K. Dionisieva. *Metodichesko rakovodstvo za obuchenie po balgarski zhestov ezik v preduchilishtna i uchilishtna vazrast.* Sofia: MON.]

Герганов 1994: Герганов, Е. Билингвизъм в началното образование. – В: *Начално образование*, №7. [Gerganov 1994: Gerganov, E. Bilingvizam v nachalnoto obrazovanie. – In: *Nachalno obrazovanie*, № 7.]

Кючуков 1997: Кючуков, Хр. *Психолингвистични аспекти на ранния билингвизъм*. София. [Kyuchukov 1997: Kyuchukov, Hr. *Psiholingvistichni aspekti na ranniya bilingvizam*. Sofia.]

Лозанова 2015: Лозанова, Сл. *Семиотични аспекти на вербално-жестовия билингвизъм при деца с увреден слух.* Автореферат на дисертация за получаване на образователната и научна степен „доктор“. София: Нов български университет. [Lozanova 2015: Lozanova, S. *Semiotichni aspekti na verbalno-zhestoviya bilingvizam pri detsa s uvreden sluh.* Avtoreferat na disertatsiya za poluchavane na obrazovatelnata i nauchna stepen „doktor“. Sofia: Nov balgarski universitet.]

Матанова, Тодорова 2013: Матанова, В., Е. Тодорова. *Ръководство за прилагане на методика за оценка на образователните потребности на децата и учениците.* София: МОМН, Институт за психично здраве и развитие. [Matanova, Todorova 2013: Matanova, V., E. Todorova. *Rakovodstvo za prilagane na metodika za otsenka na obrazovatelnite potrebnosti na detsata i uchenitsite.* Sofia: MOMN, Institut za psihichno zdrave i razvitie.]

Радулов и др. 2015: Радулов, Вл., М. Арсова, Н. Балканска. *Методика за оценка на индивидуалните потребности на деца и ученици с множество увреждания.* София: МОН. [Radulov et al. 2015: Radulov, Vl., M. Arsova, N. Balkanska. *Metodika za otsenka na individualnite potrebnosti na detsa i uchenitsi s mnozhestvo uvrezhdaniya.* Sofia: MON.]

Стойчева 2012: Стойчева, Д. *Многоезичието в обучението по съвременни езици*. София: Анубис. [Stoycheva 2012: Stoycheva, D. *Mnogoezichieto v obuchenieto po savremenni ezitsi*. Sofia: Anubis.]

Тишева и др. 2017: Тишева, Й. и др. *Теоретично описание на граматиката на българския жестов език*. София: МОН. [Tisheva et al. 2017: Tisheva, Y. et al. *Teoretichno opisanie na gramatikata na balgarskiya zhestov ezik*. Sofia: MON.]

Цветкова-Арсова и др. 2020: Цветкова-Арсова, М., Д. Борисова, Св. Парапанов. *Методическо ръководство за обучение на сляпо-глухи по български жестов език и алтернативни средства за комуникация.* София: МОН. [Tsvetkova-Arsova et al. 2020: Tsvetkova-Arsova, M., D. Borisova, Sv. Parapanov. *Metodichesko rakovodstvo za obuchenie na slyapo-gluhi po balgarski zhestov ezik i alternativni sredstva za komunikatsiya.* Sofia: MON.]

Baker 2001: Baker, C. *Foundations of Bilingual Education and Bilingualism*. Multilingual Matters.

Baker, Jones 1998: Baker, C., S. Jones. *Encyclopedia of Bilingualism and Bilingual Education*. Multilingual Matters.

Berk, Lillo-Martin 2012: Berk, S., D. Lillo-Martin. The two-word stage: Motivated by linguistic or cognitive constraints? – In: *Cognitive Psychology*, vol. 65, issue 1, pp. 118 –140.

Bishop 2010: Bishop, M. Happen Can't Hear. – In: *Sign Language Studies,* vol. 11, No. 2 (Winter 2011), pp. 205 – 240.

Conrad 1979: Conrad, R. *The Deaf School Child*. London.

Grosjean 1982: Grosjean, F. *Life with Two Languages: an Introduction to Bilingualism*. Harvard University Press.

Grosjean 2008: Grosjean, F. *Studying Bilinguals*. Oxford: Oxford University Press.

Grosjean 2010: Grosjean, F. *Bilingual: Life and Reality*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.

Haug, Mann 2008: Haug,T., W. Mann. Adapting tests of sign language assessment for other sign languages – a review of linguistic, cultural and psychometric problems. – In: *Journal of Deaf Studies and Deaf Education*, Winter, 13 (1), pp. 138 – 47.

Lucas, Valli 1992: Lucas, C., C. Valli. *Language Contact in the American Deaf Community*. San Diego: Academic press.

McAnally et al. 1994: McAnally, Rose, Quigley. *Language Learning Practices With Deaf Children.* Pro ed.

Nover et al. 1998: Nover, S., K. Christensen, L.-R. Cheng. Development of ASL and English Competence for Learners Who Are Deaf. – In: *Topics in Language Disorders*, 18.

Stokoe 1960: Stokoe, W. *Sign Language Structure. An Outline of the Visual Communication Systems of the American Deaf* (1993 Reprint ed.). Silver Spring, MD: Linstok Press.

Swanwick 2016: Swanwick, Ruth. Deaf children's bimodal bilingualism and education. – In: *Language Teaching,* 49, pp. 1 – 34.

TOWARDS EFFICIENT EVALUATION OF DEAF CHILDREN'S LANGUAGE AND COMMUNICATION COMPETENCE

Slavina Lozanova[a], Ivelina Stoyanova[b]

New Bulgarian University[a]; Institute for Bulgarian language, Bulgarian Academy of Sciences[b]; Deaf Studies Institute [a,b]

lozanovaslavina@gmail.com[a], iva@dcl.bas.bg[b]

Abstract: The paper presents analysis of the existing practices in deaf children education focusing on the methods for evaluating language competence with a view to overcoming challenges in learning. Language competence is considered in the context of the specific from of bilingualism of deaf children who acquire and use spoken and sign language. Under these conditions a methodology needs to be devised in order to test and evaluate the complex language competence in both languages while taking into account the level of each of them. The evaluation has a key role in designing an individually tailored approach towards the education and therapy of each deaf child.

Keywords: Bulgarian, Sign language, deaf children, bimodal bilingualism

Slavina Lozanova
Deaf Studies Institute,
Sofia 1000
Bulgaria

Ivelina Stoyanova
Deaf Studies Institute,
Sofia 1000
Bulgaria

МОДЕЛИ НА ОБЩУВАНЕ В ОБУЧЕНИЕТО ПО БЪЛГАРСКИ ЕЗИК КАТО ЧУЖД

Рени Манова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
r_manova@slav.uni-sofia.bg

Резюме: Междукултурното общуване представлява обмен на културно обусловена информация между две групи от хора, представители на различни култури. Ефективните комуникатори са онези, които са мотивирани, разполагат със знания, притежават нужните комуникативни умения. Основната цел на статията е да опише резултатите от анкетно проучване сред чуждестранни студенти от СУ „Св. Климент Охридски“. Резултатите от анкетата показват доколко студентите разбират и прилагат основни комуникативни модели на български език. Мотивацията, разбирана като компетентност, означава, че комуникаторът (в случая чуждестранният студент) желае да общува с представител на друга култура и да я опознае. Познанието включва информация за чуждата култура и нейните характеристики. Уменията са реалното приложение на конкретно комуникативно поведение, позволяващо постигането на целите. Уменията трябва да бъдат пригодени към правилата на интеракция на приемащата култура.

Ключови думи: *междукултурно общуване, правила на интеракцията, чуждестранни студенти*

1. Увод

Езикът е средство за изразяване на културата и същевременно част от нея. В културата на всеки народ откриваме универсални черти (Китанова / Kitanova 2010: 103-104). Когато се преподава чужд език, на обучаваните следва да бъдат представяни основните интеракционални модели и схеми на общуване. Това би улеснило приобщаването им към новата култура и към новия езиков код, тъй като всеки социум има свои специфични константи, които отличават националните култури и езиците (Легурска / Legurska 2015).

В работите на Филипсен (Philipsen 1987) културната комуникация се разглежда като комуникативно поведение, което изпълнява определена културна функция. Комуникацията е перформативен източник за осъществяването на определени задачи в рамките на културната общност. Разнообразните културни модели, изпълняващи тези функции и задачи, са предмет на множество изследвания. Като пример може да се посочат разработките, посветени на обредите и ритуалите като импликации на културния код, задействащи чувството за принадлежност към общността (Braithwaite 1990, Carbaugh 1993, Fitch 1991), както и разработките, свързани с историите, митовете и наративите, в които общностната идентичност бива отразена и разгърната (Hiemstra 1983, Katreil 1986).

В рамките на интеракцията комуникаторът се приобщава към другите участници (involvement). В същото време е необходимо да запази известна степен на независимост от другите участници в общуването и да засвидетелства уважение към тяхната собствена независимост (independence).

Всеки комуникатор би трябвало да покаже ангажираност към другите, като приеме чуждата отправна точка, като изрази подкрепа. Подобни езикови стратегии са свързани с обръщане на внимание на околните, демонстриране на интерес към техните занимания, споделяне на общи възгледи, използване на малко име и др. Всъщност това е проява на ***солидарна учтивост*** (solidarity politeness).

Независимостта (independence) е стратегия, израз на индивидуалността на комуникатора, чрез нея се подчертава, че той може да не бъде изцяло доминиран от групови или социални ценности, като показва, че зачита правото на другите на свобода на избора. Дискурсните стратегии, които се използват, са правене на минимални предположения за нуждите и интересите на другите, даване на най-широк диапазон от възможности, използване на официални обръщения и титли. Подобно поведение се възприема като ***учтивост, базирана на уважението*** (deference politeness).

И двете описани стратегии трябва да присъстват едновременно в рамките на всеки комуникативен процес. Може да бъдат изведени 10 инвариантни модела за двата типа стратегии на общуване (Scollon, Scollon 2001).

Лингвистични стратегии на учтивост, базирани на приобщаването

1. Отбелязване на факт / привличане на вниманието на събеседника:
   Харесвам якето ти!
   Чувстваш ли се по-добре днес?
2. Поставяне на акцент върху нещо, подчертаване (интерес, одобрение, симпатия към събеседника):
   Моля, бъди внимателен по стълбите, те са много хлъзгави!
   Винаги се справяш толкова добре в училище!
3. Изразяване на групови отношения със събеседника:
   Всички ние тук...
4. Изразяване на общи възгледи, мнения, отношения, познания, емпатия:
   Знам точно как се чувстваш! И аз бях настинал миналата седмица...
5. Изразяване на оптимизъм:
   Смятам, че ще успеем да завършим годишния доклад много бързо.
6. Познаване и отчитане на желанията на събеседника:
   Сигурен съм, че бихте искали да знаете кога ще свърши срещата.
7. Изразяване на реципрочност:
   Знам, че искаш да се справиш добре с продажбите тази година, аз искам същото.
8. Използване на малко име, прякори.
9. Подробно обясняване.
10. Използване на езика / диалекта на събеседника (стратегия на акомодация).

Лингвистични стратегии на учтивост, базирани на независимостта

1. Минимални предположения за желанията на събеседника:
   Не знам дали ще искаш да изпратиш това по въздух, или с бързата поща.
2. Даване на възможност на събеседника да не извършва действието:
   Би било хубаво да пием кафе заедно, но съм сигурен, че си много зает.
3. Минимизиране на опасността:
   Бих искал да помоля за малко парче хартия, всяко листче ще свърши работа.
4. Извинение:
   Извинявам се за безпокойството, бихте ми казали колко е часът?
5. Песимистичност:
   Не вярвам да знаете колко е часът, нали така?
6. Разделяне на говорещия и събеседника:
   С това уведомяваме нашите подчинени, че...
7. Излагане на общо правило:
   Правилата на компанията изискват преглед...
8. Използване на фамилни имена и титли:
   Г-н Петров, търсят Ви по телефона.
9. Краткост.
10. Използване на собствен език / диалект.

Три основни типа учтивост може да се наблюдават в много различни контексти (Scollon, Scollon 2001). Те се базират основно на това дали е налице различие във ***властта*** (+В, –В), или от ***дистанцията*** между участниците в общуването (+Д, –Д) (Scollon, Scollon 2001: 54-56).

Система на учтивост, базирана на уважението (deference polite system) (–В, +Д) – това е такава система, при която участниците са равни или почти равни, но се отнасят един към друг с нужната дистанция. Отношения между колеги, които не се познават много добре, е един пример за това.

Ако университетски професор на име д-р Уонг от Хонг Конг се срещне с университетски професор от Токио на име д-р Хамада, е много вероятно те да се обръщат един към друг с „Професор Уонг“ и „Професор Хамада“. При подобна система двамата биха се отнасяли един с друг като равни.

Характеристиките на тази система са:

1. Симетричност (–В) – участниците се възприемат като част от едно и също социално ниво в йерархията;
2. Дистанция (+Д).

Голяма част от международния политически протокол се базира на тази система, при която равни от всяко правителство се срещат, но са предпазливи относно формирането на ненужно близки отношения.

Система на учтивост, базирана на солидарността (solidarity politeness system) (–В, –Д), например при разговор между двама близки приятели.

Характеристиките на тази система са:

1. Симетричност (–В) – участниците имат еднаква социална позиция;
2. Близост (–Д).

Система на учтивост, базирана на йерархията (hierarchical politeness system) (–В, +/–Д) – при тази система участниците разпознават и зачитат социалните различия, които поставят единия в по-висша позиция, а другия – в подчинена, например между началник и подчинен.

Основна характеристика на тази система е разликата в статуса, поради която се маркира с +В. Този тип система се среща главно в бизнес, правителствени и образователни организации и институции.

Характеристиките на тази система са:

1. Асиметричност (+В) – участниците са с различен социален статус;
2. Асиметричност в прилаганите комуникативни стратегии.

2. Модели на общуване и междуличностни комуникативни умения

Целта на настоящата статия е да очертае основните интеракционални модели в процеса на обучението по български език като чужд, като се отдели внимание на стратегиите на учтивостта и етикетните формули, използвани от чуждестранните студенти.

От значимост за чужденците, изучаващи чужд език, е да познават етикета, специфичните маркери на изказването, с които се означават участниците в общуването, за да се избегнат грешки и сривове в процеса на комуникацията.

Правени са изследвания, описващи сходствата между комуникативните събития в отделните езици (Blum-Kulka et al. 1989, Wolfson, Judd, 1983), като се е стигнало до заключението, че те имат определен тип структура (например инвариантната структура на комуникативното събитие ***комплимент*** се състои от *комплимент + приемане / отхвърляне / отклоняване + мост към следващата част на изказването*). Подобни изводи са важни за изработването на цялостна методическа телеология и адекватен обучителен дизайн при преподаването на чужд език.

Говори се за ***фокусна интеракция*** (involvement) и ***нефокусна интеракция*** (detachment) (Chafe 1980).

Фокусната интеракция (involvement) се характеризира с:

- Конкретност и нагледност (използване на детайли).
- Лично качество, т.е. говорещите и слушащите са участници в комуникативния акт, а не неучастници, които се маркират с третоличните местоименни форми (употреба на първолични и второлични местоимения).

- Комуникантите и отношенията между тях са ясни.
- Действията и деятелите са по-важни, отколкото състоянията на нещата и обектите.
- Чувствата, мислите и оценките се изразяват.
- Използват се редица уточняващи думи, прагматични маркери.

Пример за такъв модел на общуване е разговор между приятели.

За нефокусната интеракция (detachment) са присъщи следните специфики:

- Подчинени изречения, често релативи с антецедент в главното, т.е. субординативен тип връзки, които не са присъщи за неофициалния модел.
- Изречения – комплементи към главното. Например подчинени допълнителни изречения към преходни глаголи, които имат закодирани във валентната си рамка задължителни елементи, реализиращи се като комплемент:

  Казвам нещо на някого.
  Давам нещо на някого.
  Дадох колкото поиска.
  Казах каквото трябваше.

- Страдателнозалогови форми.
- Номинализации.
- Последователност от предложни фрази.
- Атрибутивни прилагателни.
- Сложен морфосинтаксис.

Пример за такъв модел са техническо описание и научен доклад, където авторите не използват средства на приобщаване, за да убедят реципиентите в своите аргументи (Hatch 1992: 248).

От особена важност при изучаването на втори език е усвояването на моделите за оформяне на различни типове текстове, служещи за осъществяването на разнообразни комуникативни задачи. Задължително е запознаването с текстовете, използвани в академичната сфера на общуване – реферати, доклади, курсови работи, научни съобщения.

Изследователите, отчитащи възможността езикът да се ползва и учи с различни цели, са съставили дихотомията **BISC** (basic interpersonal communicative skills / основни междуличностни комуникативни умения) versus **CALP** (cognitive academic language proficiency / езиково владеене на академично ниво) (Hatch 1992: 249).

BISC представлява едната страна на дихотомията. Това е оптималната възможност за участниците да взаимодействат и да достигат до смисъла (при комуникация тет-а-тет, възможност за добавяне, за доуточняване, за използването на мимики, жестове).

Малка възможност за комуникантите да си взаимодействат в процеса на търсенето на формата и смисъла се открива в писмения текст. В този случай продуциращият текста трябва да бъде изключително внимателен и точен в изказа си, за да се избегнат разминавания с кода на реципиента, но въпреки всичко не може да бъде напълно убеден, че ще бъде изцяло разбран, тъй като контактът е опосредстван и не е налице възможност за допълване и доуточняване на смисъла.

Фоновите знания на чуждестранните студенти се състоят от два компонента: от натрупания директен опит от живота и неговите многообразни дейности, от една страна, и от преработения езиков опит, от друга страна. И двата типа опит имат своя принос към акумулирането на факти и концепти. Тези източници осигуряват фоновите познания за съдържателната област на дискурса, което позволява да се оценят пропозициите с оглед на тяхната истинност, и допринася за оценката на съобразността и релевантността. Подобен тип когнитивни дейности извикват в съзнанието съдържателната схема. Те ни позволяват да приемаме или да отхвърляме твърдения.

Фоновите знания включват не само факти и концепти, но и интерактивни модели и навици. Тези модели се наричат по различен начин с малки разлики в концепциите: *скриптове, сценарии, фреймове, установени интеракционални модели (routines)*. Познаването на тези модели произтича както от вербалния, така и от невербалния опит и направлява поведението на комуникатора в различен тип комуникативна среда, например *при лекаря* или *в ресторанта*.

Схемата е фоновото познание на реторичната структура на различни типове текстове.

Комуникативните сривове в интеракционалните модели настъпват, когато очакванията на реципиента не се осъществят и усвоеният „маршрут“ (последователност от комуникативни действия) на общуването не се реализира.

Интересен е примерът от записан диалог в химическо чистене с участници редовен клиент и нов служител (Swales 1991: 85):

Клиент: *Два чифта панталони и пуловер.*
Служител: *Добре. Името, моля.*
Клиент: *Суелс.*
Служител: *Първото име?*
Клиент: *(пауза) Джон.*
(пауза) За понеделник?
Клиент: *Да, със сигурност в 12 ч. в понеделник.*

Какво прави впечатление в краткия диалог? На първо място, клиентът, който редовно посещава това химическо чистене, има изградена представа как ще протече общуването. Двете паузи са израз на неговата несигурност, породена от комуникативното поведение на служителя. Очевидно е, че служителят не познава редовния клиент, тъй като е нов. Искането на първото име е лична информация и противоречи с очакванията за конфиденциалност. Освен това клиентът би искал бързо да получи информация от служителя кога ще е готова поръчката, но това не се случва. Втората пауза е сигнал за изчакването на клиента, който решава да вземе нещата в свои ръце и да запълни липсата в знанията си.

Клиентът трябва да се пригоди към новата ситуация, при която въпреки че е редовен посетител, трябва да дава информация за името си и сам да се осведомява за срока на изготвянето на поръчката.

Неслучайно в изследванията по етнография на комуникацията се отделя особено внимание на понятието шаблон / установен модел (linguistic routines). Според приведената от М. Савил-Тройке (Saville-Troike 1989: 42) дефиниция езиковите шаблони представляват „фиксирани изказвания или поредица от изказвания, които трябва да се разглеждат като една единица, защото значението не може да се изведе от нито един от сегментите, без да се отчита цялото“. Чрез шаблона се изпълнява комуникативна функция и в този смисъл е перформативен по своята природа. Шаблоните следва да се заучават като обособени единици, въпреки че варират по отношение на обема. Например: *Здравейте*; *Как сте?*; *Приятен ден!* и др.

Разбирането на шаблоните изисква споделено познание между локуторите, защото обикновено са метафорични по своята природа и не бива да се интерпретират буквално. Те включват поздрави, вземане на „довиждане“, шеги, съболезнования, молитви, комплименти. Кихането, хълцането и други неволеви прояви може да изискват отговор под формата на шаблон. При кихане на английски следва отговор *Bless you!* (*Наздраве!*), което се свързва с представата, че тялото се освобождава от лош дух или е признак на болест. В Пуерто Рико обичаен отговор на хълцането е „Открадна ли нещо?“. В българския език при кихане се използва „Наздраве!“, а при хълцане – „Кой открадна яйце?“.

3. Анкетно проучване за прилагането на интеракционалните модели. Изводи

Чуждестранните студенти от СУ „Св. Климент Охридски“, които участват в анкетното проучване, са 25. Носители са на майчин език руски, а степента им на владеене на български език е ниво Б2. Анкетите се състоят от няколко компонента. Целта е да се проследи прилагането на базови комуникативни модели от чужденците. Проверява се умението да се отправя молба, благодарност, покана, да се поднася извинение.

Анализът на речевия акт има голямо приложение в чуждоезиковата методика с оглед на езиковата употреба. Важно е обаче да се отчита, че функциите на даден речев акт може да се преплитат или продуциращият да си е поставил няколко комуникативни задачи. В този случай едно изказване може да има повече от една функция. Например ако говорещият преглежда шкафа с документи и промърмори: „Чудя се къде оставих този документ“, функцията може да бъде експресивна (*О, не отново го изгубих!*) или директивна (*Помогни ми да го намеря!*) (Hatch 1992:135).

В анкетата се поставя за задача студентите да напишат собствени ситуации, за да се провери какви интеракционални схеми прилагат. Те не използват речници и други помощни справочници по време на работата си с анкетните материали.

Обърнете се с молба към[134]:

● сервитьора да Ви донесе менюто;
● към свой приятел да Ви даде обещаната книга;
● към преподавателя си да Ви приеме на консултация;
● своя колежка, която искате да поканите на кафе.

Примери на чуждестранните студенти:

1. Извинявайте, мога ли да моля менюто?
2. Извинявай, можеш ли да ми дадеш обещаната книга?
3. Извинявайте, има ли възможност да ме приемете на консултацията в понеделник?
4. Какво ще кажеш да отидем на едно кафе?

Допуснатите отклонения се изразяват в неправилна форма на глагола *моля* вместо *помоля* (Пример № 1). Прави впечатление обаче, че студентите умело превключват кода на общуването, правилно използват *ти* / *Вие* формите, т.е. прави се разлика между общуване с близки приятели и общуване с преподавател.

Друга задача от анкетата проверява доколко студентите умеят да поднасят извинение и да привличат вниманието на събеседника. Задачата има следния вид:

Отговорете на следните изказвания:

1. Извинете, бихте ли донесли две кафета?
2. Извинявам се много. Грешката е изцяло моя.
3. Извинявай, имаш ли няколко свободни минути, за да поговорим?
4. Простете за безпокойството, може ли да влезем?
5. Пардон, изглежда Ви настъпих!
6. Моля те да ми простиш. Получи се доста неловка ситуация.

Примерни ситуации от чуждестранните студенти:

1.
– Извинете, бихте ли донесли две кафета?
– Да, разбира се, сега ще ви донеса!

2.
– Извинявам се много. Грешката е изцяло моя.
– Няма проблем!

3.
– Извинявай, имаш ли няколко свободни минути, за да поговорим?
– Да, разбира се, кажи!

4.
– Простете за безпокойството, може ли да влезем?
– Влезте!

5.
– Пардон, изглежда Ви настъпих!
– Нищо!

---

[134] Моделите в анкетата са по Хаджиева и др. 2014: Хаджиева, Е., Р. Влахова, А. Асенова, Й. Велкова, В. Шушлина. *Как се общува на български?* София: Гутенберг, 2014. Примерите на чуждестранните студенти са представени в автентичен вид.

6.
– Моля те да ми простиш. Получи се доста неловка ситуация.
– Не се притеснявай!

В представените примери № 4 и № 5 се наблюдава неуместна употреба на етикетните единици. И в двата случая обстановката е официална и има дистанция между комуникаторите, което изисква различен модел на изразяване. По-подходящ отговор в пример № 4 би бил „Моля, влезте!“, а в пример № 5 „Не се притеснявайте, благодаря за извинението!“.

Друга задача от анкетата е ориентирана към прилагането на основни модели на комуникация в българския език.

Употребете следните изрази в кратки диалози:

1. Моля да ме извините!
2. За съжаление няма да ...
3. Чувствай/те се като у дома си!
4. Склонни ли сте да ...
5. Бихте ли могли ...
6. Абсолютно!

Примери:

1.
– Поръчих си чай, а не кафе.
– Моля да ме извините!

2.
– Ела утре заедно на купона при Иван!
– За съжаление, няма да дойда, че имам много работа.

3.
– Прости за безпокойството, може ли да влезем?
– Да, чувствайте се като у дома си!

4.
– Склонни ли сте да платите депозита сега?
– Абсолютно!

В пример № 1 се наблюдава грешка форма на глагола *поръчих* вместо *поръчах*. В пример № 2 е по-добре да се използва изразът „Хайде да отидем заедно на купона при Иван!“. Също така е по-уместно да се употреби каузативният съюз *защото*: „За съжаление, няма да дойда, защото имам много работа.“

Изводът, който се налага, е, че напредналите чуждестранни студенти познават основните интеракционални модели, като се регистрират някои лексикални, граматични и смислови неточности в предложените от тях ситуации.

Комуникативното езиково обучение е ориентирано към превръщането на обучаваните в пълноценни участници в междукултурния диалог. Всеки диалог носи етноспецифичната обагреност и конотативната оцветеност, присъща на културната среда, в която се е оформил. Езиковата политика на Европейския съюз включва прилагането на действия и стратегии, които влияят върху изучаването на езиците, като същевременно се насърчава езиковото многообразие. Многоезичността се възприема като водещ икономически фактор и е естествено носителите на съвременните междуезикови отношения да изучават и използват повече чужди езици, да създават текстове на тези езици.

Цитирана литература / References

Китанова 2010: Китанова, М. *Етнолингвистични етюди*. В. Търново: ИК Знак’94. (Kitanova, M. *Etnolingvistichni etyudi*. V. Tarnovo: IK Znak’94.)

Легурска 2015: Легурска, П. *Съпоставителни анализи и национална специфика на лексиката.* София: ЕТО. (Legurska, P. *Sapostavitelni analizi i natsionalna spetsifika na leksikata.* Sofia: ETO.)

Хаджиева и др. 2014: Хаджиева, Е., Р. Влахова, А. Асенова, Й. Велкова, В. Шушлина. *Как се общува на български?* София: Гутенберг, 2014. (Hadzhieva, E., R. Vlahova, A. Asenova, Y. Velkova, V. Shushlina. *Kak se obshtuva na balgarski?* Sofia: Gutenberg, 2014.)
Braithwaite 1990: Braithwaite, C. Cultural Communication. – In: Lawrence Erlbaum, R. Morris, P. Ehrenhaus (Eds.). *The Cultural Legacy.* Norwood, NJ: Ablex, pp.145-170.
Blum-Kulka et al. 1989: Blum-Kulka, S., J. House, G. Kasper. *Cross-cultural Pragmatics: Requests and Apologies.* Norwood, N. J.: Ablex.
Carbaugh 1993: Carbaugh, D. "Soul" and "Self". – In: *Quarterly Journal of Speech*, vol. 79, pp.183-200.
Chafe 1980: Chafe, W. The Development of Consciousness in Production of a Narrative. – In: *The Pear Stories: Cognitive, Cultural and Linguistic aspects of Narrative Production*. Norwood, N. J.: Ablex, pp. 9-49.
Fitch 1991: Fitch, K. The Interplay of Linguistic Universals and Cultural Knowledge in Personal Address. – In: *Communication Monographs*, vol. 58, pp. 254-272.
Hatch 1992: Hatch, E. *Discourse and Language Education*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
Hiemstra 1983: Hiemstra, G. You Say you Want a Revolution? Information Technology in Organization. – In: R. Bostrom (Ed.) *Communication yearbook 7*. Beverly Hills, CA: Sage, pp. 802-827.
Katreil 1986: Katreil, T. *Talking Straight: Dugri Speech in Israeli Sabra Culture*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
Philipsen 1987: Philipsen, G. The Prospect for Cultural Communication. – In: D. Kincaid (Ed.) *Communication Theory from Eastern and Western Perspective*. San Diego, CA: Academic Press, pp. 245-254.
Saville-Troike 1989: Saville-Troike, M. *The Ethnography of Communication*. Blackwell Publishing, 2nd edition.
Scollon, Scollon 2001: Scollon, R., S. W. Scollon. *Intercultural Communication*. Blackwell Publishing, 2nd edition.
Swales 1991: Swales, J. *Genre Analysis. English in Academic and Research Settings.* Cambridge: Cambridge University Press.
Wolfson, Judd 1983: Wolfson, N., E. Judd. *Sociolinguistics and Language Acquisition.* Rowley, Mass.: Newbury House.

COMMUNICATIVE MODELS IN THE PROCESS OF TEACHING BULGARIAN AS A FOREIGN LANGUAGE

Reni Manova
Sofia University "St. Kliment Ohridski"
r_manova@slav.uni-sofia.bg

Abstract: The ways in which we communicate, what we communicate and our response to communication are greatly influenced by our culture. Cultural differences have strength and value. Intercultural communication is the exchange of cultural information between two groups of people with significantly different cultures. The main aim of this article is to present the results of purposive survey questionnaires for foreign students from Sofia University. The results of the survey show whether the students understand and use the main interactional models in Bulgarian. Effective communicators are those who are motivated, have a fund of knowledge to draw upon, possess requisite communication skills. Motivation as it relates to competence means that as a communicator you want to interact with someone from another culture. The knowledge dimension of communication competence means that you have a fund of knowledge about the other person and their culture. Skills are the actual application of specific behaviours that enable you to accomplish your goals. The skills need to be adapted to the rules of interaction that are appropriate to the host culture.

Key words: *intercultural communication, rules of interaction, foreign students*

Reni Manova
Sofia University St. Kliment Ohridski
Department of Bulgarian Language as a foreign
15 Tzar Osvoboditel Blvd.
Sofia 1504
Bulgaria

ВЕРБА: АДАПТАЦИЯ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК НА ВЪПРОСНИЦИ ЗА КОМУНИКАТИВНО РАЗВИТИЕ

Елена Андонова
Нов български университет
eandonova@nbu.bg

Резюме: Психолингвистиката на развитието е измежду по-слабо развитите научни области у нас, но тя може да даде съществен принос към разбирането ни на фундаментални процеси и механизми на усвояване на роден език, както и да съдейства за осъществяването на необходими днес приложни изследвания за нивото на езиково развитие в ранна възраст на деца, усвояващи български език, включително оценка на интервенции и програми за въздействие. Недостигът на системна информация у нас въз основа на корпусни данни за общуването на родители и деца може да бъде компенсиран чрез различни методики. Една от най-разпространените в други страни в сходно положение е разработката чрез адаптация на инструменти, доказали своята надеждност и валидност, за нашата езикова и културна среда. След съответната им адаптация въпросниците за родители за детско комуникативно развитие на МакАртър Бейтс (MacArthur Bates Communicative Development Inventories) се използват за изучаване на езиковото развитие на десетки езици по света (https://mb-cdi.stanford.edu/adaptations.html). Целта на тази статия е да представи принципите, етапите и особеностите на адаптацията на инструмента за български условия – ВЕРБА (*Въпросник за езиково развитие – българска адаптация*).

Ключови думи: *български език, езиково развитие, ВЕРБА*

Рано или късно повечето деца проговарят, усвояват необходимите речеви умения, които ще им дадат възможност да станат част от социалната среда на своята езикова общност във всяко отношение – личностно, семейно, професионално и пр. Уменията за общуване се зараждат и развиват особено бурно в най-ранна детска възраст, но са показателни за бъдещото индивидуално и общностно развитие през целия жизнен цикъл (McCormack, Harrison, McLeod, & McAllister 2011; Clegg, Hollis, Mawhood, & Rutter 2005). Едновременно с това развитието на езиковите умения представлява изключително интересен терен за създаване и проверка на теоретични модели както за общите механизми на учене, така и за по-специфичните особености на комуникативното развитие като част от познавателната дейност. Ето защо в международен план психолингвистиката на развитието претърпя ускорен растеж през последните десетилетия. У нас обаче има твърде малко разработки, които да проследяват и предлагат анализ на процесите при деца, усвояващи български като роден език. Изключения правят трудовете на Юлияна Стоянова (Стоянова / Stoyanova 2006, 2009), Велка Попова (Попова / Popova 2000, 2006), Милена Кюнаст (Bittner & Kuehnast 2012; Meier & Kuehnast 2020), Станка Фитнева (Fitneva 2008) и др. В тях акцентът е върху развитие на умения за обработка и продукция главно на граматична и фонологична информация. Ранното лексикално развитие е недостатъчно изследвана тематика за български език. За практиката на оценка на езиково развитие през последните години бяха създадени отделни инструменти, но въпреки тези изключения (Атанасова-Трифонова и др. / Atanasova-Trifonova et al. 2014; Стоянова и др. / Stoyanova et al. 2011) у нас липсват достатъчно стандартизирани методики за оценка на речеви умения.

Недостигът на системна информация въз основа на корпусни данни за общуването на родители и деца може да бъде компенсиран чрез различни методики. Измежду най-разпространените в страни в сходно положение е разработката чрез адаптация за дадената езикова и културна среда на инструменти, доказали своята надеждност и валидност в международен контекст.

Несъмнено наличието на инструменти, които са адаптирани варианти на един и същ основен стандарт, предлага богати възможности за съпоставителни изследвания. За да се извлекат тези ползи обаче, е необходимо да се придържаме към общите принципи, процедури, структура и съдържателни категории на оригинала. Само по този начин можем да се надяваме, че ще се получи съпоста-

вимост и сравнимост с оригинала и оттам и с множеството варианти на други езици, които също се придържат към този общ стандарт. Спазването на основни принципи и придържането към добрите международни практики на адаптация на инструменти за оценка са от съществено значение за техния успех (Peña 2007). Тук представяме адаптация на широко известната и международно призната методология на въпросниците за родители на МакАртър Бейтс (*MacArthur Bates Communicative Development Inventories*, MBCDI).

Разработването на надежден и валиден инструмент за оценка на развитието на езикови / комуникативни умения, както и на други познавателни области, изисква дългогодишни усилия и ресурси откъм време, изследователски капацитет, технически и други условия, в идеалния случай също и финансиране на ресурсите, предимно при събирането и обработката на големи масиви от информация. За да се избегне дублиране на усилия, Консултативният съвет на MBCDI прилага серия от насоки и изисквания при предоставянето на оторизация за нова адаптация по отношение на изследователския екип, потенциала за реализация на проекта, включително стандартизация, създаване на норми в стандартни или персентилни скали, чрез събирането на данни от достатъчна по обем и с подходящи възрастови и други характеристики стандартизационна извадка.

Основно изискване за спазването на стандарта е адаптацията да съдържа основните структурни категории на комуникативното развитие, които са заложени в оригинала. В случая с варианта за по-малките, наречен „Думи и жестове“ (MBCDI:Words & Gestures), за деца на възраст от 8 до 16 месеца, адаптациите оценяват рецептивен речник и екпресивен речник, както и употребата на жестова комуникация. Рецептивният (пасивен) речников запас се оценява през информация за думите, които детето разбира според наблюденията на неговото речево поведение от страна на родителя. Експресивният (активен) речников запас се оценява през информация за думите, които детето казва под някаква форма, дори и тя да не е конвенционалната и общоприетата за речевия регистър на възрастните в дадената езикова среда, например *папа* вместо *яде / хапва*, *топа* вместо *топка* и т.н. Адаптациите на варианта за по-големите, наречен „Думи и изречения“ (MBCDI:Words & Sentences), за деца на възраст от 16 до 30 месеца, отново съдържат оценка на експресивен речник, но тук също е включена и значителна втора част, която се отнася до усвояването на граматиката на дадения език. Разработването на тази втора част представлява най-голямото предизвикателство за компетентно и творческо прилагане на основните принципи на инструмента, тъй като тя очевидно трябва да се придържа към особеностите на езика на адаптацията, в повечето случаи твърде различен по своите граматични категории и структури от оригинала на английски език. Това представлява особено голямо предизвикателство за езици с богати морфологични парадигми.

След съответната им адаптация въпросниците за родители за детско комуникативно развитие на МакАртър Бейтс, считани за „златен стандарт“, са широко използвани за изучаване на езиковото развитие на десетки езици по света (немски, френски, италиански, испански, холандски, иврит, шведски, датски, словенски, полски, унгарски, руски, сръбски, турски, японски, гръцки, арабски, албански, бенгали, португалски, корейски, мандарин, кантонски, естонски, словашки и мн. др., вж https://mb-cdi.stanford.edu/adaptations.html). Целта на тази статия е скромна, а именно да представи структурата и съдържанието на българската адаптация, както и етапите и особеностите за български условия – ВЕРБА (*Въпросник за езиково развитие – българска адаптация*).

Въпросниците за родители за детско комуникативно развитие на МакАртър Бейтс са разработвани дълги години от научен колектив, ръководен от Елизабет Бейтс, със съдействието на фондация „МакАртър“. Адаптацията за български на въпросниците за родители на МакАртър Бейтс (Fenson et al. 2007; Fenson et al. 1994) се състои от скала за комуникативното развитие на деца на възраст от 8 до 16 месеца (ВЕРБА-1), скала за деца на възраст от 16 до 30 месеца (ВЕРБА-2) и кратка скала за най-големите (ВЕРБА-3). У нас от 2012 г. се работи по българската версия на трите скали, с които са събрани различни по обем бази данни, предимно за възрастта между 16 и 30 месеца. Попълването отнема приблизително 30 минути. Първоначално събирахме данни на хартиени разпечатки, но през последните няколко години повечето данни са от попълване през онлайн платформи. За всяко дете се събира също допълнителна информация за раждането, развитието, семейната и езиковата среда.

Процедурата по разработване на българската ВЕРБА следваше логиката на адаптация и разработване на психологически инструменти и изискванията на Консултативния съвет на въпросниците на МакАртър Бейтс. Създадена бе първоначална пилотна версия на въпросниците, а впоследствие и

актуалната днес версия 2.1 на ВЕРБА-1 и ВЕРБА-2. Третата кратка скала ВЕРБА-3 бе разработена след подробен анализ на данните от дългата скала ВЕРБА-2.

За създаването на първата версия на ВЕРБА-1 и ВЕРБА-2 преминахме през определяне на преводните еквиваленти на инструкциите към родителите, на думите в оригиналния въпросник и на айтемите (думи, фрази, въпроси) във втората част за жестове и действия на ВЕРБА-1 и за развитие на граматиката във ВЕРБА-2. Особено внимание за езиковата и културната адаптация се изисква по отношение на речниковите категории, които следва да отразяват спецификата на средата на усвояване на български език. За тази цел отпаднаха редица речникови единици от американския оригинал и вместо това бяха добавени специфични за нашата среда думи. Например английски думи от категорията „Храни“ като *cheerios*, *crackers* и др. не са част от ежедневието на ранната детска възраст у нас. Затова пък бяха добавени *кашичка, айрян* и др. Тази първа „чернова“ бе предложена за обсъждане с отделни родители или на малки групи, за да се установи доколко инструкциите са разбираеми, смисловите категории са изчерпателно представени и т.н. Вследствие на тази подготовка бе създадена пилотната версия на въпросниците, като при тях след всяка категория бе предоставена възможност на родителите да коментират съдържанието и да добавят допълнителни думи, които според тях са типични за българската детска среда. В резултат на събраните данни и анализ на айтеми бе извършена преработка на пилотната версия.

ВЕРБА-1 за деца на възраст от 8 до 16 месеца („Думи и жестове“) има следната структура. Първа част („Първите думи“) съдържа „Първи признаци на разбиране“, „Изрази“, „Проговаряне“ и най-дългия раздел „Речников запас (кои думи знае детето)“, в който се дава информация за пасивния и активния речников запас от 418 думи в 19 категории думи (Таблица 1). Родителите посочват за всяка дума дали детето я разбира, разбира и казва (независимо от точността на изговаряне), или не разбира и не казва. Втората част „Действия и жестове” проследява развитието на жестовете, игрите и обичайните дейности, действията с предмети, играта на родител, подражание на други действия на възрастните, символна игра (предмети за заместване науж).

Таблица 1. Смислови категории в раздел „Първите думи“ на ВЕРБА-1, брой думи за всяка категория в оригинала на английски, в пилотната и в преработената версия за български език с примери за добавени думи.

КАТЕГОРИИ ДУМИ	N думи в оригинала	N думи в пилотна версия	N думи в преработена версия	Примери за добавени думи (ВЕРБА-1)
Звукови ефекти и звуци на животни	12	20	16	пуф-паф тик-так
Имена на животни	36	46	36	врабче лисица вълк
Превозни средства	9	12	8	трамвай тролей
Играчки	8	17	12	люлка биберон
Храни и напитки	30	61	40	айрян баница попарка
Дрехи	19	27	22	шал джоб
Части на тялото	20	25	18	палец рамо
Малки предмети от дома/бита	24	30	22	леген креватче
Обзавеждане и стаи	36	42	35	килим огледало
Различни места навън	27	35	29	градинка улица

Хора	20	26	17	кака батко
Игри и обичайни дейности	19	29	21	песничка чипка
Думи за действия	55	117	69	боли слуша/м
Думи за описания	8	11	8	следобед/а
Думи за време	37	45	27	готово смешно
Местоимения	11	18	9	този/тази той
Въпросителни думи	6	7	7	колко
Предлози и пространство	11	18	12	вътре далече
Думи за количество	8	14	10	малко още
Общ брой думи	396	600	418	

ВЕРБА-2 за деца на възраст от 16 до 30 месеца („Думи и изречения“) е съставен от две части: «Детските думи» и «Изречения и граматика». Първата част – „Детските думи”, съдържа информация за активния речников запас на детето, тоест думите, които детето казва, и раздел за това как децата използват думите. Родителите отговарят за всяка от 638 думи в 22 смислови категории (Таблица 2) дали детето я казва, макар и по детски, свой начин, а не непременно според зрялото произношение на възрастния говорител на български език. Чрез въпросите за това „Как децата използват думите” се оценява дали те често, понякога или все още не говорят за неща, хора и случки в миналото или бъдещето или за такива, които са отсъстващи от комуникативната ситуация. Втората част – «Изречения и граматика», е насочена към развитието на граматиката. В нея се съдържа информация за употребата на граматични морфеми (окончания на думи според граматичните категории род, число, време, също рано усвоявани предлози) и дължината на изказа, измервана чрез айтем, при който родителят посочва трите най-дълги изречения на детето. Накрая следват две специфични части за оценка на нивото на граматична сложност. При първата – „Сложност 1“, родителят сравнява изразите във всяка една от 43 двойки фрази и посочва онзи израз, който най-много прилича на начина, по който говори детето в момента. При втората част – „Сложност 2“, се намират четири айтема, всеки с по три варианта на изказ, измежду които отново родителят избира изказа, който най-много прилича на казваното от детето.

Адаптацията за ВЕРБА-2 за деца от 16 до 30 месеца представляваше по-голямо предизвикателство поради особеностите на българската граматична система, в която са представени морфологични парадигми при съществителни, прилагателни имена и при глаголните форми. Тези особености се проявиха още в първата част за установяване на речниковия запас – наложи се да изберем една или две от множеството лексемни форми, тъй като изчерпателното представяне на пълните парадигми би удължило въпросниците в твърде голяма степен и вероятно щеше да попречи на големи групи родители да попълнят необходимата информация докрай. В категорията „Думи за описание“ например попадат прилагателни имена, при които избрахме те да бъдат представени в среден род като възможно по-неутрален измежду трите граматични рода и поради по-честата употреба на умалителни в среден род в речта на родителите (напр. *болно*, а не *болен* или *болна*). В категорията „Думи за действия“ са включени глаголи, представени чрез две глаголни форми – в 1 и в 3 лице, ед.ч. (напр. *взема/м, иска/м*) по няколко причини. Всъщност в пилотната версия на този въпросник глаголите бяха представени по двойки и родителите бяха помолени да посочат коя форма на глагола им се струва по-подходяща. За съжаление това очевидно ги затрудни и не получихме достатъчно информация за предпочитание от тях. Не по-малко предизвикателство представляваше разработването на втората част за граматична сложност. Тук се възползвахме от налична информация от непубликувани корпусни данни за деца до 3-годишна възраст, усвояващи българския език. Преглед на често срещаните в тяхната реч двусловни съчетания и типични грешки при тях ни позволи да съставим айтемите за оценка на продукция на изкази с двата типа задачи за сложност.

Таблица 2. Смислови категории в раздел „Детските думи“ на ВЕРБА-2, брой думи за всяка категория в окончателния вариант.

КАТЕГОРИИ ДУМИ	N думи в категорията
Звукови ефекти и звуци на животни	14
Животни	45
Превозни средства	12
Играчки	18
Храни и напитки	60
Дрехи	28
Части на тялото	21
Малки предмети от дома / бита	56
Обзавеждане и стаи	33
Навън	27
Различни места	15
Хора	22
Игри и обичайни дейности	32
Думи за действия	106
Думи за описание	43
Думи за време	12
Местоимения	18
Въпросителни думи	9
Предлози и пространство	24
Думи за количество	17
Спомагателни глаголи и изрази	17
Думи за свързка	10

Представената тук адаптация ВЕРБА дава възможности за системни изследвания на езиковото развитие на големи извадки от деца, усвояващи български език, което е практически невъзможно чрез събирането и анализ на корпусни данни. Разбира се, всеки метод има своите предимства и недостатъци. Изследователската цел определя доколко дадена методология е подходяща за задачата. В идеалния случай би следвало да се прилагат едновременно повече от една методика, за да се получи триангулация на резултатите и извеждане на убедителни изводи от анализа. *Триангулацията* на (или между) методики е свързана с използването на различни методи за събиране на данни за едни и същи процеси и/или индивиди, произлизащи от различни, независими един от друг (три или повече) източници, и се препоръчва с цел повишаване на валидността на получените резултати от изследователските или приложни анализи и интерпретации. По отношение на изследвания и проследяване на езиковото развитие в ранна детска възраст например това би могло да се постигне, като се анализират данни за детето, получени от попълването на въпросниците за родители, от една страна, данни от наблюдение на реално и естествено общуване на детето с родителя, от втора страна, както и данни от прилагане на тестови методики за установяване на нивото на уменията и знанията на детето, от трета страна.

Въпросниците за родители представляват широко използвана методика за проследяване на езиковото развитие в ранна възраст. Предимствата на този метод са, че родителите най-добре познават децата си и следят тяхното развитие в естествена среда на общуване, поради което те могат да дадат по-пълна и точна оценка на техните способности. От друга страна, родителите могат да проявяват субективност, като занижават или завишават нивото на развитие на детето си, особено в случаите, когато от оценката на развитието зависи достъпът до социални или образователни услуги. За да се избегне намесата на несвързани с целта фактори като паметово изкривяване например, въпросниците за родители се интересуват от преценката на родителите за моментното състояние, а не за минали периоди. По този начин се подобрява валидността и надеждността на техните преценки.

Друга характеристика на въпросниците за родители, която спомага за това, е търсенето на информация през инструкция за разпознаване, а не за възпроизвеждане на набора от думи или умения, които отговарят на нивото на развитие на детето.

Въпросниците за родители на МакАртър Бейтс за различни езици са използвани за различни цели и в полза на изследвания на крос-културни различия, междуезикови съпоставки, моноезични и двуезични деца и т.н. Резултатите от MBCDI се използват за анализ на предикторите за текущото състояние и за бъдещо езиково развитие, за ранна диагностика, включително на дислексия, за изследване на езиковите умения при деца с нарушения в развитието (нарушения от аутистичния спектър, синдром на Даун и синдром на Уилямс), за изследване на езиковото развитие на „рискови" популации (деца, родени повече от месец преди очаквания край на бременността, деца със слухови увреждания, деца, изложени пренатално на наркотични вещества и т.н.). Прилагането на ВЕРБА-1 и ВЕРБА-2 вече дава резултати при изследвания на деца, усвояващи български език, свързани с ранното лексикално развитие (Андонова / Andonova, под печат / in press), с влиянието на социо-демографски фактори (Andonova 2015) и др. Резултатите от изследванията очертават нарастването на активния речников запас на децата в тази възраст, влиянието на социо-демографски показатели и значителните индивидуални различия, които се наблюдават също и в изследвания на други езици. Установяването на нормативни показатели за ранното лексикално развитие на български език ще е от полза не само за изследователите, но и за практическата оценка на детското развитие и оценка на въздействието на интервенции и програми за детско развитие до 3-годишна възраст.

Благодарности

Изпитвам най-дълбока благодарност към Лиз Бейтс за насърчението ѝ да се заема с българската адаптация на въпросниците и за цялата ѝ неоценима подкрепа и приятелство през годините, когато я познавах. Без ентусиазма и помощта на моите студенти това начинание не би било осъществимо, най-вече Зорница Михалкова, Емилина Ценова, Весела Маринова, Цветелина Дацова, Николета Лачева и мн. др. Благодарности за консултацията на Милена Кюнаст и Мария Трифонова при прегледа на пилотния вариант на инструментите.

Цитирана литература / References

Андонова (под печат): Андонова, Е. Ранното лексикално развитие на голяма извадка деца в българска езикова среда. – В: *IX Международен конгрес по психология*, София, 2020 г. (Andonova (in press): Andonova, E. Rannoto leksikalno razvitie na golyama izvadka detsa v balgarska ezikova sreda. – In: *IX Mezhdunaroden kongres po psihologiya*, Sofia, 2020.)

Атанасова-Трифонова и др. 2014: Атанасова-Трифонова, М., Атанасов, Д., Пенева, Л., Андонова, Е., Мутафчиева, М., Колчева, Н. *Скрининг тест за тригодишни деца (Ръководство*) София: Булвест Принт. (Atanasova-Trifonova et al. 2014:Atanasova-Trifonova, M., Atanasov, D., Peneva, L., Andonova, E., Mutafchieva, M., Kolcheva, N. Skrining test za trigodishni detsa (Rakovodstvo) Sofia: Bulvest Print.)

Попова 2000: Попова, В. *Психолингвистика на развитието*. Шумен: Университетско издателство „Еп. Константин Преславски". (Popova 2000: Popova, V. *Psiholingvistika na razvitieto*. Shumen: Universitetsko. izdatelstvo "Konstantin Preslavski".)

Попова 2006: Попова, В. *Ранната граматика на детския език*. Велико Търново: Фабер. (Popova 2006: Popova, V., *Rannata gramatika na detskiya ezik*. Veliko Tarnovo: Faber.)

Стоянова 2006: Стоянова, Ю. *Психолингвистични изследвания*. София: Веда Словена – ЖГ. (Stoyanova 2006: Stoyanova, Yu. *Psiholingvistichni izsledvaniya*. Sofia: Veda Slovena.)

Стоянова 2009: Стоянова, Ю. Индивидуални вариации във вербалното развитие. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски". (Stoyanova 2009: Stoyanova, Yu., *Individualni variatsii vav verbalnoto razvitie*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo., "Sv. Kliment Ohridski".)

Стоянова и др. 2011: Стоянова, Ю., Р. Йосифова, М. Поппандова, Р. Нецова. Изследване на деца в предучилищна възраст с теста „Диагностика и превенция на езика 3–4". – В: *Предучилищно възпитание*, № 1, 7–11. (Stoyanova et al. 2011: Stoyanova, Yu., R. Yosifova, M. Poppandova, R. Netsova. Izsledvane na detsa v preduchilishtna vazrast s testa "Diagnostika I preventsiya na ezika 3-4" – In: Preduchilishtno vazpitanie, vol. 1, pp. 7-11.)

Andonova 2015: Andonova, E. Parental report evidence for toddlers' grammar and vocabulary in Bulgarian. – In: *First Language*, vol. 35(2), pp. 126-136.

Bittner, Kuehnast 2012: Bittner, D., & Kuehnast, M. Comprehension of intersentential pronouns in child German and child Bulgarian. – In: *First language*, vol. 32(1-2), pp. 176-204.
Clegg et al. 2005: Clegg, J., Hollis, C., Mawhood, L., & Rutter, M. Developmental language disorders–a follow□ up in later adult life. Cognitive, language and psychosocial outcomes. – In: *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, vol. 46(2), pp. 128-149.
Fenson et al. 1994: Fenson, L., Dale, P. S., Reznick, J. S., Bates, E., Thal, D. J., Pethick, S. J., ... & Stiles, J. Variability in early communicative development. *Monographs of the society for research in child development*, I-185.
Fenson et al. 2007: Fenson, L., Marchman, V. A., Thal, D. J., Dale, P. S., & Reznick, J. S. *MacArthur-Bates communicative development inventories: User's guide and technical manual*. Baltimore: MD: Brookes.
Fitneva 2008: Fitneva, S. A. The role of evidentiality in Bulgarian children's reliability judgments. – In: *Journal of Child Language*, vol. 35(4), pp. 845-868.
McCormack et al. 2011: McCormack, J., Harrison, L. J., McLeod, S., & McAllister, L. A nationally representative study of the association between communication impairment at 4–5 years and children's life activities at 7–9 years. – In: *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, vol. 54(5), pp. 1328-1348.
Meier, Kuehnast 2020: Meier, E., & Kuehnast, M. Storytelling and retelling in Bulgarian: a contrastive perspective on the Bulgarian adaptation of MAIN. – In: *ZAS Papers in Linguistics*, vol. 64, pp. 11-21.
Peña 2007: Peña, E. D. Lost in translation: Methodological considerations in cross□cultural research. – In: *Child development*, vol. 78(4), pp. 1255-1264.

VERBA: AN ADAPTATION FOR BULGARIAN OF COMMUNICATIVE DEVELOPMENT INVENTORIES

Elena Andonova
New Bulgarian University
eandonova@nbu.bg

Abstract: Developmental psycholinguistics is one of the under-researched scientific fields in Bulgaria but it can make an important contribution to our understanding of the fundamental processes and mechanisms of acquiring a native language and it can facilitate applied studies of the level of development of language in early childhood for children acquiring Bulgarian including the evaluation of interventions and impact assessment. In our country the shortage of systematic information on these processes based on corpus data for parent-child communication can be compensated for by various alternative methodologies. One of the most wide-spread methods in countries in a similar situation is the development of adaptations of instruments that have been shown to have reliability and validity to the specific language and cultural environment. After their adaptation the parent report questionnaires for communicative development (*MacArthur Bates Communicative Development Inventories*) are used to study language acquisition in dozens of countries and languages around the world (https://mb-cdi.stanford.edu/adaptations.html). The goal of this paper is to offer a description of the principles, stages, and peculiarities of the adaptation of this instrument for the Bulgarian environment – *VERBA (Vaprosnik za ezikovo razvitie – balgarska adaptatsiya*).

Key words: *Bulgarian language, language development, VERBA, MacArthur Bates CDI*

Elena Andonova
Research Center for Cognitive Science
New Bulgarian University
21, Montevideo Street
Sofia 1635
Bulgaria

ФУНКЦИИ И НАЧИН НА РАБОТАТА НА ИНСТРУМЕНТИТЕ ЗА ПРОВЕРКА НА КАЧЕСТВОТО НА ЧОВЕШКИ ПРЕВОДИ

Виктория Петрова
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
viktoriya@dcl.bas.bg

Резюме: Статията предлага система от грешки, чрез която могат да бъдат оценени програмите за проверка на качеството на превода. За целта бяха анализирани и разделени тематично възможностите на отделните програми, както и условията, при които се използват. Описани са техническите характеристики на избраните за тестване програми и се представя предложение за система от грешки, която е съобразена с функционалностите на програмите за оценка на превода. Описани са характеристиките на създадения за целта на изследването двуезиков корпус с превод от английски на български. Резултатите от изследването показват, че в програмите за оценка на качеството на превода не е заложен общ стандарт за определение за сериозността на грешките. Наблюдава се добра работа при стандартизирани разминавания при предаването на числа, употребата на правописни и пунктуационни правила, както и при други несъответствия между изходния и целевия език. Количеството на фалшиви грешки обаче е голямо, което налага крайна проверка от човек.

Ключови думи: *проверка на качеството, превод, оценка на превода*

Въведение

Известно е, че за даден текст са възможни различни преводи в зависимост от целите, които ще обслужва (рекламна брошура, упътване, договор и т.н.). По тази причина няма единни критерии за качеството на даден превод. Въпреки големия интерес и многобройните проучвания, оценката на качеството на превода остава спорна тема както в научните среди (например Hague et al. (2011), House (2015), Colina (2020), така и сред преводачите[135].

Що се отнася до преводаческия бранш, към днешна дата качеството на превода се задава основно от споразумението между клиента и преводача или доставчика на езикови услуги[136]. Клиентът заявява каква квалификация да притежават преводачът и коректорът; използването или не на преводна памет или терминологична база, ако има такива; начина на изписване на конкретни имена, търговски марки и тяхното превеждане или не и др.

Технологичното развитие и автоматизацията в сферата на превода налагат цялостна промяна на работните процеси. Част от тази промяна е разработването на програми за автоматична оценка на превода (от англ. – Quality assessment tools или QA tools), които да ускорят сроковете за проверка на текстовете след работата на преводача и редактора. Те откриват грешки в правописа, пунктуацията и различни типове несъответствия в рамките на няколко секунди. Всяка от тях работи с двуезикови файлове и повечето от стандартните проверки, извършвани от тях, са сходни. Отличават се обаче и със свои уникални функции. Например Ексбенч (Xbench[137]) позволява офлайн и онлайн търсене на текст в даден проект за превод – както в текста на изходния, така и на целевия език. Лин-

---

[135] Годишното проучване за 2020 г. е разделено на две части – преди и след COVID. https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/2020_language_industry_survey_report.pdf

[136] Двата основни международни стандарта, определящи процесите на превод, са ISO 9001 и ISO 17100. Те гарантират качествен превод, като прецизират какви компетенции трябва да притежава всеки участник в бранша, и изискват клиентът и доставчикът на преводачески услуги да определят заедно какви са изискванията за качество за всеки конкретен проект.

[137] https://www.xbench.net/

гуистик Тулбокс (Linguistic ToolBox[138]) използва задължителна и персонализирана конфигурация за всеки проект, а много производители на софтуер за компютърноподпомогнат превод, включително Традос (Trados[139]), Уърдфаст (Wordfast[140]), Дежа Вю (Déjà Vu[141]), Мемокю (MemoQ[142]) и други, са включили автоматични настройки за проверката на качеството на превода (QA функции), които също могат да бъдат персонализирани.

Въпреки сходността си обаче програмите за оценка на качеството на превода оценяват по различен начин грешките в текста. Ако една програма „оцени“ дадена грешка като ключова за разбирането му, то за друга програма същата грешка може да е просто маркирана със забележка. Поради тази причина целта на настоящата статия е да се опишат детайлно характеристиките на инструментите за проверка на превода, да се представи извършеният експеримент и да се коментират получените резултати и да се предложи стъпка към създаването на унифицирана класификация, чрез която да бъдат тествани програмите за проверка на качеството на превода и да бъдат сравнени техните функционалности.

1. Кратка характеристика на инструментите за проверка на качеството на превода

1.1. Комплексност на задачата за проверка на качеството на превода

Относителната природа на езика и пазарните изисквания определят структурата и вида на инструментите за оценка на превода, което, от една страна, дефинира комплексния характер на задачата, а от друга страна, прави нейното решение многопластово. Не всички грешки са истински „грешки“. Според Хансен, макар че грешките в целевия език могат да окажат значително въздействие върху качеството на превода, те трябва да се разглеждат като обичайните проблеми, които се наблюдават при създаването на текстове (Hansen 2010: 386).

Също така не трябва да се забравя, че поне до момента няма компютърен редактор, който да може да замени професионален редактор. Той може само да улесни работата на редакторите. Ако програмата за оценка на превода не е открила грешки, това в никакъв случай не гарантира, че преводът е (изцяло) правилен. Аналогично има случаи, когато над 90% от сегментите, които софтуерът предлага като съдържащи грешка, фактически са правилни.

1.2. Функционалности на системите за проверка на качеството на превода

Според международните стандарти гарантирането на качеството на превода се състои в това да бъде проверено: състоянието на изходните документи, възможността за осъществяване в зададените срокове и бюджет и състоянието на текста за превод след обработка (процедури, извършвани, за да могат текстовете да бъдат използвани от програмите за превод и след това върнати в първоначалния им формат). Постигането на желаното качество зависи в голяма степен и от характеристиките на конкретния проект (технически превод, локализация на игри, юридически превод, маркетингова транскреация[143] и др.). В своя статия от 2007 г. Зеебург определя като ключов фактор в избора на инструменти за проверка на качеството на превода дори и файловия формат (Seeburg, 2006).

Грешките, които тези програми засичат, са различни и могат да бъдат разделени обобщено по следния начин в Таблица 1:

---

[138] http://autoupdate.lionbridge.com/LTB3/
[139] https://www.sdl.com/
[140] https://www.wordfast.com/
[141] https://atril.com/
[142] https://www.memoq.com/
[143] от англ. transcreation

Таблица 1. Основна характеристика на функциите на програмите за проверка на качеството на превода

Типове грешки, основани на графична еквивалентност и езикова норма	Типове грешки, основани на смислова еквивалентност	Допълнителни функционалности
Несъответствие на ниво сегмент: – сегментите в целевия език и езика източник съвпадат; – празни сегменти. Графични грешки: – несъответствие между цифрови изрази. Към тази група спадат променени, липсващи или допълнителни цифрови изрази; – несъответствие в специфични символи. Към тази група спадат несдвоени скоби (от различен вид), несдвоени кавички (от различен вид); – несъответствие в линкове и интернет адреси; – несъответствие в комбинациите от цифри и букви; – несъответствията в употребата на главни букви; – излишно повторение на празен символ. В някои програми към тази категория спада и липсата на празен символ. Грешки, свързани с нормативните правила за употреба на езика: – граматика; – правопис. В някои програми към тази категория спадат и правилата за пунктуация; – повтарящи се думи; – частичен превод – минимален брой непреведени последователни думи.	– съответствие в езика източник: дали даден термин или дума са използвани последователно в целия оригинален документ; – съответствие в целевия език: дали даден термин или дума са използвани в последователно в целия преведен документ; – терминология, която преводачът е длъжен да спазва; – списък с термини, които не се превеждат; – наличие на комбинирани в една дума малки и големи букви.	– несъответствие между таговете; – проверка на повече от един файл наведнъж; – списък, с който се определя кое след кое да бъде проверено; – резултати/ доклад: засечените грешки се записват в отделен файл; – резултати/ доклад за нанесени промени; – различни режими за търсене: прости, регулярни изрази и заместващи символи на Майкрософт Уърд; – профилиране на програмите за проверка на качеството според конкретен клиент; – команден панел: позволява да се автоматизира инструментът за проверка на качеството без обработка на файлове чрез графичния потребителски интерфейс.

2. Класификация на грешките, които се откриват от програмите за измерване на качеството на превода

Както бе описано във въведението на този труд, въпреки че програмите за проверка на качеството позволяват автоматичното откриване на описаните по-горе грешки при превода, те дават различно ниво на важност за всяка от тях.

В Традос намерените проблеми при превода се делят на: **грешка** (Error), **предупреждение** (Warning) и **забележка** (Note), като към грешка принадлежат липсващи или сгрешени цифрови изрази, към **предупреждение** – различна пунктуация в края на изречението, а към **забележки** – двоен празен символ. В Ексбенч разделението е между **основни грешки** (Basic) (непреведен сегмент или несъответствие в текста), **грешки в текста** (Content) (към което принадлежат пунктуационни несъответствия, двойни празни символи, пропуснати или объркани цифри и други), **списък с грешки** (Checklists) и **проверка на правописа** (Spell-checker).

Кю Ей Дистилър (QA Distiller[144]) определя сериозността на грешката според цифрова скала. Пример: двоен празен символ би получил Тежест 1 (Severity 1), пунктуационна грешка би получила Тежест 2 (Severity 2), докато пропуск или несъответствие в превода би получил Тежест 5 (Severity 5). Друга програма, Лингуистик Туулбокс (Linguistic ToolBox[145]), която няма да бъде използвани за настоящия експеримент, ги разделя на **сегментация** (Segment Checker) (несъответствия на ниво сегмент), **проверка на правописа** (Speller), **термини и пунктуация** (Term & Punctuation), **обща информация** (General Information) – името на файла или използваната конфигурация, като между отделните групи няма йерархия.

Мемокю (MemoQ[146]), който също като Традос е програма за компютърноподпомогнат превод, не степенува грешките по важност, а по вид (код на страницата – Codepage, последователност в превода – Consistency, форматиране – Formatting, елементи, които не са за превод – Non-translatables, цифри – Numbers, пунктуация и двойни спейсове – Punctuation and whitespace, проблеми на ниво сегмент – Segment-level problems, правопис и граматика – Spelling and grammar, тагове – Tags, терминология – Terminology, грешки, които не са категоризирани – Uncategorized), но без да им дава конкретна стойност.

Както се вижда, във всяка програма се отдава различна важност на отделните видове грешки. Значението им обаче варира според влиянието, което оказват върху превода. Например правописна грешка е много по-сериозен пропуск в сравнение с двоен празен символ.

Инструментът Мемсорс[147] не поддържа разграничаване на грешките според вида им или влиянието, което оказват върху превода, а според реда, в който са намерени в текста. Единствената възможност за потребителя е да ги сортира по вид и да игнорира тези, които смята за недействителни.

Поради различните интерпретации за важността на типовете грешки в тази статия се предлага следната обща класификация, основаваща се на възможните негативни ефекти, които дадената грешка може да окаже на качеството на превода (Таблица 2).

Таблица 2. Класификация на грешки при превод и тяхното влияние за правилното пренасяне на съдържанието

Скала		Вид на гешката
1	Оказва слабо или никакво влияние върху качеството на превода; рядко може да доведе до обърквване	<u>Несъответствие в пунктуацията:</u> – ограждащи символи (скоби, кавички) – липса на единия знак, липса на двата знака; липса на единия или и двата знака и наличие на друг знак; наличие на различни знаци около една дума; – различен, липсващ или излишен пунктуационен знак в края на изречението; – излишни или липсващи празни символи (спейсове, табулации); – излишен нов ред / липса на нов ред.
2	Може да доведе до обърквване в зависимост от контекста	<u>Графични несъответствия:</u> – несъответствие в цифровите изрази, липсващи, объркани или разместени цифрови изрази (несъответствия в числа, дати, часове, дроби, номерация и др.). При определени ситуации обаче програмите могат да сметнат за грешка нещо, което е вярно (превръщане на градуси от Целзий към Фаренхайт, локализиране различни метрични системи и др.); – несъответствие в интернет линкове, имейли и др.; – несъответствие в комбинациите от цифри и букви.
3	Риск за сериозна подмяна на съдържанието на текста	<u>Несъответствия в пълнотата на превода:</u> – празни сегменти; – сегментите в целевия език и езика източник съвпадат. В различните инструменти се разглежда и като текст, който не е преведен; – несъответствие в главните букви в началото на сегмента или изречението; – изпуснати, добавени, разменени букви; – наличие или липса на специфични символи; – наличие на знаци от друга азбука в думата.

[144] http://www.qa-distiller.com/en
[145] http://autoupdate.lionbridge.com/LTB3/
[146] https://www.memoq.com/
[147] https://www.memsource.com/

4	Неприемлива грешка	Правопис: – повторени думи; – изпуснати думи (могат да бъдат засечени само когато се отнасят до съкращения или думи, намиращи се между кавички, скоби или в комбинация с числа); – несъответствие в съкращения (за да бъдат засечени подобни несъответствия, е необходимо да бъдат въведени предварително в настройките); – липса на преведени части от изречението (подобна липса се отразява най-често, като бъде сравнена дължината на изреченията в %); – последователната употреба на конкретни думи и термини в текста. Граматика: Само някои инструменти са снабдени с подобна функция за най-разпространените езици. При езици с малък брой носители, като шведски, датски, фински, български и др., програмите за оценка на превода не поддържат проверка на граматиката. Настоящите програми не притежават подобна функция и тя няма да бъде тествана.

3. Експеримент за сравнение на системите за проверка на качеството на превода

На пазара има много инструменти за проверка на качеството, които се предлагат в платена или безплатна версия и могат да бъдат разделени на самостоятелни и вградени в програмите за компютърноподпомогнат превод. За настоящото проучване бяха избрани Кю Ей Дистилър[148] и Ексбенч[149] като самостоятелни програми и вградената опция на Традос[150].

3.1. Създаване на тестов корпус за проверка на качеството на превода

Текстовете, използвани за създаването на тестовия корпус, отговарят на следните предварително формулирани критерии:

– да бъдат преведени от човек, а не автоматично;
– да принадлежат към различни функционални стилове;
– да бъдат от английски към български;
– да бъдат не по-кратки от 100 думи;
– да бъдат не по-малко от 30 документа;
– да бъдат свободно достъпни онлайн.

Критериите са подбрани, за да се илюстрират в достатъчна степен формалните особености на различните типове текст, принадлежащи към различни функционални стилове (и тематични области), както и да се предостави достатъчно голям обем от материали за провеждане на изследването.

Текстовете принадлежат към следните функционални стилове: административен (и правни документи), научен (химия), художествен, научнопопулярен (маркетинг) и са взети от уебсайтовете на Европейския съюз[151], Европейската агенция по химикалите[152], „Двуезикова библиотека“[153], Проектът „Гутенберг“[154], EuroLex[155], от българските институции – Президента на републиката[156], Съвета на министрите[157], Министерството на транспорта, информационните технологии и

[148] https://www.qa-distiller.com/en
[149] https://www.xbench.net/
[150] https://www.sdltrados.com/
[151] https://europa.eu/european-union/index_bg
[152] https://echa.europa.eu/home и https://chemicalsinourlife.echa.europa.eu
[153] http://www.bglibrary.net/en-bg-title.htm
[154] https://www.gutenberg.org/
[155] https://eur-lex.europa.eu/summary/chapter/2301.html#arrow_230101
[156] https://m.president.bg/bg/
[157] https://www.gov.bg/

съобщенията[158] и Министерството на финансите[159]. Литературните текстове са от „Финансистът“ от Теодор Драйзер[160], „Дракула“ от Брам Стокър[161], „Какво знаеше Мейси“ от Хенри Джеймс[162], „От човешкото робство“ от У. Съмърсет Моъм[163] и „Мъдростта на отец Браун“ от Г. К. Честъртън[164]. За маркетинг са от страниците в „За нас“ на някои компании[165]. Общият брой на анализираните текстове е 35. Кратка статистика се предлага в Таблица 3:

Таблица 3. Количествена информация

Брой текстове	Функционални стилове и тематични области	Брой думи в документ	Общ брой думи
10	административни текстове от правителствени уебсайтове	между 130 и 700 думи на текст	4439
10	административни текстове (правни)	между 5500 и 8500 думи	193 086
5	научни текстове (химия)	между 480 и 620 думи	5366
5	художествени текстове	между 260 и 1200 думи	6325
5	научнопопулярни текстове (маркетинг)	между 140 и 600 думи	3750

Преди експеримента изходните и преводните текстовете бяха подравнени по изречения и преобразувани в двуезков файл в .xliff формат с инструмента за подравняване на Традос Студио (Trados Studio[166]). Това е необходимо, за да се елиминира рискът от грешно сегментиране по време на автоматичната проверка на качеството на превода и създаването на допълнителни грешки. Тук е мястото да се спомене, че за да се постигне възможно най-добър резултат, настройките на инструментите се персонализират за всеки конкретен проект. За целите на експеримента бяха активирани всички настройките, отнасящи се до откриване на несъответствията, описани по-горе.

Имената на тестовите двуезикови файлове са преименувани според типа текст, който представляват: ECHA – научни текстове (химия); Eurolex – административни текстове (правни); Gov – административни текстове; Lit – художествена литература; Mark – научнопопулярни текстове (маркетинг).

В текстовете целенасочено бяха въведени грешки, съответстващи на класификацията. Целта беше да се провери дали инструментите ще могат да ги открият.

4. Анализ на резултатите от експеримента

Беше проведен експеримент, в който последователно текстовете със заложени грешки бяха обработени с избраните програми за оценка на качеството на превода. Резултатите от експеримента са представени в Таблица 4.

---

158 https://www.mtitc.government.bg/en
159 https://www.minfin.bg/en/2
160 https://www.gutenberg.org/files/1840/1840-h/1840-h.htm
161 https://www.gutenberg.org/files/345/345-h/345-h.htm
162 https://www.gutenberg.org/files/7118/7118-h/7118-h.htm
163 http://www.gutenberg.org/cache/epub/351/pg351.html
164 https://www.gutenberg.org/files/223/223-h/223-h.htm#link2H_4_0001
165 https://www.ithub.kaufland.bg/about; https://www.vivacom.bg/en/about/about-us/company/who-are-we; https://www.econt.com/econt-express; https://womeninbusiness.bg/%D0%B7%D0%B0-%D0%BD%D0%B0%D1%81/; https://www.postbank.bg/bg-BG/Za-nas/Za-Poshtenska-Banka
166 https://www.sdltrados.com/blog/enhanced-alignment-tool-trados-studio-2019.html

Таблица 4. Резултати от експеримента за проверка на работата на инструментите за оценка на превода

	Общ брой заложени грешки	Xbench	QA Distiller	Trados
ECHA 1 – 5	164	87 + fp*	109 + fp	134 + fp
Gov 1 – 10	176	110 + fp	96 + fp	149 + fp
Lit 1 – 5	128	39 + fb	22 + fb	108 + fp
Mark 1 – 2	75	39 + fp	46 + fb	71 + fp
Eurolex 1 – 10	303	215 + fp	169 + fp	249 + fp

*fp – false positive. Програмата е отчела като грешка нещо, което е правилно. Отнася се за части от текстовете, които не са били модифицирани за целите на експеримента.

Що се отнася до програмите, можем да заключим, че Традос се е справил най-добре с намирането на правописни грешки, Ексбенч – в съкращенията и частичните преводи, а Кю Ей Дистилър – в засичането на нетипични за българския език символи.

Резултатите от експеримента показват, че всичките инструменти са се справили много добре с намирането на пропуските с критичност от 1 до 3. Изключение правят форматите на дати, локализирането при изписването на цифрови изрази в хиляди и наличието на българска пунктуация – тези елементи са засечени, но тълкувани като грешки.

Грешки с критичност 1 се откриват винаги. Понеже става дума за липсващ ограждащ символ и пропуснати празни символи, подобни грешки са с минимални последствия за качеството на превода. Например:

Изходен език: *(1) ... of the Treaty on the Functioning of the European Union (TFEU) provides...*
Целеви език: *(1 ... от Договора за функционирането на Европейския съюз ДФЕС) Съюзът подкрепя…*

Грешки с критичност 2 също винаги се откриват (несъответствие между цифри, линкове и комбинации от цифри). Тук е необходимо да се подчертае, че от контекста зависи дали са реални, или не. Към тази група принадлежат и значителна част от намерените „фалшиви грешки“ (fp):

Изходен език: *It will be launch on March 17, 2020 at **2** pm Bulgarian time, as the local authorities…*
Целеви език: *Той ще бъде отворен на 17 март 2020 г. в **14.00** ч. българско време като преди това местните власти…*
Изходен език: *https://data.europa.eu/euodp/**en**/legal_notice*
Целеви език: *https://data.europa.eu/euodp/**bg**/legal_notice*

Пример за „фалшива грешка“. Програмата е засекла липсата на скоби в целевия език и го сигнализира като пропуск:

Изходен език: *...territory of the Member State**(s)** shall not…*
Целеви език: *...територията на държава/и-членка/**и** не...*

При стойност 4 се забелязват различия в поведението на отделните програми. Ексбенч и Кю Ей Дистилър не отчитат проблеми с правописа, докато Традос се справя значително по-добре. Въпреки това и тук се отразяват като грешки правилни думи: *правоприлагане, дихлоробензен, ароматизатори, Биоцид, договорка, киберсигурност* и др. Същата е ситуацията и с чуждестранни имена: *Andrew Jackson – Андрю Джаксън.*

Безспорното и изключително много ценено в преводаческия бранш предимство на тези програми, когато става дума за сериозност 4 от скалата – възможността да откриват несъответствия в употребата на конкретни думи, което да доведе до загуба или объркване на значението. Става дума

за последователната употреба на едни и същи думи / термини в целия текст на целевия език. Сами по себе си думите в конкретен сегмент са използвани правилно, но това, че не са еднакви навсякъде, може да породи объркване.

Изходен език: *in cases falling under points (c) and (d) of Article 2(2), documentary evidence that the conditions laid down therein are met*.

Целеви език: *в случаите, попадащи в приложното поле на член 2, параграф 2, букви в) и г),* ***документи, доказващи****, че са изпълнени условията,* ***посочени*** *в тези разпоредби*.

Целеви език: *в случаите, попадащи в приложното поле на член 2, параграф 2, букви в) и г),* ***документално доказателство****, че са изпълнени условията,* ***постановени*** *в тези разпоредби*.

Когато става дума за несъответствия в употребата на думи/термини, системите работят и по посока на езика източник. Това е допълнителна настройка, която трябва да бъде активирана ръчно.

Изходен език: *Such family members shall retain their right of residence exclusively on personal basis.*

Изходен език: *Such family members shall retain their right of residence exclusively on* ***a*** *personal basis.*

Поведението на програмите за български език заслужават отделно внимание. Най-общо – засегнати са някои специфични пунктуационни правила и знаци (не се справят с правилното отчитане на български кавички), които не присъстват в повечето други езици:

Целеви език: *„...към 1 август 2019 г., при условие че са спазени...“*

За програмите българските кавички са неправилни поради различието им с тези в изходния език:

Изходен език: *Almost 90 % of the inspected products do not contain substances…has an obligation to provide it when requested*

Целеви език: *Почти 90 % от проверените продукти не съдържат вещества…има задължението да я предоставя при поискване*

Както бе писано по-горе, има случаи, в които програмите се държат по различен начин при един и същи текст. Кю Ей Дистилър открива немските букви като „повредени знаци“, защото са в български текст:

Изходен език: *...Südfrüchte Großhandlung Lidl & Co. at Heilbronn as a shareholder in 1930, which was then renamed…*

Целеви език: *... Südfrüchte Großhandlung Lidl & Co. в Хайлброн като акционер през 1930 г., който бива преименуван…*

Ексбенч е особено чувствителна програма, що се отнася до съкращенията и комбинациите от цифри и букви:

Изходен език: *... fluorinated greenhouse gases – such as hydrofluorocarbons (HFCs), perfluorocarbons (PFCs), sulphur hexafluoride (SF6).*

Целеви език: *... флуорирани парникови газове – като хидрофлуоровъглероди (HFC), перфлуоровъглероди (PFC), серен хексафлуорид (SF6).*

Безспорно е предимството на програмите за проверка на качеството. За оптимални резултати обаче винаги са необходими персонализирани настройки и човешка преценка.

Заключение

Както е видно от цитираните примери, и трите инструмента за проверка на качеството (Ексбенч, Кю Ей Дистилър и Традос) са открили несъответствия с критичност от 1 до 3, като липса или наличие на еднакви препинателни знаци в края на изречението, липса на еднаквост при главни букви на ниво изречение, липса или разместване на символи. Не е така за специфичните за езика правила, както се вижда от примерите по-горе. Те са възприети от програмите като грешки, които не са реални. Програмите за проверка на качеството на превода частично са се справили с пропуски при критичност 4, които представляват най-голям риск за загубата на информация при пренасянето на значението.

В заключение е важно да се отбележи, че при правилна употреба тези програми могат да улеснят работата на преводачите и специалистите, отговорни за качеството на един преводачески проект.

Цитирана литература / References

Colina 2020: Colina, S. *Quality, translation.* "Routledge Encyclopedia of Translation Studies" edited by MONA BAKER and GABRIELA SALDANHA, Third edition published 2020 by Routledge, pp. 458 – 463. <https://www.routledge.com/Routledge-Encyclopedia-of-Translation-Studies-3rd-Edition/Baker-Saldanha/p/book/9781138933330> [19.01.2021]

Hansen 2010: Hansen, G. *Translation 'errors'*. – In: *Y. Gamber and Van Doorslaer L*. (Eds.) Handbook of Translation Studies. Volume I. Amsterdam: John Benjamins, pp. 383 – 388. <https://books.google.bg/books?hl=bg&lr=&id=BTwzAAAAQBAJ&oi=fnd&pg=PA385&dq=translation+error+classification&ots=bhrc4Gmjv2&sig=3l5Dpv8GDPsvv1SXo9Z8pp3ioxs&redir_esc=y#v=onepage&q=translation%20error%20classification&f=false> [19.01.2021]

House 2015: House, J. *Translation Quality Assessment. Past and present*. First published by Routledge.

Robinson 2012: Robinson, D. *Becoming a Translator*. An Introduction to the Theory and Practice of Translation. Third Edition. With additional technology-related contributions by Dorothy Kenny by Routledge.

Seeburg 2006: Seeburg, D. *Quality Assurance for the Translation Industry: Tips and Tricks*. Choice Hotels International, Phoenix, AZ, U.S.A. <https://www.translationdirectory.com/article1164.htm> [19.01.2021]

FUNCTIONALITIES AND WAY OF WORKING OF THE QUALITY ASSESSMENT TOOLS OF HUMAN TRANSLATION

Viktoriya Petrova

Institute for Bulgarian Language

viktoriya@dcl.bas.bg

Summary: The article proposes a system of errors through which translation quality assurance tools can be evaluated. For this purpose the programs were divided and analysed by their unique characteristics and the conditions in which they are used. The technical characteristics of the programs were described and a system of errors proposed. It is in accordance with the functionalities of the quality assessment programs. For the purpose of the study a bilingual corpus with translations from English into Bulgarian was created. The results of the experiment show that there is no common standard for determining the severity of errors for the quality assessment programs. They are good in detecting standardized inconsistencies in numbers, spelling, punctuation and other inconsistencies between the source and the target text. The number of false positives, however, is greater, which requires a final check by a proof-reader.

Keywords: *Quality Assurance, Translation, Evaluation Evaluation*

Viktoriya Petrova
Institute for Bulgarian Language
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

ДОКЛАДИ

от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ (София, 2021 година)

Българска
Първо издание

Съставители: Светла Коева, Максим Стаменов
Графичен дизайнер: Ваня Кривокапова

Формат 60×84/8
Печатни коли 29,25

Печатница на Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“
1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев“, бл. 5

www.baspress.com http://ibl.bas.bg/

ISSN 2683-118X (print) ISSN 2683-1198 (online)

Сборникът съдържа докладите, представени по време на Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, проведена в София на 14 и 15 май 2021 г.

Авторите на включените в сборника доклади от конференцията са учени от следните научни институции и изследователски центрове: Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ при Българската академия на науките; Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“; Института по езикознание при Руската академия на науките, Русия; Института по математика и информатика при Българската академия на науките; Института по славянознание при Руската академия на науките, Русия; Кирило-Методиевския научен център при Българската академия на науките; Лесотехническия университет; Нов български университет; Одеския национален университет „И. И. Мечников“, Украйна; Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“; Санктпетербургския държавен университет, Русия; Софийския университет „Св. Климент Охридски“; Университета в Женева, Швейцария; Венецианския университет „Ка'Фоскари“, Италия; Университета в Нова Горица, Словения; Университета в Осло, Норвегия; Университета „Проф. д-р Асен Златаров“, Бургас; Университета в Саарланд, Германия; Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“.

ФОНД НАУЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ
МИНИСТЕРСТВО НА ОБРАЗОВАНИЕТО И НАУКАТА

Изданието на Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ през 2021 г. се организира с финансовата подкрепа на Фонд „Научни изследвания“ по Процедурата за подкрепа на международни научни форуми, провеждани в Република България, Договор № КП-06-МНФ/23 от 16.12.2020 г.

Фонд „Научни изследвания“ не носи отговорност за съдържанието на докладите и отпечатаните материали от научния форум.